

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА» МОН УКРАЇНИ**

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА» МОН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Шульга Ольга Антонівна

УДК 338.43(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІМПЕРАТИВИ І СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ
СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ**

Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____

Науковий консультант: Зайцев Юрій Кузьмич, доктор економічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Шульга О. А. Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки». – ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Київ, 2020.

Дисертацію присвячено з'ясуванню імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки та розробці концептуальної моделі аграрної політики держави щодо їх розв'язання. На основі аналізу теоретико-методологічних засад дослідження аграрного сектору та аграрних відносин в економічній теорії з'ясовано проблеми їх дослідження. Встановлено, що важливою проблемою при дослідженні трансформації аграрних відносин (поряд з теоретичною і методологічною) на сучасному етапі є та, що сьогодні трансформація аграрних відносин у багатьох країнах світу відбувається на принципах євроцентризму, що призводить до їх уніфікації.

Розкрито сутність аграрних відносин сучасної економіки та з'ясовано їх місце і роль у системі сучасного суспільного розвитку. Досліджено процес інституціоналізації економічних систем та відносин власності в аграрному секторі економіки та виявлено закономірності розвитку відносин власності на землю. Показано, що ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності, насамперед, на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів.

Визначено напрями і пріоритети технологічного прогресу в XXI ст. Проаналізовано вплив технологічного прогресу на структурну динаміку агроіндустрії та розкрито суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу. Визначено суперечності розвитку новітніх технологій

аграрного бізнесу: між потребами у технологічній модернізації та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з генно-модифікованими організмами для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

Визначено ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки. Обґрунтовано теоретико-методологічний підхід до систематизації ключових імперативів аграрного сектору економіки як об'єктивно зумовлених напрямів у траєкторії його розвитку на основі вирішення соціально-економічних суперечностей за причинно-наслідковими зв'язками їх виникнення, що уможливорює визначити ефективні інструменти в аграрній політиці держави в умовах суспільних викликів на національному, регіональному та глобальному рівнях. З'ясовано причини соціально-економічних суперечностей в аграрній сфері. Запропоновано інституційний базис архітекtonіки суперечностей аграрного сектору економіки на теоретичній основі виявлення їх природи, що надає можливість розглядати його з двох позицій: 1) як явища (через відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями); 2) як інституційної форми функціонування суспільств (через дії суб'єктів аграрних відносин в умовах невизначеності).

Розроблено методологію аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин. Обґрунтовано доцільність застосування у методології системного дослідження сукупності взаємопов'язаних підходів та методів до аналізу суперечностей у системі аграрних відносин, що створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання. Застосування запропонованої методології системного дослідження дало можливість на основі системно-функціонального підходу з'ясувати функції (сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегровальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну) і

специфіку соціально-економічних суперечностей у системі сучасних аграрних відносин – географічна детермінованість, природно-кліматична залежність та сезонність, історико-культурна зумовленість, органічна взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності.

Проведено аналіз соціально-економічних суперечностей у аграрних відносинах адміністративно-командної системи. Аргументовано, що розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався насамперед політичними, економічними та соціальними імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. З'ясовано передумови, зміст та результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи. Визначено закономірності розвитку аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем. Встановлено, що логіці та закономірностям розвитку аграрних відносин у XXI ст. притаманні такі суперечності: між широкими новими науково-технологічними можливостями та їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо; при цьому для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, а для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю. Підтверджено, що трансформація аграрних відносин і суперечностей економік країн ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

Встановлено специфіку й основні форми прояву суперечностей національної аграрної сфери. Доведено, що для аграрного сектору України характерними є суперечності: між формами власності та формами господарювання; у розвитку соціальної сфери села (фінансування за

залишковим принципом); між виробниками, посередниками і споживачами; між концентрацією сільськогосподарського виробництва та земельною власністю в руках агрохолдингів і скороченням сільського населення та падінням рівня його життя, тощо. Специфіка суперечностей полягає у формуванні бімодельної структури сільського господарства та двох діаметрально протилежних моделей землекористування (латифундистської та парцелярної), а також у диференціації і комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування) тощо. Основними формами прояву суперечностей аграрного сектору України є: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами, товарна, структурна та інвестиційна криза аграрної економіки, поява посередницьких структур, посилення влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів, утворення монопольних ніш у I та III сферах агропромислового комплексу тощо. Проявами соціальних суперечностей виступають зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі, посилення міграційних процесів, демографічна кризи, зниження людського капіталу на селі тощо.

Проаналізовано економічну політику урядів України щодо розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин. Показано, що економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору була спрямована, по-перше, на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтована на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходила з недооцінки реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

Розроблено концептуальну модель аграрної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей, яка базується на дотриманні універсальних і специфічних принципів, застосуванні адміністративних, економічних, правових, протекціоністських методів й інструментів реалізації такої політики; чітко визначеній суб'єктності аграрних

відносин. Ключовий принцип цієї моделі можна сформулювати у такий спосіб: оскільки земля є власністю народу, то права власності на неї мають обмежуватися на користь суспільства (тенденція до соціалізації економіки). Це пов'язано з тим, що, як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем, завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є.

Обґрунтовано необхідність запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні у два етапи. На першому з них пропонується надати право купівлі земель цієї категорії державі. Другий етап, на якому стане можливим скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, може розпочатися лише тоді, коли у суб'єктів господарювання буде сформовано належну аграрну культуру, а у країні з'явиться достатня маса ефективних землевласників і землекористувачів. При цьому важливо законодавчо передбачити, що на другому етапі покупцями земель зможуть бути виключно національне агентство із земельних ресурсів і громадяни України. Щодо іноземців, то їм має бути надано лише право орендувати землю.

Стратегічними напрямками аграрної політики в Україні для розв'язання наявних суперечностей визначено: формування цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення; сприяння зростанню товарності особистих селянських господарств; розвиток сільськогосподарської кооперації, регіональної кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним; сприяння впровадженню нових техніки і технологій; масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих; активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств; розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій; удосконалення екологічної політики тощо.

Ключові слова: аграрний сектор, аграрні відносини, сучасна економіка, імперативи, соціально-економічні суперечності, технологічні способи

виробництва, відносини власності на землю, сільське господарство, методологія дослідження аграрних відносин, економічна політика.

SUMMARY

Shulga O. A. Imperatives and contradictions in the development of the agrarian sector of the modern economy. – The manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Economics in specialty 08.00.01 «Economic Theory and History of Economic Thought». – Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to elucidating the imperatives and contradictions of the development of the agricultural sector of the modern economy and the development of a conceptual model of the state agricultural policy for their solution. Based on the analysis of the theoretical and methodological foundations of the study of the agricultural sector and agricultural relations in economic theory, the problems of their study are clarified. It is established that an important problem in the study of the transformation of agrarian relations (along with theoretical and methodological) at the present stage is that today the transformation of agrarian relations in many countries is based on the principles of Eurocentrism, which leads to their unification.

The essence of agrarian relations of the modern economy is revealed and their place and role in the system of modern social development is clarified. The process of institutionalization of economic systems and property relations in the agricultural sector of the economy is studied and the regularities of development of land ownership relations are revealed. It is shown that the key in the agricultural sector of the economy are the relations of ownership, first of all, of land, the evolution of which is characterized by universal laws: the constant development and complexity of forms of ownership; the emergence of a new form of land ownership does not lead to the complete disappearance of the previous form of ownership; the state necessarily regulates private ownership of land, preventing monopolization by both local and foreign investors.

The directions and priorities of technological progress in the XXI century are determined. The influence of technological progress on the structural dynamics of the

agro-industry is analyzed and the contradictory nature of the development of the newest technologies of agrarian business is revealed. Contradictions of development of the newest technologies of agrarian business are defined: between needs in technological modernization and financial possibilities of agricultural producers; between the benefits of genetic engineering and the threats of biodiversity loss and genetic pollution; between the availability of products with genetically modified organisms for the population and its safety for their lives and health; between the safety of biological (organic) technologies and the danger of aggravation of food security in the world, etc.

The key tendencies and imperatives of development of the agrarian sector of the world economy are determined. Theoretical and methodological approach to systematization of key imperatives of the agricultural sector of the economy as objectively determined directions in the trajectory of its development based on the solution of socio-economic contradictions on the causal links of their occurrence, which allows to identify effective tools in agricultural policy, societal challenges at the national, regional and global levels. The causes of socio-economic contradictions in the agricultural sphere have been clarified. The institutional basis of the architectonics of contradictions of the agricultural sector of the economy is proposed on the theoretical basis of identifying their nature, which makes it possible to consider it from two positions: 1) as a phenomenon (through relations between market participants with different interests and motivations); 2) as an institutional form of functioning of societies (through the actions of the subjects of agrarian relations in conditions of uncertainty).

The methodology of the analysis of social and economic contradictions in the system of agrarian relations is developed. The expediency of application in the methodology of systematic research of a set of interrelated approaches and methods to the analysis of contradictions in the system of agrarian relations is substantiated, which creates additional opportunities for finding effective ways and methods of their solution. The application of the proposed methodology of system research made it possible on the basis of system-functional approach to clarify the functions (signal,

destructive, constructive (stimulating), integrative, developing, reproducing, epistemological, information) and the specifics of socio-economic contradictions in the system of modern agricultural relations – determinism, natural and climatic dependence and seasonality, historical and cultural conditionality, organic interconnectedness with the living environment.

The analysis of social and economic contradictions in agrarian relations of the administrative-command system is carried out. It is argued that the development of the agricultural sector in the administrative-command economic system was determined primarily by political, economic and social imperatives, which gave rise to a system of economic and social contradictions. The preconditions, content and results of agrarian transformations in the countries of Central and Eastern Europe are clarified. The regularities of the development of agrarian relations in the developed countries of the world in the conditions of formation of the post-industrial type of economic systems are determined. It is established that the logic and patterns of development of agrarian relations in the XXI century the following contradictions are inherent: between wide new scientific and technological opportunities and their narrow use by private business of the leading countries; between national interests and global liberalization of agricultural markets; between developed countries and the rest of the world; between the agro-industry and the environment, etc; at the same time, developed countries are characterized by a contradiction between the growing potential of agricultural production and the limitations of the domestic agri-food market, and for developing countries – between national agricultural opportunities and external food dependence. It is confirmed that the transformation of agrarian relations and contradictions of the economies of the CEE countries takes place on the principles of Eurocentrism with the simultaneous influence of the rules and norms of the WTO global trading system.

The specifics and main forms of manifestation of contradictions of the national agrarian sphere are established. It is proved that the agricultural sector of Ukraine is characterized by contradictions: between forms of ownership and forms of management; in the development of the social sphere of the village (financing on a

residual basis); between producers, intermediaries and consumers; between the concentration of agricultural production and land ownership in the hands of agricultural holdings and the reduction of the rural population and falling living standards, etc. The specificity of the contradictions lies in the formation of a bimodel structure of agriculture and two diametrically opposed land use models (latifundist and parcel), as well as in the differentiation and commercialization of households (the presence of commercial, consumer and mixed farms) and so on. The main forms of contradictions in the agricultural sector of Ukraine are: depletion of large holdings of agricultural land by commercially attractive crops, commodity, structural and investment crisis of the agricultural economy, the emergence of intermediary structures, strengthening power in the hands of entities with rent-oriented behavior in the allocation of resources, formation of monopoly niches in the I and III spheres of the agro-industrial complex, etc. Manifestations of social contradictions are the growth of real and hidden unemployment in rural areas, intensification of migration processes, demographic crisis, reduction of human capital in rural areas, and so on.

The economic policy of the governments of Ukraine on resolving contradictions in the system of agrarian relations is analyzed. It is shown that the economic policy of Ukrainian governments on the development of the agricultural sector was aimed, firstly, at resolving contradictions in the system of forms of management with unresolved problems of private land ownership, and secondly, focused on the economic component of reforms while ignoring social and environmental, thirdly, based on the underestimation of the real agricultural potential of a unique country in this regard.

A conceptual model of the state agricultural policy for resolving social and economic contradictions has been developed, which is based on observance of universal and specific principles, application of administrative, economic, legal, protectionist methods and tools for implementing such a policy; clearly defined subjectivity of agrarian relations. The key principle of this model can be formulated as follows: since land is the property of the people, the ownership of it should be limited to the benefit of society (the tendency to socialize the economy). This is due

to the fact that, as shown by world and domestic experience in the transformation of agricultural relations, the violation of the subordination of interests by the subsystems, harms the very system of agricultural relations, of which they are part.

The necessity of introduction of the market of agricultural lands in Ukraine in two stages is substantiated. The first of them proposes to grant the right to purchase land of this category to the state. The second stage, in which it will be possible to lift the moratorium on the purchase and sale of agricultural land, can begin only when businesses have formed an appropriate agricultural culture, and the country has a sufficient number of efficient landowners and land users. At the same time, it is important to provide by law that in the second stage, buyers of land will be able to be exclusively the national agency for land resources and citizens of Ukraine. As for foreigners, they should only be given the right to rent land.

Strategic directions of agrarian policy in Ukraine to resolve the existing contradictions determine: the formation of a civilized market for agricultural land; promoting the growth of marketability of personal farms; development of agricultural cooperation, regional cluster organization of agro-industrial production and its management; promoting the introduction of new equipment and technologies; mass increase of professional qualification level of employees; intensification of innovative activity of agricultural enterprises; solving socio-economic problems of rural development; improvement of environmental policy, etc.

Key words: agrarian sector, agrarian relations, modern economy, imperatives, socio-economic contradictions, technological methods of production, land ownership relations, agriculture, methodology of agrarian relations research, economic policy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА за темою дисертації

Монографії:

1. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності у системі сучасних аграрних відносин: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 426 с. (17,2 д.а.).

2. Shulga O. Theoretical concept of economic policy of the state to resolve economic and social contradictions of the agrarian sector of Ukraine and ensure its sustainable development. *Transformation of international economic relations: modern challenges, risks, opportunities and prospects*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 3 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 2. P. 34-43. (0,5 д.а.).

3. Shulga O. Strategic priorities of agrarian policy of Ukraine in the global competitive environment. *Mechanisms of interaction between competitiveness and innovation in modern international economic relations*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 4 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 4. P. 237-246. (0,53 д.а.).

У наукових фахових виданнях України:

4. Шульга О. А. Проблеми інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 81-85. (0,3 д.а.).

5. Шульга О. А. Управління розвитком сільських територій: українські реалії і зарубіжна практика. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. №1-2. С. 23-28. (0,48 д.а.).

6. Шульга О. А. Активізація розвитку сфери зайнятості у сільській місцевості. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки*. 2014. Вип. 27. С. 310-314. (0,32 д.а.).

7. Шульга О. А. Роль суспільного відтворення у забезпеченні фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 87-93. (0,4 д.а.).

8. Шульга О. А. Роль особистих селянських господарств у розвитку аграрної економіки України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 97-103. (0,4 д.а.).

9. Шульга О. А. Місце і роль аграрних відносин в системі економічних відносин сучасного суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2016. Вип. 17. Ч. 4. С. 17-20. (0,46 д.а.).

10. Шульга О. А. Аграрні відносини та проблеми їх дослідження в економічній теорії. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 6. С. 11-14. (0,5 д.а.).

11. Шульга О. А. Зміст і результати аграрних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 18. С. 62-66. (0,65 д.а.).

12. Шульга О. А. Ефективність аграрної політики урядів України у розв'язанні суперечностей у системі аграрних відносин. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. №2. С. 86-111. URL: http://politico.nmetau.edu.ua/journals/2/4_a_ua.p (дата звернення: 01.08. 2017) (1,6 д.а.).

У наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

Шульга О. А. Екологічні проблеми аграрного сектору України в контексті реалізації екологічної політики держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2014. Т. 2, №3. С. 213-216. (0,4 д.а.).

14. Шульга О. А. Методологія дослідження аграрних відносин як складової економічної системи. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus (IC)). 2016. №29/2. С. 474-481. (1,2 д.а.).

15. Шульга О. А. Сутність та функції соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин сучасної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. №6. С. 105-110. (0,64 д.а.).

16. Шульга О. Розвиток інституційних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі: діалектика суперечностей. *Збірник наукових праць Черкаського державного*

технологічного університету. Сер. Економічні науки. (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. Вип. 43. Ч. I. С. 59-70. (1,1 д.а.).

17. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №32/1. С. 193-203. (1,2 д.а.).

18. Шульга О. А. Методологія аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №1. С. 203-209. (0,8 д.а.).

19. Шульга О. А. Система соціально-економічних відносин та технологічні способи виробництва: діалектика взаємовпливів. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №33/1. С. 264-273. (1,1 д.а.).

20. Шульга О. А. Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин. *Економіка АПК*. (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №4. С. 88-96. (0,86 д.а.).

21. Шульга О. А. Розвиток аграрних відносин та їх регулювання у розвинутих країнах світу в умовах постіндустріальної трансформації економічних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. (Index Copernicus). 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 63-70. (1 д.а.).

22. Шульга О. А. Економічна політика урядів України щодо розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 23. Ч. 1. С. 58-64. (0,86 д.а.).

23. Шульга О. А. Система економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №2, Т. 2. С. 41-46. (0,74 д.а.).

24. Shulga O. A. Economic policy of the state on solving socio-economic contradictions of agrarian sector. *Економіка АПК.* (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №8. С. 15-21. (0,84 д.а.).

25. Шульга О. А. Місія і роль аграрних відносин у контексті цивілізаційного процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 26. Ч. 1. С. 32-36. (0,64 д.а.).

26. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. (Index Copernicus International, Google Scholar, Information Matrix for the Analysis of Journals (MIAR), Infobase Index, Cite Factor, Scientific Indexing Services (SIS), Scientific World Index, Open Academic Journal Index, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), Science Library Index). *Економічна теорія та право.* 2017. №4. С. 64-82. (1,03 д.а.).

27. Шульга О. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин та проблеми методології їх аналізу. *Економічна теорія.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2018. №1. С. 59-78. (1,37 д.а.).

28. Шульга О. А. Проблеми формування методології дослідження трансформації аграрних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка.* (Science Index, Ulrich's Periodicals Directory, Google Scholar, RepEc, Socionet, Index Copernicus, OCLC WorldCat, Infobase (India), Researchbib (Japan), Open Academic Journals Index,

Journalindex, GIGA Information Centre, ESJI, International Services for Impact Factor and Indexing (ISIFI)). 2018. №1. С. 93-101. (1,45 д.а.).

29. Шульга О. А. Специфіка і закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2018. №36/1. С. 175-187. (1,23 д.а.).

30. Шульга О. А. Стратегічні напрями аграрної політики в Україні. *Економіка України*. (Google Scholar). 2018. №5. С. 3-22. (1,42 д.а.).

31. Шульга О. А. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2020. Вип. 45. С. 39-45. (0,9 д.а.).

У наукових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

32. Шульга О. А. Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2015. Т. 2. №2. С. 209-212. (0,4 д.а.).

33. Шульга О. А. Теоретичні засади рентних відносин у сільському господарстві. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor). 2015. №26/1. С. 161-165. (0,67 д.а.).

34. Шульга О. А. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах нової технологізації. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. (Index Copernicus). 2019. Т. 24. Вип. 6. С. 14-20. (0,9 д.а.).

У зарубіжних виданнях:

35. Shulga O. Competitiveness of agricultural enterprises: theoretical and methodological and practical aspects. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 2015. Vol. 3. No. 5. P. 160-162. (0,36 д.а.).

36. Shulga O. The state's role in regulating the development of the agricultural clusters in Ukraine. *Science and Education a New Dimension: Economics*. (Index Copernicus, Global Impact Factor (GIF), Inno Space Scientific Journal Impact Factor, ISI (International Scientific Indexing) Impact Factor, Google Scholar, Directory of Research Journal Indexing, Ulrichs Web Global Serials Directory, Union of International Associations Yearbook, Scribd, Academia.edu, Google Scholar). 2015. No. 1. P. 12-16. (0,7 д.а.).

37. Shulga O. Contradictions relations land ownership in historical. *International Journal of Economics and Society*. (Google Scholar, Scientific Indexing Services, WorldCat, OAJI.net, Mendeley, Infobase Index, Research Bible, CiteSeer^x). 2016. Vol. 2. Is. 6. P. 58-67. (0,9 д.а.).

38. Shulga O. Causes and nature of economic and social contradictions agricultural sector in transitional economies. *Baltic Journal of Economic Studies*. (Index Copernicus). 2016. Vol. 2. No. 5. P. 83-92. (1,2 д.а.).

39. Shulga O. Patterns of development of relations of ownership of land in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*. (Index Copernicus). 2017. Vol. 3. No. 4. P. 307-318. (1,38 д.а.).

В інших виданнях:

40. Шульга О. А. Агрохолдинги в Україні: шанси та загрози. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянов. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 224-226. (0,2 д.а.).*

41. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Єдність навчання і наукових*

досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2013 рік, 4-6 лютого 2014 року / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 108-110. (0,2 д.а.).

42. Шульга О. А. Роль держави у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України. *Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2014 р., м. Київ / ред. кол.: А. Б. Кондрашихін [та ін.]. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 117-120. (0,2 д.а.).

43. Шульга О. А. Кластерна організація агропромислового виробництва як напрям підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України. *Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів*: зб. тез наукових робіт учасників Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17-18 жовтня 2014 р. / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». У 2-х частинах. Ч. І. Одеса: ЦЕДР, 2014. С. 56-59 (0,2 д.а.).

44. Шульга О. А. Місце і роль аграрної галузі у розвитку національної економіки України. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 27-28 березня 2015 року. Київ: ДЕДУТ, 2015. С. 168-169. (0,1 д.а.).

45. Шульга О. Теоретичні і практичні аспекти розвитку кластерних структур в аграрному секторі економіки України. *Modern society cooperation and partnerships: materials of Interdisciplinary Scientific and Practical Conference*, Warsaw, Poland, July 1, 2015. URL: <http://conf.clmconsulting.pl/index.php/SC/2015/paper/viewFile/12/13> (дата звернення: 01.08.2015). (0,3 д.а.).

46. Шульга О. А. Сільськогосподарська кооперація як передумова сталого розвитку аграрного сектора України. *Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та методичні рекомендації*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., Кошице, Словаччина, 13-16 вересня 2015 року. Київ: ПП «Мастер Принт», 2015. С. 146-147. (0,1 д.а.).

47. Шульга О. А. Етапи еволюції Спільної аграрної політики ЄС та можливості її застосування в Україні. *Сучасна економічна теорія в умовах глобалізаційних викликів*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. / укл. Підпригора Л. А. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 64-65. (0,1 д.а.).

48. Шульга О. А. Суперечності приватної форми власності на землю. *International Scientific-Practical Conference From Baltic to Black Sea: National Models of Economic Systems*: Conference Proceedings, Part I, March 25, 2016. Riga: Baltija Publishing. P. 94-98. (0,2 д.а.).

49. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин сучасної економіки: теоретичні аспекти. *Стратегії розвитку: інвестиційний вимір*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18 листопада 2016 р.). Київ: Національний університет харчових технологій, 2016. С. 22-28. (0,27 д.а.).

50. Shulga O. A. Problem research transformation agrarian relations in modern economic theory. *International Scientific Conference Integrated business structures: models, processes, technologys*: Conference Proceedings, November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing, 2016. P. 7-9. (0,16 д.а.).

51. Шульга О. Людський потенціал як фактор розвитку технологічного способу виробництва. *Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України*: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. 30 листопада 2016 р., м. Хмельницький. Хмельницький: ХНУ, 2016. С. 95-99. (0,23 д.а.).

52. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 грудня 2016 р. / за ред. Коваленко М. П., Деркач Т. В., Кобилянської А. В., Мартинюк О. А. Одеса: МГУ, 2016. С. 22-26. (0,27 д.а.).

53. Шульга О. А. Методологічні засади аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Суспільство, економіка та економічна наука в XXI столітті*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 квітня 2017 р. Київ: КНЕУ, 2017. С. 168-171. (0,13 д.а.).

54. Шульга О. А. Концептуальні засади економічної політики держави по розв'язанню соціально-економічних суперечностей аграрного сектору. *Наукові засади розвитку знань економічної теорії*: зб. тез наукових робіт учасників I Міжн. наук.-практ. конф. з економічної теорії, м. Черкаси, 21-23 квітня 2017 р.). Черкаси, 2017. С. 29-31. (0,12 д.а.).

55. Шульга О. А. Імперативи розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції. *Національна економіка України в умовах європейської інтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро, 19-20 жовтня 2017 р. Дніпро: НМетАУ, 2017. С. 748-752. URL: http://nmetau.edu.ua/file/sa_konf-2017-3.pdf (дата звернення: 01.11.2017). (0,2 д.а.).

56. Шульга О. А. Сучасні підходи до дослідження трансформації аграрних відносин. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 577-582. URL: [http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20\(1\).pdf](http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20(1).pdf) (дата звернення: 01.12.2017). (0,35 д.а.).

57. Шульга О. А. Суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу. *New economics*: матеріали Міжн. наук. форуму «New economics – 2019», м. Київ, 14-15 листопада 2019 р.: в 2-х томах. Т.1. Київ, 2019. С. 151-155. (0,2 д.а.).

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ.....	38
1.1. Аграрні дефініції та еволюція наукових підходів до дослідження аграрних відносин та аграрного сектору.....	38
1.2. Аграрні відносини у системі сучасного суспільного розвитку.....	71
1.3. Інституціоналізація економічних систем та відносин власності в аграрному секторі	99
1.4. Методологічні підходи та методи аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин.....	117
Висновки до розділу 1.....	128
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ	133
2.1. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору.....	133
2.2. Сутність та функції соціально-економічних суперечностей як рушійної сили економічного розвитку.....	149
2.3. Причини виникнення соціально-економічних суперечностей в аграрному секторі.....	168
Висновки до розділу 2.....	185
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ НОВОЇ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ	188
3.1. Напрями і пріоритети технологічного прогресу в XXI ст.....	188
3.2. Технологічні впливи на структурну динаміку агроіндустрії.....	201
3.3. Суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу.....	218
Висновки до розділу 3.....	228

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ У РІЗНИХ ТИПАХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....232

4.1. Характеристика соціально-економічних суперечностей у аграрних відносинах адміністративно-командної системи.....232

4.2. Передумови, зміст і результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи.....254

4.3. Розвиток аграрних відносин в економіках постіндустріального типу.....279

Висновки до розділу 4.....308

РОЗДІЛ 5. ПОТЕНЦІАЛ І НАПРЯМИ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ314

5.1. Стан, специфіка та основні форми прояву суперечностей розвитку національного аграрного сектору.....314

5.2. Економічна політика урядів України щодо імперативів та розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин.....334

5.3. Концептуальна модель аграрної політики держави у сучасних умовах.....371

Висновки до розділу 5.....398

ВИСНОВКИ.....401

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....408

ДОДАТКИ.....456

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних умовах зростання кількості населення на планеті, стрімких кліматичних змін та нових викликів, спричинених розвитком аграрного виробництва на основі використання ІТ-технологій, здобутків цифрової економіки та «Індустрії 4.0», проблемні питання врегулювання аграрних відносин набувають особливої актуальності. Аграрний сектор економіки відіграє особливу роль у розвитку суспільства. З одного боку, він забезпечує людство продуктами харчування, а переробні галузі промисловості – сировиною, а, з іншого боку, служить базою розвитку сільських територій, місцем оздоровлення населення, оберегом національних звичаїв і традицій, впливає на політичну і соціальну стабільність у країні. Водночас сьогодні відбувається загострення суперечностей економічного, соціального та екологічного характеру в аграрному секторі економіки, що обумовлює необхідність ідентифікації та поглибленого наукового аналізу імперативів і суперечностей його розвитку та пошуку ефективного інструментарію їх розв'язання.

Особливо актуальними вищезазначені питання є для розвитку аграрного сектору економіки України, який має значний потенціал для вирішення продовольчої проблеми на міжнародній арені завдяки концентрації родючих чорноземів і працьовитості української нації. Реалізація цього потенціалу неможлива без узгодження інтересів основних суб'єктів аграрних відносин і розв'язання суперечностей приватної власності на землю, оскільки від стану аграрних відносин залежить не лише ефективність сільськогосподарського виробництва, рівень сільської зайнятості, соціальна та демографічна ситуація на селі, але й соціально-політична стабільність у країні, її продовольча та, у певних межах, економічна та національна безпека.

Питання розвитку економіки та її аграрного сектору завжди були та залишаються у центрі уваги вчених, економістів-професіоналів і політиків. Основи теорії аграрних відносин були закладені у працях Ф. Кене, В. Петті,

А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля та ін. Концептуальні підходи до дослідження суперечностей суспільства та проблем розвитку економіки, формування та реалізації соціально-економічної політики знайшли відображення у наукових працях таких зарубіжних вчених, як М. Вебер, Т. Вейс, Г. Гегель, Р. Дарендорф, Е. Дюркгейм, І. Кант, К. Маркс, К. Поланьї, Ю. Хабермас та ін. Проблематику закономірностей і суперечностей розвитку економіки та її галузей активно досліджують і вітчизняні вчені-економісти, зокрема: В. Базилевич, В. Геєць, А. Гриценко, Л. Ємельяненко, Т. Дейнека, Ю. Зайцев, М. Зверяков, Є. Кирилюк, В. Кириленко, Д. Лук'яненко, О. Москаленко, І. Радіонова, В. Тарасевич, А. Чухно і ін. З'ясуванню різних аспектів проблемних питань розвитку аграрного сектору України та аналізу аграрної політики присвячені праці В. Андрійчука, П. Гайдуцького, І. Баланюка, О. Бородіної, В. Власова, М. Дем'яненка, О. Загурського, І. Кириленка, М. Кропивка, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, Л. Молдаван, В. Осецького, О. Онищенко, О. Прутської, П. Саблука, О. Ходаківської, О. Шубравської, В. Юрчишина та ін. Водночас, вивченню імперативів та аналізу соціально-економічних суперечностей аграрного сектору національної економіки на концептуальній основі виявлення і врахування причин його кризового стану приділяється недостатньо уваги.

Віддаючи належне результатам наукових пошуків вітчизняних і зарубіжних вчених у царині регулювання аграрних відносин, варто зазначити, що їх дослідження спрямовані переважно на з'ясування змісту і форм суперечностей аграрної політики. Водночас, поза увагою вчених залишається проблема визначення причин соціально-економічних суперечностей аграрного сектору, розробки методології їх аналізу, пошуку ефективних інструментів щодо їх розв'язання. Попри досягнення економічної науки у цій царині, комплексне теоретичне осмислення та категоріальна інтерпретація суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки відчутно відстають від запитів реальної практики. Тому сьогодні перед економічною наукою актуальною проблемою залишаються теоретико-методологічне поглиблення наукових підходів, методів і принципів аналізу соціально-

економічних суперечностей аграрного сектору, які б дали можливість отримати науково обґрунтовані управлінські рішення в сфері регулювання аграрних відносин. Недостатня розробленість окресленого спектру актуальних питань на теоретичному рівні, невизначеність проблемних аспектів методологічного та прикладного характеру забезпечення розвитку аграрного сектору економіки зумовили вибір теми, визначили мету, завдання, об'єкт, предмет та логіку дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» і є складовою тем «Сучасне постіндустріальне суспільство і шляхи його формування в Україні» (номер державної реєстрації 01071U001332), «Проблеми політекономічного аналізу сучасного економічного розвитку» (номер державної реєстрації 0112U005377). Результати роботи використані при виконанні Черкаським державним технологічним університетом науково-дослідної теми «Соціальні та економічні трансформації ринку: регіональний та галузевий аспект» (номер державної реєстрації 0115U000972). У межах зазначених тем особистий внесок здобувача полягає у розкритті ролі та специфіки аграрних відносин в системі суспільного розвитку, у визначенні (ідентифікації) ключових імперативів в розвитку аграрного сектору світової економіки, у з'ясуванні сутності, функцій та причин соціально-економічних суперечностей у сфері аграрних відносин, у розробці методології їх аналізу та обґрунтуванні науково-прикладних рекомендацій щодо їх вирішення при формуванні аграрної політики.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення теоретико-методологічних засад системного дослідження імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектора економіки та обґрунтування принципів та інструментів аграрної політики за умов сучасної трансформації суспільства.

Для досягнення визначеної мети поставлено та вирішено такі завдання:

- дослідити еволюцію наукових підходів та сформувані теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження аграрних відносин та аграрного сектору економіки;
- розкрити роль та обґрунтувати місце аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку;
- виявити закономірності розвитку відносин власності на землю в умовах системної трансформації економічних відносин на основі дослідження процесу інституціоналізації економічних систем та відносин власності в аграрному секторі;
- запропонувати методологію аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин;
- визначити тенденції та ключові імперативи розвитку аграрного сектору на основі вивчення закономірностей розвитку світової економіки;
- з'ясувати сутність, функції, специфіку та причини соціально-економічних суперечностей в аграрному секторі;
- проаналізувати напрями технологічного прогресу в ХХІ ст. та оцінити його вплив на структурну динаміку агроіндустрії;
- розкрити суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу;
- охарактеризувати соціально-економічні суперечності у аграрних відносинах адміністративно-командної системи;
- встановити передумови, зміст і результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи та закономірності розвитку аграрних відносин у постсоціалістичних державах;
- дослідити розвиток аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем;
- дослідити стан, специфіку і основні форми прояву суперечностей аграрного сектору України;
- проаналізувати економічну політику урядів України щодо розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин;

- розробити концептуальну модель політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин.

Об'єктом дослідження є процеси трансформації аграрних відносин в економічній системі суспільства.

Предметом дослідження є визначення сукупності імперативів та породжених ними суперечностей розвитку аграрного сектора економіки для обґрунтування національних пріоритетів їх вирішення в аграрній політиці держави.

Методи дослідження. Складність та суперечливість розвитку аграрних відносин обумовила специфіку використання наукових підходів та методів дослідження до пізнання їх сутності та закономірностей розвитку. Зокрема, використання таких загальнонаукових та спеціальних методів пізнання та наукових підходів, як: *аналіз і синтез, індукція та дедукція* надало змогу проаналізувати еволюцію економічної думки щодо формування теоретико-методологічних засад дослідження аграрного сектору; розкрити проблеми дослідження процесів їх трансформації у сучасній економічній теорії; розмежувати дефініції у категорійному апараті дослідження аграрних відносин, з'ясувати їх сутність та роль у системі сучасного суспільного розвитку; проаналізувати напрями і пріоритети технологічного прогресу в ХХІ ст. та його вплив на структурну динаміку агроіндустрії (п.п. 1.1, 1.2, 3.1, 3.2); *єдності історичного та логічного, системний, діалектичний, філософський підходи* – з'ясувати діалектику понять «аграрні відносини» та «аграрний сектор»; розкрити взаємовпливи системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва, суперечностей розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі; суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу; розробити методологію аналізу соціально-економічних суперечностей; дослідити розвиток аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХ-ХХІ ст. та з'ясувати закономірності їх розвитку (п.п. 1.1, 1.3, 1.4, 3.3, розділ 4); *індукція та*

інституціональний методи пізнання – дослідити процес інституціалізації форм функціонування аграрного сектору в економічній системі; розкрити сутність та з'ясувати імперативи, функції, причини, специфіку соціально-економічних суперечностей аграрного сектору (п.п. 1.3, 2.1, 2.2, 2.3); *цивілізаційний підхід* – пояснити загальноцивілізаційні основи розвитку технологічних способів виробництва та відносин власності в аграрному секторі (п.п. 1.3, 3.2); *узагальнення* – з'ясувати закономірності розвитку технологічних способів виробництва, відносин власності на землю в аграрному секторі й аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХ-ХХІ ст. (п.п. 1.3, 3.2, розділ 4); *економіко-статистичний і системний аналіз* дали можливість проаналізувати стан, визначити перспективи, з'ясувати специфіку та основні форми прояву системи соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору сучасної України; розробити концептуальну модель аграрної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей (розділ 5).

Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, міжнародне і національне законодавство у сфері розвитку аграрних відносин, офіційна статистика Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, Державної служби з питань геодезії, картографії і кадастру, Державної служби статистики України, іноземних країн та їх об'єднань, звіти міжнародних галузевих та дослідницьких організацій, ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні причин виникнення суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки та розробці концептуальної моделі аграрної політики держави щодо їх розв'язання. Наукові положення дисертаційної роботи, що характеризують її новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

– обґрунтовано теоретико-методологічний підхід до систематизації ключових імперативів аграрного сектору економіки як об'єктивно зумовлених напрямів у траєкторії його розвитку на основі вирішення соціально-

економічних суперечностей за причинно-наслідковими зв'язками їх виникнення, що уможливорює визначити ефективні інструменти в аграрній політиці держави в умовах суспільних викликів на національному, регіональному та глобальному рівнях. Автором визначено систему ключових імперативів: економічні (забезпечення високої конкурентоспроможності галузі), соціальні (забезпечення соціальних стандартів), технологічні (інтенсивні технології ведення сільськогосподарського виробництва, застосування нано-, біо-, цифрових технологій), екологічні (гарантування безпеки продуктів харчування та навколишнього середовища), політичні (глобальна нестабільність та турбулентність), історичні (географічна локація і менталітет), культурно-релігійні (сільськогосподарські традиції, звичаї та релігійна специфіка продовольчого попиту);

– запропоновано інституційний базис архітекtonіки суперечностей аграрного сектору економіки на теоретичній основі виявлення їх природи, що надає можливість розглядати його з двох позицій: 1) як явища (через відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями); 2) як інституційної форми функціонування суспільств (через дії суб'єктів аграрних відносин в умовах невизначеності). Формування такого інституційного базису спрямоване на збалансування інтересів суб'єктів аграрних відносин, яке має відбуватися в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку держави;

– обґрунтовано доцільність застосування у методології системного дослідження сукупності взаємопов'язаних підходів та методів до аналізу суперечностей у системі аграрних відносин, що створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання. Застосування запропонованої методології системного дослідження дало можливість автору на основі системно-функціонального підходу з'ясувати функції (сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегрувальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну) і специфіку соціально-економічних суперечностей у системі сучасних аграрних відносин –

географічна детермінованість, природно-кліматична залежність та сезонність, історико-культурна зумовленість, органічна взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності;

– розроблено концептуальну модель аграрної політики держави, визначальним принципом якої є обмеження прав власності на землю на користь суспільства. Розроблена модель орієнтована на розв'язання системи економічних і соціальних суперечностей і базується на: дотриманні універсальних (системність, еволюційність, кооперація, транспарентність, прогностичність) і специфічних (врахування інтересів і ціннісних орієнтацій сільського населення, послідовність, етапність і соціальна толерантність здійснюваних перетворень) принципів; застосуванні методів (адміністративних економічних, правових) й інструментів (дозволи, регламентації, заборони, цільове фінансування, ціни, податки, соціальна відповідальність, селективна зовнішньоекономічна відкритість) реалізації такої політики; чітко визначеній суб'єктності аграрних відносин (землевласники, підприємці-орендарі, наймані сільськогосподарські працівники, держава, об'єднані територіальні громади, селянські господарства, сімейні ферми, великі сільськогосподарські підприємства (несімейні корпорації), сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, посередницькі структури та ін.);

удосконалено:

– теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження різних аспектів розвитку аграрного сектору шляхом розмежування його основних категорій (аграрна галузь, аграрний сектор, аграрна економіка, аграрна сфера, аграрна індустрія, аграрний бізнес) та збагачення логічної конструкції їх взаємозв'язків, що дало змогу встановити термінологічну чіткість системного дослідження імперативів і суперечностей аграрного сектору економіки;

– методологічний підхід до аналізу закономірностей розвитку аграрних відносин на основі виявлення їх суперечностей, який, на відміну від існуючих, дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки між наявними

суперечностями та важелями регуляторного впливу щодо їх розв'язання. З урахуванням запропонованого підходу встановлено, що логіці та закономірностям розвитку аграрних відносин у XXI ст. притаманні такі суперечності: між широкими новими науково-технологічними можливостями та їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо; при цьому для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, а для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю. Підтверджено, що трансформація аграрних відносин і суперечностей економік країн ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ;

– процедуру забезпечення функціональної спроможності процесу інституціалізації відносин власності в аграрному секторі, який інтерпретується як закріплення певних правил, обмежень, статусів щодо набуття у володіння та користування земель сільськогосподарського призначення з метою гармонізації інтересів суб'єктів аграрних відносин, на основі виявлення суперечностей їх розвитку, що дало змогу показати, що ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності, насамперед, на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів;

набули подальшого розвитку:

– трактування політико-економічного змісту категорії «аграрні відносини» з позицій інституційної парадигми, який, на відміну від визначених

економістами-аграрниками, збагачений з урахуванням критеріїв багатоаспектності системи взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів сільгоспвиробників, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на системі відносин власності на землю. Авторське трактування поглиблює теоретичні уявлення про сутнісно-змістовну характеристику сучасних аграрних відносин, ідентифікує їх сучасну структуру (економічна, соціальна, екологічна складові), взаємообумовленість динамічним соціокультурним середовищем та визначає різномірну інституційно-регуляторну систему соціально-економічних відносин у цій сфері;

– аргументація зростання функціональної ролі аграрних відносин у системі економічних відносин сучасного суспільного розвитку на основі вивчення трендів світового економічного розвитку, що дозволяє визначити стратегічний вектор розвитку аграрного сектору сучасної економіки, який спрямований не лише на забезпечення продовольчої безпеки, але й на подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереження та відновлення природних агросистем, зменшення енергетичної залежності, створення умов для оздоровлення громадян, збереження культурної спадщини, агроландшафтів тощо;

– змістовна характеристика нових проявів взаємовпливу соціально-економічних відносин і технологічних способів виробництва на основі виявлення суперечностей їх виникнення, що дало змогу довести пріоритетність технологічних викликів в умовах промислової революції 4.0, вплив яких призводить до якісних змін у змісті та характері праці в агроіндустрії, організаційних моделях агробізнесу, системі відносин власності з домінуванням людського капіталу та нематеріальних активів. Визначено суперечності розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу: між потребами у технологічній модернізації та фінансовими можливостями

сільськогосподарських виробників; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з ГМО для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо;

– науковий підхід до визначення специфіки прояву економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України шляхом з'ясування глибинних причин наявних в ньому проблем та напрямку еволюційних змін, що дало змогу встановити, що вона полягає на сучасному етапі у: формуванні бімодельної структури сільського господарства (велике товарне виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення та невеликих фермерських господарств) при значній частці дрібнотоварного устрою (селянського); формуванні двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; наявності диференціації в комерціалізації господарств населення. Це дало змогу збагатити інструментарій розробки моделі аграрної політики та зробити її більш гнучкою та адаптивною. Доведено, що шляхами розв'язання наявних суперечностей є формування регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення, розвиток сільськогосподарської кооперації, регіональної кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним, сприяння впровадженню нових техніки і технологій, масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих, активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

– інструментарій визначення результатів аграрної політики урядів України, який, на відміну від існуючих, передбачає оцінювання ефективності заходів держави щодо розв'язання наявних суперечностей аграрного сектору економіки на засадах порівняння економічної, соціальної та екологічної складових стану розвитку аграрного сектору економіки, виходячи з нових

постулатів прийняття управлінських рішень (критичний аналіз національної і світової практики вирішення аграрних проблем, спрямованість на прийняття рішень шляхом врахування глибинних причин, ризиків, проблем та труднощів, залежність розвитку аграрного сектору від ефективності аграрної політики). Це дало змогу встановити, що вони, по-перше, були спрямовані на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтовані на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходили з недооцінки реального аграрного потенціалу країни;

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення, висновки та рекомендації дисертації можуть бути теоретичною та методологічною базою для розробки економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей розвитку аграрного сектору економіки. Практична значущість наукових результатів підтверджена відповідними документами.

Пропозиції щодо вдосконалення державного регулювання розвитком аграрного сектору шляхом створення необхідних інституційних і макроекономічних передумов для запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення, вжиття заходів щодо демонополізації ринку оренди земель сільськогосподарського призначення, законодавчого унормування діяльності особистих селянських господарств, запровадження механізму державного супроводу створення та функціонування на селі кооперативів та сприяння процесам регіональної кластеризації були використані Комітетом з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України у процесі підготовки проєктів нормативно-правових актів у 2016-2017 роках, а також під час розробки аналітичних та інформаційних матеріалів (довідка №04-11/16-39 від 16.02.2018 р.).

Практичні рекомендації щодо підвищення ефективності державного управління аграрним сектором через розвиток малого та середнього підприємництва несільськогосподарських видів діяльності, соціальної

інфраструктури на селі, сільського зеленого туризму, класифікації особистих селянських господарств залежно від розмірів землекористування, спеціалізації та отримуваного чистого доходу та законодавчого унормування їх діяльності, популяризації переваг об'єднання малих товаровиробників сільськогосподарської продукції у сільськогосподарські кооперативи, а також створення при сільських і селищних радах дорадчих служб були використані у роботі Департаменту науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі Міністерства аграрної політики та продовольства України під час підготовки інформаційних матеріалів (довідка №37-18-15/28522 від 22.12.2017 р.).

Пропозиції щодо: встановлення обмеження площ орендованої землі у межах одного населеного пункту та законодавчого закріплення обов'язкової частки місцевого населення; посилення відповідальності орендарів за нераціональне ведення землеробства та погіршення якісних характеристик земель сільськогосподарського призначення, стимулювання розвитку малого підприємництва та самозайнятості на селі, утримання об'єктів сільської соціальної інфраструктури за рахунок державних і приватних коштів, створення дорадницьких служб при сільських і селищних радах – були використані відділом агропромислового розвитку Бородянської районної державної адміністрації при підготовці пропозицій щодо комплексного вирішення питання реалізації державної аграрної політики у сфері розвитку інфраструктури аграрного ринку та сталого розвитку сільських територій (довідка №315 від 19.12.2017 р.).

Основні теоретико-методологічні та практичні результати дисертаційної роботи використані у навчальному процесі ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» у процесі викладання дисциплін «Основи економічної науки», «Політична економія», «Трансформаційна економіка», «Методологія наукових досліджень» (довідка від 31.01.2018 р.), а також у навчальному процесі Черкаського державного технологічного університету при підготовці методичних матеріалів та

викладанні навчальних дисциплін «Економічна теорія», «Національна економіка», «Економіка сучасної України», «Політична економія» (довідка №863/01-10.01 від 25.05.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням, яке присвячене розв'язанню актуальної наукової проблеми щодо визначення імперативів та породжених ними суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки для розробки концептуальної моделі аграрної політики держави. У дисертації представлено авторський підхід щодо системного дослідження причин соціально-економічних суперечностей аграрного сектору та запропоновано ключові принципи й інструменти їх розв'язання. Науково обґрунтовані положення, висновки, пропозиції і рекомендації, що виносяться на захист, отримані автором особисто та викладено у наукових публікаціях. При написанні роботи положення та висновки кандидатської дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення та практичні результати дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на науково-практичних конференціях міжнародного і всеукраїнського рівнів, серед них: «Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів» (м. Одеса, 2014 р.), «Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага» (м. Київ, 2014 р.), «Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези» (м. Київ, 2015 р.), «Умови економічного зростання в країнах з ринковою економікою» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р., 2016 р., 2017 р., 2019 р., 2020 р.), «Актуальні проблеми економіки та менеджменту: теоретичні і практичні аспекти» (м. Хмельницький, 2015 р.), «Сучасне співробітництво та партнерство у суспільстві» (м. Варшава, 2015 р.), «Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та практичні рекомендації» (м. Кошице, 2015 р.), «Проблеми економічних наук в епоху глобалізації – 2015» (м. Будапешт, Угорщина, 2015 р.), «Сучасна економічна теорія в умовах глобалізаційних викликів» (м. Київ, 2015 р.), «Від Балтики до Причорномор'я: національні

моделі економічних систем» (м. Рига, 2016 р.), «Стратегії розвитку: інвестиційний вимір» (м. Київ, 2016 р.), «Інтегровані бізнес-структури: моделі, процеси, технології» (м. Кишинів, 2016 р.), «Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України» (м. Хмельницький, 2016 р.), «Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах» (м. Одеса, 2016 р.), «Суспільство, економіка та економічна наука в ХХІ столітті» (м. Київ, 2017 р.), «Наукові засади розвитку знань економічної теорії» (м. Черкаси, 2017 р.), «Актуальні проблеми економіки та менеджменту: теоретичні і практичні аспекти» (м. Хмельницький, 2017 р.), «Національна економіка України в умовах європейської інтеграції» (м. Дніпро, 2017 р.), «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (м. Київ, 2017 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 57 наукових праць, загальним обсягом 52,2 друк. арк., з них: 1 – одноосібна монографія, 2 – підрозділи у зарубіжних колективних монографіях, 9 статей – у наукових фахових виданнях України, 19 статей – у наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах, 3 статті – у наукових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз, 5 статей – у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав, 18 публікацій в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 387 сторінок. Робота містить 14 рисунків на 7 сторінках, 16 таблиць на 8 сторінках, 9 додатків на 21 сторінці. Список використаних джерел налічує 541 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

1.1. Аграрні дефініції та еволюція наукових підходів до дослідження аграрних відносин та аграрного сектору

Протягом тривалого часу вченими не приділялося належної уваги вивченню аграрного сектору та аграрних відносин, вони не розглядали їх окремо як важливу складову економічних та суспільних відносин у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з цим розвиток теорії аграрних відносин був переважно складовою економічної науки та визначався основними етапами її розвитку, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретико-методологічних засад. Відповідно до цього проблеми дослідження трансформації аграрного сектору економіки слід досліджувати через призму становлення економічної науки.

Однак, перед тим, як перейти до з'ясування проблем дослідження аграрного сектору та аграрних відносин, варто визначити діалектику цих понять та зміст і співвідношення сутнісно близьких до них аграрних дефініцій, які є основою наукових розвідок в аграрному секторі економіки. Насамперед з'ясуємо зміст понять «аграрна галузь», «аграрний сектор», «аграрна економіка», «аграрна сфера», «аграрна індустрія», «аграрний бізнес». У сучасній науковій літературі наводяться наступні визначення основних дефініцій аграрної науки. Так, М. Хорунжий [464, с. 7-8; 464, с. 113] дає наступні трактування:

1) сільське господарство – сфера матеріального виробництва, в якій вирішальними є природні чинники;

2) аграрний сектор – частина національної економіки, основним видом діяльності якої є сільськогосподарське виробництво;

3) агропродовольчий сектор – частина національної економіки, до складу якої входить аграрний сектор, переробні підприємства (продовольчого спрямування) та торгівля продовольчими товарами;

4) аграрна економіка – взаємопов'язаний організаційно-технологічний процес, що охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, переробку і доведення кінцевої продукції до споживача;

5) аграрна сфера – обумовлена природна єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафту в межах певної території;

6) агробізнес – система економічних відносин, у якій (в умовах України) сільське господарство не посідає рівноправного місця.

Такої ж думки дотримуються В. Курило [256, с. 90], І. Цимбалюк, Л. Риковська [465, с. 14], які вважають, що «сільське господарство являє собою одну з головних галузей матеріального виробництва, об'єднуючи вирощування сільськогосподарських культур і розведення сільськогосподарських тварин із метою одержання продовольства й сировини для промисловості». Аграрний сектор економіки, на їхню думку, можна визначити «як сектор економіки держави, що охоплює всі суб'єкти господарської діяльності, незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, які виробляють сільськогосподарську продукцію й продукти її первинної переробки та пов'язані з ними обслуговуючі підприємства, а також організації, що здійснюють розробку й реалізацію державної аграрної політики». А аграрну сферу, як ширше поняття, можна визначити «як аграрний сектор економіки держави у взаємозв'язку із соціальною інфраструктурою сільської місцевості» [465, с. 14].

На нашу думку, виходячи з того, що сектор економіки – це сукупність інституційних одиниць-резидентів, що мають схожі економічні цілі, функції і поведінку [533, с. 720], тлумачення «аграрного сектора» як системи агропромислового виробництва, є некоректним через різну специфіку

виробництва у II та III сферах АПК. Водночас і трактування «аграрного сектора» як системи сільськогосподарського виробництва теж є дещо спрощеним. Тому, на нашу думку, аграрний сектор – частина національної економіки, де здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції та продуктів її первинної переробки. Відповідно до цього, аграрний сектор є поняттям більш містким, й охоплює аграрні відносини між його суб'єктами та певний технологічний спосіб виробництва, на якому вони базуються.

Щодо дефініцій «аграрна галузь», «аграрна економіка» і «аграрна сфера», то тут мова йде про різні підходи до трактування змісту «аграрного сектору». У першому випадку – це галузевий підхід, відповідно до якого мова йде про сільське господарство; у другому – структурно-функціональний, де під економікою розуміється особлива сфера життя суспільства, що охоплює виробництво, розподіл, обмін та споживання сільськогосподарської продукції; у третьому – соціоекономічний, згідно з яким аграрна сфера – це єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території. Відповідно до вищесказаного цим дефініціям можна дати наступні визначення: аграрна галузь – це виробництво сільськогосподарської продукції та сільськогосподарської сировини для промисловості; аграрна економіка – частина національної економіки, сфера поширення аграрної діяльності, що охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, переробку та збут; аграрна сфера – аграрна діяльність, яка являє собою єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території.

Виходячи із аналізу сутності понять «індустрія» (промисловість із використанням машин) та «бізнес» (вид діяльності, пов'язаний, перш за все, із збутом продукції), їм можна дати наступні визначення: аграрна індустрія – сукупність організаційно-правових форм господарювання, в яких виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється індустріальними методами; аграрний бізнес – вид діяльності, пов'язаний із організацією виробництва сільгосппродукції, її збутом та торгівлею продовольчими товарами.

Виходячи з вищесказаного, представимо дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження аграрного сектору (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Дефінітивна експозиція категоріального апарату
дослідження аграрного сектору**

Дефініція	Змістове тлумачення
Сільське господарство	сфера матеріального виробництва, в якій вирішальними є природні чинники
Агропродовольчий сектор	частина національної економіки, до складу якої входить аграрний сектор, переробні підприємства (продовольчого спрямування) та торгівля продовольчими товарами
Аграрний сектор	частина національної економіки, де здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції та продуктів її первинної переробки
Аграрна галузь	виробництво сільськогосподарської продукції та сільськогосподарської сировини для промисловості
Аграрна економіка	частина національної економіки, сфера поширення аграрної діяльності, що охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, переробку та збут
Аграрна сфера	аграрна діяльність, яка являє собою єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території
Аграрна індустрія	сукупність організаційно-правових форм господарювання, в яких виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється індустріальними методами
Аграрний бізнес	вид діяльності, пов'язаний із організацією виробництва сільгосппродукції, її збутом та торгівлею продовольчими товарами

Джерело: систематизовано автором на основі: [357; 463].

Розглянемо економічні теорії щодо розвитку економіки держави, а також їхній вплив на розвиток аграрних відносин. Зауважимо, що дослідження майже всіх економічних шкіл і течій були спрямовані на з'ясування сутності та причин суперечностей у системі відносин власності та визначення шляхів їх розв'язання. Усвідомлюючи складність та суперечливість цих відносин, вони намагалися розкрити сутність категорії аграрних відносин через виявлені ними закономірності розвитку економічних відносин тогочасного суспільства.

На нашу думку, можна виділити п'ять основних наукових підходів у дослідженні проблем розвитку аграрних відносин (рис. 1.1.).

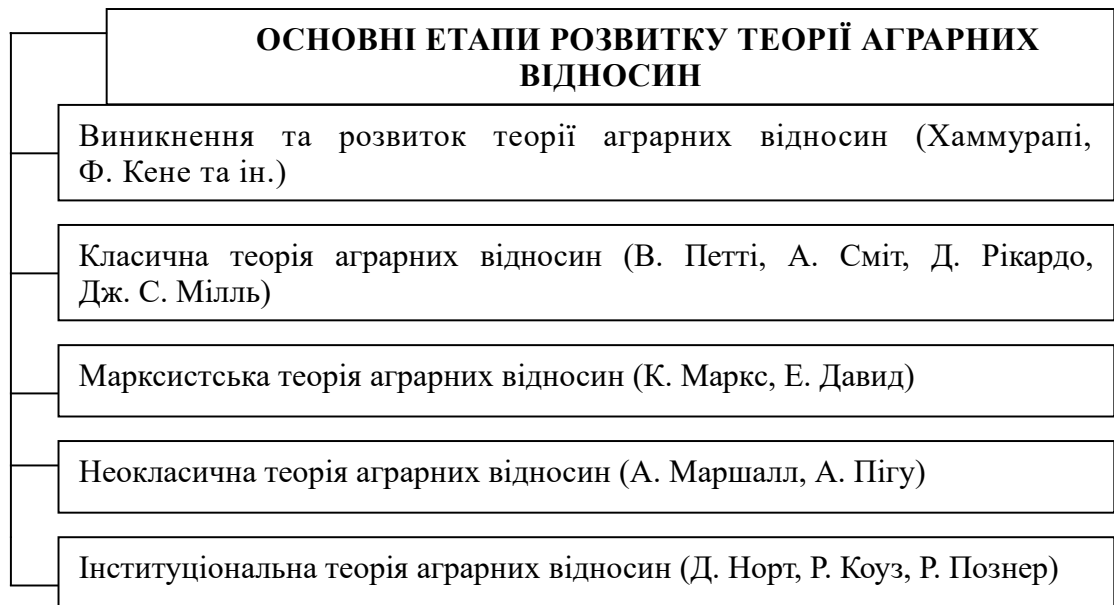

Рис. 1.1. Еволюція наукових підходів у розвитку теорії аграрних відносин

Джерело: розроблено автором

Виникнення та розвиток теорії аграрних відносин. Варто зауважити, що на етапі формування економічних знань аграрно-економічні питання розглядалися разом із правовими, технологічними, психологічними, і навіть, побутовими проблемами. Так, наприклад, у законах Хаммурапі аграрні відносини розглядаються разом з правовими питаннями [460], а у трактаті Колумели про сільське господарство – разом з побутовими (поряд з висвітленням питань щодо ведення землеробства та вирощування рослин, даються поради землеробам як створювати сім'ю і вести домашнє господарство) [436]. Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини стали пізніше, коли виникла економічна наука як система знань про економічні відносини у суспільстві у цілому.

Прибічники теорії меркантилізму (А. Монкретьєн, Т. Манн, Д. Юм та ін.), які основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, розглядали аграрні відносини з двох сторін: як передумову створення такого продукту, який забезпечив би переваги у торгівлі з іншими державами, та як продукт, необхідний для задоволення потреб тих верств населення, від яких, на

їхню думку, залежали могутність і процвітання держави, її можливості панування на ринках інших держав [110].

Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини постають саме у теорії фізіократів, які вперше перенесли дослідження зі сфери обігу у сферу виробництва. Серед її представників Ф. Кене, А. Тюрго, Н. Мірабо, Д. Норе та ін. Джерелом багатства фізіократи вважали працю у сільськогосподарському виробництві, працю ж в інших сферах економіки (промисловості, транспорті, торгівлі) називали непродуктивною, а самі ці сфери – безплідними. На їхню думку, праця людей у цих сферах відшкодовує лише витрати на їхнє існування і не є прибутковою для суспільства. Вони розглядали аграрні відносини як самостійну сферу, від якої залежить не тільки ефективність сільськогосподарського виробництва, а й стан національної економіки взагалі.

Крім того, вони зробили ще декілька важливих на той час висновків. Наприклад, обґрунтували твердження про те, що сільське господарство створює додатковий продукт, який привласнюється землевласниками і перерозподіляється у промисловість; що власність на землю є першоджерелом господарської різноманітності; що умови поєднання праці та землі є фундаментальною передумовою прогресу у землеробстві; звернули увагу на особливий характер виробничих відносин у сільському господарстві та на той факт, що сільське господарство є певною мірою самодостатньою системою, оскільки значна частина його ресурсів відтворюється у ньому. У той же час, вони висунули і помилкове твердження про те, що сільське господарство є єдиною продуктивною сферою у народному господарстві, а всі інші галузі – непродуктивні.

Вперше обґрунтував особливості сільського господарства засновник фізіократизму Ф. Кене (1694-1774). У праці «Загальні принципи економічної політики землеробської держави та зауваження до цих принципів» (1758) він пише, що лише землеробство є дійсно виробництвом, а промисловість належить до непродуктивної сфери. Також він зазначає, що чистий продукт – це щорічно створювані багатства, що формують доходи нації; це продукт, який

залишається після вирахування всіх витрат, тобто, що це прибуток, одержаний із земельних володінь [218].

Класична теорія аграрних відносин. Цей етап розвитку аграрної теорії збігається з класичним етапом у політичній економії та базується на трудовій теорії вартості. Найбільш видатними представниками цього етапу є В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль та ін. В основі їх поглядів на аграрні відносини була категорія ренти. На думку А. Сміта, рента, як і прибуток, – це неоплачена праця. «Відтоді, як уся земля у тій чи іншій країні стала приватною власністю, землевласники, подібно до решти людей, бажають пожинати там, де не сіяли, і починають вимагати ренти навіть за природні плоди землі. Робітник тепер мусить...віддати землевласнику частину того, що збирає чи виробляє. Ця частина, або, що те саме, ціна цієї частини, становить земельну ренту [407, с. 36]. Він розглядає ренту як продукт діяльності природи, а тому її джерело вбачає у різній родючості земельних ділянок, яка визначає кількість вирощеної на них сільськогосподарської продукції. У той же час, він звернув увагу на те, що земельна рента змінюється не лише залежно від родючості землі, а й залежно від її розташування, та що причиною формування диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання.

Вивчаючи вартісну природу ренти, він вважав її надлишком ціни сільськогосподарського продукту над тією її частиною, яка відтворює витрачений капітал і дає звичайний прибуток. Тобто він намагався вивести земельну ренту із підвищення ціни сільськогосподарської продукції над її вартістю.

Важливе значення має висновок А. Сміта щодо динаміки земельної ренти. На відміну від В. Петті, він вважав, що рента є найбільш стійкою частиною вартості товару та є несприйнятливою до динаміки цін. Відповідно до цього рента з ділянок, зайнятих другорядними, менш поширеними рослинами, регулюється рентою, одержаною із земель, відведених під основні культури, які складають основу харчування.

Протилежну позицію щодо динаміки земельної ренти зайняв Д. Рікардо, який вважав, що рента залежить від ціни. Виходячи з того, що на ринку ціна на зерно є єдиною, він приходив до висновку, що вона не залежить від витрат виробництва, а отже, у ній зовсім не враховується якість земель, на яких вирощене зерно. На його думку, ціна хліба не знизилась би навіть за умови відмови землевласників від ренти, оскільки у такому випадку вона дісталася б орендарям [373, с. 118].

Рента, на думку Д. Рікардо, це частина «продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту» у зв'язку з тим, що якість землі є неоднаковою, а її кількість – обмеженою [373, с. 112]. Тому у період освоєння нових земель, коли їх кількість є надлишковою порівняно з продовольчими потребами населення, жодної земельної ренти виникати не буде. Також він прийшов до висновку, що виробник зерна, котрий господарює на кращих землях, отримує надлишок доходу порівняно з тим, хто веде господарство на гірших землях.

Заслугою класиків також є те, що вони запропонували методіку визначення ціни землі, яку вони визначали як капіталізовану земельну ренту, та обґрунтували необхідність соціалізації земельної ренти через стягнення земельного податку. Зокрема, Дж. С. Мілль, виступаючи проти існування приватної власності на землю, пропонував повністю звільнити від оподаткування поточну ренту та оподатковувати приріст доходу, отриманий за рахунок підвищення ціни землі [110, с. 93].

Вагомий внесок у розвиток теорії аграрних відносин зробили також німецькі економісти-аграрники, у працях яких було продовжено вивчення, розпочатої фізіократами, проблеми соціальної специфіки аграрного виробництва. Зокрема, А. Теєр у своїй праці «Основи раціонального сільського господарства», виданій у 1809-1812 роках, розглядає сільське господарство через призму успіхів промисловості, вважаючи, що «сільське господарство – це промисловість, яка має за ціль набути дохід, або отримати гроші через відтворення (а деколи і подальшої обробки) рослинних і тваринних речовин...

Чим вищим і постійнішим є цей дохід, тим краще досягнута ціль господарства. Відповідно до цього найбільш досконалим сільським господарством є те, яке співрозмірно з його майном, силами і обставинами, дає йому самий високий і самий постійний дохід» [439, с. 1]. Такий дохід, на його думку, можна отримати за раціонального поєднання трьох складових сільського господарства: особи, яка здатна управляти господарством, капіталу та маєтку.

А. Теєр виділяє такі організаційно-виробничі особливості аграрного виробництва [439, с. 11-113]:

1) всі правила і настанови при організації аграрного виробництва слухні лише у визначених випадках, адже кожен випадок вимагає особливого правила;

2) для виробництва певного продукту праця потрібна лише на короткий проміжок часу, оскільки подальша доля продукту визначається природою;

3) у сільському господарстві своєрідно діє закон розподілу праці (у сільському господарстві є такі види робіт, які можна доручити тільки певним людям);

4) провідна роль у сільському господарстві належить людині, яка повинна володіти певними соціальними і психологічними якостями. Для того, щоб займатися сільськогосподарським виробництвом «потрібні: великий нагляд і діяльність без метушні, швидкість без поспішності, цілісний погляд на ціле і надзвичайна увага до деталей, правильна оцінка того, що потрібніше і корисніше зробити саме у той, а не інший час; розсудливість у розподілі часу і сил, і нарешті, вміння розпорядитися ними якнайкраще» [439, с. 11]. Крім того, сільськогосподарською діяльністю повинні займатися люди, які схильні жити з природою, та поєднують у собі дієвість і деякий спокій тощо;

5) сільськогосподарським працівникам потрібні знання хімії, ботаніки, ветеринарії, математики та технічних дисциплін;

6) згубність використання у сільському господарстві, на відміну від промисловості, орендних відносин.

Погляди А. Теєра знайшли своє продовження у його послідовника Г. Тюнена у праці «Ізольована держава і її відношення до сільського

господарства і національної економіки. Дослідження впливу хлібних цін, багатства ґрунту і накладних витрат на землеробство» (1826), у якій він на основі результатів дослідження окремого сільськогосподарського підприємства визначає галузеві та виробничі закономірності для всіх підприємств аграрної галузі. Його методологія дослідження у економічній науці отримала назву монографічно-дедуктивної та була покладена в основу вчення про підприємство, так зване «Betriebslehre» (вчення про фактори виробництва та їх раціональне поєднання у різних системах та при різних рівнях інтенсивності, та про дохідність сільськогосподарських підприємств). Представники вчення «Betriebslehre» (Е. Лаур, Т. Брінкман, Т. Гольц, С. Булгаков та ін.) визначали такі особливості організації праці та виробництва у сільському господарстві [346, с. 13-20]:

1) з точки зору економії засобів і продуктивності результатів у сільськогосподарському виробництві (через дію законів природи) відсутня раціональна організація сільськогосподарського виробництва;

2) сільські господарі і члени їх сімей можуть отримувати із сільськогосподарської діяльності етичні та естетичні насолоди і вигоди;

3) сільськогосподарське підприємство, за своєю природою, не є чисто підприємницьким господарством, як промислове, торгове чи інше, оскільки у ньому є частина продукту, яка не реалізується на ринку, а йде на задоволення потреб виробника. Крім того, на сільськогосподарську діяльність часто впливають позагосподарські мотиви, такі як традиції, звичаї, погляди тощо;

4) у сільському господарстві діє закон зменшення приросту виторгу, так званий закон падаючої продуктивності землі (щоправда, пізніше Е. Лаур зробив декілька уточнень у його формулювання);

5) у землеробстві не збігаються між собою період праці з виробничим періодом; виробництво носить сезонний характер;

6) землеробська праця територіально розпорошена, особливо за екстенсивної та малоінтенсивної системи господарювання;

7) у сільському господарстві фактично відсутній так званий поопераційний поділ праці;

8) результати праці, форми її організації та оплати значною мірою залежать від системи господарювання, яка визначається сукупністю природних, економічних, демографічних й інших обставин, і, перш за все, часом і місцем виробництва;

9) у сільському господарстві людина не перетворюється на придаток до машини; працівнику і надалі відводиться роль керівника процесу, а машина залишається лише робочим інструментом;

10) у сільському господарстві діє чотири «фактори інтенсивності»: ситуація на ринку, природні умови, процес розвитку народного господарства, особистість підприємця.

Представники вчення «Betriebslehre» наголошували на визначальній ролі у сільськогосподарському виробництві господаря-працівника. А. Енгельгардт з цього приводу писав: «Різноманітні фактори у господарстві, залежно від їх значення, розташовуються у такому порядку: перш за все господар, тому що від нього залежить вся система господарства, а якщо система дурна, то ніякі машини не допоможуть; потім працівник, тому що у живій справі живе завжди має перевагу над мертвим; господарство – не фабрика, де люди мають другорядне значення, де верстат важливіший, ніж людина, яка спускає ремінь із шківів; у господарстві людина – перш за все; потім кінь, тому що на дурному коні плуг виявиться марним; потім уже машини і знаряддя. Але ні машини, ні сementальська худоба, ні працівники не поліпшать наші господарства. Їх поліпшать тільки господарі» [536, с. 166-167].

Марксистська теорія аграрних відносин. Науковим надбанням цього етапу є :

- поглиблення вчення про диференціальну ренту;
- відкриття двох форм монополії на землю;
- обґрунтування суті, причин, джерел і умов виникнення абсолютної ренти;

- виокремлення трьох етапів історичної еволюції земельної ренти (відробіткова, продуктова, грошова);
- всебічний аналіз власності на землю як складної системи;
- розроблення теорії додаткової вартості.

Згідно з марксистським визначенням, земельна рента – це частина додаткового продукту, що створюється найманими працівниками у сільськогосподарському виробництві; це надлишок додаткової вартості над середнім для сільського господарства прибутком, який привласнюється землевласником або землекористувачем [290, с. 694]. К. Маркс вважав, що причиною виникнення диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання, а причиною виникнення абсолютної ренти – монополія великого землеволодіння.

Диференціальну ренту I він трактував «як результат різної продуктивності однакових затрат капіталу на однакових земельних площах різної родючості», визначаючи її «як різницю між продуктом капіталу, вкладеного у кращу землю, та продуктом капіталу, вкладеного у найгіршу, але таку, що приносить ренту, землю» [292, с. 732]. Диференціальну ренту II визначав як результат «різної диференціальної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі» [292, с. 789]. Щодо абсолютної ренти, то він вважав, що її приносять усі земельні ділянки незалежно від їх родючості та місця розташування. Умовою її виникнення є наявність різниці в органічній будові капіталу у сільському господарстві та промисловості. Механізм її утворення він зводив до наступного: у якості суспільних витрат виробництва у сільському господарстві виступають витрати виробництва на гірших землях, а продукція реалізується за суспільними цінами. Різниця між ними дає змогу отримати додатковий прибуток у вигляді абсолютної ренти.

На думку К. Маркса, процес утворення земельної ренти обумовлений наявністю у сільському господарстві трьох груп осіб: земельних власників, капіталістів-підприємців (орендаторів) і найманих сільськогосподарських робітників. Земельні власники здають землю в оренду й отримують у вигляді

ренти частину вартості виробленої продукції. Капіталісти-підприємці організовують сільськогосподарське виробництво і отримують прибуток. Наймані робітники, створюючи вартість товару своєю працею, отримують собі заробітну плату, та водночас створюють додаткову вартість, певна частина якої привласнюється землевласниками у вигляді ренти [292].

Аграрну економіку він розглядав як органічну частину капіталістичної системи, а сільського господаря відносив до класу дрібної буржуазії. Він вважав, що з поглибленням суспільного поділу праці, розвитку ринкових відносин та різних комунікацій селянство розділиться дві частини – сільську буржуазію (капіталістів) і пролетаріат (найманих сільськогосподарських працівників), а пізніше – зникне взагалі як клас. Пророкуючи невідворотну загибель капіталістичного ладу, він шукав шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства.

К. Маркс звертає увагу на деякі особливості селянського господарства порівняно з великим капіталістичним, які дають перевагу дрібним власникам у конкурентній боротьбі з великими сільськогосподарськими підприємствами. Мова йде про те, що ціна продукції сільськогосподарського підприємства при капіталізмі включає у себе норму прибутку капіталіста, ренту землевласника і заробітну плату найманого працівника. Селянин же може продавати свій товар за нижчою ціною, відмовляючись від прибутку і ренти та до мінімуму зводячи своє особисте споживання. На його думку, доти, поки ціна продукту буде забезпечувати селянину фізичний мінімум заробітної плати, той буде вести своє господарство [290, с. 370]. Також він вказує на двоїсту природу селянина як товаровиробника: як власник засобів виробництва він виступає капіталістом, а як власник робочої сили – своїм власним найманим робітником [291, с. 56]. У ході свого дослідження К. Маркс робить висновок, що капіталістичні виробничі відносини формуються у сільському господарстві пізніше і повільніше, ніж в інших галузях економіки.

Протилежну позицію щодо майбутнього селянства і взагалі перспектив розвитку сільського господарства при капіталізмі зайняв Е. Давид, який вважав,

що завдяки досягненням науково-технічного прогресу поряд із великими підприємствами можуть існувати й дрібні селянські господарства. У своїй праці «Соціалізм і сільське господарство» (1903) він виділяє такі особливості процесу сільськогосподарського виробництва: «по-перше, у сільському господарстві відсутній внутрішній контроль одного учасника виробничого процесу за роботою іншого, тому тут сильніше, ніж у промисловості, відчувається необхідність у наявності особистого інтересу працівника до результатів виробництва; 2) в індустріальному виробництві людина виступає як розумовий і мускульний працівник, індивідуальне споживання якого відбувається поза процесом виробництва; щодо «сільськогосподарського виробництва, то воно є космосом живих істот, у якому протікає субстанціональне життя людини»; 3) якщо в промисловості вдосконалення машин відіграє визначальну роль, то у сільському господарстві – суттєву, але не визначальну, оскільки сільське господарство революціонували не технічні винаходи, а наукові відкриття» [159, с. 49; 159, с. 539].

Неокласична теорія аграрних відносин. Засновниками неокласичної теорії є А. Маршалл і А. Пігу. Прибічники цієї теорії розвивали ідеї класичної політичної економії з урахуванням сучасних умов. Вони виступали проти державного втручання в економіку та за обмеження державних витрат, а також за забезпечення умов для збалансування бюджету. Представники неокласичної школи для пояснення ренти використовують теорію граничних продуктів. Вони вважали, що рента, як економічна категорія, це дохід не просто від землі, а дохід від такого фактора виробництва, який є надзвичайно важливим, обмеженим, різної якості, невідтворюваним і, у зв'язку з цим, нееластичним.

А. Маршалл зазначав, що будь-яке зростання чистого доходу, отримане безкоштовно, як дар природи і яке не зумовлене спеціальними затратами землевласників, слід вважати земельною рентою [296]. Тобто у неокласиків рента перетворюється у найширшу категорію, оскільки її пов'язують із будь-яким диференціальним доходом взагалі, особливо коли цей дохід зумовлений такою причиною чи фактором, який не може бути збільшений або переданий за

бажанням. Таким чином, рентою є дохід (прибуток), одержаний будь-яким власником благ, кількість яких природно чи штучно обмежена порівняно з попитом на них. Повна земельна рента, на їхню думку, утворюється з трьох елементів: джерело першого – природна родючість ґрунту, другого – поліпшення якості земель людиною, третього – наближеність землі до міст, комунікацій, ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Особливу форму земельної ренти, на їхню думку, становить монопольна рента. Умовами її утворення є обмеженість і невідтворюваність земель особливої якості або земель розташованих в унікальних природно-економічних умовах. Власники таких земель можуть реалізовувати свою продукцію, вирощену на таких землях, за монопольно високими цінами.

Крім того, неокласики ввели у науковий обіг поняття «квazиренти» та обґрунтували концепцію економічної ренти. Останню вони трактують як надлишок над альтернативною вартістю пропонованого ресурсу; як дохід від будь-якого фактору виробництва з фіксованою пропозицією. Дохід, отриманий від користування землею, вони називають чистою економічною рентою.

На думку неокласиків, реальність визначається активністю суб'єкта господарювання. Вони відстоюють принципи свободи економічної діяльності, вільної конкуренції та саморегульованої економічної системи. Ринок розглядали як саморегульовану систему, яка здатна самостійно врівноважити сукупний попит і сукупну пропозицію. Вони вважали його ефективною системою, яка сприяє економічному зростанню та забезпечує права суб'єктів господарювання в умовах конкурентного середовища. Саме тому виступали проти будь-якого розширення втручання держави у діяльність економічних суб'єктів. Приватну власність на засоби виробництва вони вважали найбільш досконалою формою власності, оскільки вона мотивує суб'єктів до найбільш ефективного господарювання. Звідси випливає, що проблема аграрних відносин у неокласиків є лише однією з проблем ринку і ринкових відносин.

Інституціональна теорія. Цей етап розвитку теорії аграрних відносин пов'язаний з розробкою таких концепцій і теорій: теорія інституціональних

змін (Д. Норт), еволюційна концепція (Р. Нельсон, С. Вінтер та ін.), теорія прав власності (Р. Коуз, Р. Познер та ін.), концепція формальних і неформальних інститутів (Д. Норт, Дж. Ходжсон і ін.) та ін. Представники інституціональної теорії займалися дослідженнями впливу економічних, політичних, соціальних та інших чинників на поведінку господарюючих суб'єктів, розглядали механізми трансформації як інститутів, так і організацій під впливом формальних правил і неформальних обмежень залежно від характеру трансформаційного руху та шляху розвитку тощо.

Зокрема, права власності вони розглядають як наявні в економічних агентів «пучки правомочності» на прийняття рішень щодо об'єкта власності, які можуть бути розподілені між різними суб'єктами. Розподіл прав, на їхню думку, дає змогу суб'єктам спеціалізуватися на певних власницьких функціях, а при потребі – кооперувати ці права. Будь-який акт обміну в інституціональній теорії є обміном пучками прав власності. Економіко-правовою формою, яка забезпечує передачу цих прав, виступає контракт.

Теорія прав власності визнає існування альтернативних систем власності, а саме: приватної, державної (колективної) і загальної (комунальної). За системи приватної власності доступ до ресурсів відкритий власнику чи особі, якій він передав свої правомочності. Тобто за цієї системи власності окремі індивіди знаходяться у привілейованому становищі. За системи державної (колективної) власності доступ до рідкісних ресурсів регулюється посиленнями на колективні інтереси суспільства, що передбачає встановлення правил та розробку процедур, які визначають колективний інтерес. За системи загальної (комунальної) власності доступ до ресурсів відкритий всім членам суспільства. Тобто за систем державної (колективної) та загальної (комунальної) власності ніхто не знаходиться у привілейованому становищі.

Еволюція інститутів розглядається ними як спонтанний і органічний процес. На їхню думку, у процесі інституціональної конкуренції «виживають» найбільш пристосовані інститути, які забезпечують найкращий баланс між трансакційними витратами і вигодами від обміну і поділу праці. Однак буває

так, що хоч сформовані організаційно-правові форми є відносно неефективними, але витрати для їхнього трансформування є настільки великими, що це виключає перехід до більш досконалої інституціональної структури. Оскільки механізм інституціональної конкуренції виявляє свою дію лише у довгостроковому періоді, пропонується розрізняти два види інституціональних витрат – витрати, які пов'язані з функціонуванням вже діючих інститутів, і витрати, які необхідні для перетворення сформованої інституціональної структури. Рівень витрат і вигод, пов'язаних з перебудовою системи прав власності, залежить від зростання населення, появи нових видів продукції, технічного прогресу, відкриття нових ринків, тобто тих факторів, які впливають на динаміку відносин власності шляхом або підвищення вигод від подальшої специфікації прав власності, або забезпечуючи економію витрат трансакції.

Крім того, у складних суспільствах, де домінують безособові контакти, товари мають безліч різноманітних характеристик, а угоди носять одноразовий характер і небезпека опортуністичної поведінки велика, виникає нагальна потреба у гаранті прав власності. Саме тому з'являються спеціальні інституціональні структури, які покликані знижувати трансакційні витрати [42, с. 421]. У зв'язку з цим система прав власності є важливою передумовою зростання, адже головна функція інститутів полягає у економії трансакційних витрат. Якщо вони справляються з цим завданням, то спостерігається поглиблення процесів спеціалізації і поділу праці, зростають інтенсивність і масштаби обміну. Якщо ж вони не справляються з цим завданням і починають служити інтересам окремих соціальних груп, то це призводить до гальмування або припинення економічного прогресу.

Важливу роль у ефективному функціонуванні економіки відіграє специфікація прав власності, яка зменшує невизначеність та забезпечує стабільні очікування суб'єктів, їх раціональну поведінку. Розмивання прав власності, на їхню думку, призводить до послаблення мотивації щодо найефективнішого використання власності та нераціонального використання

ресурсів, тощо. Підприємство в інституціональній теорії розглядається як об'єднання різнорідних суб'єктів, які переслідують власні інтереси, тому існування підприємства, на їхню думку, є компромісом між ними самими, а також між ними і зовнішнім середовищем.

Ренту інституціоналісти визначали як форму реалізації права власності на обмежений ресурс, а рентні відносини як процес привласнення незаробленого суспільного продукту бездіяльним класом [126]. Вони обґрунтовують необхідність державного втручання там, де ринок не спрацьовує або спрацьовує із запізненням; розглядають державу як втілення інтересів суспільства; виступають за створення механізму соціального контролю з боку суспільства, який забезпечив би стабільність та керований розвиток економіки.

Одним із внесків інституціоналістів є також обґрунтування технологічного детермінізму. На їхню думку, наука, техніка і технології є джерелом трансформаційних змін у суспільстві, бо саме на основі НТП відбувається економічне зростання та оновлення науково-технологічного рівня економіки, що, у свою чергу, призводить до зрушень у професійно-технічній і соціальній структурах суспільства. Крім того, інституціоналісти вважають, що нові соціально-економічні форми генетично закладені у минулому економічній системі, оскільки в органічній цілісності виникають лише ті структури та напрями еволюції, які містилися у ній потенційно; за умов інституційної нерівноваги та деформалізації інституційного простору відбувається спонтанна самоорганізація економічної системи на основі заповнення інституційного вакууму неформальними інституціями, неявними контрактами та тіньовими практиками; розростання мережі неформальних інституцій у трансформаційній економіці має власну інерцію і може набувати характеру процесу, який самопідтримується, що приводить до формування «стаціонарно перехідної» моделі господарського устрою і ін. [299, с. 55-56].

Крім того, із базисних положень інституціональної теорії впливають такі принципи інституціональної трансформації аграрного сектору економіки [266, с. 60-65]:

1) історично-еволюційний (полягає у визначенні історичних умов та інституціональних факторів реформ, еволюції існуючих інститутів, подоланні обмежень розвитку ринкових аграрних відносин тощо);

2) системний (дослідження аграрного сектору як системи, розкриття взаємопов'язаності та взаємозалежності як між його складовими, так і складових із зовнішнім середовищем);

3) структурно-функціональний (визначення взаємозалежності між структурою та функціонуванням окремих елементів і системи у цілому);

4) ієрархічний (розгляд аграрної сфери як організованої, структурно-ієрархізованої сукупності об'єктів і відносин);

5) програмно-цільовий (за яким наростання кількісних і якісних змін у розвитку аграрного сектора повинно відбуватися за передбачуваним сценарієм).

У русі зазначених вище загальноєвропейських напрямів економічної науки розвивалася і економічна думка в Україні. Певною мірою це стосується і теоретичного осмислення аграрних відносин. Але при цьому слід зазначити, що на розвиток аграрних відносин в Україні впливали особливості національного менталітету, історичного розвитку, різноманітність аграрно-економічних умов у різних регіонах України.

У XIX ст. головними напрямками розвитку суспільної думки щодо аграрних відносин в Україні були спроби використати класичну політичну економію для вирішення назрілих питань та обґрунтувати необхідність реформ. Вони знайшли своє відображення у працях В. Каразіна, А. Скальковського та Г. Галагана. Будучи прихильником підлеглості селян поміщикам, Б. Каразін обґрунтовував фактично антикріпосницьку систему перебудови аграрних відносин. Він вважав за необхідне ввести довічне користування селян поміщицькою землею і визначити обсяг повинностей за таке користування. Б. Каразін пропонував замінити панщину грошовим оброком. Крім того, на його думку, частина поміщицької землі, яка залишалася після наділення селян земельними ділянками, повинна була оброблятися не примусовою працею, а найманою [442, с. 68-76].

А. Скальковський вважав найкращим способом «звільнення» селян наділення їх такою кількістю землі, яка здатна задовольнити їхні мінімальні потреби. За таких умов, він вважав, селяни не втікатимуть від поміщиків, а будуть надійно прикріплені до них через економічну і частково адміністративну залежність [212].

Г. Галаган виступав за те, щоб селянин не підлягав ні викупу, ні винагороді при звільненні; що йому слід надати земельні ділянки, а фінансові розрахунки з поміщиками при цьому повинна взяти на себе держава. Але водночас він закликав до збереження поміщицької земельної власності. До того ж, на його думку, селян потрібно наділити мінімальними ділянками землі, і тим самим зробити їхнє господарство додатком поміщицького [212].

Найбільш ґрунтовний аналіз кризового стану кріпосницьких аграрних відносин і необхідності їх реформування можна знайти у працях Д. Журавського. Він пояснював низьку прибутковість невеликих поміщицьких господарств феодальним способом отримання останніми додаткового продукту. На його думку, кріпак, який примусово працював на поміщика, не зацікавлений у кращих результатах своєї роботи. У зв'язку з цим він пропонував надати селянам без викупу «права повної власності», використавши для цього частину тієї польової землі, якою вони користувалися, та відокремити селянські господарства від поміщицьких. На його думку, це дозволило б селянам і поміщикам вступити між собою у відносини, що ґрунтуються на вільному договорі [442, с. 104-106].

Одним з яскравих прикладів впливу західної економічної думки на формування і розвиток аграрно-економічних поглядів в Україні є економічні погляди С. Подолинського. У своїй роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» він пише, що лише праця дає можливість нагромаджувати додаткову енергію і найкращим видом корисної праці є землеробство. Він намагається довести слушність теорії додаткової цінності на підставі даних природничих наук. С. Подолинський, виходячи з позиції про єдність сили та кількісну незмінність енергії, писав, що вони – величини постійні, але

нерівномірно поділені у різних частинах всесвіту. На розподіл енергії має вплив людська праця, що може викликати у цьому розподілі такі зміни, які б дали змогу використати для задоволення людських потреб найбільшу частину сил природи. Працю у землеробстві дослідник розглядає як таку, що безпосередньо слугує нагромадженню і збереженню енергії. Науково-природниче тлумачення процесу праці С. Подолинського нині відоме як закон Подолинського [350].

Дослідженням аграрних відносин в Україні займався також М. Руденко, який у своїй праці «Енергія прогресу» зазначає, що абсолютна додаткова вартість походить із самої природи (з фотосинтезу), тоді як відносна додаткова вартість – із людської праці. Вважаючи, що тільки через землеробство відбувається збагачення нації, М. Руденко пропонує якомога більше фінансів проводити через сільське господарство, а зерно визнати еталоном вартості [378].

Важливе місце у дослідженні аграрних питань належить М. Драгоманову. Майбутнє суспільство М. Драгоманов пов'язував із «громадівством», вважаючи його більш вигідним ладом. Під «громадівством» у землеробстві, він розумів такий спосіб виробництва, при якому земля і результати сільськогосподарського виробництва належатимуть сільським громадам. Близькими за спрямованістю були погляди на аграрне питання таких діячів, як В. Навроцький, О. Терлецький та М. Павлик, які намагалися обґрунтувати шляхи задоволення інтересів селян. Так, зокрема, В. Навроцький виступав проти залишків середньовічних форм господарювання. О. Терлецький вважав, що вирішити аграрне питання можна лише революційним шляхом. Тому в умовах існуючого ладу він пропонував створювати господарства, засновані на громадській власності на землю [451].

Певний вплив на аграрно-економічні погляди мали погляди О. Шлікевича, В. Варзара і О. Русова, які у своїх дослідженнях велику увагу приділяли аналізу становища поміщицького та селянського господарств, особливо наявності кріпосницьких пережитків. До них вони відносили відробіткову систему та посередницьку оренду. О. Русов писав про необхідність розрізняти «багаті»,

«середні» та «бідні» типи господарств. Він був прихильником приватного, а не общинного землеволодіння і критикував захисників останнього, які, за його словами, намагалися позбавити селян права розпоряджатися собою та своїм майном. Зміни, що відбувалися у різних формах землеволодіння під впливом капіталістичних відносин, О. Русов характеризує не як диференціацію, а як «демократизацію» власності, зрівняння можливостей у забезпеченні селян землею [451].

Серед відомих представників української економічної думки заслуговують на увагу також погляди М. Туган-Барановського. Він звернув увагу на такі явища, як співіснування дрібного і великого виробництва, незначний рівень у сільському господарстві концентрації та централізації виробництва, характерних для промисловості. Тому, на його думку, селянські господарства не тільки не знищуються великим капіталістичним землеробством, а навіть у більшості випадків зростають за рахунок останнього. Крім того, він вважав, що сільськогосподарська кооперація є для селян незамінним та єдиноможливим засобом піднесення їхнього економічного добробуту [442, с. 436-443].

Найголовнішою особливістю поглядів на аграрні відносини у період 1917 - початку 1920-х років є всебічне обґрунтування необхідності трудового селянського землеволодіння на основі соціалізації землі. Поряд з цим, значного поширення набули погляди Я. Гамарника, Д. Мануїльського, Я. Яковлева, В. Лапіна про необхідність конфіскації поміщицької, монастирської та інших земель не лише для передачі частини її у розпорядження селянських комітетів, а й для негайного створення великих показових господарств, націоналізації всієї землі та переведення селянства на засади колективного господарства.

Аграрники-марксистки розвивали ідею про перехід до єдиної загальнонародної власності на основі зближення державної та кооперативно-колгоспної власності. Щодо особистого підсобного господарства, то його розглядали як анахронізм, якому не буде місця у майбутньому суспільстві. Основою виробництва соціалізму визнавалася власність на засоби виробництва, яка виступала у двох формах: державній і кооперативно-колгоспній. Державна

власність трактувалася як власність всього народу в особі держави. Зазначалося, що при соціалізмі припиняють дію економічні закони капіталізму і починають діяти нові економічні закони – закони соціалізму. Відповідно до цього заперечувалися економічні категорії капіталізму. Стверджувалося, що національний дохід створюється лише у сфері матеріального виробництва.

Особлива увага вчених була звернута до проблем міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції. Майже не зустрічалися дослідження з проблем власності, системи економічних відносин, специфіки дії та використання економічних законів в аграрному секторі.

Інші позиції по відношенню до аграрників-марксистів займали економісти дореволюційної школи – О. Чаянов, О. Челінцев, С. Маслов, М. Макаров, Г. Студентський та ін. Вони вважали, що заміна ринкових відносин державним регулюванням і контролем негативно позначається на ефективності економіки. Відповідно до цього вони критично оцінювали ідеї регулювання економіки з єдиного центру, спроби винайти систему трудового обміну, ідеї щодо заперечення ринку та ринкових цін. Селянське господарство вони розглядали як організаційно-виробничу єдність в її економічній і психологічній замкнутості, яка обумовлює його особливу структуру, особливі взаємозв'язки з навколишнім середовищем, особливі «працеспоживчі» господарські цілі. Тобто сутність селянського господарства, на їхню думку, обумовлюється не його соціально-економічними функціями та зв'язками з навколишнім середовищем, а внутрішніми, психологічними і організаційно-виробничими особливостями [279, с. 24].

На основі даних земської статистики про соціально-економічний розвиток російського села у кінці XIX – початку XX ст. ними були встановлені такі закономірності організації некапіталістичних форм господарювання [346, с. 28-29]:

- 1) невласиві для капіталістичних підприємств і характерні для селянських господарств у багатьох випадках труднощі та небажання освоювати технічні нововведення;

- 2) існування «споживчої оренди», коли плата за користування землею значно перевищує ренту;
- 3) популярність серед селян трудомістких і маловигідних з точки зору капіталіста сільськогосподарських культур;
- 4) широке застосування у малоземельних губерніях відходництва і несільськогосподарських промислів;
- 5) спеціалізація селянського господарства залежить не стільки від ринкової кон'юнктури, скільки від споживчих запитів сім'ї.

Крім того, А. Чайнов звернув увагу на те, що селянське господарство виконує не лише виробничі функції, але й соціально-демографічні, оскільки пов'язане з відтворенням людини, а отже, з домашнім господарством і сім'єю, як первинними ланками будь-якої соціальної організації. Крім того, члени селянського господарства, займаючись вихованням своїх дітей, забезпечують спадковість селянських поколінь, їх початкову професіоналізацію тощо. Тобто найважливішою властивістю селянського господарства є симбіоз економіки, демографії і культури. Також він зазначав, що у зв'язку з біологічною обумовленістю і територіальною розпорошеністю сільськогосподарського виробництва, крупні підприємства у сільському господарстві не мають великої переваги над дрібними. Основною формою концентрації виробництва у сільському господарстві є вертикальна.

Він розробив вчення про сільськогосподарську кооперацію. На його переконання, кооперація дає змогу селянам отримати переваги крупного виробництва. Проте усупільнювати і збільшувати, на його думку, потрібно тільки те, що у технічному і організаційно-економічному плані «дозріло». Він вводить у науковий біг поняття «диференціальних оптимумів», при досягненні яких врівноважуються переваги та недоліки дрібного і крупного господарства. На його думку, кооперація виростає із глибинної суті селянських господарств, а тому не є для них чимось ззовні привнесеним.

На основі висновку про некапіталістичний характер селянського господарства, А. Чайнов обґрунтував концепцію працеспоживчого балансу

селянського господарства, згідно з якою сім'я селянина постійно співставляє свої трудові затрати з матеріальними результатами та може погодитися з мінімізацією останніх, зменшуючи рівень свого споживання. Відповідно до цього селянин, який сам працює на своїй землі, не є підприємцем.

Він вважав, що поопереційний поділ праці у сільському господарстві має чіткі межі, оскільки залежить від тих галузей, які є домінуючими для певних місцевих умов; що у сільському господарстві не має місця для шаблонних технологій, а тому селянину важливо знати традиції місцевої агрокультури, конкретний досвід ведення сільського господарства; що рішення по веденню сільського господарства повинні прийматися селянами, а тому останні повинні поєднувати у собі функції управлінця і виконавця, бути одночасно власниками і найманими працівниками [346, с. 32-33].

Однак, попри офіційну думку, були вчені, які намагалися ставити питання про межі усупільнення з техніко-економічної сторони. Це такі вчені, як А. Шепотько, Л. Степанченко та ін. Проблемами рентних відносин в Україні займався Б. Пасхавер, який на підставі своїх досліджень запропонував шляхи вдосконалення механізму рентного регулювання. Проблеми відтворення і господарського розрахунку досліджував Ю. Коваленко. Тобто у кінці 1980-х років в економічній літературі почали формуватися нові теоретичні засади, які виходили за рамки марксистської теорії.

Значний внесок у дослідження та розвиток аграрних відносин незалежної України зробили такі вчені-економісти, як М. Дем'яненко, П. Першин, О. Онищенко, І. Лукінов, П. Саблук, А. Шепотько, В. Юрчишин та ін. Вони займалися вивченням наукових засад реформування відносин власності у сільському господарстві, розробили науково-методологічні засади сучасної аграрної політики, досліджували питання розвитку ринкової інфраструктури, маркетингу і управління виробництвом, ефективності галузі, розробили наукові засади відтворення сільського населення, запропонували основні напрями державної підтримки сільгоспвиробників тощо. З вищевикладеного можна зробити висновок, що розвиток теорії аграрних відносин в економічній думці

України відбувається у руслі загальноєвропейських напрямів з урахуванням національної історії, традицій, звичаїв, менталітету тощо.

Потрібно відмітити, що теоретичним осмисленням аграрних відносин займалися не лише вчені-економісти, але й вчені-філософи. Однак, якщо вчені-економісти акцентували свою увагу переважно на соціально-економічній природі сільського господарства, то вчені-філософи цікавилися іншими особливостями аграрних відносин. Серед таких вчених Р. Крцимовський та Р. Штайнер. Зокрема, Р. Крцимовський зосередив свою увагу на з'ясуванні біологічної та природно-історичної природи сільського господарства. На основі застосування емпірико-реалістичного методу він розглядав сільське господарство не лише як галузь промислової діяльності, а й як явище природи. «Ми можемо розглядати сільське господарство, як симбіоз людини, сільськогосподарських рослин та домашніх тварин» [254, с. 47]. Виходячи із взаємозв'язку сільського господарства з природними процесами, він виступав за повільні, поступові кількісні й якісні зміни в основі аграрного ладу, тобто за еволюційний характер аграрних трансформацій.

А от Р. Штайнер зосередив свою увагу на екологічних аспектах функціонування сільського господарства, вважаючи, що сільське господарство – це процес тонкої взаємодії ґрунту, рослин, тварин і людини без розчленування його на окремі складові [346, с. 37]. З цього випливало два моменти: по-перше, що у сільському господарстві відбуваються одночасно і процеси виробництва сільськогосподарської продукції, і процеси відтворення агробіоценозів; по-друге, результатом сільськогосподарського виробництва є не лише продукти харчування і сировина для промисловості, а й виробничі відходи, які потрапляють у навколишнє середовище. Тому, якщо в промисловості порушення екологічних вимог призводить до погіршення умов проживання населення, то в сільському господарстві це може призвести не лише до виробничих втрат, а й до припинення сільськогосподарського виробництва [346, с. 45; 346, с. 60].

Щодо дослідження трансформації аграрних відносин, то тут слід відмітити, що сьогодні багато зарубіжних і вітчизняних вчених займаються дослідженнями структурних змін. Зокрема, серед зарубіжних вчених значний внесок у дослідження проблем структурних змін і зрушень, макроструктурних пропорцій у перехідній економіці зробили такі вчені, як О. Ланге, К. Коуба, Я. Корнаї, О. Ласка, Л. Гоффман, Л. Бальцерович, Я. Крегель, К. Дж. Ерроу, Л. Р. Клейн, Л. Абалкін, А. Некіпелов, Д. Норт, К. Поланьї та ін., а серед українських вчених вагомий внесок до науки з проблем структурних трансформацій мають праці А. Гальчинського, І. Лукінова, В. Гейця, М. Герасимчука, В. Бодрова, А. Чухна, С. Злупка та ін.

Взагалі у світовій економічній думці можна виділити два основні напрями з приводу аналізу структурних змін: перший – технологічний, який за основу бере зміни технологічного способу виробництва, залишаючи поза увагою соціально-економічні зміни; і другий – інституціональний, який за першооснову дослідження бере соціально-економічні й інституційні зміни. Представниками першого напрямку є М. Кондратьєв, Й. Шумпетер, К. Кларк та інші, а другого – П. Друкер, О. Тоффлер, Д. Белл, Дж. Гелбрейт й інші.

Зокрема, М. Кондратьєвим у праці «Проблеми економічної динаміки» були сформульовані принципи економічної динаміки та визначені спільні та відмінні риси статичного і динамічного підходів до аналізу явищ економіки. Й. Шумпетер у своїй роботі «Теорія економічного розвитку» визначив сферу застосування кожного з цих підходів. К. Кларк у роботі «Умови економічного прогресу» довів, що зміна співвідношення між секторами пов'язана із змінами структури попиту. Відповідно до цього, у міру того, як зростають доходи населення, попит зміщується спочатку від продуктів харчування до промислових товарів, і тільки потім до сфери послуг. Тобто сфера послуг є третьою стадією виробництва. А от О. Тоффлер у працях «Екоспазм» та «Шок майбутнього» показав, що сучасні структурні зміни – це не просто перехід до економіки послуг, а формування нової цивілізації. Він розкрив зміст

перехідного періоду з економічної та соціальної точок зору й акцентував свою увагу на негативних соціальних наслідках НТП.

Проведений аналіз теоретичних положень зарубіжних і вітчизняних вчених з проблем розвитку аграрних відносин дозволяє нам зробити висновок, що теорія аграрних відносин пройшла тривалий шлях розвитку, який відображає взаємодію та певну спадковість у поглядах представників різних економічних шкіл. Спільним для них є те, що більшість з них розглядали аграрні відносини через відносини власності на землю та рентні відносини. Однак при цьому акцентували свою увагу на різних аспектах осмислення аграрних відносин: меркантилісти і фізіократи – на народногосподарських функціях сільського господарства та його ролі у процесі суспільного відтворення; представники класичної теорії, використовуючи класовий підхід і розглядаючи аграрні відносини лише як виробничі, аналізували технологічні та організаційні особливості сільськогосподарського виробництва; неокласики зосередили свою увагу на дослідженні поведінки суб'єктів аграрних відносин в умовах ринку; інституціоналісти – на впливі економічних і позаекономічних чинників на поведінку суб'єктів господарювання, хід і результати трансформаційних перетворень тощо. Однак жодна з економічних шкіл не акцентувала свою увагу на тому, що аграрні відносини є складним поняттям, яке не вичерпується лише земельними і рентними відносинами. Адже аграрні відносини є відносинами земельними і рентними лише у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва.

Крім того, дослідження класиків та марксистів були націлені на динамічні процеси у національній економіці та дослідження довгострокового економічного розвитку аграрної галузі; неокласиків – на статичні процеси та дослідження короткострокового економічного розвитку; інституціоналістів – на вивченні різних аспектів суспільного життя у динаміці.

Відрізняються вони і застосовуваними у процесі дослідження методологічними підходами. Так, дослідження фізіократів базувалися на агроцентричному підході із використанням макроаналізу; класиків та

марксистів – на технократичному підході та факторній теорії вартості із використанням мікроаналізу, кількісного та причинно-наслідкового аналізу; неокласиків – на теорії «граничної продуктивності», суб'єктивному ідеалізмі, ринковому фундаменталізмі із використанням мікро- і макроаналізу, функціонального та якісного аналізу, методу абстрагування до дослідження аграрних відносин; інституціоналістів – на інституціональному підході, історизмі, еволюціонізмі, прагматизмі, технологічному детермінізмі. Застосування різних методологічних підходів обумовило відмінності у трактуванні ними сутності аграрних відносин, баченні перспектив їхнього розвитку при капіталізмі, суті та темпів трансформаційних перетворень в аграрному секторі економіки.

Безумовно, застосовувані економічними школами методологічні підходи дали можливість дослідити різні аспекти функціонування аграрних відносин, їхню специфіку та роль у національній економіці, однак складність і багатоаспектність відносин, які мають місце в аграрному секторі, не дала змогу жодній із шкіл, на основі використовуваного ними методологічного інструментарію, глибоко з'ясувати закономірності, чинники та наслідки трансформації аграрних відносин у контексті цивілізаційного розвитку та сформуванню відокремлену (від теорії трансформації економічної системи) теорію трансформації аграрних відносин. Така ситуація склалася у зв'язку з тим, що природа аграрних відносин, закономірності, чинники та наслідки їх трансформації не можуть бути повною мірою з'ясовані на основі лише якогось одного підходу (будь-то раціоналістичний, емпірико-реалістичний, інституціональний чи якийсь інший) до дослідження аграрних відносин та соціально-економічних зв'язків між суб'єктами. Не забезпечить вирішення цих проблем і застосування абстрактно-дедуктивного чи конкретно-індуктивного методу.

На нашу думку, виходячи з різноманітності суб'єктно-об'єктного складу аграрних відносин та переплетення у сільському господарстві природних, біологічних, соціальних, економічних та інших процесів, необхідності аналізу

сільськогосподарського виробництва у тісному зв'язку з динамічним соціокультурним середовищем та того факту, що кожен «підхід передбачає формування відповідної парадигми та методології досліджень цих явищ, ставлення дослідника до визначення сутності та ролі певних економічних і позаекономічних підсистем (інститутів) у досягненні синергетичного ефекту від їх взаємодії для всієї метасистеми в цілому» [184, с.14], до з'ясування природи та закономірностей розвитку досліджуваних нами явищ і процесів доцільно застосовувати систему взаємопов'язаних підходів (динамічний, системний, діалектичний, цивілізаційний, інституціональний, філософський та соціоекономічний підходи). Це дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин.

Крім того, при дослідженні розвитку аграрного сектору доцільно застосовувати міждисциплінарні підходи. Це пов'язано з тим, що «поза об'єднанням зусиль різних наук, різних методологічних підходів фактично неможливо сформулювати цілісне уявлення як про субстанціональні засади руху та розвитку суспільства, економіки, так і щодо окремих його інституційних утворень і форм» [183, с. 16].

Міждисциплінарні підходи передбачають задіяння методологічного інструментарію споріднених галузей науки та здобуття на цій основі нового теоретичного знання. Їх використання надає можливість сформувати системне, цілісне бачення як нової економіки, так і проблем, суперечностей її розвитку та відповідно до цього, знайти нові способи вирішення старих проблем, виявивши незадіяні позаекономічні джерела економічного розвитку.

Важливу роль у дослідженні економічних явищ і процесів серед міждисциплінарних методологічних підходів нині відіграє філософський підхід, який передбачає системність уявлень про оточуючий світ, виходить із цілісності у будь-яких проявах, а отже із визнання існування взаємозалежності, взаємопроникнення його складових. Він дає змогу «сформувати не лише

систему поглядів на закономірності розвитку економічних систем, але й визначити місце цих систем в оточуючому їх світі, звернутися до визначення ролі людини, як єдиного цілісного суб'єкта суспільного життя, поглибити пошук найефективніших мотивів індивіда до праці не лише у сфері матеріальних важелів впливу, але й через використання неформальних інститутів, що визначають ставлення людини до людини та навколишнього середовища» [184, с. 14].

Іще одним міждисциплінарним підходом, який набуває все більшої актуальності у зв'язку із новими викликами цивілізаційного розвитку та необхідністю у зв'язку з цим забезпечення сталого розвитку аграрного сектору, є соціоекономічний. Соціоекономічний підхід до дослідження трансформації аграрних відносин агросфери базується на тому, що розвиток аграрної галузі (економічний аспект) і рушійної її сили – селянства (соціальний аспект) повинен бути взаємозалежним і взаємопосилюючим, сприяючи також розвитку сільських територій і збереженню навколишнього середовища. Особливістю цього підходу є прагнення поєднати економічний і соціальний аспекти, осмислити характер і закономірності зв'язку між ними. Відповідно до цього, даний підхід ґрунтується на таких засадах [357, с. 76-77]:

- економічний розвиток повинен служити загальносуспільному прогресу (зокрема, розвитку людського потенціалу, охороні природно-ресурсного потенціалу та навколишнього середовища);
- сучасна економіка повільно відходить від «трьох китів» (раціональності, дотримання власних інтересів і рівноваги) до ширших понять і принципів цілеспрямованої поведінки, розумних власних інтересів і сталого розвитку. Однак оскільки відхід від цих постулатів може виявитися довготривалим процесом, необхідно на основі вивчення уподобань громадян шляхом відповідної економічної політики обмежувати їхній вибір і дії, коригуючи їх з метою максимізації суспільного добробуту;
- зміщенням акцентів з «виробництва для обміну» на «виробництво самого себе».

Таким чином, домінуючою парадигмою при дослідженні розвитку аграрного сектору має бути системна парадигма, яка дає змогу проводити дослідження економічних об'єктів як цілісних системних утворень, створює реальні можливості для аналізу закономірностей і механізмів взаємовпливів різних систем і підсистем, які визначають стан, можливості, динаміку та перспективи соціально-економічного розвитку суспільства. Однак ключовою ознакою сучасної системної парадигми має стати її людиноцентрична спрямованість, оскільки подальший розвиток й ефективність аграрних відносин залежать, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільгоспвиробника, від його знань, вмінь, мотивації. Особливо гостро це питання постає в умовах переходу до постіндустріального суспільства та інноваційного типу економіки, коли від якості людського капіталу на селі залежать можливості освоєння нових технологій, застосування нових форм організації виробництва та управління господарською діяльністю тощо.

Потрібно відмітити, що у сучасному суспільстві існує іще одна проблема (поряд з теоретичною та методологічною) при дослідженні закономірностей розвитку аграрних відносин. Вона пов'язана з тим, що сьогодні трансформація¹ аграрних відносин у багатьох країнах світу відбуваються на принципах євроцентризму, логіка якого зводиться до оцінки процесів цивілізаційного розвитку виключно крізь призму європейських стандартів. Євроцентризм або концепція універсальної цивілізації ґрунтується на [134, с. 102-103]:

- історіографічних постулатах, які абсолютизують європейські надбання епохи модерну і акцентують увагу на тому, що досягнення відповідних результатів виявилось недоступним для інших народів;

- принципі універсалізму, відповідно до якого історичний шлях Заходу розглядається як універсальна модель;

- однобічній інтерпретації логіки цивілізаційного розвитку, за якою європейські стандарти ототожнюються з утвердженням цивілізаційності, а сама Європа виступає як унікальний носій загальноцивілізаційних цінностей;

¹ Трансформація – це процес змін, який є водночас і передумовою розвитку, і його певним результатом.

– логіці наздоганяльної модернізації, відповідно до якої для держав, які перебувають на більш ранніх етапах розвитку, формулюються стандартні рекомендації щодо механізмів наздоганяльної поетапної, уніфікованої за своїми принципами модернізації, яка реалізується під патронатом передових держав;

– монополізації ідеї суспільного прогресу, його ототожненні з суто європейськими цінностями.

Дотримання цієї концепції «незахідними» суспільствами призводить до: втрати необхідності спостереження за закономірностями суспільного розвитку, оскільки траєкторія суспільного прогресу заздалегідь визначена; розгляду історичного процесу як механічного втілення запозичених ззовні цінностей; сприймання будь-яких спогадів про минуле як вияв консерватизму та загрози здійснюваним аграрним трансформаціям тощо. Відповідно до цього суперечності такої концепції пов'язані з тим, що при збереженні у реальній дійсності різних за культурними й історичними цінностями локальних цивілізацій, вони у багатьох своїх аспектах реалізуються через уніфіковані політичну і економічну системи західного зразка. Це призводить до нівелювання специфічності кожної окремо взятої цивілізації, уніфікації цивілізаційного розвитку та деградації деяких незахідних суспільств. Адже принципи уніфікації (а не зближення) звужують конструктивні можливості людства та поглиблюють суперечності сучасного світу, чим викликають спротив незахідних суспільств до цього процесу. Як зазначає з цього приводу С. Хантінгтон, відтак «Не-Заходи вважають західним усе те, що Захід вважає універсальним», – ось у чому суть проблеми, яка зумовила зрештою очікуваний результат: завершилась «експансія Заходу», і почалося «повстання проти Заходу» [459, с. 96]. Саме тому слід очікувати, що у подальшому розвиток аграрних відносин буде відбуватися з урахуванням ментальних, культурологічних та інших особливостей держав.

Підсумовуючи усе вищевикладене, можна зробити висновок, що розвиток теорії аграрних відносин взаємопов'язаний з основними етапами розвитку економічної теорії та відображає найважливіші віхи еволюції її теоретичних

та методологічних засад. Аналіз теоретичних положень вчених з проблем розвитку аграрних відносин дозволяє констатувати, що не менш важливою проблемою, поряд з теоретичною та методологічною, при дослідженні трансформації аграрних відносин на сучасному етапі є та, що сьогодні їх трансформація у багатьох країнах світу відбуваються на принципах євроцентризму, що призводить до уніфікації аграрних відносин та цивілізаційного розвитку цих країн.

1.2. Аграрні відносини у системі сучасного суспільного розвитку

У зв'язку з тим, що аграрні відносини є надзвичайно складним явищем, досить часто при аналізі аграрних відносин фундаментальні явища сприймаються поверхово або не помічаються зовсім. Саме тому, перед тим, як визначати місце і роль аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку, на нашу думку, варто, перш за все, визначитися: по-перше, з сутністю економічної категорії «аграрні відносини» на теперішній стадії цивілізаційного розвитку; по-друге, з тим, яким є сучасне суспільство та чим воно відрізняється від попереднього суспільства; по-третє, що представляє собою система економічних відносин сучасного суспільства та чим визначаються особливості економічних відносин цього суспільства.

Щодо сутності економічної категорії «аграрні відносини», то тут варто зауважити, що на сьогодні серед вчених немає єдності у її трактуванні. Так, О. Філоненко з цього приводу пише: «одні вчені вважають, що аграрні відносини – одна із сторін виробничих відносин у різних суспільно-економічних формаціях, відносин з приводу використання землі та інших природних багатств. Інші вважають, що сутність аграрних відносин визначається власністю на землю, тобто аграрні відносини зводяться до рентних відносин. А третя група вчених дотримується точки зору, згідно якої аграрні відносини слід розглядати у широкому і вузькому розумінні. У

вузькому розумінні, аграрні відносини – це власне земельні відносини, а у широкому – це система відносин у сільському господарстві, його взаємозалежність від інших галузей агропромислового комплексу. Тобто аграрні відносини у широкому розумінні мають риси агропромислових відносин» [451, с. 4].

Таку ситуацію серед вчених щодо різного бачення сутності цієї категорії, на нашу думку, можна пояснити тим, що більшість із них, досліджуючи аграрні відносини, виходять з того, що розвиток останніх віддзеркалює окремі періоди розвитку суспільно-економічного життя, а тому, трактуючи сутність аграрних відносин, вони, перш за все, відображають «аграрну реальність», а не намагаються її пояснити, проникаючи у сутність цих відносин. Так, у докапіталістичну епоху аграрні відносини зводили до земельних відносин та пов'язували із формами землеволодіння і землекористування. У капіталістичну епоху їх почали пов'язувати з рентними відносинами та відносинами з приводу виробництва сільськогосподарської продукції. Таке бачення сутності аграрних відносин було пов'язано із відокремленням при капіталізмі землеволодіння від ведення землеробського господарства, яке призвело до того, що для однієї частини капіталістів земельна власність слугувала можливістю для раціоналізації розмірів своїх землеробських господарств відповідно до техніко-економічних умов ведення виробництва, а для іншої – джерелом рентного доходу.

В умовах переходу капіталізму вільної конкуренції до стадії монополістичного капіталізму, коли посилилися процеси інтеграції сільського господарства з промисловим і банківським капіталом, аграрні відносини почали пов'язувати з відносинами агропромислової інтеграції. А вже при державно-монополістичному капіталізмі, коли посилювався вплив держави на перебіг економічних процесів через інституційні чинники, почали звертати увагу на те, що аграрні відносини також пов'язані із політичними, соціальними, культурними та іншими відносинами, а успіх їх

докорінної перебудови (трансформації) великою мірою залежить від психології селянина, традицій ведення господарювання тощо.

У сучасній науковій літературі наводяться наступні визначення аграрних відносин. М. Малиш, акцентуючи свою увагу на особливостях сільського господарства як галузі, пише, що «аграрні відносини – це особливості прояву в аграрному секторі закономірностей розвитку виробничих сил і економічних відносин» [289, с. 185]. Однак, на нашу думку, з такого визначення не зрозуміло, хто є суб'єктами цих відносин та з приводу чого вони складаються.

П. Веденічев вважає, що «аграрні відносини охоплюють соціально-економічні закономірності і шляхи розвитку сільського господарства, земельні відносини, класову боротьбу на селі» [127, с. 61]. О. Філоненко зазначає, що «аграрні відносини є особливою формою виробничих відносин, яка виникає у сільському господарстві у зв'язку з використанням землі як специфічного засобу праці» [451, с. 5]. Ю. Лопатинський пише, що «аграрні відносини – це особливий вид соціально-економічних відносин, які виникають з приводу володіння і використання землі та інших об'єктів власності, а також виробництва, розподілу і реалізації сільськогосподарської продукції і послуг» [265, с. 15].

Тобто, як бачимо, при трактуванні аграрних відносин досить часто має місце їх отождолення із земельними та рентними відносинами. Однак, на нашу думку, необхідно розмежовувати між собою аграрні, земельні і рентні відносини. Звичайно, що специфіку аграрних відносин визначає те, що у сільському господарстві основним засобом виробництва є земля. Тому аграрні відносини, будучи ширшою категорією, включають земельні відносини. Проте потрібно брати до уваги той факт, що поза аграрною сферою земельні відносини (так само, як і рентні) існують самотійно, окремо від аграрних відносин, хоча їх взаємозв'язок і взаємовплив є очевидними. Тобто земельні відносини є основою аграрних відносин, проте вони не тотожні між собою. Так само не тотожними між собою є аграрні та рентні відносини, адже останні є

аграрними лише у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва.

Є. Майовець зазначає, що «аграрні відносини – це виробництво, розподіл та обмін сільськогосподарських продуктів на інші необхідні їм товари і послуги» [281, с. 5]. В економічній енциклопедії за редакцією С. Мочерного, аграрні відносини визначаються як «особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами та державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств. Вони включають також рентні відносини, що виникають з приводу виробництва і розподілу чистого доходу між виробниками, власниками землі та державою» [173, с. 18].

Співзвучною з наведеними трактуваннями є позиція авторів С. Ковальчук та Л. Купінець, які, виходячи із специфіки сільськогосподарського виробництва та з того факту, що пріоритетною тенденцією розвитку аграрного сектору нині стала регіоналізація, пропонують наступне визначення аграрних відносин: «аграрні відносини – це особливий вид економічних відносин з приводу землеволодіння, землекористування, виробництва і реалізації якісної і безпечної сільськогосподарської продукції, розподілу доходів, які базуються на еколого-орієнтованому та інфраструктурному розвитку суспільного виробництва» [232, с. 35]. Особливість аграрних відносин полягає у тому, що вони становлять комплекс земельних, майнових, фінансових, організаційно-управлінських, трудових та екологічних відносин. Органічне поєднання цих відносин та взаємозв'язок між суб'єктами, їх цілісність визначають специфіку аграрних відносин. Відповідно до запропонованого трактування аграрних відносин та необхідності стійкого їх розвитку, вони виокремлюють такі структурні елементи аграрних відносин, як: становлення прогресивних форм господарювання; динамічне виробництво сільськогосподарської продукції, постійно діюча ринкова інфраструктура (Додаток А).

Ми погоджуємося зі вченими у тому, що аграрні відносини носять комплексний характер. Однак, не потрібно забувати про те, що аграрні відносини носять також спеціалізований та інтегрований характер. Спеціалізований характер аграрних відносин обумовлений особливостями виробництва у сільському господарстві, його сезонністю, використанням у виробництві живих організмів тощо, а інтегрований характер зумовлений взаємодією суб'єктів аграрних відносин з суб'єктами інших галузей АПК, різноманітністю суб'єктів аграрних відносин і форм власності, на яких базується їхня діяльність.

Однак є і такі вчені-економісти, які при розгляді аграрних відносин виходять з того, що останні є складовою не лише економічних, а й суспільних відносин, як більш ширшої категорії. Зокрема І. Плющ зазначає, що «аграрні відносини представляють собою сукупність виробничих, соціальних, культурно-моральних відносин між структурними формами в процесі використання, обміну та споживання продовольства, що визначається характером землеволодіння і землекористування» [349, с. 5]. На думку І. Баланюка, «аграрні відносини – це суспільні відносини з приводу політичного, правового, економічного, соціального й організаційного забезпечення переведення сільського господарства, з його серцевиною – землею, всього аграрного сектора економіки країни на прогресивні засади розвитку з врахуванням історичного досвіду формування українського суспільства та його стратегічних інтересів» [101, с. 70]. Погоджуючись з І. Баланюком у тому, що аграрні відносини – це суспільні відносини, водночас ми не поділяємо його думку з приводу того, що це «суспільні відносини з приводу ... забезпечення переведення сільського господарства...на прогресивні засади розвитку». Адже таке переведення є лише частиною аграрних відносин. До того ж аграрні відносини, як показує досвід деяких країн, можуть бути ефективними і без їх переведення до нового технологічного способу виробництва.

Аналізуючи вищенаведені визначення аграрних відносин, можна помітити, що дослідження зазначених відносин вчені проводять на різних рівнях (на мікро-, макро- і метарівні), а тому одні їх трактують як виробничі, другі – як економічні, а треті – як суспільні відносини. Щоправда, всі вони єдині у тому, що аграрні відносини – це земельні відносини та відносини з приводу сільськогосподарського виробництва з усім спектром суспільних відносин, пов'язаних з землеробством.

Для того, щоб визначитися з тим, яке з трактувань аграрних відносин найповніше відображає їх сутність та зміст варто, перш за все, з'ясувати сутність та взаємозв'язок між поняттями «економічні відносини» і «суспільні відносини». *Економічні відносини* є «відносинами між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ. Домінуючою підсистемою їх є відносини власності (соціально-економічні відносини), розвиток яких надає цілісності системі економічних відносин та визначає процес еволюції техніко-економічних та організаційно-економічних відносин. Тобто економічні відносини поділяються на соціально-економічні, техніко-економічні та організаційно-економічні» [232, с. 11-12]. *Суспільні відносини* – це «різноманітні зв'язки, які виникають між суб'єктами соціальної взаємодії й характеризують суспільство або спільноту, до яких входять дані суб'єкти, як цілісність. Суб'єкти соціальної взаємодії постають водночас як носії даних суспільних відносин» [452, с. 139-140]. Звідси випливає, що виробничі відносини є складовою підсистемою економічних відносин, а ті, у свою чергу, є складовою суспільних відносин, як більш ширшої категорії.

Відповідно до цього, оскільки аграрні відносини мають місце на трьох рівнях: 1) аграрні відносини між економічними агентами всередині сільського господарства як особливої галузі економіки; 2) аграрні відносини у сфері міжгосподарських зв'язків сільського господарства з іншими галузями; 3) відносини суб'єктів аграрних відносин з державою, то аграрні відносини – це не лише виробничі відносини, але й економічні та суспільні відносини.

Саме тому найбільш повним і виваженим у цьому відношенні, на нашу думку, є визначення, яке дає Є. Кирилюк, який пропонує трактувати аграрні відносини «як комплекс відносин аграрної сфери, що існують у взаємозв'язку з відповідними відносинами соціально-економічної системи (економічними, соціальними, культурними тощо) і включають відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну, а також споживання в аграрному виробництві та відносини його безперервного відновлення. Відповідно до такого трактування сутності аграрних відносин їх структуру можна представити наступним чином: суспільні відносини в рамках конкретної соціально-економічної системи – економічні відносини – виробничі відносини» [228, с. 58].

Однак, якщо виходити з того, що економічна система не може довгий час залишатися незмінною, а аграрні відносини є складовою економічних та суспільних відносин, а ті мають свою структуру, то ці зміни не можуть не позначитися на складових цієї системи, у т. ч. і на аграрних відносинах. Тому, на нашу думку, у зв'язку із еволюційними і революційними змінами у різних типах економічних систем та з урахуванням мети аграрної політики у різних країнах світу на сучасній стадії цивілізаційного розвитку, визначення аграрних відносин вимагає уточнення і доповнення. Для цього з'ясуємо особливості, структуру та функції аграрних відносин у сучасному суспільстві. Адже саме структура, як форма взаємозв'язку і взаємодії підсистем та їх складових, виражає сутність системи та визначає її функції.

У зв'язку з цим варто згадати про Концепцію багатофункціональності сільського господарства, представлену Організацією економічного співробітництва і розвитку у Глобальному звіті «Міжнародна оцінка сільськогосподарських знань, науки і технологій для цілей розвитку», який був прийнятий урядами 58 країн світу у Йоганнесбурзі (ПАР) у 2008 році [5]. Ця концепція відображає взаємозв'язок між роллю і функціями сільського господарства в економічній, соціальній та екологічній сферах і базується на визнанні сільського господарства специфічною сферою економічної діяльності,

унікальною за різноманітними суспільними результатами, які вона може продукувати одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції. Адже у процесі сільськогосподарського виробництва створюються не лише продукти харчування, корми, волокна, декоративна і лікарська продукції, але й виробляються суспільні блага нетоварного характеру, такі як екологічні продукти, красоти ландшафтів, культурна спадщина і т. ін.

Відповідно до вищесказаного аграрний сектор можна розглядати як систему, яка складається з трьох основних підсистем: економічної, соціальної і екологічної. Економічну складову представляє аграрне виробництво, соціальну – людський потенціал як рушій розвитку, екологічну – агроландшафти як територіальні соціально-природні комплекси. Відповідно до цього ефективність аграрних відносин визначається результатами економічного, соціального та екологічного розвитку аграрного сектору. Тобто ефективність аграрних відносин – це інтегральний показник, який показує відповідність результатів діяльності суб'єктів аграрних відносин основним потребам суспільства та інтересам окремих людей. Вона існує за умов оптимізації економічних інтересів суб'єктів господарювання.

Однак, найважливішою особливістю аграрних відносин є те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля, яка виступає одночасно і засобом виробництва, і предметом праці. Внаслідок цього економічний процес відтворення в аграрній сфері тісно переплітається з природним.

Водночас можна виділити ряд інших особливостей аграрної галузі, якими вона відрізняється від інших галузей економіки [393, с. 21-23; 313, с. 37]:

1) вільна конкуренція. На сільськогосподарському ринку одночасно взаємодіє велика кількість продавців одноманітної продукції, що за стабільних умов не дає можливості ціні суттєво відхилитись від величини суспільно-необхідних витрат;

2) якщо в промисловості земля виступає просторовим базисом для розміщення об'єкта виробництва, то у сільському господарстві – приймає активну участь у процесі відтворення;

3) економічний процес виробництва підпорядкований біологічними законам росту і розвитку живих організмів. У зв'язку з цим процес праці переривається у проміжках між сівбою, внесенням добрив, весняним боронуванням, збиранням врожаю;

4) велика залежність кінцевих результатів праці від погодних умов вимагає створення у господарствах страхових фондів на випадок посухи, повені, іншого стихійного лиха для забезпечення безперервного процесу відтворення;

5) широка територіальна розсередженість та виражена сезонність виробництва;

6) можливість диверсифікації сільськогосподарської продукції обмежена. Наприклад, можуть виводитись нові сорти культур, породи тварин, але при цьому кінцевий продукт всеодно буде залишатись тим самим;

7) сільськогосподарська діяльність характеризується повільним рухом капіталу і невисоким рівнем обігу обігових коштів, що є причиною низької прибутковості на вкладений капітал. Тривалий період виробництва сільськогосподарської продукції обумовлює низьку інвестиційну привабливість аграрного сектору;

8) наявність довго- і короткострокової фермерських проблем. Короткострокова фермерська проблема полягає у нестабільності цін на сільськогосподарську продукцію, що призводить до нестабільності доходів фермерів. Довгострокова фермерська проблема виникає через повільне зростання нееластичного попиту на сільськогосподарську продукцію протягом тривалого періоду і одночасне швидке підвищення товарної пропозиції. Це призводить до ще більшого зниження цін і доходів сільськогосподарських виробників, хоча випуск продукції зростає несуттєво. У довготривалій перспективі така ситуація стимулює відтік зайнятих у сільськогосподарському виробництві із аграрної сфери;

9) особливе ставлення суспільства. Сільське господарство не лише вирішує продовольчу проблему, але й виступає берегинею природного навколишнього середовища та є культурним надбанням кожної країни;

10) особливості використання техніки (для виконання сільськогосподарських робіт необхідно мати повний комплекс техніки, яка використовується протягом певного сезону, а решту часу простоює);

11) рівень концентрації виробництва значною мірою визначається розмірами земельних угідь, а спеціалізація виробництва – насамперед географічними і природно-кліматичними факторами;

12) значна частина виробленої продукції споживається всередині господарств. У зв'язку з цим в аграрній сфері довше зберігаються натуральні та напівнатуральні види виробництва;

13) широка комбінація великих, середніх і дрібних господарських одиниць різних форм власності тощо.

Важливою особливістю аграрних відносин є різноманітність їх об'єктно-суб'єктного складу. Суб'єктами аграрних відносин виступають землевласники, підприємці-орендарі, наймані сільськогосподарські працівники, держава. Тобто суб'єктами аграрних відносин є не лише юридичні особи, а й громадяни, які ведуть особисті селянські господарства або займаються фермерством. У зв'язку з цим, суб'єктів аграрних відносин поділяють на організаційно-господарських суб'єктів та суб'єктів господарювання.

Виходячи з порівняльного аналізу розвитку аграрних відносин у зарубіжних країнах (Додаток Б), можна зробити висновок, що основними виробниками сільськогосподарської продукції у світі є селянські господарства, сімейні ферми (малі, середні та великі) та великі сільськогосподарські підприємства індустріального типу (несімейні корпорації). Причому з точки зору організаційно-виробничої форми всі види сільськогосподарських підприємств можна поділити на 3 основні типи: сімейні, колективні та антрепренерські (підприємницькі). Сімейне підприємство – це підприємство, у якому управління здійснюється переважно однією сім'єю (селянські

господарства минулих часів та сучасні сімейні ферми). Колективні підприємства – підприємства, які передбачають спільне володіння робітниками засобами виробництва і спільне управління господарством (комуни на Близькому Сході, кібуци в Ізраїлі, колективні підприємства в Африці). Антрепренерські підприємства – це великі сільськогосподарські підприємства, власник яких частіше за все не приймає безпосередньої участі у виробництві, але організовує управління і залучає значну кількість найманих працівників (асьєнда, фазенда та ранчо в Латинській Америці, плантація у тропічному і субтропічному кліматичних поясах тощо) [393, с. 153]. Різниця між цими типами аграрних підприємств полягає у цілях діяльності, розподілі доходів, обсягах роботи та системі управління (Додаток В).

Однак, аграрні відносини відрізняються не лише особливим складом суб'єктів, але й специфічними об'єктами, серед яких найважливішим є земля з її унікальними властивостями. Об'єктами аграрних відносин є: земельна ділянка, земельний пай, право на земельний пай, матеріальні цінності, акції сільськогосподарських підприємств, грошові кошти на рахунках у банках, земельна рента, сільськогосподарська продукція, засоби виробництва (споруди, дамби, іригація тощо), живі організми (тварини) [232, с. 36].

Особливість складу суб'єктів і об'єктів зумовлює особливий вплив держави на ці відносини. Особливе відношення держави до сільського господарства обумовлено тим, що темпи і пропорції розвитку галузі визначаються динамікою суспільних потреб та економіко-екологічним імперативом: зростання обсягів сільськогосподарського виробництва у сучасних умовах має відбуватися за умов екологічно збалансованого господарювання.

Виходячи з принципу функціональності системного аналізу (відповідно до якого будь-яка структура тісно пов'язана із функцією системи та її частин), можна виділити такі функції аграрних відносин [101, с. 71-72]:

- 1) продовольчу (продукти харчування не можуть бути замінені чимось іншим, що забезпечувало б життєдіяльність людини);

2) демографічну (аграрні відносини здійснюють безпосередній і опосередкований вплив на систему відтворювальних процесів як на селі, так і в суспільстві);

3) соціального відродження села (відродження соціальної сфери села, культурних і духовних надбань селянства);

4) екологічну (забезпечення охорони та раціонального використання земель, збільшення обсягів виробництва екологічно чистої продукції тощо).

На нашу думку, виходячи із структури та функцій аграрних відносин, аграрні відносини – це багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на існуючій системі відносин власності на землю. Ефективність цих відносин значною мірою залежить від способу поєднання безпосереднього виробника із засобами виробництва та існуючих умов господарювання.

Таке трактування категорії «аграрні відносини» пропонується на основі чотирьох вихідних засад: по-перше, воно виходить із врахування структури та функцій сучасних аграрних відносин; по-друге, зберігає у своїй основі визначальне місце у системі аграрних відносин власності на землю та людський капітал; по-третє, орієнтує на вирішення конкретних завдань сучасних аграрних відносин, які мають місце на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва у світі; по-четверте, враховує той факт, що прогресивний розвиток аграрного сектору залежить, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільськогосподарського виробника, його інтелектуалізації і соціалізації.

Перед тим, як визначити місце і роль аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку, необхідно визначитися з тим, що представляє собою сучасне суспільство та чим визначаються особливості економічних відносин цього суспільства. У зв'язку з цим, варто зауважити, що на сьогодні

серед вчених немає єдності щодо назви сучасного суспільства. Залежно від того, яка ознака сучасного суспільства береться за основу, так воно ними і кваліфікується. Наприклад, М. Кастельс називає його інформаційним капіталізмом, П. Дракер, Р. Ліхтхейм та К. Боулдінг – посткапіталістичним суспільством, Р. Дарендорф – постбуржуазним, О. Тоффлер – трансринковим, Д. Белл – постіндустріальним, Г. Кан – постцивілізаційним, А. Етціоні – постсучасним тощо.

Та все ж, на основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних вчених з приводу ідентифікації сучасного суспільства, можна виділити декілька найбільш поширених підходів з приводу того, як називається сучасне суспільство. Згідно з першим, виходячи із того, що виділяють три стадії суспільно-економічного прогресу, сучасне суспільство є таким, що настало після індустріального, тобто є постіндустріальним. Відповідно до другого, за яким назву суспільства і його характер визначає провідний фактор виробництва, сучасне суспільство є інформаційним або суспільством знань. Якщо ж враховувати, що новий фактор виробництва породжує новий тип технологій – інформаційно-комунікаційні, які базуються на комунікаційній інфраструктурі, то поряд з інформаційним суспільством і суспільством знань можна виокремити комунікаційне суспільство. Крім того, якщо виходити з того, що сучасному суспільству притаманні, крім властивих саме йому специфічних рис, ще й риси капіталізму, то виходить, що воно, з одного боку, залишається капіталістичним, з іншого – перестає таким бути. Тобто це якесь нове суспільство. Однак, з урахуванням тих змін, які відбуваються у системі економічних відносин цього суспільства, воно, на думку більшості вчених, є постіндустріальним, інформаційним.

У постіндустріальному суспільстві економіка є «соціальною складовою суспільства, виступаючи, по-перше, як комунікативна економіка (параметри системи економічних зв'язків визначаються параметрами комунікативних відносин між людьми); по-друге, як один із механізмів суспільної угоди з приводу забезпечення та перерозподілу між членами суспільства матеріальних

та духовних благ, перебираючи на себе насамперед перерозподіл засобів забезпечення добробуту людей; по-третє, як інституціональний простір, який функціонує серед суспільних інститутів і взаємодіє з ними; по-четверте, як самовідтворювальна врівноважена система структурних елементів, що органічно взаємопов'язані» [137, с. 164-165].

Постіндустріальне суспільство має свій певний соціально-економічний зміст. Якщо машинна техніка в індустріальному суспільстві примножувала передусім фізичну силу людини, то інформаційно-комунікаційні технології примножують можливості людського розуму. Якщо в індустріальному суспільстві панують матеріальне виробництво і матеріально-речова форма багатства, то у постіндустріальному – нематеріальне виробництво і нематеріальні форми багатства. Якщо в індустріальному суспільстві головним фактором виробництва і основною формою багатства виступає переважно капітал, то у постіндустріальному – знання й інформація, які на сучасному етапі визначають конкурентоспроможність економіки країни та можливості її економічного зростання. Відповідно до цього, у сучасному суспільстві всебічний розвиток людини стає не лише метою виробництва, а й критерієм розвитку економіки і суспільства.

В умовах, коли головним виробничим ресурсом стають знання й інформація, які, з точки зору репродуктивного відтворення, є відтворюваним, невичерпним та необмеженим ресурсом, долаються функціональні механізми ринку – обмін і використання ресурсів частково втрачають свою ринковість, товарність. Це свідчить про структурні зміни у ресурсному забезпеченні економічних процесів.

Крім того, у постіндустріальному суспільстві змінюється тип людини. Якщо в індустріальному суспільстві мова йшла про людину економічну, життєдіяльність якої визначали матеріальні потреби й інтереси, то у постіндустріальному суспільстві мова йде про людину соціальну, життєдіяльність якої значною мірою підпорядкована задоволенню її духовних потреб, культурному, інтелектуальному збагаченню її особистості. Настає час,

коли домінує нематеріальне виробництво, коли суспільне багатство визначається багатством людської особистості. Тобто змінюється місце і роль людини не лише у процесі виробництва, а й у розвитку суспільства. Відбувається перехід до нового технологічного способу виробництва. З'являються нові інституціональні форми функціонування суспільства та економічних систем – інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал, людський капітал, соціальний капітал, інноваційний капітал, технополіси, технопарки, експорт знань, технологій тощо.

У той же час, із зародженням і розвитком постіндустріального суспільства індустріальне суспільство й індустріальне виробництво не зникають, вони перебудовуються на основі інформаційно-комунікаційних технологій та комп'ютерної техніки. У результаті відбувається підвищення продуктивності праці працівників матеріальної сфери, що, у свою чергу, призводить до зменшення чисельності зайнятих у цій сфері та, відповідно, до їх збільшення у сфері послуг. Тобто розвиток постіндустріального, інформаційного суспільства не призводить до витіснення індустріального виробництва. Мова йде про те, що поряд з ним розвивається постіндустріальна економіка та нематеріальне (інформаційне) виробництво, які є уособленням вищої стадії цивілізаційного прогресу, на якій створюються умови для всебічного розвитку людини.

Постіндустріальне суспільство не заперечує існування промисловості та сільського господарства, воно переводить їх на новий рівень розвитку за рахунок використання інформаційно-комунікаційних технологій, даючи їм змогу наростити обсяги виробництва та зменшити при цьому шкідливий вплив на навколишнє середовище. Підтвердженням цьому є те, що в індустріальному суспільстві поряд із розвинутою обробною промисловістю існують і сільське господарство, і добувні галузі, проте змінюється їх місце у системі суспільного виробництва. Аналогічно і при переході до постіндустріального суспільства – зберігаються і сільське господарство, і промисловість. Проте їх частка у виробництві ВВП та чисельності зайнятих зменшується, адже застосування нової технології дає можливість задовольняти матеріальні потреби населення за

меншої кількості зайнятих у сферах матеріального виробництва. Домінантною у цьому суспільстві є сфера послуг, якій належить головна роль як у виробництві ВВП, так і зайнятості населення.

Підтвердженням цьому є стан і тенденції розвитку аграрної галузі у розвинутих країнах світу. Комплексна механізація й автоматизація сільськогосподарського виробництва у постіндустріальних суспільствах розвинутих країн призвели до значного підвищення продуктивності праці у галузі, збільшення обсягів виробництва та зменшення зайнятості у цій сфері, а також до посилення суспільного поділу праці, процесів інтеграції та формування на цій базі агропромислових комплексів. Прискорився розвиток переробної та харчової промисловості, а також інфраструктурних галузей, які обслуговують сільське господарство. Крім того, оскільки головною проблемою у постіндустріальній економіці є не стільки виробництво сільськогосподарської продукції, скільки її реалізація, слід очікувати, що надалі буде зростати частка зайнятих у сфері маркетингу і рекламному бізнесі, набудуть подальшого розвитку генна інженерія, біоенергетика, нанотехнології, фармацевтика тощо.

На основі зіставлення характерних рис індустріального і постіндустріального суспільства (Додаток Д), можна виділити такі основні ознаки сучасного суспільства:

- 1) відбуваються зміни у структурі ВВП та зайнятості у секторах економіки. Має місце відносне скорочення матеріального і прогресуюче зростання нематеріального виробництва. У структурі ВВП переважає сфера послуг [242; 335]. Відсуваються на другий план послуги, що мають відношення до обслуговування промислового виробництва і будівництва (транспортні, фінансові, страхові та ін.), натомість у структурі послуг починають домінувати послуги професійного, ділового і особистого характеру, у виробництві яких і зосереджується переважна частка працюючих. Тобто працівники, зайняті виробництвом, передачею і використанням знань, перетворюються в домінуючу групу у структурі зайнятості;

2) утвердження нематеріальних цінностей і мотивацій (працівники надають перевагу місцю роботи, де їм надається можливість самостійного прийняття рішення, професійного зростання, самореалізації, заняттям спортом тощо);

3) перетворення знань й інформації на визначальний фактор виробництва і витіснення на другий план традиційних факторів виробництва (земля, праця, капітал), для яких, на відміну від знань й інформації, характерна обмеженість. Відмітною рисою нового головного фактору виробництва є те, що він проникає у традиційні фактори виробництва, істотно підвищуючи їх ефективність;

4) використання знань як основної форми багатства і основного фактора економічного зростання та конкурентоспроможності економіки. Тобто ця економіка не лише продуктивно використовує знання у різних формах у всіх галузях економіки, а й створює знання у вигляді освіти, наукової та високотехнологічної продукції. Відповідно до цього людина, як безпосередній генератор і носій знань та інформації, стає ядром виробничої системи. Основним об'єктом власності тепер виступає інтелектуальна власність. Головною ознакою і рисою цього суспільства є перехід до економіки інноваційного типу;

5) в умовах постійного оновлення знань виникає необхідність постійного навчання (навчання протягом життя). Освіта розглядається як форма інвестицій у людський капітал, від якого залежить обсяги та ефективність виробництва;

6) в економіці постіндустріального суспільства в умовах зростання наукоємної продукції знання формують велику частку доданої вартості;

7) значне зростання менеджменту у сфері інтелектуальних ресурсів; виникнення нового прошарку населення, представники якого виступають експертами, технологами, консультантами тощо;

8) все більшого поширення набувають часткова зайнятість, віртуальні форми організації праці, самозайнятість;

9) у постіндустріальній економіці зростають транзакційні витрати, тобто витрати, які пов'язані з пошуком інформації, вивченням ринку, захистом прав власності тощо;

10) зростання ролі інформаційних технологій і мереж (перехід на передачу інформації через телекомунікаційні мережі, здійснення управління на основі мереж, застосування нових форм розрахунків та електронних платіжних систем, поява віртуальних підприємств, оцифрований вигляд товарів і послуг тощо);

11) першість у виробництві переходить до живої праці; змінюється характер праці, домінуючим типом праці стає творча праця;

12) долається відчуженість власності від особистості та втрачається монополія капіталістів на засоби виробництва;

13) зосередження економічної і політичної влади у руках генераторів і носіїв знань і інформації, так званої інтелектуальної еліти;

14) доступ до інформації стає функцією майнового стану і доходу, тобто тепер соціальна стратифікація суспільства відбувається за ознакою можливості доступу до знань і інформації;

15) відбувається глибока інтеграція сфер матеріального і духовного виробництва та їх органічне поєднання в єдине ціле. Тепер продуктивною є праця не лише у сфері матеріального виробництва, а й праця у нематеріальній, духовній сфері;

16) статус пріоритетного регулятивного начала перебирають на себе соціальні чинники, які визначають, що можна, а що не можна робити в економіці;

17) відбувається персоніфікація власності, домінування відносин індивідуальної власності, специфічним об'єктом якої є здатність людини до праці, її творчий потенціал тощо;

18) зазнають змін процеси розподілу створеного продукту. Значна частина додаткової вартості через здійснювані власником капіталу і державою соціальні інвестиції повертаються до безпосереднього виробника;

19) відносини між виробником і найманим працівником трансформуються і набувають ознак партнерства і співробітництва. Долається відчуженість працівника від участі в управлінні. Спостерігається гуманізація і інтелектуалізація виробничого процесу;

20) енергетичною базою постіндустріального суспільства виступають поновлювані джерела – енергія водню, сонця, припливів, відпливів, атомна енергетика тощо, а основу технологічної бази складають інформаційні, біологічні, космічні, генні технології, які водночас є енерго- та ресурсозберігаючими. До того ж мова йде про комплексну автоматизацію виробничих процесів і розвиток самовідтворювальних технологічних структур, у яких інформація стає визначальним виробничим ресурсом. Основою цього процесу є формування замкнених автоматизованих систем, упровадження інтернет-технології, що базується на електронній автоматизації, інформатиці та біотехнології, забезпечує пріоритетний розвиток ресурсо-, матеріало- і працезберігальних виробничих процесів [137, с. 122-125; 138, с. 100-104].

Крім того, на думку С. Єрохіна, характерною рисою постіндустріального суспільства є функціонування двосекторної економіки, яка складається з сектору виробництва матеріальних благ і послуг, який контролюється ринком, і сектору «розвитку потенціалу людини», де відбувається нагромадження людського капіталу і, по суті, не залишається місця для ринкових відносин. Розвиток останньої сфери дедалі більше визначає розвиток і структуру ринку, динамізм економіки та конкурентоспроможність країн у світі. За цих умов змінюється статус людини у суспільному виробництві, виникає новий соціальний тип людини, який обумовлює принципово іншу сутність і характер суспільних відносин. Тепер статус людини визначається її особистими здібностями [175, с. 64].

Відповідно до вищесказаного економічні відносини в аграрному секторі постіндустріального суспільства – це, передусім, відносини з приводу виробництва, розподілу і використання знань та інформації. Тобто якщо в індустріальній економіці чинниками економічного зростання та

конкуреноспроможності були доступ до сировини, дешева робоча сила, місткий споживчий ринок, зручна транспортна інфраструктура, то у постіндустріальній економіці – інновації, підприємництво, що ґрунтується на знаннях, розвинена інфраструктура інформації та знань. Джерелом економічного зростання і конкуреноспроможності у постіндустріальній економіці виступає продукування ідей, а не товарів.

Економічним відносинам сучасного суспільства характерні: докорінна зміна характеру праці, втрата капіталістами монополії на засоби виробництва, модифікація соціальних цінностей та зміни у мотивації діяльності людей тощо. Особливості цих відносин визначаються специфікою знань та інформації як ресурсу, а саме:

- на відміну від матеріальних благ, які у результаті їх використання перестають існувати, інформація може споживатися у необмеженій кількості (тобто їй характерна фізична незношуваність);

- вони можуть знаходитися і споживатися одночасно у багатьох місцях, тобто вони існують незалежно від простору;

- на відміну від матеріальних благ, їх не можна повернути назад. Однак, у той же час, вони можуть застарівати і знецінюватися;

- знання і інформація не відчужувані від свого власника, тобто передання їх іншим не зменшує їхнього обсягу у власника;

- на відміну від традиційних товарів і послуг, знаннєвий, інформаційний, інтелектуальний товар може продаватися доти, доки на нього є попит;

- споживання інформації призводить до того, що вона стає надбанням все більшої кількості людей;

- змінюється формат відносин між розробкою і виробництвом (копіюванням) інформаційних продуктів, а також між розробкою нових продуктів, їх виробництвом і навчанням персоналу щодо їх сервісного обслуговування. Якщо розробка інформаційного продукту, зазвичай, потребує значних витрат, то його виробництво (копіювання) обходиться незначними матеріальними і фінансовими витратами. У той же час, якщо копіювання

інформаційних продуктів не потребує великих витрат і наявності висококваліфікованого персоналу, то користування ними, як мінімум, вимагає кадрів, які володіють певними знаннями і навичками тощо.

Відповідно до цього чинниками економічного зростання у постіндустріальній економіці виступають: інвестиції в освіту; розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); зростання витрат на НДДКР; розширення доступу компаній до венчурного капіталу; якість управління країною та компаніями; ефективна політика залучення прямих іноземних інвестицій; кількість і якість людських ресурсів, зайнятих у галузях знання [413, с. 208].

Особливої актуальності в умовах поступу до постіндустріального суспільства ці питання мають для аграрного сектору економіки, стратегічним напрямом розвитку якого у ХХІ столітті є перехід до інноваційно-інвестиційної технологічної моделі, що ґрунтується на максимальному використанні людського потенціалу. Саме завдяки інноваціям сьогодні можна не лише збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та підвищити її конкурентоспроможність, а й забезпечити зростання прибутків та зміцнення позицій сільськогосподарських товаровиробників як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. З урахуванням того, що розвиток сільськогосподарського виробництва здійснюється за алгоритмом «наука-техніка-технологія-виробництво», очевидним є те, що саме людський чинник визначає можливості інноваційного розвитку аграрного сектору, адже саме людина виступає продуцентом і реалізатором інновацій. Тобто не потрібно забувати про те, що людина – це не лише результат, але й умова економічного, соціального та культурного розвитку суспільства у межах даної цивілізації.

У зв'язку з природно-економічною залежністю між стадіями виробничого процесу, інновації в аграрному секторі не можуть здійснюватися у межах певної стадії виробничого циклу і мати відокремлений характер. Відповідно до цього сільгоспвиробник повинен володіти комплексом знань і навичок у сфері

організації виробництва, менеджменту, маркетингу, техніки, технології, інформатики тощо. Тобто він не може бути вузькоспеціалізованим.

Переходячи до визначення місця і ролі аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку, потрібно відмітити, що важливість останніх у національній економіці будь-якої країни є очевидною. Це обумовлено тим, що вони є системоутворюючим елементом будь-якої економіки, який забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій, засади забезпечення продовольчої та у певних межах економічної, екологічної та енергетичної безпеки. Одне робоче місце у сільському господарстві створює умови для організації 10 робочих місць в інших сферах виробництва, а одна грошова одиниця, одержана в галузі, дає можливість одержати 12 одиниць в інших галузях; сільські території є місцем оздоровлення жителів країни, а сільське населення – оберегом національних звичаїв і традицій [332, с. 5].

У той же час, роль аграрного сектору є неоднаковою у різних за економічним розвитком країнах: у країнах з аграрною економікою сільське господарство забезпечує близько 32% приросту ВВП, а тому є одним із основних джерел економічного зростання; у країнах з перехідною економікою за рахунок сільського господарства забезпечується у середньому 13% приросту ВВП; в урбанізованих країнах сільське господарство забезпечує лише близько 5% від приросту ВВП. Різною є й питома вага сільського господарства у структурі ВВП (табл. 1.2). Однак у всіх країнах сільське господарство залишається вагомим чинником продовольчої безпеки [393, с. 5].

За оцінками Світового банку зростання ВВП, яке обумовлене саме зростанням сільського господарства, щонайменше вдвічі ефективніше сприяє скороченню бідності, ніж зростання ВВП за рахунок інших галузей, і саме інноваційний розвиток даної галузі забезпечує масштабне зниження рівня бідності у селах за останні роки у багатьох країнах світу [326, с. 135]. Крім того, розрахунки американських учених показують, що один відсоток додаткової продукції, яка виробляється в аграрному секторі, забезпечує приріст продукції

галузей промислової інфраструктури на 2,5%, відповідно, переробних галузей на 1,4 %, транспортних послуг – на 0,33 %, адекватної торгівлі – на 2,7 %. Тому прискорення темпів зростання обсягів сільськогосподарського виробництва на основі підвищення його конкурентоспроможності є пріоритетним напрямом економічної політики [445].

Таблиця 1.2

**Питома вага сільського господарства у структурі ВВП
станом на 2018 рік [108, с. 15; 108, с. 18; 335]**

Країна	У відсотках до ВВП, %
США, Канада, Австралія	1,5-3
Румунія	6,4
Болгарія	6,7
Молдова	13,8
Албанія	21,83
Ліберія	76,9
Ефіопія	44,9
Україна	11,9

Проте визначальною стосовно важливості для суспільства є не стільки частка сільського господарства у ВВП країни, скільки соціальна значущість галузі як економічної бази для забезпечення життєдіяльності населення, що мешкає у селах, та незамінного виробника продуктів харчування і сировини для промисловості. На думку І. Баланюка, незалежно від обсягів виробництва у аграрному секторі, «він являє собою ту серцевину, навколо або з безпосередньою участю якої вирішується переважна більшість соціально-економічних проблем країни. Розвинена аграрна сфера збагачує країну економічно, зміцнює її у військово-оборонному і політичному відношеннях, набуває значення одного з найважливіших чинників формування досить високого життєвого рівня громадян. І, навпаки, нерозвинутість цього сектора може обмежувати можливості країни ставати багатшою (багатою) або робить її бідною у всіх відношеннях, у тому числі через необхідність великого імпорту продовольства. Крім того, від розвинутості аграрного сектора, від того, як держава ставиться до нього, забезпечує його потреби він у дуже великій мірі

формує соціально-психологічну обстановку безпосередньо у ній, навколо або й в країні в цілому, а при великих складнощах з його розвитком стає однією з найважливіших передумов ускладнення політичної ситуації, формування політичної напруги» [101, с. 68].

І справді, від розвиненості й ефективності аграрних відносин залежить розвиток інших галузей і сфер економіки, адже перехід до нового технологічного способу виробництва призводить не тільки до зростання обсягів сільськогосподарського виробництва та податкових надходжень до бюджету, а й до переливу трудових ресурсів в інші галузі економіки; стан справ в аграрній галузі, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва впливає на розвиток галузей сільськогосподарського машинобудування, які постачають їй сільськогосподарську техніку і матеріально-технічні ресурси, та на завантаженість потужностей галузей переробної промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, що, у підсумку, позначається на розвитку галузей машинобудування, які постачають сировинні та переробні галузі АПК матеріально-технічними засобами; від їх розвитку залежить рівень продовольчої безпеки та продовольчої незалежності країни, рівень життя та здоров'я її населення тощо.

Відповідно до цього, якщо в аграрному секторі мають місце ефективні аграрні відносини, то це позитивно позначається як на розвитку пов'язаних з ним галузей економіки, так і на розвитку всієї економіки. Якщо ж в аграрному секторі функціонують неефективні, недосконалі аграрні відносини, то вони виступають обмежуючим чинником, гальмом для розвитку інших галузей національної економіки. Це проявляється не лише у занепаді цілих галузей, а й у зникненні деяких з них.

А оскільки саме у селах зосереджена переважна більшість бідного населення країни (у країнах з аграрною економікою 70% бідного населення мешкає у селах, у країнах з перехідною економікою – 82% всього бідного населення, а в урбанізованих країнах бідняками представлено 45% населення сільських районів), то від ефективності функціонування аграрних відносин

залежить соціальна і політична ситуація у країні [393, с. 20]. Занепад сільськогосподарського виробництва призводить до занепаду поселенської мережі та до перетворення сільських територій на депресивні. Така ситуація несе у собі соціально-психологічну небезпеку, яка за умов її настання виходить за межі проблем окремого села чи сільськогосподарського підприємства. Саме загострення соціальних проблем на селі слугує базою для політичних реформ в економіці країни.

Таким чином, місце аграрних відносин в економіці постіндустріального суспільства визначається наступними моментами:

1) оскільки сільське господарство є споживачем матеріально-технічних ресурсів промислового походження і водночас постачальником сільськогосподарської сировини для переробної промисловості, то його фінансово-економічний стан визначає розвиток I та III сфер АПК, значною мірою обумовлюючи їх фінансово-економічний стан, обсяги виробництва у цих галузях та чисельність працюючих. Тобто аграрна галузь є мультиплікатором розвитку всієї економіки. За нормальних умов господарювання 1% приросту виробництва сільськогосподарської продукції забезпечує 3-4% зростання ВВП [465, с. 5];

2) сільське господарство виступає важливим видом економічної діяльності, що може бути джерелом зростання національних економік та рушійною силою розвитку пов'язаних із сільським господарством галузей та закладів соціально-культурного призначення у сільській місцевості. У світі понад 570 млн. дрібних фермерських господарств, а в агропродовольчому секторі зайнято 28% світових трудових ресурсів [466]. У країнах з аграрною економікою воно формує близько 32% ВВП і є джерелом зайнятості для 65% економічно активного населення. А у країнах з перехідним типом економіки та урбанізованих країнах у ланцюгу створення вартості на частку пов'язаних із сільським господарством виробництва і послуг, як правило, припадає понад 30% ВВП [393, с. 19]. Під час фінансових криз сільське господарство на збиток собі стає донором економіки держави;

3) збільшення експортного потенціалу аграрного сектору є гарантією швидкого подолання дефіциту торговельного і платіжного балансу країни;

4) сільське господарство залишається важливим джерелом доходів селян, відтворення виробничої і соціальної інфраструктури на селі. За деякими оцінками сільське господарство дає роботу 1,3 млрд. селян та є джерелом доходів для 86% сільського населення [393, с. 19]. Відповідно до цього від розвитку аграрних відносин значною мірою залежить зростання життєвого рівня населення та інтелектуальний потенціал нації;

5) стабільний розвиток власного аграрного сектору є запорукою продовольчої незалежності держави, основою соціальної та політичної стабільності в країні; важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та зменшення бідності;

б) сільське господарство виступає джерелом екологічних послуг, забезпечує процес зв'язування вуглецю, регулює водозбори і зберігає біорізноманіття тощо.

Відповідно до вищесказаного, можна стверджувати, що аграрні відносини у системі економічних відносин постіндустріального суспільства, як і в індустріальному суспільстві, займають важливе місце. Це обумовлено тим, що, по-перше, вони продовжують залишатися тим осередком, де безпосередньо чи опосередковано формують і підтримують економічні відносини в усіх їх проявах; по-друге, вони за певних політико-економічних умов є важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та зменшення бідності; від їх розвитку залежить швидкість та якість системних трансформацій в економіці; по-четверте, вони на сучасному етапі розвитку суспільства визначають не лише продовольчу незалежність країни, а й значною мірою її енергетичну безпеку та позицію на міжнародній політичній арені тощо.

Разом з тим, роль аграрних відносин у системі економічних відносин постіндустріального суспільства зростає. Справедливість такого висновку може бути підтверджена думкою відомого вченого Е. Тоффлера, який з цього приводу пише: «Зелена революція 1960-х років стала у значній мірі

колосальною пасткою для фермерів світу першої хвилі, бо ж вона вимагала величезної кількості основаних на структурно-хімічних компонентах нафти добрив, які треба було купувати за кордоном. Наступна біосільськогосподарська революція прагне до зменшення цієї залежності фермерів від штучних добрив» [434, с. 134-135]. Тобто мова йде про використання у сільському господарстві досягнень генної інженерії і нанотехнологій, які дають змогу підвищити урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин без використання штучних добрив, що, у свою чергу, дає можливість за рахунок зростання у структурі посівів частки енергетичних культур першого покоління та розвитку виробництва біодизелю та біоетанолу зменшити енергетичну залежність всієї економіки від вичерпуваних і невідновлюваних джерел енергії. Крім того, у зв'язку із загостренням екологічної ситуації у світі, зростанням захворюваності і смертності серед людей все частіше у сільськогосподарському виробництві застосовують альтернативні технології сільськогосподарського виробництва, які сприяють відновленню, збереженню та зміцненню природних агросистем.

Таким чином, із усього вищевикладеного можна визначити роль аграрних відносин у постіндустріальному суспільстві (рис. 1.2.).

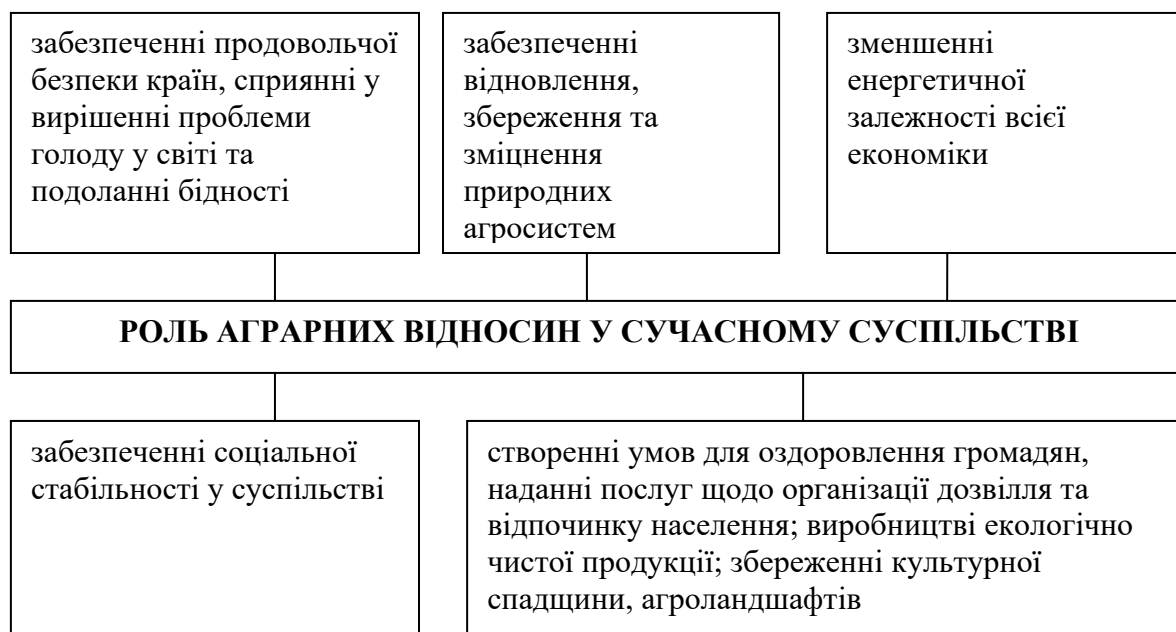

Рис. 1.2. Роль аграрних відносин у постіндустріальному суспільстві
Джерело: розроблено автором

Виходячи із ролі та тих функцій, які виконують аграрні відносини у системі економічних відносин сучасного суспільства, очевидним є той факт, що подальший розвиток аграрного сектору буде відбуватися на засадах сталого розвитку. Функціонування аграрних відносин в умовах сталого розвитку аграрного сектору економіки покликане забезпечити єдність економічних, соціальних і екологічних інтересів суспільства та проявитися у задоволенні потреб населення у продуктах харчування, а галузей переробної і харчової промисловості у сировині, відтворенні демографічного і трудового потенціалу не лише у сільській місцевості, а й у суспільстві у цілому, відновленні екологічної рівноваги у місцях ведення сільськогосподарського виробництва та збереженні чистоти навколишнього середовища.

Тобто якщо в індустріальному суспільстві місце і роль аграрних відносин оцінювалися переважно з організаційно-господарських і частково з соціально-економічних позицій, то у постіндустріальному, у першу чергу, з соціально-економічних та екологічних позицій. Це обумовлює зміни у змісті аграрних відносин, які в умовах переходу до постіндустріального суспільства тепер являють собою багатоаспектну систему взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства та відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах на засадах сталого розвитку аграрного сектору з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на існуючій системі відносин власності на землю. Подальший розвиток аграрних відносин в сучасному суспільстві залежить, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільськогосподарського виробника, від його знань, вмінь, мотивації.

1.3. Інституціалізація економічних систем та відносин власності в аграрному секторі

В основі кожної економічної системи лежить певна система відносин власності, яка відповідає певному рівню розвитку продуктивних сил. Коли ця система відносин власності перестає забезпечувати прогрес економічного розвитку, виникає необхідність її заміни на нову. Саме об'єктивна потреба розвитку продуктивних сил зумовлює необхідність виникнення нової, вищої форми власності. Для кожної системи відносин власності характерна своя система суперечностей, яка забезпечує її розвиток. Розв'язання цих суперечностей призводить до появи нових адекватних форм подальшого розвитку системи відносин власності. Це пов'язано з тим, що кожному рівню розвитку продуктивних сил має відповідати притаманна йому форма власності на засоби виробництва, у т. ч. на землю.

Інституціалізація відносин власності в аграрному секторі інтерпретується як закріплення певних правил, обмежень, статусів щодо набуття у володіння та користування земель сільськогосподарського призначення з метою гармонізації інтересів суб'єктів аграрних відносин на основі виявлення суперечностей їх розвитку. Інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем – це реальні форми організації економічної діяльності, норми та правила поведінки економічних суб'єктів, які склалися у даному суспільстві на певному етапі його розвитку. Згідно з цивілізаційним підходом можна виділити три інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем: доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна економічні системи, які різняться між собою інституціональними рамками їх функціонування. Для кожної з них притаманна своя певна система відносин власності, яка постійно розвивається і ускладнюється, набуваючи нових форм розвитку. Так, для доіндустріальної економічної системи домінуючими були общинна власність на засоби виробництва, для індустріальної – колективна приватна власність (у

формі сімейної, акціонерної) на засоби виробництва, для постіндустріальної – приватна, державна, колективна та інші форми власності.

Взагалі власність на землю протягом історії людства пройшла у своїй еволюції три щаблі (рівні) розвитку: общинна – приватна – суспільна власність. Тобто, як бачимо, розвиток відносин власності має цікаву тенденцію – на перших етапах свого розвитку людство використовувало спільні, колективні форми власності, пізніше у міру розвитку продуктивних сил общинна власність самозаперечується і витісняється приватною власністю, саморозвиток якої відбувається у напрямі її усупільнення (усупільнення характеру праці та виробництва) і виникнення колективних форм приватної власності.

Прослідкуємо, які причини обумовлювали виникнення й існування певної форми власності, та яким чином відбувався розвиток кожної з форм власності в різних економічних системах. Як відомо, для доіндустріальної економічної системи характерний низький рівень розвитку продуктивних сил. За таких умов головною продуктивною силою була людина. Суспільні форми організації виробництва і праці великою мірою залежали від природи, а тому вимагали об'єднання людей у колективи з метою задоволення своїх потреб та потреб пануючого класу. У такій економічній системі створюються умови для експлуатації людини людиною, виникають нові суспільні інститути – класи, які виступають виробничими одиницями, що визначають взаємовідносини між людьми у процесі виробництва.

Економічні відносини у доіндустріальних економічних системах базувалися на общинній, приватній та державній (як власність королів, царів, феодалів та інших можновладців) формах власності на засоби виробництва. Однак першою виникла общинна власність на землю. Об'єктивними причинами її виникнення й існування були: 1) поява землеробства та 2) низький рівень розвитку продуктивних сил, за якого відокремлене індивідуальне ведення землеробства було фактично неможливим. За таких умов необхідний продукт міг бути створений лише на основі кооперації праці членів общини.

Особливістю общинного привласнення землі було те, що люди сприймали її як дану їм природою, і земельна власність фактично збігалася із землеволодінням. Однак, з переходом від первісної общини до сільської (сусідської), відбулося виділення сім'ї із загальноплемінної спільності та відокремлення власності на землю від фактичного землеволодіння. Наслідком цього стало виникнення сільської общини, класичною формою якої була так звана марка, що існувала у Німеччині, Англії та деяких інших країнах. Особливістю марки, притаманною й іншим формам сільських общин, є відокремлення землеволодіння сім'ї. Паралельно з цим відбувається зародження індивідуальної приватної власності на земельну ділянку, на якій побудований будинок.

За сільської общини-марки кожен член роду отримував у користування певний наділ, так звану гуфу, вся ж земля вважалася власністю общини. Вчені припускають, що спочатку розміри гуф були однаковими і общинне володіння поширювалося на всі види земель. Але згодом, у результаті періодичних переділів земельних наділів, почала спостерігатися тенденція до нерівності наділів членів громади, а общинне користування землями поширювалося лише на деякі угіддя.

З часом община під тиском окремих її членів відмовилася від права періодичного перерозподілу орної землі та луків. Однак від усіх інших прав вона не відступила. По-перше, община передавала свої землі окремим сім'ям і особам лише з метою їх використання як ріллі або луків; по-друге, знайдені в землі скарби, копалини, що залягали глибше, ніж дістане леміш, належали общині; по-третє, уся інша земля, що не входила у садибу, та орний наділ (ліси, пасовища, ставки, місця полювання і рибного лову) залишалися общинною власністю, і відводилися у суспільне користування, спосіб якого визначався спільно всіма членами общини; по-четверте, община зберігала за собою право контролю і регулювання використання польових земель та луків [451, с. 64].

Таким чином, як бачимо, у сусідській общині були закладені основи земельної нерівності та можливості розвитку приватної власності на землю. З

розвитком великого приватного землеволодіння община починає відмирати, а з нею зникають і общинні форми землекористування через захоплення общинних земель великими землевласниками. Натомість селянство, попавши у залежність від останніх, перетворюється з колишніх самостійних власників землі в залежних орендарів.

Однак, навіть після захоплення общинних земель великими землевласниками і поширення на селян кріпосного права, общинне землекористування продовжувало ще довгий час зберігатися, досягнувши більш розвинених форм. Залежні селяни продовжували тривалий час користуватися общинними землями на засадах «часткової» або «передільної» общини, а з відміною кріпосного права зберегли свої наділи вже на засадах приватної трудової власності. Проте залишки общинного землекористування й общинних порядків знаходимо і нині у багатьох країнах світу у формі черезсмужжя, общинного користування землями гірських пасовищ, лісів й інших угідь.

Землеробська община була перехідною фазою до суспільства, заснованого на приватній власності. Потрібно відзначити, що приватна власність на землю є відображенням умов використання землі у процесі формування та розвитку товарно-грошових відносин. Вона виникає тоді, коли у землеробстві з'являється додатковий продукт та коли виникає можливість привласнювати за гроші засоби виробництва, зокрема землю. Переваги приватної форми власності зумовлені тим, що вона сприяє перерозподілу землі відповідно до потреб суспільного розвитку; оптимізації розмірів господарств відповідно до техніко-економічних умов; створює певні умови для формування особистих селянських і фермерських господарств та спонукає їх до прояву економічної ініціативи; купівля-продаж землі дає змогу визначити економічну цінність землі.

Безпосередньою основою формування індустріального типу господарств в аграрному секторі економіки став промисловий переворот першої половини XIX ст. у країнах Європи, пов'язаний із вибухом технічного прогресу, що дало

зможу забезпечити розширене використання і відтворення технологій, заснованих на масовому виробництві машин і систем машин. Внаслідок промислового перевороту виникають та стрімко розвиваються нові галузі виробництва, змінюються структура галузей і зв'язків між ними. Зокрема, аграрний сектор економіки починає все більше орієнтуватися на задоволення потреб промисловості та платоспроможний попит жителів міст. Таким чином, в економічній системі з'являються економічні стимули, які сприяли НТП та зацікавленості виробників у впровадженні його досягнень у виробництво.

Рушійною силою, яка перетворила доіндустріальну економічну систему в індустріальну, був процес індустріалізації. Одним із перших етапів індустріалізації національної економіки більшості країн світу був перехід від мануфактурного способу виробництва до машинного у легкій промисловості, що пояснюється масовим попитом на продукцію підприємств цієї галузі та незначними обсягами капіталу, необхідного для забезпечення цього процесу. Саме розвиток галузей легкої промисловості став основою нагромадження капіталу та призвів до якісних змін у технологічному способі виробництва, системі соціально-економічних відносин, соціальній стратифікації суспільства та обумовив формування класів, притаманних індустріальному суспільству.

У процесі первісного нагромадження капіталу та як результат розвитку попереднього способу виробництва відбувається формування індустріальної економічної системи капіталістичного суспільства, характерними рисами якої були високий рівень розвитку продуктивних сил; збереження поділу суспільства на соціальні класи; приватна власність капіталістів на засоби виробництва та економічна залежність юридично вільних працівників від власників капіталу, яка змушує найманих працівників відчужувати свою працю задля забезпечення собі і своїй сім'ї засобів до існування; заміна приватної некапіталістичної власності на приватну капіталістичну власність (акціонерну, корпоративну); головною продуктивною силою стає машина, людина ж перетворюється на додаток до машини; капітал і праця виступають сторонами капіталістичних економічних відносин; посилення процесів спеціалізації та

концентрації праці та виробництва, централізації власності й управління нею, капіталізації виробництва.

В умовах функціонування цієї економічної системи відбувається руйнування натурального господарства і спостерігається розвиток капіталістичного товарного виробництва. Роль первинної виробничої ланки у сільському господарстві розвинутих країн поступово переходить від селянських і фермерських господарств до великих капіталістичних ферм, агропромислових об'єднань. Набувають поширення різного роду сільськогосподарські кооперативи та кредитні спілки. Метою виробництва стає отримання прибутку та задоволення потреб суспільства. Наймана праця, поряд з іншими засобами виробництва, перетворюється на товар. Спостерігається небувалий розвиток продуктивних сил, який супроводжується постійним науково-технічним прогресом у галузі техніки, технологій, організації сільськогосподарського виробництва і праці тощо.

Із зростанням обсягів виробництва і нагромадження капіталу почали посилюватися процеси концентрації і централізації капіталів і виробництва, тенденції монополізації. Це створило умови для поширення нової форми організації виробництва і праці, якою є аграрні корпорації, та зростання ролі корпоративної власності, яка реалізується одночасно як індивідуальна капіталістична приватна, колективна капіталістична приватна та як трудова приватна власність. Поширення корпоративної власності призвело до якісних змін у взаємодії суб'єктів господарювання через зближення інтересів сільгоспвиробників, найманих працівників і держави, розвитку партнерства між державою і агробізнесом, соціальної відповідальності агробізнесу тощо. Одночасно почало спостерігатися зменшення значення індивідуальної капіталістичної власності.

Якісні зміни в індустріальній економічній системі були зумовлені також тим, що процес індустріалізації мав системний характер, тобто охоплював не тільки промисловість, а й сільське господарство та сферу послуг. Адже, як показує світовий досвід, якщо індустріалізація має несистемний характер і

спрямована на зміни у розвитку продуктивних сил лише в якійсь одній сфері економіки (наприклад, у промисловості), то це призводить до призупинення зростання економіки та перетворення країни в експортера сільськогосподарської сировини для розвинутих країн. Яскравим прикладом вищезазначених процесів може слугувати досвід деяких країн Європи (Португалії, Іспанії), Латинської Америки та багатьох постсоціалістичних держав, серед яких і Україна.

До речі, цю залежність між якістю та наслідками індустріалізації для економіки країни та якістю процесів модернізації в аграрному секторі виявив німецький вчений Д. Зенгхаас. На його думку, індустріалізація країни ніколи не досягне рівня, на якому починається самопідтримуюче зростання, якщо їй не передувало або її не супроводжувало капіталістичне перетворення сільського господарства.

Разом з тим, як показує практика, індустріальна економічна система, руйнуючи попередні форми великого феодалного землеволодіння і замінюючи їх новими формами великого капіталістичного землеволодіння, не призвела ані до повного обезземелювання дрібних власників, ані до повного усупільнення та концентрації земель сільськогосподарського призначення. Це свідчить про те, що капіталізація сільського господарства не завжди призводить до концентрації земельної власності. У одних умовах процес капіталізації сільського господарства супроводжується концентрацією земельної власності та наявністю великих розмірів господарств, в інших – призводить до роздроблення земельної власності і наявності дрібних розмірів земельних володінь.

Проблема земельної власності в умовах індустріального господарства полягає у подоланні монополії земельної власності, яка на певному етапі стає перепорою подальшого розвитку капіталістичного сільськогосподарського виробництва. Негативним наслідком земельної власності й її рентної монополії є вплив на розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Відволікання капіталу на купівлю землі, що призводить до зменшення вкладень у її

обробіток, та перехід до обробітку гірших земель – такими є основні негативи приватної власності на розвиток продуктивних сил і капіталізацію сільського господарства. Тобто в аграрному секторі приватна власність вступає у суперечність з іншими основними принципами капіталізму – економічною свободою, конкуренцією, тенденціями до концентрації й усупільнення. Суперечності між приватною власністю і всім капіталізмом не зникають навіть на високих щаблях капіталістичного процесу усупільнення.

Як бачимо, розвиток приватної власності на землю є об'єктивним процесом, зумовленим певною системою суперечностей і необхідністю їх вирішення. Найважливішими з них є: можливість відокремлення права власності від фактичного використання землі; суперечність між інтересами суспільства щодо використання землі та інтересами власника землі; суперечність між розподілом землі, зумовленим відносинами власності на неї, і потребами її нового розподілу й перерозподілу, викликаних розвитком продуктивних сил; суперечність між різними методами господарювання.

Наведені суперечності вимагають пошуку шляхів їх розв'язання. Виділяють три шляхи розв'язання суперечностей приватної власності на землю в аграрному секторі – це націоналізація землі та її ренти, створення колективних сільськогосподарських підприємств та встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі. Перші два шляхи знайшли свою реалізацію на початку минулого століття у постсоціалістичних країнах, економічні відносини в яких базувалися на суспільній власності на засоби виробництва, суспільних формах організації виробництва і праці. Однак при розв'язанні суперечностей у системі відносин приватної власності за соціалізму було не враховано: по-перше, що форма власності на землю зумовлюється потребами розвитку продуктивних сил, по-друге, що усупільнення землі має відповідати економічним інтересам селян, тобто тим людям, хто її оброблятиме. Саме тому через деякий час, в умовах відсутності належних умов для розв'язання даної суперечності, і відбулося діалектичне заперечення суспільної власності та відродження приватної власності на землю.

Дана ситуація була наслідком того, що насправді суспільна власність була одержавленою. За таких умов безпосередні виробники були відчуженими від засобів виробництва та його результатів, відстороненні від управління ними. Це підривало їхню зацікавленість у результатах своєї праці. Крім того, виробництво за соціалізму велося відповідно до директивних планів. Замість демократизації суспільного життя мала місце його бюрократизація, яка обмежувала економічну самостійність трудових колективів. Все це обумовило розвиток сільського господарства на екстенсивній основі. Коли можливості такого розвитку були вичерпані, темпи зростання виробництва почали падати, а соціальна напруга у суспільстві зростати. Це обумовило необхідність докорінної перебудови системи аграрних відносин і, перш за все, відносин власності на землю.

Ситуація, що склалася в аграрному секторі, була пов'язана із загостренням суперечності між формою власності на землю та формами реального землеволодіння. Адже насправді безпосередні виробники були формальними власниками, а земля, по суті, була нічиєю. У зв'язку з цим, зусилля реформаторів мали спрямуватися на розв'язання саме цієї суперечності, причому не просто заміною державної власності на приватну, як це відбулося на практиці, а шляхом зміни економічного становища і власника, і підприємця-орендаря, і безпосереднього працівника.

Відповідно до вищевикладеного можна зробити наступні висновки: по-перше, не можна поспішати зі зміною форм власності на землю, по-друге, така зміна повинна відбуватися разом з аналогічними змінами у формах господарювання, по-третє, використання державної власності виправдане лише за умов, коли вони є однією із передумов розв'язання суперечності між формою власності на землю і формами реального використання землі тощо. Саме тому в аграрному секторі виробництва не може бути однозначних підходів при вирішенні такої проблеми, як зміна форм власності на землю.

Аналіз передового світового досвіду у сфері земельних відносин дає змогу зробити висновок, що розв'язання суперечностей приватної власності на землю

у розвинутих країнах світу відбувається шляхом встановлення контролю з боку держави за використанням землі та дотриманням умов її купівлі-продажу. Так, наприклад, в Угорщині юридичні особи не можуть набувати земельні ділянки у власність. Покупцями можуть виступати лише громадяни цієї країни або Національний земельний фонд. Щодо громадян інших держав, то вони можуть успадковувати земельні ділянки, а також їх орендувати, проте у межах, встановлених законом. Обмін земельними ділянками за угорським законодавством можливий лише у межах одного населеного пункту і має бути рівноцінним. Крім того, існують обмеження щодо передачі власності в одні руки. Так, у власності однієї особи не може бути більше 300 га, а у власності сім'ї – не більше 1000 га у межах одного населеного пункту [187].

У Польщі загальна площа сільськогосподарських земель у власності покупця не може перевищувати 300 га, а із успадкованими землями – 500 га. Переважне право на придбання сільськогосподарських угідь, крім Агентства сільськогосподарської нерухомості, мають орендарі, але лише у тому випадку, якщо вони відповідають законодавчо встановленим умовам. Особа, яка бажає стати фермером, повинна мати середню або вищу освіту, або особисто працювати у сільському господарстві, чи мати досвід роботи на фермі принаймі 5 років [241]. А от у Норвегії дозвіл на купівлю земель сільськогосподарського призначення видається тільки особам, що мають сільськогосподарську освіту, згодні проживати на території даного господарства і вести господарство власними силами. Також при видачі дозволу враховується здатність покупця господарювати на землі. Контроль за відчуженням земельних ділянок у Норвегії здійснюється через дозвільну систему Міністерства сільського господарства [133, с. 207]. Тобто у кожній країні є своя специфіка функціонування земельного ринку, яка, зазвичай, враховує площі наявних земельних ресурсів та їх якість, традиції ведення сільськогосподарського виробництва, ментальність населення, рівень аграрної культури, тощо. Однак загальною закономірністю у сфері відносин власності на землі сільськогосподарського призначення є обмеження приватної власності на

землю з метою недопущення зосередження в одних руках занадто великих площ (табл. 1.3).

Разом з тим, іще однією закономірністю у сфері відносин власності на землі цієї категорії є збільшення господарств і консолідація земель. Особливо це стосується країн ЄС, де активно відбувається процес викупу малих господарств з подальшим їх продажем більш великим, а також ліквідація черезсмужжя.

Таблиця 1.3

Обмеження площ сільськогосподарських угідь у приватній власності у різних країнах світу

Країна	Мінімальна площа земель у власності за законом	Максимальна площа земель у власності за законом
Польща	не існує	500 га
Німеччина	1 га	400-500 га – залежно від умов федеральних земель
Угорщина	не існує	300 га
Іспанія	не існує	250 га, для зрошуваних земель – 50 га, для пасовищ – 1000 га
Румунія	не існує	200га
Данія	не існує	150 га
Франція	не існує	для орендарів 200 га
Україна	не існує	100 га
Болгарія	не існує	30 га
Японія	0,5 га	3 га
США	Реалізацією продукції на 1000 доларів	не існує
Велика Британія	не існує	не існує

Джерело: [383, с. 61].

Варто зауважити, що у країнах ЄС існують різні системи успадкування земельної власності. Зокрема, законодавство німецьких і романських країн не дає землевласникові свободи заповідального розпорядження своєю землею. Всі спадкоємці вважаються рівноправними. Однак, аби не допустити подрібнення землеволодінь, ферма передається тому з них, хто має відповідні знання і досвід. Натомість він має виплатити іншим спадкоємцям компенсації. У країнах англосаксонського права воля заповідача не обмежується. Зазвичай, земля

передається одному із спадкоємців по праву первородства без зобов'язань нового землевласника перед іншими родичами.

Система регулювання ринку землі у розвинутих країнах для первинного і вторинного ринків відрізняється. На первинному ринку продаж земельної ділянки здійснюється виключно шляхом відкритих або закритих аукціонів. Це дає змогу забезпечити формування об'єктивної ціни на земельну ділянку та надходження податкових платежів до бюджету. На вторинному ринку діє система прогресивного оподаткування різниці у ціні залежно від тривалості міжпродажного володіння ділянок. Податок у ціні коливається від 75 до 35% залежно від тривалості міжпродажного періоду (від 1 до 30 років). Тому тут не спостерігається спекуляцій на земельному ринку, а інтенсивність продажу земельних ділянок не перевищує 1-2% на рік [133, с. 206].

Щодо можливості купівлі земель сільськогосподарського призначення іноземцями, то більшість розвинутих країн світу обмежують іноземну земельну власність. У Польщі діє дванадцятирічний мораторій на продаж таких земель, у Канаді іноземець може мати у власності не більше ніж 8 га сільськогосподарських угідь, а у Новій Зеландії дозвіл на купівлю або оренду іноземним громадянам на земельні ділянки площею понад 2 га може надати лише трибунал з охорони землі [383, с. 60]. У результаті розміри такої власності невеликі. Так, у США ця цифра досягає лише 1,6% [341, с. 78].

Водночас аналіз системи державного регулювання земельних відносин у розвинутих країнах світу дає змогу робити висновок, що спільними рисами державної регуляторної політики у сфері земельних відносин у цих країнах є: встановлення кваліфікаційних вимог для землекористувачів, а також обмежень щодо землевласників (хто може бути покупцем земельної ділянки); обмеження верхньої і нижньої межі землеволодіння; недопущення їх подрібнення при спадкуванні та використанні не за цільовим призначенням; рівнозначність оренди та власності на землю як форм землекористування; прив'язка обсягів державної підтримки товаровиробників до застосовуваних ними агротехнологій та екологічного ведення господарства [321].

Необхідно зазначити, що нині найпоширенішою формою землекористування у країнах Європейського Союзу є оренда. У більшості цих країн оренда сільськогосподарських земель виступає самостійним видом оренди і регулюється спеціальним аграрним і земельним законодавством. Законодавством регламентуються питання рівня орендної плати, строків оренди, передбачається відповідальність за порушення договору оренди (зокрема, за погіршення стану земель передбачена адміністративна відповідальність), закріплюється вичерпний перелік умов, за якими достроково закінчується термін дії такого договору, регламентується порядок виплати компенсації. Державні та місцеві органи управління здійснюють постійний контроль за орендованими землями.

Обов'язковою умовою оренди є незмінне цільове призначення орендованої земельної ділянки. З метою запобігання спекуляціям на ринку оренди земель існує заборона на передачу земель цієї категорії у суборенду. У більшості країн ЄС існують різні способи виплати орендної плати, однак домінуючою формою є грошова.

Разом з тим, країни ЄС досить відрізняються між собою залежно від частки власних і орендованих земель у загальній площі сільськогосподарських земель. Зокрема, фермери Естонії, Німеччини, Бельгії, Франції, Чехії та Словаччини здійснюють свою господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у загальному розмірі землекористування становить понад 90%. До речі, в Україні сільськогосподарські підприємства ведуть свою діяльність також переважно на орендованих землях, частка яких у загальному землекористуванні становить 92%. А от фермерські господарства Данії, Польщі та Австрії мають найнижчу частку орендованих земель – до 30% [323, с. 23]. У цілому орендовані угіддя у загальній площі землекористування у країнах ЄС становлять 53% і мають тенденцію до зростання за рахунок ринкових операцій із землями цієї категорії [192, с. 89].

Крім того, у більшості країн ЄС передбачено мінімальний термін дії договору оренди. Найменший термін дії договору оренди в Ірландії – 3 роки. Є

країни, де, навпаки, встановлені максимальні строки оренди (наприклад, у Данії встановлений максимальний термін не більше 30 років, Ізраїлі – не більше 99 років). У той же час, є країни, де встановлено обидва строки. До таких країн належать Бельгія, Іспанія, Франція. Термін оренди залежить від декількох умов: для окремої земельної ділянки і для всього господарства, для тих, хто застосовує найману працю і не застосовує, для низинних і гірських земель (табл. 1.3.). У деяких країнах існують обмеження щодо площ сільськогосподарських земель, які можуть знаходитися в оренді в однієї особи. Так, в Угорщині одна особа може орендувати не більше 2500 га, у Данії – не більше ніж 150 га, а у Франції – не більше 200 га [264, с. 94].

Відрізняються дані країни і практикою встановлення орендної плати. Так, у таких країнах, як Данія, Греція, Люксембург та Ірландія, власник землі та орендар самостійно домовляються про рівень орендної плати. Інші країни законодавчо регулюють орендні виплати шляхом встановлення максимальних виплат або стандартних їх розмірів (табл. 1.4). Розмір орендної плати у країнах ЄС залежно від якості земель та їх цільового призначення становить від 20 євро за 1 га у Литві до 400 євро в Італії [192, с. 89].

Разом з тим, науково-технічна революція (НТР) другої половини ХХ століття прискорила зміни у розвитку капіталістичного ладу, зумовила появу нових тенденцій і закономірностей. Зокрема, відбувається перехід до автоматизованого виробництва; важливими ресурсами стають знання та інформація; заперечуються відносини особистої і економічної залежності людини; створюються передумови для забезпечення всебічного розвитку індивіда та гармонійного поєднання індивіда з навколишнім середовищем.

З одного боку, в умовах посилення процесів концентрації і централізації капіталу, інтеграції й інтернаціоналізації виробництва спостерігається існування великих агрокорпорацій; з іншого – значною у структурі господарюючих суб'єктів залишається частка середніх і дрібних ферм. Відбувається посилення конкуренції між ними. Це пов'язано з тим, що середні та дрібні ферми завдяки високій спеціалізації і мобільності часто досягають

вищих результатів і домагаються вищої ефективності порівняно з великими сільськогосподарськими підприємствами.

Таблиця 1.4

Основні показники договорів оренди у різних країнах світу

Країна	Термін дії договору оренди землі	Орендна плата
Бельгія	Мінімум 9 років	Встановлюється законодавством
Данія	Максимальний строк 30 років	Визначається ринком оренди
Франція	Мінімум 9 років	Встановлюється законодавчо
Греція	Мінімум 4 роки	Визначається ринком
Ірландія	Мінімум 3 роки	Визначається ринком
Італія	Мінімальний строк 15 років для низинних земель, 6 років – для гірських	Розраховується на основі стандартів, які встановила влада
Люксембург	Мінімум 6 років для земельної ділянки, 8 років – для всього господарства	Визначається ринком
Нідерланди	Мінімум 6 років для земельної ділянки без споруд, 12 років – для всього господарства	Встановлюється законодавчо
Португалія	Мінімум 10 років для тих, хто застосовує найману працю, та 7 років – без найманої праці	Встановлюється на підставі державних стандартів
Іспанія	Мінімальний строк 6 років, максимальний – 15 років	Встановлюється на підставі державних стандартів
Україна	Мінімальний строк для земель приватної і державної власності – 7 років, для меліорованих земель – 10 років. Максимальний строк оренди – до 50 років.	Встановлюється законодавчо
Ізраїль	Максимум 99 років	Визначається ринком
Норвегія	При укладанні орендних договорів строком більш, ніж на 10 років потрібен дозвіл влади	Визначається ринком
Швеція	Мінімум 10 років	Орендна плата 7-9% вартості реалізованої продукції
Японія	Мінімум 20 років	На підставі державних стандартів
Франція	Мінімум – 12 років, максимум – 25 років	Визначається законодавчо
Швейцарія	Мінімум 6 років для землі без будівель, 9 років для всього господарства з будівлями	Визначається законодавчо

Джерело: складено автором за: [93, с. 152; 282, с. 206].

Крім того, вони сприяють забезпеченню сталого розвитку аграрного сектору економіки. Поряд із вищезазначеними тенденціями, відбуваються процеси інтеграції праці та виробництва, диверсифікації та деконцентрації виробництва, демонополізації та децентралізації виробництва й управління, а процеси капіталізації доповнюються процесами соціалізації; приватна власність набуває форм колективно-приватної, акціонерної, корпоративної; розвиваються державна і колективна власність на землю; з'являється інтелектуальна власність тощо.

На відміну від попередніх стадій розвитку суспільства, яке базувалося на приватній власності на засоби виробництва і вирішувало приватні завдання, нині поряд з приватною власністю на землю все більше розвиваються державна і колективна власність. Зокрема, держава бере на себе створення елітно-насінницьких господарств, сортовипробувальних станцій, племінних господарств і конезаводів, господарств із вирощування окремих видів фруктів тощо. Набувають поширення різного роду кооперативи.

Тобто сучасні форми господарювання в аграрному секторі розвинутих країн світу базуються на різних формах власності. Це пов'язано з тим, що жодна з них не є ідеальною з точки зору поєднання інтересів господарів землі та суспільства. З точки зору раціонального використання землі, збереження і примноження родючості ґрунту найбільший ефект дає приватна власність, тобто коли землевласник і землекористувач є однією особою. Однак за певних умов (наприклад, за сприятливої ринкової кон'юнктури часто відбувається занадто інтенсивне, а то й хижацьке використання землі й т. п.) ця форма власності породжує суперечність між інтересами власника землі й інтересами всього суспільства. Тому, поряд з приватною власністю, існує державна власність на землю, яка забезпечує реалізацію інтересів усього суспільства. Держава, встановлюючи для орендарів довготривалі терміни користування землею, що їй належить, створює найбільш сприятливі умови для їхнього господарювання. Однак вона не може створити весь спектр умов для найкращої організації раціонального використання землі, адже не дає можливості

поєднати в одній особі власника і виробника. Реалізація цієї можливості пов'язана із приватною власністю на землю. Паралельно із приватною та державною формами власності, у сільському господарстві існує і колективна власність на землю.

Водночас в умовах формування постіндустріального суспільства в аграрному секторі, як і в інших секторах економіки, з'являється інтелектуальна власність та набувають поширення різні її форми – особиста, індивідуальна приватна, колективна, корпоративна, державна власність. Як результат кооперації сільськогосподарського виробництва, фінансових структур та науки, в агропромисловому виробництві відбувається поширення агротехнопарків, інноваційних інкубаторів, венчурних підприємств, навчально-агропромислових дослідницьких центрів тощо. Крім того, виникають нові форми відносин між суб'єктами господарювання (наприклад, система спільного володіння інтелектуальним капіталом усіма інвесторами). Відбувається перехід до нового технологічного способу виробництва, коли основними джерелами економічного зростання стають знання та інформація. Спостерігається зростання питомої ваги розумової праці. Це свідчить про формування постіндустріальної економічної системи.

Усі згадані шляхи перетворення форм власності на землю і встановлення відповідності між ними та формами господарювання спрямовані на подолання відчуження безпосереднього виробника від вирішення суспільних завдань ефективного використання землі та створення багаторівневих механізмів контролю і розпорядження землею.

Таким чином, діалектика розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі полягає у тому, що розвиток відносин власності на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в

аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи.

Аналіз еволюції відносин власності на землю у різних економічних системах дає можливість зробити висновок, що їх розвитку характерні певні закономірності:

- 1) постійно відбувається розвиток і ускладнення форм власності;
- 2) кожна форма власності, виникнувши внаслідок дії певних обставин з припиненням їх дії повинна бути замінена іншою, більш адекватною новим умовам. Консервація розвитку форм власності призводить до застійних явищ, гальмування суспільних процесів;
- 3) поява нової, більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності;
- 4) по мірі еволюції відносин власності на землю у напрямі усупільнення відбувається зближення інтересів протилежних соціальних груп;
- 5) розвиток сутнісної основи власності відбувається еволюційним шляхом, а зміна правової форми власності – інституційними інструментами;
- 6) кожному типові цивілізації притаманний специфічний для умов її розвитку домінуючий об'єкт власності, який відображає досягнутий рівень розвитку продуктивної сили праці людини та відповідні формаційні особливості привласнення засобів і результатів виробництва. Так, в аграрній цивілізації домінуючим об'єктом власності була земля, яка завдяки розвиткові продуктивної сили праці людини поступово перетворилася з колективної форми існування людини на відокремлений засіб її виробничої діяльності. У період розвитку індустріальної цивілізації домінантним об'єктом власності стали створені людиною знаряддя виробництва, а необхідність високої їх концентрації зумовила розрив між працею і власністю. У результаті засоби виробництва набули форми капіталу. Принципово нові процеси у відносинах власності з'являються із становленням постіндустріальної цивілізації. Тут головним об'єктом власності стають інформація і знання. Крім того, матеріально-уречевлені засоби виробництва у процесі їхнього продуктивного

використання працею людини набувають якісно нових соціальних ознак і перетворюються на продуктивну силу її праці, специфічний об'єкт її індивідуальної, персоніфікованої власності;

7) держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів;

8) політика держави у сфері земельних відносин спрямована на консолідацію земель й укрупнення господарств (викуп малих господарств і продаж їх більш крупним, ліквідація черезсмужжя).

Таким чином, як бачимо, протягом всієї історії людства відбувається розвиток відносин власності на землю, який тісно кореспондує із змінами інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем. Так, у доіндустріальній економічній системі мали місце общинна власність, експлуаторські види приватної власності та державна форма власності, як власність королів, царів, феодалів та інших можновладців. У економічних системах індустріального і постіндустріального типу, поряд із державною власністю на землю виникають і розвиваються колективні форми приватної власності. Тобто саморозвиток приватної власності відбувається у напрямі її усупільнення через трансформацію одноосібної форми приватної власності у її корпоративну форму.

1.4. Методологічні підходи та методи аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин

Нині вчені-економісти все частіше займаються дослідженнями суперечностей суспільного розвитку у цілому та системи економічних відносин зокрема. Однак, не завжди отримані результати теоретичних досліджень є достатньо науково обґрунтованими. Це пов'язано із недостатньою розробленістю методологічних основ аналізу соціальних та економічних

суперечностей у різних типах економічних систем. Тому сьогодні перед економічною наукою стоїть завдання поглиблення основних підходів, методів і принципів аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин, які б дали можливість отримати науково обґрунтовані результати досліджень. Вирішення цього завдання сприятиме не лише розвитку економічної науки, але й вдосконаленню господарської практики. Адже методологія аналізу соціально-економічних суперечностей пов'язана з окресленням парадигми суспільного розвитку та парадигми дослідження соціально-економічних відносин.

Складність пізнання суперечностей у системі аграрних відносин обумовлена їх різноманітністю і тим фактом, що вони відображають глибинні процеси у самій сутності явищ, процесів та системних утворень. Особливості процесу пізнання суперечностей можна визначити наступним чином. Оскільки суперечність є певним відношенням взаємопов'язаних і взаємовиключаючих одне одного сторін, то будь-яке явище спочатку постає як щось ціле, єдине. Так, у цьому цілому спочатку виявляють відмінні, протилежні сторони, тенденції або властивості, а потім проникають у їх сутність, пізнають їх особливості, зв'язки. На основі пізнання кожної із сторін суперечності та їх взаємодії з'ясовують характер взаємозв'язку між сторонами. Це, у свою чергу, дає змогу пізнати сутність суперечності. Однак, з'ясування глибинної сутності суперечності передбачає визначення не лише її протилежних сторін та характеру їх взаємодії, але й стадій, етапів розвитку тощо. Можливі й інші варіанти руху пізнання. Наприклад, коли сутність суперечності встановлюється не шляхом роздвоєння цілого, а через теоретичний синтез пізнаних раніше (у різний час) або навіть у певних умовах відносно самостійних суперечностей. При цьому потрібно пам'ятати, що процес пізнання сутності, наприклад, власності йде від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т. д.

Таким чином, пізнання соціально-економічних суперечностей передбачає роздвоєння цілого на протилежні сторони шляхом застосування методу сходження від абстрактного до конкретного. Цей метод спочатку за допомогою

методу аналізу дає змогу розчленувати ціле на складові, з'ясувати сутність кожної з них, а потім з допомогою методу синтезу і методу сходження від абстрактного до конкретного поєднати одержані знання. У процесі дослідження під час сходження від абстрактного до конкретного важливо з'ясувати проміжні форми абстрактного, інакше це може призвести до ототожнення сутності й явища, змісту і форми тощо. Оскільки конкретне є формою прояву абстрактного, неправильно з наукової точки зору виводити конкретне з абстрактного.

Можна виділити три групи проблем, які пов'язані із дослідженням суперечностей у системі аграрних відносин, їх аналізом (рис. 1.3.).

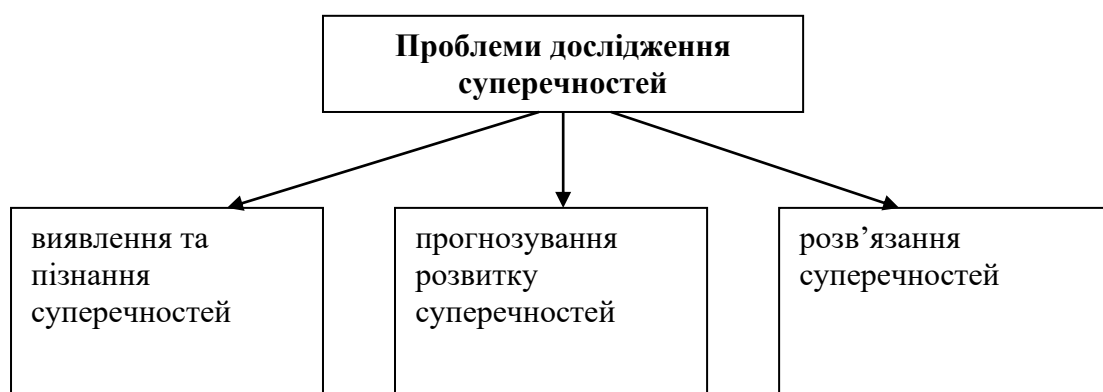

Рис. 1.3. Проблеми, які пов'язані із дослідженням суперечностей у системі аграрних відносин

Джерело: розроблено автором

1. Виявлення та пізнання суперечностей

Надзвичайно важливим є своєчасне виявлення суперечностей та встановлення стадії їх розвитку. Оптимальним є виявлення суперечності на початкових стадіях, тобто на стадіях єдності або відмінності. Проте потрібно враховувати, що на цих стадіях явище знаходиться у стадії становлення, а тому його протилежні сторони ще не розділені, а характер взаємовідносин між ними чітко не виражений. При виявленні суперечності на пізніших стадіях (істотної відмінності або протилежності) процес розв'язання суперечностей

ускладнюється, оскільки на перший план виходять не внутрішні, а зовнішні для даного явища суперечності, які відображають внутрішнє джерело розвитку на рівні економічних форм і явищ, а не в їх сутності.

Не менш важливим завданням є повнота виявлення суперечності, встановлення наслідків її розгортання і загострення. Це пов'язано з тим, що часто суперечність пізнається поверхово, а можливі наслідки її загострення недооцінюються. У результаті це призводить до спотвореного розуміння сутності самої проблеми суперечностей та до невідповідності економічної політики об'єктивному розвитку суспільного виробництва, що, у свою чергу, призводить до гальмування суспільного розвитку та створення конфліктних ситуацій. Цей недолік можна усунути шляхом застосування системного підходу до дослідження соціально-економічних суперечностей, який дає змогу не лише з'ясувати сутність суперечності, а й визначити її місце у системі суперечностей. Перевагою даного підходу перед іншими підходами є, передусім, його спрямованість на виявлення сутності, характеру та форм взаємозв'язків між частинами цілого, врахування та використання яких забезпечує синергетичний ефект від функціонування цих зв'язків як складових єдиного цілого. До того ж він дає змогу побачити, що у процесі еволюції економічної системи можливі різні варіанти і моделі її розвитку.

Даний підхід конкретизується у системно-структурному аналізі, який є засобом проникнення у сутність системних утворень. Він дає змогу розглядати суперечності як систему суперечливих відносин у різноманітних формах її прояву, на різних рівнях і як певну структуру. Оскільки система являє собою комплекс підсистем, елементів і компонентів з притаманними їм властивостями, взаємодія між якими породжує нову цілісність, у межах аграрного сектору слід виділяти підсистеми, елементи і компоненти.

Однак потрібно брати до уваги той факт, що аграрний сектор, як і будь-яка система, у процесі свого історичного розвитку, ускладнюється, доповнюючись новими підсистемами, елементами, компонентами, набуває все складнішої структури, розширюючи при цьому свої функції і властивості. Способами

такого перетворення є підпорядкування одних елементів чи форм іншим та виникнення нових. Тому при аналізі соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин слід дотримуватися принципу цілісності та виділяти ключову суперечність (яка пронизує всю систему).

Відповідно до методології системного підходу ключова суперечність має відповідати таким характеристикам [535, с. 38-39]:

1. вона має бути загальною для певної економічної системи і характеризувати закономірний процес її розвитку на всіх етапах, фазах еволюції;
2. ключова суперечність повинна бути базовою для розгортання всієї системи суперечностей;
3. ключова суперечність – це внутрішня суперечність, суперечність між основними елементами, частинами системи;
4. ключова суперечність, змінюючись, модифікуючись, все одно залишається ключовою суперечністю на всіх стадіях розвитку системи; вона проявляє себе через явище.

Крім того, оскільки власність є складною і багатоаспектною категорією, що пов'язано із різноманітністю об'єктів і суб'єктів власності, то рушійною силою розвитку власності виступає не одна суперечність, а ціла їх система. У цій системі, крім ключової суперечності, слід виділити суперечність, яка розгортається у систему суперечностей. Така суперечність пов'язана із змістом праці та її суспільно-економічною формою. Крім того, потрібно виділити суперечність, яка є головною на сучасному етапі розвитку сутності.

Взагалі, на нашу думку, усі суперечності, слід поділяти на внутрішні і зовнішні, ключові і неключові, головні і неголовні. В основі такої класифікації лежить діалектичний принцип до визначення видів суперечностей, який дає змогу прослідкувати взаємозв'язок і взаємодію між ними. Внутрішня соціально-економічна суперечність знаходить своє відображення через субстанціональні ознаки наукових абстракцій – економічних категорій, економічних законів і економічних закономірностей, а зовнішня – через

субстанціональні ознаки конкретних економічних форм, явищ і процесів. Так, суперечність, що міститься в економічній закономірності, є зовнішньою по відношенню до суперечності в економічному законі і економічній категорії, а суперечність в економічному законі чи економічній категорії є внутрішньою по відношенню до суперечності в економічній закономірності. Однак суперечності економічних категорій, економічних законів і економічних закономірностей є внутрішніми по відношенню до певної системи економічних відносин.

І справді, джерелом розвитку економічної категорії є суперечність, яка виникає у результаті єдності протилежних сторін, ознак, тенденцій у їх взаємопереходах та у боротьбі. Виходячи з того, що кожен економічний закон являє собою відношення економічних сутностей чи зв'язків між сутностями, які представлені економічними категоріями, йому притаманна більша кількість суперечностей. Саме відношення економічних сутностей породжує суперечність між ними. Відповідно до цього кожен економічний закон містить у собі суперечність. Взаємодіючи і переплітаючись між собою, економічні закони формують нову якість і нову суперечність у розвитку економічних відносин, яку на вищій стадії абстракції відображають економічні закономірності. Однак суперечність як момент розвитку економічного закону не відповідає суперечності як моменту розвитку економічної категорії. У першому випадку суперечність виникає між різними економічними сутностями, які виражені економічними категоріями, а у другому – вона знаходить своє вираження в економічній категорії.

Оскільки розвиток форм власності відображається у русі (від менших розвинутих до більш розвинутих), то осмислення змісту останніх можливе лише при дотриманні принципу історизму, який дає змогу з'ясувати етапи розвитку системи соціально-економічних суперечностей аграрного сектору та їх елементів; виявити джерела і рушійні сили розвитку певної системи та її структурних елементів; взаємозв'язок явищ і процесів з основним економічним законом і ключовою суперечністю на різних стадіях і ступенях еволюції економічної системи. При проведенні комплексного дослідження соціально-

економічних суперечностей аграрного сектору слід також дотримуватися діалектики загального, особливого і одиничного.

Аби з'ясування сутності суперечності було повним, необхідно розглянути місце і роль кожної із сторін суперечності аграрного сектору у процесі її розвитку. Дотримання принципу розвитку при проведенні дослідження дає змогу розкрити рушійні сили еволюції економічних систем, їх підсистем і елементів, спрямованість розвитку, появу нових сутнісних та якісних сторін у системі та у її складових, пояснює появу нових законів і закономірностей на якісно нових етапах еволюції певної економічної системи і т. д. Принцип розвитку конкретизується в усіх трьох законах діалектики – законі єдності і боротьби суперечностей, законі взаємного переходу кількісних змін у якісні та законі заперечення заперечення.

Так, розвиток суперечності від моменту її виникнення до моменту розв'язання представляє собою зміст кількісних змін, а підготовлене кількісними змінами розв'язання суперечності, виступає змістом якісних змін. Оскільки сутність явища – це певна сукупність його якостей, то аналіз явищ має розпочинатися з пізнання їх якості, потім – кількості, а так – їх єдності, яка визначається поняттям «міра». Діалектична взаємодія якості, кількості та міри знаходить своє вираження у законі переходу кількісних змін в якісні. Оскільки не можливо змінити якість певного явища без відповідних кількісних змін, то при дослідженні суперечностей відносин власності слід послуговуватися кількісно-якісними методами аналізу, при визначальній ролі саме якісного аналізу.

Найбільш загальною формою пізнання, яка дає змогу пізнати глибинну сутність економічних явищ і процесів, економічних систем є закон єдності та боротьби протилежностей. Відповідно до нього кожен економічний закон пронизаний внутрішніми суперечностями, які виступають джерелом розвитку. Однак суперечність є джерелом розвитку у першу чергу тоді, коли вона розв'язується, набуваючи нових форм руху. Тому сутність кожної економічної категорії необхідно досліджувати як єдність та боротьбу протилежностей, у

результаті якої відбувається розвиток, зокрема розв'язання одних суперечностей і виникнення інших, нових. Крім того, за єдністю і боротьбою протилежних сторін слід бачити економічні та соціальні інтереси, адже людина виступає не лише як власник чи працівник (тобто як людина економічна), але й як біологічна і соціальна істота. Тому розв'язання суперечностей відбувається шляхом узгодження інтересів різних соціальних груп, прошарків тощо.

Цей закон дає змогу з'ясувати необхідні, глибинні зв'язки та відносини, які визначають основні ознаки і тенденції розвитку системного утворення. Крім того, оскільки він включає метод сходження від абстрактного до конкретного, то є можливість визначити способи розв'язання попередньої суперечності та шляхи переходу до нового.

Третім законом діалектики є закон заперечення заперечення, який характеризує напрям розвитку економічної системи, її складових частин та елементів. Відповідно до цього кожна нова економічна система успадковує у зміненому вигляді прогресивні сторони попередньої системи. У результаті специфічною формою даного закону є заперечення більш розвиненою формою власності менш розвиненої, яка не зникає, а, зберігаючи свої позитивні якості, підпорядковується вищій формі власності.

При дослідженні суперечностей слід дотримуватися принципу матеріалізму, який дозволить з'ясувати, хто є основним суб'єктом привласнення. Останній у процесі еволюції економічної системи змінюється, а з ним змінюється тип і форма власності. Тобто принцип матеріалізму передбачає з'ясування матеріально-речового змісту економічної категорії, який є носієм відповідної суспільної форми. Крім того, при дослідженні суперечностей у системі відносин власності слід застосовувати логічно-історичний метод, як спосіб відображення історичного розвитку дійсності.

Аналізуючи суперечності відносин власності, слід застосовувати також цивілізаційний підхід, який дає можливість прослідкувати причини зміни суспільно-економічних систем залежно від надбудовних чинників та людини як біологічної і соціальної істоти, її потреби, інтереси, цілі. Доречним буде

застосування і соціологічного підходу, який дає змогу проаналізувати вплив на розвиток і розв'язання суперечностей соціальних, політичних та етичних аспектів життєдіяльності суспільства. Доцільність його застосування обумовлена тим, що часто правові та політичні відносини протягом певного часу «відхиляють» розвиток економічних відносин від розвитку продуктивних сил. Таке відбувається через відставання фіксованої правової форми відносин власності від розвитку їх економічного змісту. Це породжує суперечність між інтересами господарюючих суб'єктів і їх правовим становищем, яка розв'язується шляхом розвитку нових форм господарювання і прийняття нових правових норм їх господарської діяльності.

Доцільним при аналізі соціально-економічних суперечностей аграрних відносин як джерела якісної трансформації аграрного сектору є застосування динамічного підходу, який, на основі дослідження фаз розвитку суперечностей та послідовностей їх зміни, дає змогу визначити можливі та найкращі траєкторії розвитку суперечностей відносин власності.

II. Прогнозування розвитку суперечностей

Існують проблеми також із передбаченням виникнення суперечностей. Наукове пізнання суперечностей та вивчення стану і тенденцій господарської практики дають можливість прогнозувати появу суперечностей, а отже, дають змогу своєчасно виробляти практичні заходи для регулювання процесом їхнього розгортання та розв'язання. Найбільш загальним методом розв'язання соціально-економічних суперечностей є формування якісно нової, більш розвинутої форми їх руху. При цьому потрібно пам'ятати, що кожна із протилежних сторін суперечності має свою якісну визначеність у межах єдиної сутності, свій зміст, відповідну форму, структуру тощо. Кількісно-якісні зміни сприяють посиленню відмінностей між сторонами суперечності. У результаті дії відмінностей однієї протилежності на зміст і форму іншої протилежності відбувається їх боротьба, яка призводить до якісних змін протилежних сторін суперечності.

На висхідній стадії розвитку суперечності одна із її сторін виступає умовою формування й існування іншої, тобто на цій стадії відбувається переважно взаємообумовленість і взаємопроникнення протилежних сторін. Наприклад, відносини власності виступають формою розвитку продуктивних сил, прогресивний розвиток яких сприяє якісному вдосконаленню суспільної форми. На низхідній стадії посилюється відмінність між сторонами, їх взаємозаперечення і боротьба. Оскільки кожна із сторін суперечності персоніфікується у потребах, інтересах, цілях певного соціального класу, то той клас, який представляє позитивну сторону, намагається зняти дану суперечність, а інша сторона – зберегти її. Коли ж спостерігається посилення взаємозаперечення сторін, то починається процес розв'язання даної суперечності. Тому важливо суперечності розглядати у динаміці через їх фази – виникнення, розвитку і розв'язання, а також дотримуватися методологічного принципу встановлення суб'єктів, відповідальних за реалізацію кожної з протилежних сторін суперечності, адже розвиток і розв'язання суперечностей відбувається через діяльність людей, які керуються своїми інтересами. Тобто при аналізі соціально-економічних суперечностей слід застосовувати суб'єктний метод, який дає змогу виділити тих суб'єктів, які усвідомлено впливають на перебіг історичних подій.

III. Розв'язання суперечностей

При розв'язанні суперечностей слід пам'ятати, що вони «не можуть бути зведені просто до помилок людей, до недоліків і суб'єктивних прорахунків, оскільки виникають та існують у самій об'єктивній природі речей. Об'єктивні суперечності можуть загострюватися через негативні явища в економіці, породжені недосконалістю господарського механізму і суб'єктивними прорахунками. Але вони не можуть бути розв'язані лише шляхом подолання недоліків господарювання і усунення прорахунків» [278, с. 45]. До того ж розв'язання суперечностей має бути своєчасним і повним. Своєчасне розв'язання суперечностей прискорює розвиток, а несвоєчасне або неповне – гальмує його, залишає невирішеними наявні проблеми і створює нові. Крім

того, не варто забувати про те, що специфіка суперечностей у системі аграрних відносин полягає у тому, що вони можуть як згладжувати, так і загострювати економічні та соціальні суперечності економічної системи. Тому важливо забезпечити формування механізму своєчасного і повного розв'язання виникаючих суперечностей.

У зв'язку з цим, при пошуку ефективних способів і методів розв'язання суперечностей доцільно визначитися з альтернативними шляхами розв'язання останніх. Перспективним у цьому відношенні, на нашу думку, є кількісний аналіз суперечностей, оскільки дослідження динаміки розвитку суперечностей з допомогою методів точних наук створює додаткові можливості для регулювання їх розвитку та дає змогу більш точно визначити момент їх розв'язання.

З метою розв'язання суперечності, у першу чергу, необхідно визначитися з негативною стороною (та, що гальмує прогресивний розвиток) суперечності, визначити її персоніфікаторів, їх потреби, інтереси та цілі. Після цього варто визначитися з найбільш важливою складовою цієї негативної сторони та подумати над методами її розв'язання, що передбачає створення нових форм її руху. Це можливо реалізувати, наприклад, за рахунок прийняття законодавчим органом влади законів та норм, які сприятимуть вдосконаленню прав власності та формуванню правових умов для руху відносин власності. Тобто мова йде про те, щоб, пізнавши сутність суперечності та особливості її сторін, сприяти закономірному процесу розвитку суперечності шляхом підтримки позитивної (прогресивної) сторони, тенденції або властивості.

Таким чином, можна виділити три групи проблем, які пов'язані із аналізом суперечностей у системі аграрних відносин: 1) їх виявлення та пізнання; 2) прогнозування їх розвитку та 3) розв'язання. При дослідженні суперечностей у системі аграрних відносин слід застосовувати діалектичний, цивілізаційний, системний, динамічний, соціологічний підходи та такі методи, як аналіз, синтез, логіко-історичний, суб'єктний та ін. Соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин, як суперечності відносин власності, необхідно

аналізувати, по-перше, у динаміці; по-друге, в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку; по-третє, через встановлення суб'єктів, відповідальних за реалізацію кожної з протилежних сторін суперечності.

Висновки до розділу 1

1. Можна виділити такі аграрні дефініції: «аграрна галузь» (виробництво сільськогосподарської продукції та сільськогосподарської сировини для промисловості), «аграрний сектор» (частина національної економіки, де здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції та продуктів її первинної переробки), «аграрна економіка» (частина національної економіки, сфера поширення аграрної діяльності, що охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, переробку та збут), «аграрна сфера» (аграрна діяльність, яка являє собою єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території), «аграрна індустрія» (сукупність організаційно-правових форм господарювання, в яких виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється індустріальними методами); «аграрний бізнес» (вид діяльності, пов'язаний із організацією виробництва, збуту сільськогосподарської продукції та торгівлею продовольчими товарами).

2. Аграрний сектор є містким поняттям, й охоплює аграрні відносини між його суб'єктами та певний технологічний спосіб виробництва, на якому вони базуються. Теорія аграрних відносин пройшла тривалий шлях розвитку, який відображає взаємодію та певну спадковість у поглядах представників різних економічних шкіл. Спільним для них є те, що більшість з них розглядали аграрні відносини через відносини власності на землю та рентні відносини. Однак при цьому акцентували свою увагу на різних аспектах осмислення аграрних відносин: меркантилісти і фізіократи – на народногосподарських

функціях сільського господарства та його ролі у процесі суспільного відтворення; представники класичної теорії, використовуючи класовий підхід і розглядаючи аграрні відносини лише як виробничі, аналізували технологічні й організаційні особливості сільськогосподарського виробництва; неокласики зосередили свою увагу на дослідженні поведінки суб'єктів аграрних відносин в умовах ринку; інституціоналісти – на впливі економічних і позаекономічних чинників на поведінку суб'єктів господарювання, хід і результати трансформаційних перетворень тощо. Однак жодна з економічних шкіл не акцентувала свою увагу на тому, що аграрні відносини є складним поняттям, яке не вичерпується лише земельними і рентними відносинами. Адже аграрні відносини є відносинами земельними і рентними лише у тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва.

Відрізняються вони і застосовуваними у процесі дослідження методологічними підходами. Так, дослідження фізіократів базувалися на агроцентричному підході із використанням макроаналізу; класиків та марксистів – на технократичному підході та факторній теорії вартості з використанням мікроаналізу, кількісного та причинно-наслідкового аналізу; неокласиків – на теорії «граничної продуктивності», суб'єктивному ідеалізмі, ринковому фундаменталізмі з використанням мікро- та макроаналізу, функціонального та якісного аналізу, методу абстрагування до дослідження аграрних відносин; інституціоналістів – на інституціональному підході, історизмі, еволюціонізмі, прагматизмі, технологічному детермінізмі.

Не менш важливою проблемою при дослідженні трансформації аграрних відносин (поряд з теоретичною та методологічною) на сучасному етапі є та, що сьогодні трансформація аграрних відносин у багатьох країнах світу відбуваються на принципах євроцентризму, що призводить до уніфікації аграрних відносин у цих країнах.

На нашу думку, виходячи із специфіки аграрних відносин та необхідності аналізу сільськогосподарського виробництва у тісному зв'язку з динамічним соціокультурним середовищем, до дослідження трансформації аграрних

відносин доцільно застосовувати сукупність взаємопов'язаних підходів, що дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування та реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин.

3. На нашу думку, аграрні відносини – це багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на існуючій системі відносин власності на землю.

Таке трактування економічної категорії «аграрні відносини» пропонується на основі чотирьох вихідних засад: по-перше, воно виходить із врахування структури та функцій сучасних аграрних відносин; по-друге, зберігає у своїй основі визначальне місце у системі аграрних відносин власності на землю та людський капітал; по-третє, орієнтує на вирішення конкретних завдань сучасних аграрних відносин, які мають місце на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва у світі; по-четверте, враховує той факт, що прогресуючий розвиток аграрного сектору залежить, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільськогосподарського виробника, його інтелектуалізації і соціалізації. Специфіка аграрних відносин полягає у тому, що вони становлять комплекс земельних, майнових, фінансових, організаційно-управлінських, трудових та екологічних відносин.

Аграрні відносини у системі сучасного суспільного розвитку займають важливе місце. Це обумовлено тим, що, по-перше, аграрні відносини у системі економічних відносин сучасного суспільства є тим осередком, де безпосередньо чи опосередковано формують і підтримують економічні відносини в усіх їх проявах; по-друге, вони за певних політико-економічних умов є важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та зменшення бідності; по-третє, від їх розвитку залежить швидкість та якість системних трансформацій в економіці; по-четверте, вони на сучасному етапі розвитку суспільства

визначають не лише продовольчу незалежність країни, а й значною мірою її енергетичну безпеку та позиціонування на міжнародній політичній арені тощо. Роль аграрних відносин у постіндустріальному суспільстві зростає за рахунок їх нової функціональної якості із вирішенням не тільки продовольчої безпеки, але й подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереженням та відновленням природних агросистем, зменшенням енергетичної залежності, створенням умов для оздоровлення громадян, збереженням культурної спадщини, агроландшафтів тощо.

Крім того, якщо в аграрному секторі мають місце ефективні аграрні відносини, то це позитивно позначається як на розвитку пов'язаних з ним галузей економіки, так і на розвитку всієї економіки. Якщо ж в аграрному секторі функціонують неефективні, недосконалі аграрні відносини, то вони виступають гальмом у розвитку інших галузей економіки. Подальший розвиток аграрних відносин у сучасному суспільстві залежить, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільськогосподарського виробника, від його знань, вмінь, мотивації.

4. Діалектика розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі полягає у тому, що розвиток відносин власності на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи.

На основі аналізу еволюції відносин власності на землю у різних економічних системах можна зробити висновок, що їх розвитку характерні певні закономірності: постійно відбувається розвиток і ускладнення форм власності; поява нової, більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; по мірі

еволюції відносин власності на землю у напрямі усупільнення відбувається зближення інтересів протилежних соціальних груп; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів; політика держави у сфері земельних відносин спрямована на консолідацію земель й укрупнення господарств.

5. Виділено три групи проблем, які пов'язані із аналізом суперечностей у системі аграрних відносин: 1) їх виявлення та пізнання; 2) прогнозування розвитку та 3) розв'язання. Соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин необхідно аналізувати, по-перше, у динаміці; по-друге, в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку; по-третє, через встановлення суб'єктів, відповідальних за реалізацію кожної з протилежних сторін суперечності. При дослідженні суперечностей у системі аграрних відносин слід застосовувати діалектичний, цивілізаційний, системний, динамічний та соціологічний підходи і такі методи, як аналіз, синтез, логіко-історичний, суб'єктний та ін.

Основні наукові результати розділу опубліковані у працях автора: [61; 64; 65; 485; 488; 498; 499; 500; 501; 502; 503; 505; 510; 520; 524; 525; 528].

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

2.1. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору

Перед аграрним сектором світової економіки стоять численні проблеми. Якщо в 2018 році населення планети становило 7,6 млрд. чоловік, то до 2050 року воно, за попередніми оцінками, перевищить 9,6 млрд., що призведе до значного збільшення потреби у продовольстві. І це у той час, коли вже зараз майже 821 млн. жителів планети страждають від голоду [466].

Можна виділити одинадцять основних факторів, які найближчими роками впливатимуть на продовольчу безпеку у світі [135, с. 135-141]:

1) формування у кожній країні світу стабільно зростаючого сільського господарства;

2) структурні зміни у виробництві продуктів харчування, які обумовлені тенденціями у поділі праці і розмірами ферм. Очікується, що у Китаї продовжуватиметься зростання обсягів виробництва зерна і м'яса, а у країнах Африки і Азії випереджаючими темпами, порівняно з високорозвинутими країнами, буде спостерігатися зростання виробництва овочів. Щодо розміру ферм, то очікується, що у високорозвинутих країнах вони будуть збільшуватися, а у країнах, що розвиваються, навпаки, зменшуватися внаслідок дроблення між нащадками;

3) біотехнології, які дають змогу використовувати генно-модифіковані сорти та забезпечують вищу врожайність;

4) зміни в потребі людського капіталу в сільськогосподарському виробництві. Мова йде про зменшення такої потреби у високорозвинутих країнах, які використовують інтенсивні технології ведення господарства на основі високопродуктивної техніки, та водночас зростання потреби у робочій силі у сільському господарстві країн, що розвиваються. Це обумовлено

технологічним розривом між цими групами країн та відповідно до цього низькою продуктивністю праці робітників у бідних країнах;

5) розвиток аграрних досліджень та впровадження їх результатів на практиці;

6) розвиток виробничої і соціальної інфраструктури у сільських районах (доступ до освіти, медичного, соціального, інформаційного сервісу, будівництво доріг, мостів);

7) прискорення формування глобального агропродовольчого ринку шляхом врахування інтересів бідних країн;

8) проведення реформ в аграрному секторі, спрямованих на ефективний розвиток сільського господарства (зокрема, надання селянам права власності на землю, розвиток систем мікрокредитування, зростання інвестицій у розвиток галузі тощо);

9) інвестиції у розвиток людського капіталу шляхом підвищення рівня освіченості самих бідних верств населення;

10) зростання добробуту населення бідних країн у результаті загального зростання їх ВВП;

11) міжнародна фінансова допомога бідним країнам на розвиток їх національного аграрного сектора.

Тобто сьогоднішню ситуацію з нестачею продовольства можна вирішити на основі підвищення родючості землі, розвитку генетики, селекції, біотехнологій. Водночас не потрібно забувати про те, що головними рушійними силами, що формують світову економіку та економіку окремої країни, є торгівля і транснаціональні компанії. При цьому специфіка цих процесів полягає у наступному:

1) багатими країнами-глобалізаторами були сформульовані такі вимоги до країн, що входять у систему міжнародного поділу праці: основним рушієм економічного розвитку є приватний сектор економіки, скорочення імпорتنих тарифів та відмова від квот на імпорт продукції, скорочення державного апарату і розробка збалансованого бюджету, тощо. При цьому самі

високорозвинуті країни проводять політику неопротекціонізму, яка поєднує в собі класичні (тарифні), модифіковані (нетарифні) та новітні форми захисту (інституційний, цифровий, фінансовий, інноваційний та інші), сприяючи подальшому розвитку і захисту національної економіки цих країн;

2) стрімкий розвиток інформаційних технологій та формування глобальної інформаційної системи (зокрема, цифровізація сільського господарства);

3) гіпертрофована хвиля міграції населення із перенаселених країн Африки, Азії, Латинської Америки в багаті країни Європи, США і Канади у пошуках роботи та кращого життя. Хоча серед мігрантів є і такі, які їдуть і в інші країни світу, наприклад, у країни-нафтоекспортери, багатство яких визначається нафтою (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Країни з найбільшою питою вагою мігрантів, %

Країна	Питома вага мігрантів, %
ОАЕ	68
Кувейт	49
Йорданія	39
Саудівська Аравія	24
Ізраїль	37

Джерело: [135, с. 159]

Відповідно до вищесказаного можна виділити три основні тенденції розвитку аграрного сектору світової економіки (рис. 2.1). Розглянемо кожен з них більш детально.

Рис. 2.1. Основні тренди розвитку аграрного сектору світової економіки

Джерело: розроблено автором

Нині ми можемо спостерігати досить полярну ситуацію у зовнішньоторговельній політиці різних груп країн. Розвинуті країни дедалі активніше вдаються як до тарифних, так і нетарифних методів регулювання торговельних і фінансових відносин, тоді як країни, що розвиваються, які диверсифікували структуру своєї економіки, пропонуючи на зовнішніх ринках конкурентоспроможні товари і послуги, відстоюють ідейні засади вільної торгівлі. І, справді, розвинуті країни протягом останнього десятиліття здебільшого використовували субсидії та надавали фінансову підтримку вітчизняним компаніям. Хоча, разом з тим, слід зазначити, що захисні заходи, застосовувані розвинутими країнами, відрізняються гнучким неопротекціоністським інструментарієм, у той час як заходи країн, що розвиваються, в основному полягають у захисті від імпорту (табл. 2.2)

Таблиця 2.2

Протекціоністські заходи, що застосовуються у країнах, що розвиваються, і розвинених країнах

Заходи	Країни, що розвиваються	Розвинені країни
Імпортне мито	49%	-
Субсидії та інші види підтримки підприємств	31%	100%
Нетарифні бар'єри	11%	-
Заборона імпорту	9%	-

Джерело: [339, с. 240].

Найбільш поширеним методом захисту від імпорту, який не суперечить правилам СОТ, є нетарифні обмеження. З 2009 року тільки 20% сукупної кількості здійснених протекціоністських втручань пов'язані з підвищенням тарифів. І, навпаки, нетарифні бар'єри склали у середньому 55% здійснених протекціоністських втручань [339, с. 249]. Сьогодні нетарифні заходи є найбільш поширеними через те, що митні тарифи країни підняти не можуть.

Якщо у 2010 році тільки 54% протекціоністських втручань були

нетарифними бар'єрами, у 2016 році використання нетарифних бар'єрів зросло до 61% [339, с. 251]. Якщо конкретно розглядати види застосованих нетарифних бар'єрів, то найбільш поширеними щодо аграрного сектору є такі: 1) контроль капіталу та політика обмінних ставок; 2) інструменти експортно-імпоротної політики; 3) субсидії та заходи державної допомоги; 4) політика державних закупівель тощо.

Субсидії та заходи державної допомоги складають найбільшу питому вагу у структурі протекціоністських заходів. Важливими субсидіями та інструментами державної допомоги останніми роками були дискримінаційні державні позики та звільнення від податків або соціального страхування. Вони складають найбільшу категорію нетарифних бар'єрів, особливо у порівнянні із заходами прямого контролю імпорту та експорту, що підкреслює важливість не тільки розгляду прямих заходів торговельної політики, а й приділення уваги більш прихованому протекціонізму.

Застосування тарифних бар'єрів суттєво різниться між країнами, Так, США до сьогодні застосували найбільшу кількість нетарифних бар'єрів – приблизно 800. На США припадало понад 70% всіх світових заходів із держзакупівель і приблизно 25% всіх бар'єрів, пов'язаних із субсидіями і державною допомогою [339, с. 257-258].

Варто зауважити, що використання нетарифних бар'єрів в аграрному секторі має високу залежність із рівнем доходів у економіці. Країни з високим рівнем доходів на душу населення використовують нетарифні бар'єри частіше, ніж країни з низькими або середніми доходами. І навпаки, країни з низьким доходом в основному використовують тарифні бар'єри для захисту економіки, серед яких понад 80% загальної кількості протекціоністських заходів припадає на заходи із підвищення імпорتنих тарифів [339, с. 260].

Отже, на сучасному етапі розвитку міжнародних економічних відносин в арсеналі розвинених країн переважають інструменти прихованого протекціонізму, які реалізуються переважно методами внутрішньої

економічної політики. Країни, що розвиваються, намагаються використовувати потенціал галузевого протекціонізму, а запровадження політики економічних санкцій опосередковано відповідає ідеї селективного протекціонізму, який спрямовується проти окремих країн. Економічна основа прихованого протекціонізму стосується внутрішніх податків і зборів, державних закупівель, вимог використання місцевих компонентів у виготовленні кінцевих продуктів.

Тобто неопротекціонізм в аграрному секторі з його гнучким інструментарієм стає політикою зниження асиметричності розподілу вигід від глобалізації і реакцією на глобальні дисбаланси, що вкотре підкреслює тезу про те, що участь держави в регулюванні економічних процесів є об'єктивною реальністю. Крім того, він дає змогу розв'язати суперечність між національними інтересами та встановленими міжнародними інституціями правилами глобального співіснування, використовуючи для цього такі інструменти, як інноваційний, інформаційний та цифровий неопротекціонізм. Разом з тим, борговий, фінансовий, монетарний та валютний неопротекціонізм – становлять на сучасному етапі серцевину стабілізаційної і макроекономічної політики країн. Таким чином, сучасний протекціонізм є державним механізмом підвищення конкурентоспроможності національної економіки у процесі глобалізації [339].

Другою тенденцією розвитку аграрного сектору світової економіки є цифровізація сільського господарства. Саме цифрові інновації і технології можуть посприяти частковому вирішенню проблеми голоду у світі. Так звана «четверта промислова революція» [478] супроводжується швидкою трансформацію цілої низки секторів під впливом цифрових інновацій – блокчейна, інтернету речей, штучного інтелекту і віртуальної реальності з ефектом присутності. В агропродовольчому секторі поширення мобільних технологій, послуг дистанційного зондування і розподіленої обробки даних вже зараз розширює доступ дрібних фермерів до інформації, виробничих ресурсів,

ринку, фінансів та навчання. Цифрові технології відкривають нові можливості для інтеграції дрібних фермерських господарств у цифрові агропродовольчі системи.

Однак, цифровізація сільського господарства і продовольчого виробничо-збутового ланцюжка супроводжується рядом проблем, нехтувати якими не можна. Перетворення слід здійснювати з обережністю, щоб не допустити появи цифрового розриву між окремими країнами і галузями, а також між тими, чий здібності до сприйняття нових технологій неоднакові. Адже у країнах з перехідною економікою, як і в сільських районах, слаборозвинена технічна інфраструктура, дорожнеча технологій, низький рівень комп'ютерної грамотності, цифрових навичок і обмежений доступ до послуг створюють ризик відставання від процесу цифровізації. З іншого боку, країни, що розвиваються, можуть володіти певною перевагою: вони здатні «перестрибнути» через застарілі агропродовольчі технології та моделі, відразу приєднавшись до цифрової революції у сільському господарстві.

Ринкові прогнози на найближче десятиліття сходяться у тому, що цифрова революція в сільському господарстві породить зрушення, які дадуть змогу аграрному сектору задовольнити майбутні потреби населення всього світу. Цифрове сільське господарство дасть змогу створити системи, для яких будуть характерні висока продуктивність, передбачуваність і здатність адаптуватися до змін, у тому числі і до тих, які провокує мінливий клімат. Це, в свою чергу, може сприяти підвищенню рівня продовольчої безпеки, прибутковості і стійкості галузі.

Варто зауважити, що цифровізація вже нині забезпечує суттєві вигоди економічного, соціального та екологічного характеру. Наведені нижче приклади пояснюють, як застосування цифрових технологій може сприяти функціонуванню і підвищенню ефективності агропродовольчих систем [466; 478]:

- 1) використання мобільних додатків, що дають змогу фермерам отримувати інформацію про ціни, допомагає фермерам у плануванні

виробничих процесів. Наприклад, додаток ЕМА-і – це розроблений ФАО додаток для раннього оповіщення, за допомогою якого ветеринари можуть в реальному часі передавати інформацію про хвороби тварин. Сьогодні цей додаток використовується у шести країнах Африки – Гані, Гвінеї, Кот д'Івуарі, Лесото, Танзанії і Зімбабве;

2) технології здатні надати фермерам підтримку з приводу своєчасного реагування на спалахи хвороб і шкідників, неврожаї, кліматичні зміни. Тобто фермери можуть отримувати повідомлення, які завчасно підказують необхідні дії з урахуванням прогнозу погоди. Наприклад, система управління господарством і плануванням роботи фермера MyCrop – це заснована на сучасних технологіях ініціатива, яка практично у режимі реального часу дає змогу фермерам проводити картування земель, планувати вибір культур, створювати плани роботи для окремих господарств і автоматизувати працю з урахуванням погодних умов, якості ґрунтів, даних про хвороби, шкідників і врожаї;

3) прикладом застосування технології Інтернету речей (ІР) у сільському господарстві може служити точне землеробство (ТЗ). Використання систем управління сільськогосподарською технікою при посіві і внесення добрив дає змогу скоротити витрати на насіннєвий матеріал, добрива та паливо, зменшити витрати часу на проведення польових робіт. Технологія змінного нормування (ТЗН) і використання безпілотних літальних апаратів (БПЛА) допомагають скоротити витрати води і пестицидів, знизити витрати трудових та інших ресурсів;

4) важливе місце у сільському господарстві відводиться програмному забезпеченню (ПЗ) по плануванню ресурсів підприємства, яке дає змогу оптимізувати будь-який процес від закупівель до виробництва і збуту. Застосування подібного ПЗ забезпечує господарству (або пов'язаному з ним підприємству) можливість більш органічно реагувати на проблеми, пов'язані з охороною навколишнього середовища, відповідним чином коригувати систему, підвищувати віддачу вкладень у власну справу;

5) було показано, що вигоди можна отримувати і при використанні таких технологій, як блокчейн. Зокрема, технологія блокчейн була з успіхом застосована для виявлення у продовольчих виробничо-збутових ланцюжках неякісних харчових продуктів, що дало можливість своєчасно вжити ефективних заходів. Та ж технологія дає змогу надати споживачеві інформацію про походження харчових продуктів, що забезпечує її користувачам конкурентну перевагу. Наприклад, роздрібна мережа «Уолмарт» впровадила засновану на блокчейн технологію, що дає можливість забезпечити простежування кожного пучка шпинату і кожного качана салату. Відповідно до цього більше сотні господарств, що постачають «Уолмарт» листові овочі, повинні будуть вводити інформацію про свої поставки у базу даних, засновану на технології блокчейн, яку компанія «Ай-Бі-Ем» розробила для «Уолмарт» і ряду інших торгових мереж. Дана ініціатива допоможе «Уолмарт» заощадити кошти. Коли в черговий раз виникне зараження римського салату бактеріями *E. Coli*, продавець зможе виявити конкретні партії продукції, які стали джерелом ризику, не знімаючи з продажу решту продукції;

б) в останні роки технології, засновані на застосуванні штучного інтелекту, допомогли підвищити ефективність управління багатьма підприємствами агробізнесу. Компанії, які володіють технологіями штучного інтелекту, допомагають фермерам оцінювати стан поля і здійснювати моніторинг кожного етапу виробничого циклу. Технології штучного інтелекту змінюють аграрний сектор: тепер для оцінки господарства більше не потрібно фізична присутність фермера, адже він може покластися на дані, отримані із супутників і БПЛА. Технології штучного інтелекту здатні оптимізувати використання ресурсів, на підставі прогнозного моделювання обґрунтувати своєчасно прийняті рішення та забезпечити цілодобову роботу систем моніторингу. Наприклад, розроблена компанією «Алібаба» система ET Agricultural Brain дає змогу на основі розпізнавання за зовнішнім виглядом, температурі і голосу визначити стан здоров'я кожної тварини на свинофермі. На фермі встановлюється безліч датчиків, що збирають інформацію, з урахуванням якої створюються ідеальні

умови для зростання поголів'я; одночасно при цьому зменшується ризик людських помилок. За підрахунками розробника, застосування технологій штучного інтелекту в свинарстві дасть змогу фермерам на 30-50% скоротити трудомісткість, знизити потребу в кормах, скоротити терміни відгодівлі;

7) сільськогосподарські роботи («агроботи») можуть в найближчому майбутньому мати на сільське господарство сильний вплив. Уже сьогодні польові агроботи допомагають фермерам вимірювати витрати води і оптимізувати полив. Парки легких малих роботів можуть прийти на зміну важким тракторам, що дасть змогу поступово знизити ущільнення ґрунтів, повернути їм здатність насичуватися повітрям і підвищити ефективність їх функціонування. Група фахівців компанії «Найо Текнолоджіз» розробила сільськогосподарського робота «Дайна», що полегшує працю фермерів і підвищує прибутковість фермерських господарств. «Дайна» – це нове, ефективне рішення, що дає можливість фермерам дотримуватися жорстких норм застосування фітосанітарних препаратів, долати проблеми, пов'язані з використанням пестицидів, і справлятися з нестачею робочої сили в аграрному секторі. Особливо ефективний «Дайна» в боротьбі з бур'янами на полях великих розмірів, де салат, морква, цибуля та інші овочі вирощуються на грядках або в рядах.

Однак, існує ряд умов, які визначають формат цифрових перетворень в сільському господарстві з урахуванням сформованих контекстів:

1) базові умови: це наявність, підключення, фінансова доступність, комп'ютерна грамотність, освіта у сфері ІКТ, а також політичні заходи і програми (електронний уряд) на підтримку цифрових стратегій;

2) супутні умови: використання Інтернету, мобільних телефонів і соціальних мереж, навички роботи з цифровими технологіями, підтримка культури підприємництва та інновацій в агропродовольчому секторі (розвиток талантів, програми прискореного навчання – хакатони, бізнес-інкубатори, програми прискорення та ін.) [466].

Третьою тенденцією розвитку аграрного сектору світової економіки є гіпертрофована хвиля міграції населення із сільських районів та перенаселених країн Африки, Азії, Латинської Америки у багаті країни. Сільські райони є основним джерелом міграційних потоків і часто стають пунктами призначення мігрантів. У ряді випадків міграція є поетапним процесом – наприклад, переміщенню в іншу країну може передувати внутрішня міграція з сільських районів у міста.

Внутрішня міграція, як правило, має значно більші масштаби, ніж міжнародна. При цьому населення в основному переміщається з сільських районів в міські, але може мігрувати і в інші сільські райони. Циркулярна міграція – це регулярне переміщення населення між населеними пунктами, в яких в різний час з'являється можливість знайти роботу. Особливо важливою її формою є сезонна міграція.

Масові міграції з сільських районів, які мають місце у багатьох країнах світу, призводять до зниження рівня забезпеченості місцевими трудовими ресурсами, та водночас призводять до підвищення заробітної плати працівників агросфери. Це обумовлено прямим впливом грошових переказів, що надходять від мігрантів, на доходи місцевого населення. Поряд з цим, розширюються можливості працевлаштування і зростає попит на місцеві трудові ресурси (джерелом яких переважно є найбільш незаможні домогосподарства).

Міграція, як показує досвід окремих країн, може підвищувати продуктивність праці та стимулювати торгівлю. Так, зокрема, у Китаї з 1993 по 2009 рік за рахунок міграції населення з сільських районів значно знизилася витрати праці у сільському господарстві, як з точки зору частки сімей, що займаються сільськогосподарською діяльністю, так і кількості годин, що витрачаються на цю роботу. За цей же період обсяг виробництва сільськогосподарської продукції зріс на 297%, а врожайність зернових підвищилася на 19,5%. Потужність (в кіловатах) використовуваної сільськогосподарської техніки за цей час збільшилася на 175% [356].

Крім того, міграція сприяє економічному розвитку регіонів і країн в цілому та може бути каталізатором позитивних довгострокових структурних змін в їх економіці. Обумовлений міграцією дефіцит робочої сили може стимулювати впровадження ресурсозберігаючих сільськогосподарських технологій, що сприяє переливу трудових ресурсів у більш високоприбуткові та несільськогосподарські сфери діяльності. Завдяки грошовим переказам зростають інвестиції у виробництво і послуги. Урбанізація таких сільських районів, як правило, відбувається більш швидкими темпами, і вони стають більш благополучними, ніж населені пункти, куди надходять менш значні обсяги капіталу мігрантів. Завдяки міграції знижується навантаження на земельні угіддя і забезпечується збільшення земельних ділянок, що дає господарствам ефект економії за рахунок масштабів. До того ж сільськогосподарське виробництво стає більш капіталомістким, що забезпечує зростання продуктивності і дає змогу обробляти культури на більших ділянках.

Діаспори міжнародних мігрантів також можуть сприяти торгівлі між країнами їх походження та перебування. Це обумовлено тим, що під впливом глобалізаційних процесів (обміну інформацією, впровадженням західних технологій, розвитку торгівлі та проникнення культур) відбувається зміна смаків народів. У результаті у багатьох країнах світу спостерігається багаторазове зростання як обсягів виробництва й імпорту цієї продукції, так і обсягів їх споживання на одну особу. Більше того, потреби мігрантів у конкретній продукції сприяють розвитку відповідних галузей у країнах їх походження.

Крім того, споживання мігрантами продукції, виробленої в країні їх походження, може сприяти підвищенню обсягів експорту сільськогосподарської продукції. Дослідження, проведене серед іммігрантів з 14 країн Латинської Америки, які перебувають в Сполучених Штатах Америки, показало, що в середньому більше 70 % іммігрантів купують товари, вироблені у своїй країні [356].

Для багатьох розвинутих країн, особливо країн Європи і Сполучених Штатів Америки, міграція стала одним з найбільш спірних питань. У зв'язку з напливом іммігрантів з країн, що розвиваються, виникає страх втрати робочих місць «місцевим» працівниками, втрати національної самобутності і культурних цінностей та зростання злочинності. При цьому у багатьох країнах діють заходи політики щодо заохочення імміграції, спрямовані на заповнення прогалін, що виникають на ринку праці. Такі заходи, зокрема, дають змогу залучати кваліфікованих фахівців у високотехнологічні галузі, задовольняти попит на низькооплачуваних працівників, що виконують завдання, які стали непривабливими для місцевих працівників.

Таким чином, як бачимо, сучасна міграція має ряд особливостей: по-перше, вона глобалізує рух робочої сили; по-друге, завдяки цьому відбувається розвиток транспортної інфраструктури; по-третє, виникає потреба в комунікаційних мережах; і, по четверте, завдяки грошовим переказам мігрантів на їх батьківщину, розвивається і зміцнюється фінансова система цих країн [135, с. 154].

Оскільки суперечності є рушійною силою розвитку, а розвиток породжує нові суперечності, важливо з'ясувати, що впливає на розвиток аграрного сектору економіки, на логіку діяльності суб'єктів аграрних відносин. Однією із складових опису дій суб'єктів є імперативи.

Потрібно зауважити, що в економічних словниках і енциклопедіях наводяться близькі за змістом і досить розпливчасті визначення цього поняття. Наприклад, В. Арутюнов трактує це поняття так: «Імператив – це висловлювання, в якому описується схема поведінки людини; за допомогою імперативу суб'єкт, що його проголошує, намагається нав'язати певну дію іншому суб'єкту. Важливим компонентом імперативу є звернення до норми і на можливі наслідки виконання (нагорода) чи невиконання (покарання) певної дії» [95, с. 116]. У енциклопедичному словнику дається наступне визначення цього поняття: «імператив – це вимога, наказ, закон. Категоричний імператив – безумовний принцип поведінки» [115, с. 443]. А у філософському словнику

соціальних термінів зазначено, що «імператив вказує на загальний закон, вищу вимогу, важливіший принцип, який визначає, що треба робити і як виконувати обов'язкове» [452, с. 328].

Тобто імператив – це пряме волевиявлення щодо виконання певної дії. Окремі ж значення імперативу, як-от наказ, дозвіл, порада, інструкція, відображають різні ситуації вживання імперативних висловлювань і є окремою інтерпретацією єдиного значення. Таким чином, імператив призначений для заклик до здійснення певної дії. Виходячи із вищесказаного, на нашу думку, імперативи розвитку аграрного сектору можна визначити як об'єктивно обумовлені ключові напрями розвитку, які визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності. Можна виділити такі ключові імперативи аграрного сектору в контексті парадигми сталого розвитку (рис. 2.2).

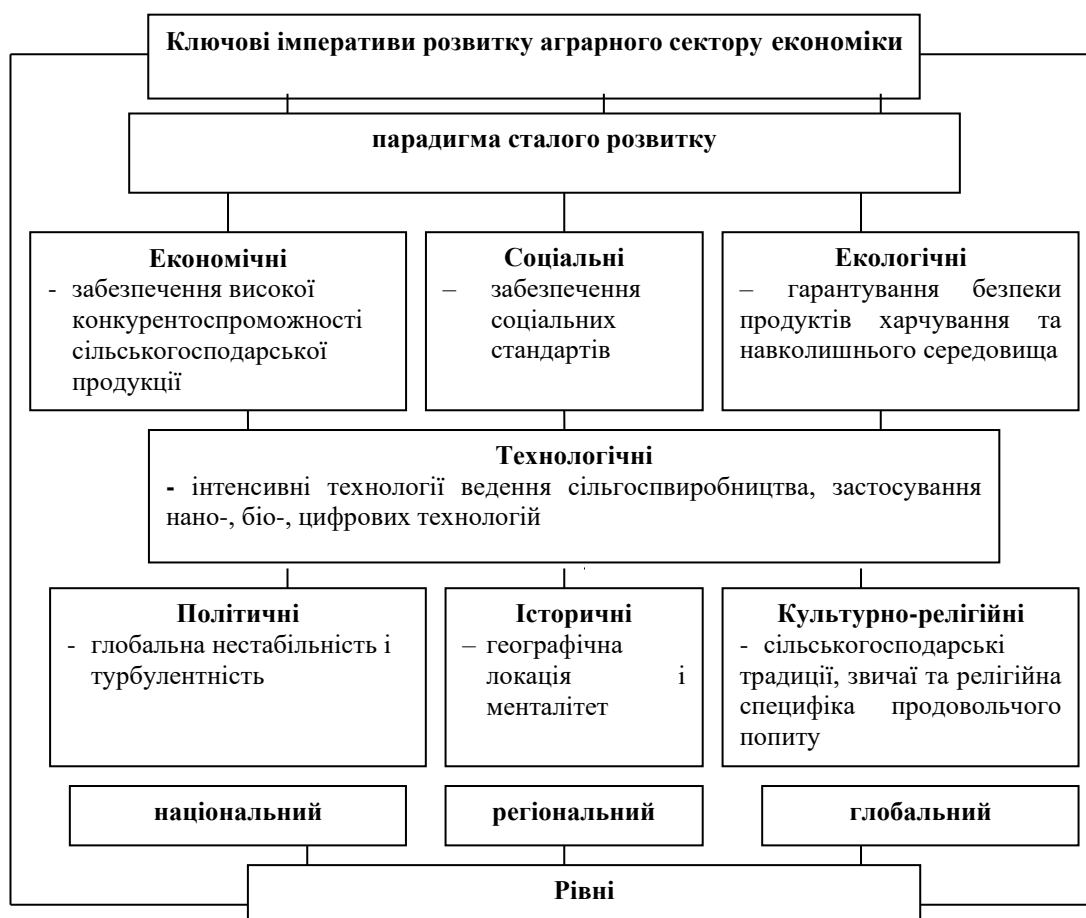

Рис. 2.2. Види ключових імперативів розвитку аграрного сектору економіки

Джерело: розроблено автором

Можна виділити такі групи імперативів:

1) економічні (закономірності розвитку аграрних відносин – концентрація, спеціалізація виробництва тощо; наявність земельних, водних ресурсів, кількість трудових ресурсів (у т.ч. густота населення), рівень освіти і кваліфікації працівників; розвиток суміжних з сільським господарством галузей; рівень економічного розвитку країни, форма власності, характер землекористування тощо). Наприклад, у економічно розвинутих країнах переважає тваринництво, що ведеться на передовій технічній базі, а у країнах, що розвивається, домінує рослинництво і екстенсивне тваринництво, яке використовує можливості пасовищ і мало пов'язане з іншими галузями АПК. У тропічній Африці і острівних територіях Океанії домінує общинне землеволодіння, а у Південно-Східній Азії – поміщицьке господарство шейхів, у Південній Америці – плантаційні господарства. Наприклад, Голландія спеціалізується на м'ясо-молочній продукції, Україна – зерні і т. д.;

2) соціальні (соціальний статус людей – вільні чи залежні; умови праці, умови життя людей тощо). Наприклад, феодалний спосіб виробництва, який базувався на залежності селян від поміщика та зумовлював низьку продуктивність праці кріпаків і розвиток сільськогосподарського виробництва на екстенсивній основі;

3) екологічні (якість і безпека продуктів харчування, стан навколишнього природного середовища).

4) технологічні (наявні технології, впровадження досягнень аграрної науки у виробництво тощо). Наприклад, виробництво сільгосппродукції з ГМО у розвинутих країнах і виробництво фактично екологічно чистої продукції в Україні, але у значно меншій кількості;

5) політичні (глобальна нестабільність і турбулентність, політика уряду стосовно бачення місця і ролі аграрного сектору у національній економіці). Наприклад, колективізація в СРСР або політика підтримки цін і доходів фермерів у ЄС;

б) історичні (географічна локація і менталітет, історична доля – самостійна держава, колонія чи острівна країна тощо). Наприклад, Японія, Росія торгує рибою та рибопродуктами, а держави Азії – займаються землеробством, або поширення кібуців в Ізраїлі, а сімейних (фермерських) господарств у Західній Європі;

7) культурно-релігійні (сільськогосподарські традиції, звичаї та релігійна специфіка продовольчого попиту). В історичному минулому у Росії переважало общинне землеволодіння, а в Україні – подвірне; найвищий рівень розораності в Азії, Північній Америці, Україні; щодо релігійної специфіки продовольчого попиту, то іслам забороняє вживати свинину, а індуїзм – вбивати корів.

Вищезазначені імперативи породжують наступні види суперечностей аграрного сектору економіки:

1) економічні (між кількісними та якісними параметрами аграрного виробництва, між необхідністю збереження сільських територій і потребою забезпечення високої конкурентоспроможності аграрного галузі, між рівнем концентрації і розвитком спеціалізації аграрного виробництва);

2) соціальні (між рівнем доходів сільськогосподарських товаровиробників та цінами на матеріально-технічні ресурси для аграрної галузі, між рівнем життя міських і сільських жителів, між власниками землі та найманими працівниками, між ефективністю і справедливістю в розподілі ресурсів);

3) екологічні (між комерціалізацією і екологізацією аграрного виробництва, між постійно зростаючими потребами людства в аграрній продукції і ресурсними можливостями їх задоволення, між інтересами людини і законами природи);

4) технологічні (між рівнем розвитку техніки і рівнем освіти сільськогосподарських працівників, між можливостями, які надає НТП у нарощуванні сільськогосподарського виробництва та безпечністю сільськогосподарської продукції для життя і здоров'я людей, між вигодами, які надає цифровізація сільського господарства, та доступністю нових аграрних

технологій для сільських жителів бідних країн, між економічною ефективністю і соціальною справедливістю);

5) політичні (між економічними та адміністративними методами регулювання, між часткою сільського господарства у ВВП та розмірами його підтримки з боку держави, між необхідністю дотримання зовнішньоторговельних умов та аграрним протекціонізмом);

6) історичні (між традиціями та звичаями господарювання і вимогами суспільного розвитку, між наявним аграрним потенціалом і рівнем самозабезпечення продуктами харчування, між аграрним потенціалом країни та можливостями його реалізації у глобалізованій системі СОТ);

7) культурно-релігійні (між індивідом та суспільством, між культурною глобалізацією та національною самоідентифікацією, між національними культурними традиціями та бажанням імітації чужого).

Таким чином, однією із складових опису дій суб'єктів аграрних відносин є імперативи розвитку аграрного сектору, які можна визначити як об'єктивно обумовлені напрями розвитку, що визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності. Можна виділити наступні ключові імперативи: економічні, соціальні, технологічні, екологічні, політичні, культурно-релігійні, які формуються і здійснюють вплив на національному, регіональному та глобальному рівнях.

2.2. Сутність, функції та специфіка соціально-економічних суперечностей як рушійної сили економічного розвитку

Суспільний розвиток – апріорі суперечливий процес. Суперечності закладені у самій сутності явищ і системних утворень, і саме вони рухають ними зсередини через розкриття відносин єдності та боротьби внутрішньо закладених у них протилежностей. З цього випливає, що суперечність є внутрішньою рушійною силою всіх явищ і процесів у природі, суспільстві.

Однак довгий час у науці існували різні позиції вчених щодо того, що є джерелом і рушійною силою розвитку економічних явищ, процесів і системних утворень. Перші згадки про суперечності можна зустріти у працях стародавніх мислителів, які, спираючись у своїх дослідженнях на метафізичний метод, ототожнювали «реальні» (діалектичні) суперечності з логічними, заперечуючи тим самим існування перших. Пізніше їхні ідеї отримали своє продовження у працях німецьких філософів кінця XVIII-початку XIX ст., які звертаючись до ідеалістичної діалектики, розглядали суперечність як джерело розвитку абсолютного духу, світової ідеї, «чистого розуму», тобто у містифікованому вигляді.

Зокрема, на думку І. Канта, людський розум, намагаючись вийти за межі чуттєвої дійсності та пізнати світ як ціле, неодмінно впадає у суперечності, які не можливо розв'язати. Тобто у І. Канта суперечність виникає не у зв'язку із суперечністю процесу пізнання, а через нездатність розуму пізнати сутність речей. Інший представник ідеалістичної філософії Г. Фіхте дійшов висновку, що суперечність – це джерело руху пізнання, яке представляє собою єдність протилежностей. Його позицію певним чином заперечив І. Шелінг, який розглядав суперечність як боротьбу протилежностей і вважав, що суперечність є найглибшою сутністю і стимулом життя.

Найбільший внесок у дослідження сутності суперечностей зробив Ф. Гегель. Зокрема, він сформулював основні закони діалектики, поставивши в основу вчення про єдність і боротьбу протилежностей. Ф. Гегель обстоював ідею суперечливого розвитку понять, їх відносності та рухливості, вважав, що у результаті розв'язання суперечностей відбувається перехід на якісно нову (вищу) стадію розвитку. Він дійшов висновку, що суперечність рухає світом. Однак через ідеалізм своєї філософії, він не зміг до кінця обґрунтувати принцип боротьби протилежностей, вважаючи, що, зрештою, протилежності примиряються, а суперечності розв'язуються. На противагу ідеалістичній діалектиці Ф. Гегеля, К. Маркс досліджував проблему суперечностей на основі

аналізу об'єктивного процесу розвитку суспільства з позицій діалектичного матеріалізму.

У результаті сьогодні у теорії пізнання розрізняють два типи суперечностей – формально-логічні та діалектичні, які між собою є протилежними. Прослідкуємо різницю між ними на основі з'ясування відмінностей між формальною і діалектичною логікою.

По-перше, формальна логіка фокусує моменти спокою, а діалектична намагається відобразити процес розвитку речей і понять. По-друге, формальна логіка характерна переважно буденній свідомості, а діалектична – науковій. По-третє, у формальній логіці суперечності трактуються як результат непослідовності у судженнях, помилки. У діалектичній логіці, категорія «суперечність» займає центральне місце в усіх судженнях. По-четверте, істинність суджень у формальній логіці доводиться прийнятими у ній правилами. У діалектичній логіці істинність суджень доводиться виключно діяльністю людини, суспільною практикою. По-п'яте, з точки зору формальної логіки причиною розвитку будь-якого процесу чи явища завжди виступає інший процес чи інше явище, тобто кожна річ тотожна завжди сама собі. З точки зору діалектичної логіки причина розвитку будь-якого процесу чи явища міститься у ньому, у притаманних йому об'єктивних суперечностях [234, с. 9]. Тобто згідно з формальною логікою все існуюче у світі є несуперечливим, а згідно з діалектичною логікою усі процеси й явища природи, суспільства і свідомості внутрішньо суперечливі.

Наше дослідження присвячене з'ясуванню економічних і соціальних суперечностей розвитку аграрного сектору, які відносяться саме до діалектичних суперечностей. У науковій літературі діалектична суперечність трактується як:

- «процес взаємодії (взаємообумовленості, взаємопроникнення, взаємозаперечення) протилежних властивостей, сторін, тенденцій економічних явищ і процесів, економічної системи загалом, внаслідок чого вони є джерелом саморуху й розвитку» [318, с. 171];

- «об’єктивні, всезагальні, специфічно виражені, що характеризують сутність предметів і явищ, відносини єдності та боротьби протилежностей, які є джерелом будь-якого розвитку» [482, с. 10];

- «динамічне відношення взаємообумовлених і взаємовиключаючих протилежностей, єдність і боротьба яких є джерелом саморозвитку предмету; по-друге, це одночасний прояв в одному і тому ж процесі, в одному і тому ж відношенні взаємовиключаючих тенденцій, властивостей; по-третє, його сторони органічно пов’язані і представляють різні тенденції, різні напрями змін і розвитку; по-четверте, будь-яка протилежність стає протилежністю лише в складному відношенні з іншою «своєю стороною» [234, с. 7-8];

- «об’єктивно необхідне динамічне взаємовідношення взаємообумовлених, взаємозаперечуючих, взаємопроникаючих протилежностей одного і того ж явища або між різними явищами. Суперечність – конкретний тип взаємодії різних і протилежних сторін, властивостей, тенденцій у структурі певної системи або між системами, процес зіткнення протилежних намірів і сил [128, с. 65-66];

- «діалектична взаємодія різних соціальних верств і груп та окремих індивідів всередині них, які мають протилежні потреби, інтереси та цілі в межах соціальної системи, внаслідок якої (взаємодії) відбувається розвиток цієї системи та її перехід в іншу. Соціально-економічні суперечності виступають рушійною силою розвитку соціальної системи [108, с. 22];

- «процес взаємодії протилежностей. Протилежності – взаємодоповнюючі сторони конкретної єдності, що передбачають взаємовиключаючі напрями змін» [408, с. 556].

Відповідно до вищенаведених визначень, діалектична суперечність – це відношення єдності та боротьби протилежностей, які характеризують сутність явищ, процесів, системних утворень. Єдність протилежностей означає їх взаємообумовленість, взаємопроникнення і взаємоперехід. Однак, ця єдність є відносною, оскільки з часом у результаті боротьби протилежностей вона змінюється на нову єдність протилежностей. Таким чином, єдність

протилежностей передбачає їх боротьбу, у результаті якої має відбутися перехід до нової якості, від старого до нового. У той же час, ця єдність протилежностей існує завдяки їх боротьбі, яка є імпульсом до розвитку суперечності, єдністю взаємопроникнення і взаємозаперечення протилежностей. Боротьба протилежностей є абсолютною, як і розвиток. Боротьба протилежностей означає, що протилежності взаємовиключають одна одну, і, взаємодіючи, вступають між собою у взаємоворотьбу, яка може набирати різних форм (антагоністична або неантагоністична боротьба) що, зрештою, призводить до розв'язання суперечності.

Кожна суперечність аграрної сфери має свою структуру, яка є цілісною системою відношень між її сторонами, у яких виражені всезагальність суперечності, конкретні моменти її існування, внутрішній зміст і зовнішні форми вираження. Відповідно до цього кожна суперечність містить загальне, особливе і специфічне. Загальним є взаємовідношення сторін суперечності (тобто їх взаємообумовленість, взаємовиключення і взаємопроникнення) і зв'язки між ними (єдність і боротьба протилежних сторін); особливим є фази її існування, які відображають якісно особливий стан суперечності; і специфічним є рівні її вираження (суперечності сутності, суперечності явища і суперечності зовнішнього вираження суперечності). Однак, потрібно відмітити, що поняття «структура» суперечності є умовним, оскільки його розчленування, на думку С. Дуделя і Г. Штракса, «загрожує омертвінням самої суті динамічного, діяльнісного відношення. Тому мова може йти лише про аналіз (у думках) його окремих сторін з наступним їх синтезом» [170, с. 55-57].

Протилежності – це сторони суперечності, що взаємообумовлюють і взаємозаперечують одна одну у тій самій сутності. Тобто протилежностями виступають елементи, сили, риси, тенденції і т. і., які взаємообумовлюють і взаємозаперечують одна одну у явищах. Часто для характеристики сторін суперечностей застосовують категорії позитивного і негативного, нового і старого тощо. Розглянемо їх діалектику у розвитку явищ більш детально.

Під позитивною і негативною протилежностями, в одному випадку, розуміється їх полярність, у другому – їх неоднакова роль у відношенні до процесу розвитку, а у третьому – певне ставлення до цих сторін суспільства. У першому випадку, одна сторона існує лише у зв'язку з існуванням іншої. У наступних двох випадках, одна сторона виступає як формуюча, прогресивна, нова, а інша – як руйнівна, регресивна, стара у відношенні до процесів суспільного розвитку.

Щодо категорій нового і старого, то вони теж використовуються у різних значеннях. Буває, що під старим розуміють те, що існує вже тривалий час і заважає появі нового, більш прогресивного (наприклад, феодално-кріпосне господарство, що заважало приходу машинного способу виробництва у сільське господарство). У той же час, на практиці можуть бути випадки, коли вже довгий час існуюче явище є новим у відношенні до процесу розвитку (наприклад, кооперація особистих селянських господарств). Відповідно до цього, під новим розуміють явище, яке виникло нещодавно, і є новим, прогресивним у відношенні до процесу розвитку (наприклад, вважається, що фермерські господарства більш прогресивні, ніж особисті селянські господарства). Однак, буває і таке, що нове у часі, є старим по змісту, оскільки є носієм старого (наприклад, перетворення в Україні колишніх колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства).

У той же час, зміст понять «нове» і «старе» не є тотожним змісту понять «майбутнє» і «минуле». У минулому теж можна виявити щось старе і щось нове, позитивне і негативне. Аналогічно і у випадку майбутнього, де є суперечності минулого і майбутнього, негативного і позитивного. Ототожнення минулого з старим, негативним, означає заперечення необхідності використання досвіду минулого у розв'язанні суперечностей, а ототожнення майбутнього з новим і позитивним, призводить до відмови від розвитку шляхом боротьби протилежностей.

Разом з тим, виділення нового і старого у відношенні до суспільного розвитку є досить важливим у розв'язанні суперечностей. Оскільки носіями

кожної з сторін є певні суб'єкти. Визначення того, хто є носієм старого, а хто нового, дає змогу проводити свідому аграрну політику по підтримці певної сторони. Але тут потрібно враховувати ще один момент: яка із двох сторін у даних умовах є головною, провідною. Під головною, провідною стороною, зазвичай, розуміють нове, позитивне, що направлене на майбутнє, на подолання старого, яке гальмує загальний поступальний розвиток суспільства.

Важливим також є поділ нового або старого на ціле і його складові частини. Наприклад, ціле – технологічний спосіб виробництва, його складові – продуктивні сили і техніко-економічні відносини. Кожному технологічному способу виробництва (як старому, так і новому) відповідає певний рівень розвитку продуктивних сил і певна система техніко-економічних відносин. Єдність цих сторін носить прогресивний характер, обумовлюючи прогресивний характер цілого. Проте потрібно пам'ятати про необхідність дотримання міри співвідношення між частинами, інакше ця єдність (технологічний спосіб виробництва) гальмуватиме розвиток цілого.

Розв'язання суперечності – це розрив єдності протилежних сторін суперечності і її перехід у нову якісну форму. Виділяють два типи розв'язання суперечностей. Перший полягає у знаходженні адекватної форми розвитку, завдяки якій протилежні сторони зберігаються і реалізуються. Другий – усунення даної суперечності, що передбачає зникнення самого явища, у якому закладена ця суперечність. Обидва типи розв'язання суперечностей реалізуються у притаманних їм об'єктивних формах, які виражають зміст суперечностей.

Способом розв'язання суперечності виступає спосіб впливу, дії людини на форму розв'язання суперечності (полягає у свідомому поєднанні протилежностей у господарській діяльності). Під методом розв'язання суперечності розуміється сукупність конкретних прийомів, заходів, задіяних у процесі розв'язання суперечності. При цьому метод розв'язання завжди має бути адекватний змісту, формі і способу розв'язання суперечності.

Виділяють повне і часткове розв'язання суперечностей. Повне розв'язання суперечностей означає появу нового явища з новими суперечностями, а часткове – відтворення тієї самої суперечності шляхом створення умов, які сприяють нейтралізації негативного ефекту від її дії. До методів тимчасового і часткового розв'язання економічних суперечностей відносять: а) створення якісно нових, більш розвинутих форм руху для попередніх суперечностей, що означає певне пристосування відносин власності до рівня і характеру розвитку продуктивних сил; б) економічні кризи, які здійснюють часткове і тимчасове розв'язання суперечностей, після чого ці суперечності знову вступають у фазу суперечності, конфлікту, загострюються і призводять до нової економічної кризи; в) господарський механізм, який є механізмом свідомого використання економічних законів, узгодження економічних інтересів; г) прискорення економічного прогресу, пристосування суспільної форми до речового змісту способу виробництва; д) кількісний метод, який полягає у тому, що у процесі переростання продуктивними силами меж певної форми власності, відбуваються кількісні зміни, які через певний час зумовлюють появу нової якості – більш розвинутої форми власності; е) процес діалектичного заперечення у межах суспільного способу виробництва (тобто збереження позитивних якостей попередніх форм власності і їх підпорядкування вищим формам власності) [173, с. 486].

Таким чином, суперечності розвитку будь-якого явища, процесу, у т. ч. і аграрного сектору економіки, характеризуються такими рисами: по-перше, вони мають всезагальний характер, оскільки характерні для всіх явищ і процесів у світі; по-друге, розкривають саме внутрішнє джерело всякого саморозвитку і саморуху, тобто мають сутнісний характер; по-третє, носять об'єктивний характер, бо вони закладені у сутності кожного явища; по-четверте, їм притаманна специфічність дії або прояву; по-п'яте, їм характерна наявність певної структури; по-шосте, протилежні сторони суперечності характеризуються взаємообумовленістю, взаємовиключенням і взаємопроникненням; по-сьоме, вони є джерелом і рушійною силою розвитку;

по-восьме, суперечність постійно перебуває у русі, тобто відбувається її розвиток; по-дев'яте, їй притаманна відносна єдність і абсолютна боротьба її протилежних сторін; по-десяте, суперечності мають свій об'єктивний хід розвитку і розв'язання. Проте остання риса не означає, що суспільство має залишатися пасивним спостерігачем за розвитком суперечностей, навпаки, воно через свою свідому діяльність повинно відігравати активну роль у їх виявленні, пізнанні та розв'язанні.

Розглянемо сутність і особливості соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору, і взаємозв'язок між ними. Соціальні суперечності – це суперечності у системі суспільних відносин, які виражають відношення між певними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, суспільством у цілому). Тобто головною особливістю соціальних суперечностей є їх зв'язок з суспільними відносинами і суб'єктами цих відносин. Оскільки соціальні суперечності реалізуються у процесі діяльності людей, а відносини між останніми проявляються через їхні інтереси, то соціальні суперечності – це суперечності інтересів і, перш за все, економічних. Відповідно до цього дані суперечності бувають двох типів – антагоністичні та неантагоністичні.

Соціальним суперечностям аграрного сектору притаманні такі особливості:

1) соціальні суперечності – це суперечності між суб'єктами відповідних суспільних відносин, пов'язаних з їх безпосередніми інтересами;

2) вони виражають як відношення між агентом і контрагентом, так і ставлення кожного з них до суперечності у цілому. Виходячи із своїх інтересів, кожен суб'єкт суперечності вступає у відношення, по-перше, зі своїм контрагентом, який йому протистоїть, і, по-друге, із суперечністю у цілому, яку він прагне розв'язати або гальмувати її розвиток;

3) соціальні суперечності пов'язані з діяльністю людини (вони проявляються, розвиваються і розв'язуються у результаті економічної діяльності людей, але незалежно від їх бажання або небажання);

4) сутність, глибина, форми прояву соціальних суперечностей визначаються природою економічної системи (але це не суперечить об'єктивній природі суперечностей і їх відносній незалежності від волі і свідомості людей);

5) діапазон розвитку соціальної суперечності охоплює деякі фази, які притаманні тільки йому – протилежність і конфлікт;

6) характер соціальної суперечності обумовлює її відносне (у межах різних етапів розвитку однієї економічної системи) та абсолютне розв'язання (при переході від однієї економічної системи до іншої);

7) основним методом пізнання соціальних суперечностей є метод сходження від абстрактного до конкретного.

Складовою соціальних суперечностей є економічні суперечності, які властиві економічним відносинам, пов'язані із суб'єктами аграрного виробництва і проявляються на всіх фазах процесу відтворення суспільного виробництва. Вони відіграють роль первинних, провідних, визначальних у системі соціальних суперечностей. Їм притаманні як риси соціальних суперечностей, так і свої специфічні риси, які впливають з їх зв'язку з економікою.

Можна виділити такі особливості економічних суперечностей аграрного сектору:

1) суспільний характер цих суперечностей, оскільки вони персоніфікуються у суперечностях між соціальними групами;

2) структура економічних суперечностей розкривається через виділення об'єктів таких зв'язків і відносин. Внутрішня структура економічних суперечностей може бути представлена як по вертикалі, так і по горизонталі. По вертикалі – це економічні суперечності між різними сферами суспільного виробництва, а по горизонталі – це суперечності між відособленими, але взаємопов'язаними галузями, підгалузями і господарюючими суб'єктами;

3) в економічних суперечностях відображено два аспекти трудової діяльності – соціально-економічний і техніко-економічний. Відповідно до

цього, економічні суперечності фіксують історичний взаємозв'язок цих компонентів.

С. Мочерний виділяє п'ять відносно відокремлених типів економічних суперечностей [173, с. 485]:

1) у межах продуктивних сил (наприклад, суперечність між високим рівнем техніки і недосконалим рівнем освіти і кваліфікації працівників тощо);

2) у межах техніко-економічних відносин (між рівнем концентрації і рівнем спеціалізації виробництва і ін.);

3) у межах відносин власності (між окремими формами власності, між формами власності та формами господарювання тощо);

4) у межах організаційно-економічних відносин (між демократичними та авторитарними методами управління і ін.);

5) у межах господарського механізму (між економічними та адміністративними важелями економіки тощо).

В. Черняк звертаючи увагу на те, що «економічні суперечності» є ширшим поняттям, ніж «суперечності виробничих відносин», виділяє чотири групи економічних суперечностей, серед яких: суперечності продуктивних сил, суперечності виробничих відносин, суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами, суперечності між виробничими відносинами і надбудовою [535, с. 15]. Тобто, якщо перший підхід групування економічних суперечностей базується на визначенні суперечностей всередині кожної з підсистем економічної системи, то другий підхід – на визначенні суперечностей не лише всередині складових суспільного способу виробництва, але й між ними.

На нашу думку, запропоновані авторські підходи до визначення структури економічних суперечностей не розкривають всієї системи суперечностей економічних відносин. Відобразити всю систему суперечностей економічних відносин можливо лише на основі застосування системно-структурного підходу до їх аналізу. Відповідно до нього існують суперечності не лише всередині

складових економічної системи, а й між складовими, та між кожною із складових та економічною системою у цілому.

Попри те, що економічні суперечності є складовою соціальних суперечностей, вони є первинними, провідними по відношенню до соціальних і знаходять свій прояв у соціальних суперечностях. Однак, якщо розглядати економічні та соціальні суперечності аграрної сфери, то можна помітити, що обидві групи суперечностей, викликані суперечностями у системі відносин власності (так званими соціально-економічними суперечностями). Власність на землю виступає фундаментом усієї сукупності економічних відносин в аграрному секторі економіки, адже вона реалізується її суб'єктами не лише у відносинах безпосереднього виробництва, а й у відносинах розподілу, обміну і споживання.

Крім того, така роль відносин власності зумовлена ще й тим, що у них, по-перше, фіксується історичний тип суспільної залежності індивідів, з якої випливає особливість зв'язків, що лежать в основі всіх економічних відносин; по-друге, у власності фіксується рівень суспільного розвитку індивідів і коло відносин, у які вони вступають; по-третє, у відносинах власності відображається визначальний вплив соціальних норм на статус та поведінку індивідів, історичні особливості суспільного розвитку людей, форми їх залежності та відокремленості від суспільства [422, с. 28]. До того ж зміна форм власності є способом розв'язання суперечності між суспільством та індивідами.

З усього вищесказаного випливає, що суперечності у системі відносин власності на землю лежать в основі економічних та соціальних суперечностей аграрної сфери. Тому, на нашу думку, щодо аналізу системи суперечностей у системі аграрних відносин доцільно застосовувати поняття «соціально-економічні суперечності», які пов'язані з соціально-економічними відносинами, основу яких становлять відносини власності на засоби виробництва, продукти праці тощо.

Виходячи з того, що, з одного боку, соціально-економічні відносини – це відносини власності та обумовлені ними відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та нематеріальних благ, а, з іншого – це відносини між індивідами, соціальними групами, класами, можна зробити висновок, що соціально-економічним суперечностям аграрної сфери притаманні особливості, як соціальних, так і економічних суперечностей.

Зокрема, можна виділити наступні особливості соціально-економічних суперечностей аграрного сектору: вони мають суспільний характер, оскільки персоніфікуються у суперечностях між соціальними групами; вони мають речовий носій; це опосередковані суперечності, оскільки будь-яке благо, річ виступає посередником у взаємодії людей між собою; ці суперечності пов'язані з безпосередніми інтересами суб'єктів відповідних суспільних відносин; сутність, глибина і форми прояву цих суперечностей визначаються природою суспільно-економічного ладу тощо.

Соціально-економічні суперечності мають дві взаємопротилежні сторони – привласнення і відчуження. Привласнення слід розглядати як конкретний суспільний спосіб оволодіння матеріальним благом. Привласнення матеріального блага однією особою одночасно означає відчуження його від інших осіб. Відчуження – це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження певними об'єктами власності. Привласнення і відчуження, як діалектичні сторони, є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності. Таким чином, при аналізі соціально-економічних суперечностей важливо те, ким і як привласнюється об'єкт, оскільки таке привласнення впливає на економічні інтереси інших членів суспільства.

Виходячи з того, що існують два основні рівні вираження суперечності (суперечності явища і суперечності зовнішнього вираження суперечності), на нашу думку, соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин можна розглядати як явище і як інституційну форму функціонування суспільств. Тобто вони мають двоїсту природу.

Оскільки явище означає форму вияву, зовнішню форму існування сутності, зовнішні ознаки, властивості [318, с. 185], то соціально-економічні суперечності як явище, це відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями. У зв'язку з тим, що форма – це внутрішня організація змісту, спосіб зв'язку між підсистемами та елементами підсистем, спосіб існування змісту [318, с. 187], то соціально-економічні суперечності як інституційна форма функціонування суспільств, визначає правила поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності. Адже індивіди діють не довільно, а відповідно до діючих норм і правил. Права власності з погляду суспільства виступають як «правила гри», що упорядковують відносини між економічними суб'єктами і впливають на вибір індивідів шляхом заохочення одних дій і стримування інших. Суттєві інституційні зміни завжди є результатом незалежних та колективних дій певних суб'єктів, які дбають про свої інтереси і цілі. Тобто суперечності є колективною інституцією, регулятором економічної поведінки людей. Соціально-економічні суперечності лежать в основі функціонування і розвитку кожної економічної системи, вони виражають її сутність та вказують на внутрішнє джерело розвитку, відображаючи історичний розвиток суспільства.

Специфіка суперечностей у системі аграрних відносин полягає у географічній детермінованості, природно-кліматичній залежності та сезонності, історико-культурній зумовленості, органічній взаємопов'язаності із середовищем життєдіяльності. Крім того, фундаментом усієї сукупності економічних відносин і суперечностей в аграрному секторі економіки виступає власність на землю. Це пояснюється тим, що відносин власності на землю реалізуються її суб'єктами не лише у відносинах безпосереднього виробництва, а й у відносинах розподілу, обміну і споживання. Водночас такі суперечності пов'язані з діяльністю людини. Крім того, оскільки аграрні відносини є тим осередком, де безпосередньо чи опосередковано формують і підтримують економічні відносини в усіх їх проявах, то суперечності у системі аграрних

відносин можуть як згладжувати, так і загострювати економічні та соціальні суперечності економічної системи.

Важливе значення для розуміння діалектики розвитку суспільства має визначення фаз розвитку самої суперечності. Кожна суперечність характеризується своїм внутрішнім розвитком, у результаті якого вона проходить декілька фаз, що відображають процес її зародження, формування і розв'язання. Традиційний підхід до виділення фаз розвитку суперечностей можемо спостерігати у Ф. Гегеля: тотожність-відмінність-протилежність-суперечність [140]. Однак, така схема розвитку суперечностей є недосконалою, оскільки, по-перше, згідно з нею суперечність у цілому ототожнюється з останньою фазою свого розвитку; по-друге, виділені фази розвитку у Ф. Гегеля є одночасно і сторонами суперечності, і відношенням між сторонами суперечності; і, по-третє, оскільки суперечності є різноманітними за своїм змістом, способами, формами і результатами єдності і боротьби протилежних сторін, малоімовірно, що вони проходять у своєму розвитку усі без винятку фази.

На думку М. Колесова і В. Щербини, «доречніше залежно від того, яка сторона суперечності домінує на тому чи іншому етапі свого розвитку, виділяти два етапи розвитку суперечностей – розгортання і згортання» [234, с. 38]. Г. Штракс [482, с. 26] виділяє п'ять фаз розвитку соціальної суперечності: тотожність, відмінність, істотна відмінність, протилежність, конфлікт. Перша фаза характеризує такий момент виникнення суперечності, коли тотожність переважає над відмінністю. Друга – виражає поглиблення розпочатої відмінності, її домінування над тотожністю. На третій фазі відбувається взаємне виключення сторін в окремих істотних відносинах. У фазі протилежності досягається взаємовиключення сторін у всіх сутнісних відношеннях. Конфлікт виникає, коли суперечність визріла і одна із сторін, відповідно до своїх інтересів і користуючись своїми можливостями, ускладнює і затягує її розв'язання.

Схоже бачення фаз розвитку можна зустріти у С. Мочерного, який вважає, що основними етапами (фазами) розвитку суперечності є тотожність, відмінність, власне суперечність, конфлікт, і її розв'язання, внаслідок чого суперечність переходить у якісно або сутнісно нову форму руху [318, с. 121]. У зарубіжних економістів можна зустріти і більш широкий перелік фаз: тотожність, відмінність, істотна відмінність, протилежність, розв'язання. Тотожність відображає момент виникнення суперечності, коли роздвоєння на протилежні сторони тільки починається. Відмінність є суперечністю, що тільки з'явилася. Істотна відмінність – це вже досить виражена суперечність, що виражає вищий ступінь відмінності. Протилежність розкриває сформовану суперечність, всередині якої починається боротьба і йдуть пошуки шляхів розв'язання. Необхідно зазначити, що протилежність як внутрішня сторона суперечності існує на всіх фазах її розвитку, але проявляється із різної силою. Розв'язання суперечності – це процес відтворення суперечності, коли протилежні сторони суперечності проявляються у новій якості, у новій формі [94].

Аналіз запропонованих вище підходів вченими до визначення фаз розвитку суперечностей показує, що майже всі вони дотримуються традиційної гегелівської схеми спрямованості руху, у якій суперечність у цілому ототожнюється з фазою загострення. На відміну від вищезазначених вчених, М. Чередник, аби уникнути термінологічної плутанини, пропонує підхід до визначення фаз розвитку суперечностей з точки зору їх зрілості: розгортання, кульмінація, згортання, зняття. Згідно з цим підходом на фазі розгортання виникає суперечність, що зумовлена новою потребою, та відбувається фіксація потреби. Фаза кульмінації характеризується суперечливою взаємодією сторін, підсумком якої постає формування об'єкту потреби в ідеальному образі, яка залучає в орбіту своїх внутрішніх сил потенційні ресурси і тим самим ставить останні у залежність від себе. На фазі згортання відбувається розв'язання суперечності через привласнення об'єкту потреби. На останній фазі відбувається зняття протистояння сторін [471, с. 10-11]. Виходячи з того, що

вчені фіксують суперечності переважно у зрілій формі (тобто тоді, коли вони готові до розв'язання), такий підхід до визначення фаз розвитку суперечностей, на нашу думку, є виправданим.

Разом з тим, на сьогодні серед вчених немає єдиної точки зору щодо кількості фаз розвитку суперечностей. Більшість з них вважає, що кількість фаз, через які проходить у своєму розвитку суперечність, залежить від своєчасності виявлення і розв'язання суперечності, від внутрішніх і зовнішніх умов її розвитку, від характеру суперечності.

Водночас з вищевикладеного зрозуміло одне, що всі суперечності аграрного сектору у своєму розвитку обов'язково мають пройти три фази розвитку. Перша – виникнення (ступінь єдності, тотожності сторін), друга – розвиток (роздвоєння єдиного, боротьби протилежних сторін суперечності), і третя – розв'язання суперечності та перехід у нову якість. Якщо ж суперечність не буде своєчасно виявлена і розв'язана, то це призведе до появи додаткових фаз розвитку суперечності, наприклад, таких як загострення та конфлікт. У такому випадку розв'язання суперечності вимагатиме більш масштабних і тривалих заходів. Тобто суперечності, з одного боку, сприяють конкурентному розвитку, а, з другого – як це було показано в розділі 2, за умов відсутності належного аналізу, ігнорування чи несвоєчасного розв'язання, переростають у конфлікти та кризи, формують довгострокові диспропорції та асиметрії.

Суперечності, будучи складною і багатоаспектною категорією, виконують ряд функцій. Зокрема, в «Економічній енциклопедії» за редакцією С. Мочерного виділяються такі функції економічних суперечностей [173, с. 484-485]:

1) вони є джерелом саморуху економічної системи (у т. ч. її елементів тощо), її рушійною силою. Одна з найпотужніших рушійних сил економічної системи – суперечність між потребами розвитку продуктивних сил, насамперед основної продуктивної сили – людини (її потребами, інтересами, цілями) та відносинами власності;

2) вони виражають істину і суть речей, явищ, процесів;

3) суперечність є формою зв'язків і відносин між протилежними сторонами, властивостями, тенденціями тощо;

4) рух внутрішніх суперечностей через взаємодію протилежних сторін можливий лише у тому випадку, коли вони існують одночасно, а кожна суперечність містить у собі власне заперечення, коли це сторони однієї сутності;

5) кожна економічна суперечність проходить у своєму розвитку низку послідовних етапів: тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт і ступінь розв'язання суперечності, перехід у вищу форму руху;

6) протилежні сторони, властивості, тенденції економічної суперечності взаємодіють між собою у процесі руху, який відбувається насамперед внаслідок активності заперечувальної, більш революційної сторони. Такими сторонами є розвиток продуктивних сил, суспільний характер виробництва, платоспроможний попит.

Однак, виходячи з того, що функція – це прояв властивостей, ролі елементу у системі, більшість із зазначених в економічній енциклопедії функцій (крім першої, другої і частково п'ятої функцій) є не функціями, а характерними рисами економічних суперечностей. На нашу думку, виходячи із сутності, особливостей та структури соціально-економічних суперечностей, можна виділити наступні їх функції (рис. 2.3).

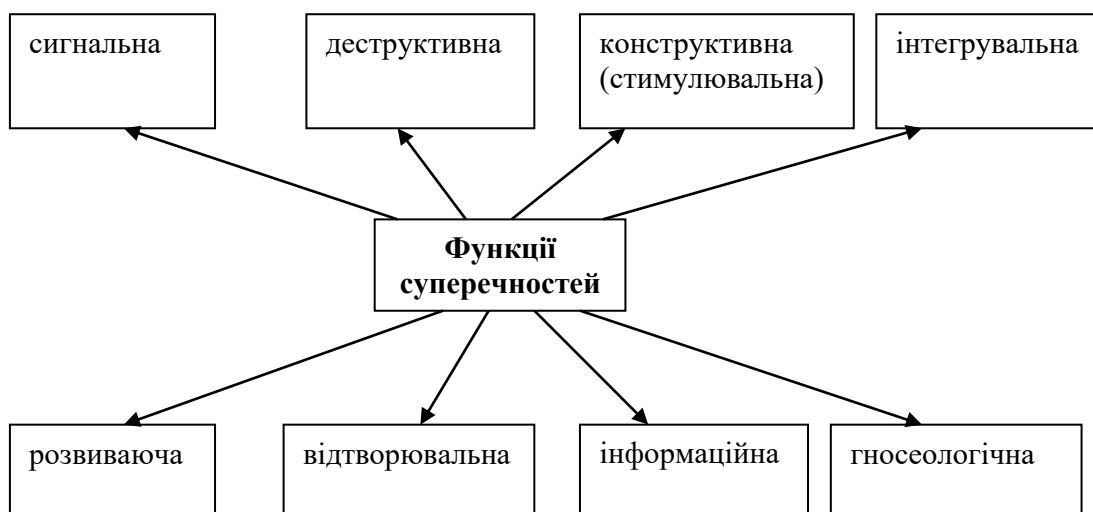

Рис. 2.3. Функції суперечностей

Джерело: розроблено автором

Розглянемо їх більш детально.

1) сигнальна – дає знати про те, що деякі форми чи методи економічної діяльності застаріли, «віджили» своє і вимагають змін;

2) деструктивна – проявляється у випадку несвоєчасного розв'язання суперечності у формі конфлікту, що призводить до появи та поширення негативних явищ, процесів, регресивних тенденцій в економіці та суспільстві у цілому;

3) конструктивна (стимулювальна) – спрямовує суспільство на пошук більш ефективних форм і методів господарювання тощо, є рушійною силою розвитку системи у цілому;

4) інтегрувальна – проявляється в єдності протилежних сторін, забезпечує існування явища;

5) розвиваюча – має місце при проходженні суперечністю фаз свого розвитку, коли відбувається розвиток окремої підсистеми в умовах розвитку системи у цілому;

6) відтворювальна – суперечність, як джерело розвитку, через боротьбу протилежностей і в процесі цієї боротьби виникає, розвивається і розв'язується, переходячи у нову якість, у якій закладена нова суперечність;

7) інформаційна – суперечності є носіями інформації про сутність, особливості і характер явищ, процесів;

8) гносеологічна – суперечності є інструментом розкриття сутності явищ, процесів, системних утворень.

Таким чином, соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин мають двоїсту природу (по-перше, як відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями, по-друге, як інституційна форма функціонування суспільств із визначенням правил поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності). Вони виконують сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегрувальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну й інформаційну функції.

Специфіка цих суперечностей полягає у географічній детермінованості, природно-кліматичній залежності та сезонності, історико-культурній зумовленості, органічній взаємопов'язаності із середовищем життєдіяльності.

2.3. Причини виникнення соціально-економічних суперечностей в аграрному секторі

Розвиток аграрних відносин є процесом, для якого характерна внутрішня логіка і певна структура суперечностей. Це обумовлює необхідність з'ясування природи і причин економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору у трансформаційних економіках. Саме це дасть змогу розв'язати теперішні суперечності та спрогнозувати закономірний хід розвитку аграрних відносин на перспективу.

Виходячи з того, що головним засобом виробництва у сільському господарстві є земля, а основними суб'єктами аграрних відносин виступають земельний власник, підприємець-орендар (власник капіталу) і найманий сільськогосподарський працівник, то рушійними силами розвитку аграрного сектору будь-якої економічної системи є суперечності між землевласником і підприємцем-орендарем, між підприємцем-орендарем землі і безпосереднім працівником на ній.

Основною є перша суперечність. Друга ж суперечність визначає економічний зміст конкретних форм господарювання. Варто зауважити, що взаємини між зазначеними вище суб'єктами аграрних відносин формуються залежно від конкретних умов та об'єднання у тій чи іншій особі однієї або кількох функцій. Розглянемо можливі варіанти взаємин між ними та суперечності, які при цьому виникають.

І варіант: коли власник землі, капіталу та найманий працівник виступають однією особою. Прикладом може виступати сімейна ферма. Такий варіант

взаємин породжує суперечності між виробництвом і споживанням, нагромадженням і споживанням, суперечності у системі продуктивних сил, суперечності між елементами техніко-економічних відносин, між необхідним і додатковим робочим часом тощо.

II варіант: коли власник землі передає її в оренду за певну плату власнику капіталу (підприємцю-орендарю), а той власними силами веде своє господарство. Такий варіант породжує суперечність, зокрема, між рентою та прибутком підприємця.

III варіант: коли власник землі виступає одночасно і власником капіталу, та веде своє господарство із використанням найманої праці. Такий варіант породжує суперечність між заробітною платою і прибутком підприємця-власника.

IV варіант: коли власник землі передає в оренду свою землю власнику капіталу (підприємцю-орендарю), а той залучає до праці найманих працівників. Такий варіант породжує суперечність як між рентою і прибутком, так і між заробітною платою і прибутком.

Щодо суперечностей аграрного сектору трансформаційної економіки, то вони пов'язані, насамперед, з інституціональними перетвореннями у країнах з перехідною економікою. Адже виходячи із того, що трансформаційна економіка – це економіка, у якій відбуваються структурні зміни і зміна макроекономічних пропорцій та створюються нові форми розвитку, за змістом вона є перехідною. Інституціональна природа перехідної економіки характеризується домінуванням неформальних норм, правил та інститутів над формальними. Це пов'язано з тим, що формальні регулятори попередньої економічної системи зазнають руйнації, а нові регулятори майбутньої економічної системи знаходяться на стадії розробки і прийняття. У результаті нова інституціональна система перебуває у перехідному стані. Нестандартні форми відносин, такі як бартер, заборгованість по виплаті заробітної плати, незаконне збагачення, нецільове використання бюджетних коштів і т. д., набувають форм неформальних відносин, на яких вибудовується повсякденне

життя людей і формується їх ставлення до праці, власності, багатства, влади тощо. Ці елементи свідомості зумовлюють економічну поведінку людей, визначають напрями їх діяльності, які, або сприяють, або протидіють економічному розвитку країни.

За умов, коли відсутній цілий ряд інститутів ринку, їх функції має перебрати на себе і виконувати держава. Однак аналіз трансформаційних перетворень у більшості постсоціалістичних країн свідчить про відсутність свідомої і цілеспрямованої політики держави по створенню інститутів ринку та належного контролю за дотриманням інституціональних норм і правил у суспільстві. Це стало причиною несвоечасності прийняття відповідних нормативно-правових актів щодо розвитку інститутів приватної власності, ринку та ринкової інфраструктури, гарантії і захисту прав власників. Разом з цим, це призвело до гальмування системних і секторальних змін в економіці та поширення традиційних стереотипів ділової поведінки (невиконання укладених угод, невіплата банківських платежів та ін.).

Така політика породила ряд суперечностей, зокрема, між прагненням до збереження адміністративно-командної системи управління та об'єктивною потребою у формуванні ринкової моделі державного регулювання; між державою-ініціатором ринкових реформ і державою, яка стримує цей процес; між посиленням влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів і необхідністю формування товарних ринків; між утворенням монопольних ніш у I та III сферах АПК та запровадженням інституту антимонопольного регулювання; між інституціональними системами розвинутих країн, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою; між приватним землеволодінням і землекористуванням; суперечність між централізацією і господарською самостійністю; суперечність між формами власності і формами господарювання; суперечність у формуванні цінового механізму; суперечність у функціонуванні фінансово-кредитного механізму; суперечність у розвитку соціальної сфери в АПК (по залишковому принципу); суперечність між оплатою праці і зростанням її продуктивності тощо. Крім

того, відбулося загострення суперечностей попередньої, адміністративно-командної економіки: між продуктивними силами і економічними відносинами; між виробництвом і управлінням; між розвитком промисловості і сільського господарства; між екстенсивною і інтенсивною системами господарювання тощо. Однак ключовою суперечністю в інституціональній системі перехідної економіки є суперечність між функціонуючою інституціональною системою та системою інститутів та інституцій, яка формується.

Виходячи із сутності та змісту трансформаційної економіки, можна зробити висновок, що протягом всієї історії людства постійно відбуваються переходи від одного стану економічної системи до іншого. Тобто, коли одна система перебуває у стадії формування, інша знаходиться у стадії розпаду. Такі переходи відбуваються на основі трансформаційних процесів, які змінюють внутрішній стан системи. Виникнення економічної системи означає розв'язання існуючих суперечностей та появу нових суперечностей.

У випадку збігання фаз виникнення і розв'язання суперечностей у розвитку систем, перехід від одної до іншої системи представляє собою разовий акт, який виключає стадійність її розвитку. Система, яка виникає, на першій стадії свого розвитку, має значний потенціал свого прискореного розвитку. Проте реалізація цього потенціалу залежить від декількох моментів. По-перше, від швидкості розв'язання суперечностей попередньої економічної системи: чим швидше вони будуть розв'язані, тим швидше відбуватиметься розвиток нової економічної системи та якісні зміни в ній. По-друге, ті суперечності, які виникають разом з новою економічною системою, є джерелом її розвитку. Кожна з її протилежних сторін виступає як негативна по відношенню до минулого та як позитивна по відношенню до нового, а по відношенню одна до іншої – або взаємно сприяють розвитку, або перебувають в антагонізмі. По-третє, на інтенсивність розвитку економічної системи впливають зовнішні фактори (інші системи), вплив яких може бути як позитивним, так і негативним. Крім того, інтенсивність розвитку економічної системи на

висхідній стадії її розвитку виражається у нагромадженні кількісних змін, які призводять до якісних змін.

На низхідній стадії виділяються зовнішні по відношенню один до одного елементи-протилежності, які мають спільну основу. Загострення суперечностей між існуючою якістю і кількісними змінами призводить до уповільнення процесу розвитку економічної системи та обумовлює її нестійкість. Визрівші в цих умовах негативні суперечності забезпечують, зрештою, розв'язання суперечностей, проте їх розв'язання тепер відбувається поза даною системою і не на її основі. У результаті відбувається перехід до нової системи. Неможливо розв'язати суперечності системи у цілому, не змінивши основу їх виникнення і функціонування.

Таким чином, протягом всього періоду існування економічної системи у процесі руху її суперечностей відбуваються зміни у всіх її підсистемах, компонентах і елементах. Кожна з цих складових системи є внутрішньо суперечливою, що призводить до кількісних і якісних змін в елементах систем і їх структур. Ці зміни ведуть до появи нового в елементах та нових елементів (наприклад, замість колгоспів і радгоспів виникли спочатку КСП, а потім господарські товариства, приватні підприємства тощо), які здійснюють вплив на їх зв'язки і відношення, тобто виникають нові зв'язки між елементами (з'явилися посередницькі структури, тепер на договірній основі відбувається постачання ресурсів, техніки для сільгоспідприємств, і т. д.). Зміни у зв'язках між елементами впливають на самі елементи. Проте залежно від того, які це зміни та який їхній характер, вплив може бути як негативний, так і позитивний. Отже, розвиток суперечностей системи є джерелом розвитку самої системи і всіх її структурних елементів. Одним із таких структурних елементів економічної системи та метасистеми є аграрний сектор.

Аби з'ясувати природу соціальних і економічних суперечностей аграрного сектору, розглянемо класифікації суперечностей, які наводяться у науковій літературі. Це дозволить розглянути суперечності з різних сторін і тим самим

більш глибоко проникнути в їх сутність з метою правильного вибору форм, методів і способів їх розв'язання з боку суспільства.

Найчастіше суперечності класифікуються за декількома ознаками. Це пов'язано з тим, що суперечності, які мають місце у різних типах економічних систем, мають різні умови виникнення, характер, тривалість дії і т. д. Виділяють три основні групи соціальних суперечностей залежно від сфери їх дії: соціологічні, економічні і надбудовні. Соціологічні суперечності охоплюють взаємовідносини між елементами соціальної структури суспільства. Це, наприклад, суперечності між суспільним буттям і суспільною свідомістю, між базисом і надбудовою, між суспільством і особистістю. Надбудовні суперечності – це суперечності у сфері політики, права, поглядів, сімейних, побутових відносин тощо.

Щодо економічних суперечностей, то у науковій літературі виділяють декілька їх класифікацій. Зокрема, залежно від природи і сутнісної ролі суперечностей – сутнісні і несутнісні, обов'язкові і необов'язкові, вихідні і невихідні; за своїм значенням – основні і неосновні, головні і неголовні, корінні і некорінні; за системною ознакою – системні і несистемні; залежно від системного або несистемного характеру, об'єктивної або суб'єктивної обумовленості історичному розвитку суспільства – суперечності зростання або гальма, прогресу або регресу; за спрямованістю – на суперечності висхідного або низхідного розвитку; за обсягами охоплення суперечності – на всеохоплюючі (що проявляються у всьому суспільстві) і часткові (що проявляються у певних сферах суспільної життя); за генетичною ознакою – на нові і старі; за перманентністю – на постійні і тимчасові: періодичні (діючі у певний період), короткочасні, на суперечності великої, середньої, малої і короткої тривалості; залежно від функціональної ролі – на основні, головні і приватні; від характеру зв'язків – на фазисні і міжфазисні; за характером – на антагоністичні і неантагоністичні; по відношенню до даного явища – внутрішні і зовнішні; від походження – на об'єктивні і суб'єктивні, необхідні і випадкові;

від територіального охоплення – на національні і інтернаціональні тощо [128, с. 71; 255, с. 32-33; 94; 394].

У перехідний період вищезазначені класифікації економічних суперечностей були доповнені. Так, зокрема, М. Чередник запропонував за критерієм руху виділяти суперечності виживання, зростання і розвитку. Крім того, він виділяв три основні блоки економічних суперечностей перехідного періоду: 1) економічні суперечності, зумовлені дією попередньої системи господарювання; 2) економічні суперечності, що виникли у період реформи; 3) гіпотетичні (прогнозні) економічні суперечності, виникнення яких ймовірно у процесі подальших перетворень [471, с. 11-12; 471, с. 14].

Близькою за змістом є класифікація економічних суперечностей у транзитивних економіках, наведена О. Богуславським. На його думку, як один із напрямів можна виділити класифікацію за критерієм суперечностей у різних економічних системах: загальноекономічні, теоретико-філософські суперечності, що притаманні економіці у цілому; економічні суперечності, пов'язані з відмовою від старої економічної системи; економічні суперечності, що виникають з розбудовою нової системи господарювання; економічні суперечності, пов'язані з безпосереднім практичним функціонуванням економіки у трансформаційний період; економічні суперечності, притаманні власне транзитивним економікам; економічні суперечності, що виникають під час поєднання та взаємодії всіх суперечностей у межах трансформаційної економіки тощо [113, с. 73].

Звичайно, що наведені класифікації суперечностей є умовними, адже одну й ту саму суперечність можна віднести до різних груп. Однак вони мають важливе теоретико-методологічне значення при вивченні соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин, бо дають змогу проаналізувати одні і ті ж суперечності з різних сторін, і тим самим більш поглиблено дослідити діалектику суспільного розвитку. Зупинимось більш детально на тих класифікаціях, які стосуються природи і причин виникнення суперечностей розвитку аграрного сектору економіки.

Відповідно до наведеної класифікації ті суперечності, які є неминучими, обов'язковими та виступають як джерело саморозвитку всього суцього, визначаються як сутнісні. Всі інші, які не є неминучими, обов'язковими та об'єктивно не закладені у явища і процеси як внутрішні джерела і рушійні сили їх саморозвитку, є несутнісними. У той же час, сутнісні і несутнісні, обов'язкові і необов'язкові суперечності виступають як вихідні і невихідні. Така класифікація пов'язана з тим, що суперечність є не лише джерелом, але і головною рушійною силою саморозвитку суспільства. Разом з тим, не всі прояви суперечностей, на думку вчених, є джерелом і рушійною силою саморозвитку суспільства. До таких економічних суперечностей і форм їх прояву відносять, наприклад, ті, які викликані порушеннями оптимальних пропорцій у національній економіці, недоліками у системі матеріального стимулювання працівників, такими явищами, як спекуляції, розкрадання державного майна тощо.

За своїм значенням суперечності поділяють на основні і неосновні, головні і неголовні. Основна суперечність вона завжди одна і відіграє вирішальну роль серед всіх інших суперечностей, оскільки найбільш глибоко розкриває сутність економічної системи, визначає його особливості на всіх фазах і етапах розвитку, пояснює зміст і напрямок розвитку, та має домінуючі функції по відношенню до інших суперечностей. Головна економічна суперечність відноситься до окремих фаз або етапів розвитку суспільства, на яких її розвиток має вирішальне значення.

За системною ознакою суперечності поділяються на системні (властиві даній економічній системі) і несистемні (перехідні, залишкові, привнесені, чужі). Поділ суперечностей на фазисні і міжфазисні відбувається по горизонталі і вертикалі. Наприклад, суспільне відтворення послідовно проходить чотири основні фази: виробництво, розподіл, обмін і споживання. На цих фазах і між ними виникають суперечності, розв'язання яких сприяє розвитку кожної фази і переходу від однієї до іншої.

Внутрішні суперечності – це ті, що мають місце всередині систем (або окремих країн), а зовнішні – це суперечності між системами (між окремою країною і рештою країн світу). За походженням суперечності у науковій літературі поділяються на об'єктивні і суб'єктивні, необхідні і випадкові. До суб'єктивних, випадкових суперечностей відносять суперечності, які породжені суб'єктом діяльності і переважно мають випадковий характер. Це суперечності, які можуть і не виникати, адже вони є результатом помилок суб'єкта управління, який при управлінні, наприклад, не врахував вимог економічних законів. Тому, на думку вчених, такі суперечності є не потрібними для розвитку економіки і не мають об'єктивного характеру для суспільства. Щодо об'єктивних суперечностей, то вони породжені дією економічних законів і є необхідними для подальшого розвитку економіки країни.

Суперечності виживання характеризують такий спосіб сполучення протилежностей, при якому взаємодія сторін не призводить до їх якісної зміни і має тенденцію до розриву відносин. Такі суперечності виникають тоді, коли реалізація потреб обмежується сукупними ресурсними можливостями. Суперечності зростання характеризують такий спосіб сполучення протилежностей, що змінює у кількісному і якісному плані сторони взаємодії. Суперечності розвитку представляють собою таке поєднання протилежностей, при якому сторони змінюють свою якісну визначеність і напрямок дії у результаті протиборства з іншою стороною і зовнішнім середовищем та, у кінцевому підсумку, трансформують самі відносини [471, с. 12].

Щодо економічних суперечностей, зумовлених дією попередньої системи господарювання, то до них можна віднести наступні: суперечності між ринковим характером макроекономічних регуляторів і неринковою поведінкою господарюючих суб'єктів; між інтересами споживача та інтересами суб'єктів, що контролюють і направляють перерозподільчі процеси та ін. До економічних суперечностей, що виникли у період реформ, можна віднести: між цілями підвищити ефективність економіки та забезпечити соціальну справедливість реформ; між індивідуальними і колективними потребами власників; між

дотриманням бюджетних обмежень і державною підтримкою; між ринковою і соціальною складовою розвитку; між потребами розвитку власної економіки та євроінтеграції тощо.

Виходячи із змісту вищенаведених класифікацій економічних суперечностей, на нашу думку, неправомірним є виділення вченими несутнісних, необов'язкових, невихідних і суб'єктивних суперечностей. По-перше, оскільки суперечності закладені у всіх явищах і процесах, вони не можуть бути несутнісними. По-друге, всі суперечності, у результаті і у процесі боротьби їх протилежностей, є джерелом і рушійною силою розвитку, тому всі вони є вихідними. Ті приклади суперечностей, які наводяться як невихідні, є результатом ототожнення негативної сторони суперечності, її наростання (яка сприймається як гальмо розвитку) з суперечністю у цілому. Якщо припустити, що суспільний розвиток викликаний зовнішніми факторами, то тоді виходить, що якщо усунути дію зовнішнього фактору, має зупинитися розвиток. А це нонсенс з точки зору діалектики, оскільки розвиток матерії є безперервним і нескінченним.

По-третє, попри те, що без свідомої діяльності суб'єкта не можна виявити і розв'язати суперечність, не потрібно забувати про те, що спочатку ця суперечність була об'єктивно закладена у явищі чи процесі, незалежно від волі або бажання людей. Об'єктивність діючих у суспільстві економічних законів і закономірностей тим і обумовлюється, що їх внутрішнім джерелом і рушійною силою є, закладені у них, суперечності, які носять об'єктивний характер. Через їх розв'язання і проявляються суспільні закони, відбувається суспільний розвиток. Тому вони не можуть бути необов'язковими або суб'єктивними. Помилки у діях суб'єктів, як ми зазначали вище, не породжують нових суперечностей, а лише посилюють негативну сторону суперечності, гальмують її розв'язання. Це обумовлено тим, що кожна суперечність має свій об'єктивний хід розвитку і закономірне розв'язання через відтворення нової якості з притаманними їй суперечностями розвитку. Суб'єктивний фактор (зокрема, рівень свідомості соціальних груп, компетентності керівних кадрів)

може лише сприяти або гальмувати розв'язання суперечності, або вести до часткового її розв'язання.

Наслідком поширення думки про те, що деякі суперечності, все ж таки, мають суб'єктивну природу є нині практичні дії політиків на зняття не самої суперечності, а лише її негативної сторони. А оскільки ці негативні наслідки проявляються через діяльність окремих індивідів, соціальних груп, політичних партій, то складається враження, що з «усуненням» цих суб'єктів відбудеться розв'язання самої суперечності. Подібні помилки у розв'язанні суперечностей ми могли спостерігати і в умовах адміністративно-командної економічної системи, коли розв'язання суперечностей відбувалося не стихійно, а планомірно, свідомо суб'єктами управління. У результаті, як свідчить практика, їх дії нерідко призводили до загострення наявної суперечності та появи невідповідностей, не обумовлених її сутністю і змістом (а у випадку соціальної суперечності – її перехід з неантагоністичної в антагоністичну).

Тобто деколи на практиці поняття «суперечності» пов'язують з такими поняттями, як «проблеми» і «труднощі», вважаючи, що суперечності є результатом нагромадження проблем, труднощів у соціально-економічному розвитку країни, які протистоять тенденціям суспільного розвитку. Тому важливо з'ясувати, як взаємопов'язані між собою суперечності з виникаючими у суспільстві проблемами і труднощами.

Зазвичай, проблеми є або результатом допущених помилок управлінського апарату у ході реалізації об'єктивних законів суспільного розвитку, або результатом того, що якісь питання не були своєчасно вирішені. Однак, у той же час, наявність проблем у суспільному розвитку може бути свідченням дії внутрішніх суперечностей, які не були своєчасно розв'язані та призвели до негативних тенденцій у розвитку окремих галузей чи національної економіки у цілому. У цьому випадку наявність проблеми є свідченням того, що суперечність «дозріла» і вимагає розв'язання. Тобто, як бачимо, проблеми можуть мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер.

Щодо труднощів, то це у своїй більшості обтяжуючі ситуації, у яких доводиться вирішувати проблеми або розв'язувати суперечності. Наприклад, посилення військової загрози призводить до відволікання значних матеріальних, людських та інших ресурсів з метою захисту національних кордонів. А це відволікає кошти, наприклад, від техніко-технологічної модернізації сільськогосподарських підприємств. Однак труднощі можуть бути і результатом не зовсім вдалого вирішення проблем або їх не вирішення взагалі, у результаті чого можуть виникати кризові ситуації (наприклад, з метою економії бюджетних коштів на утримання сільських шкіл було проведено їх об'єднання, що призвело до обезлюднення багатьох сіл). Щодо недоліків, то вони, зазвичай, є наслідком непродуманих, помилкових дій людей.

Таким чином, між суперечностями, проблемами, труднощами, недоліками і помилками є певний зв'язок. Так, частина проблем і труднощів відображають дію наявних внутрішніх суперечностей, які не були своєчасно розв'язані. Проте вони є лише однією з форм розвитку суперечностей і не можуть у повній мірі відобразити їх сутність. Щодо допущених помилок і недоліків, то вони мають переважно суб'єктивний характер і ускладнюють процес виявлення і розв'язання суперечностей.

Виділення вченими групи суб'єктивних суперечностей і обґрунтування їх суб'єктивної природи може бути також викликане, на нашу думку, не лише формально-логічним підходом до пізнання природи і причин суперечностей, а й пануючою думкою вчених, що при соціалізмі відсутня боротьба протилежностей, оскільки інтереси класів в умовах суспільної власності на засоби виробництва збігаються, тобто має місце єдність інтересів. Відповідно до цього, суперечність розглядається як щось випадкове, тимчасове, минуле, викликане помилками і прорахунками суб'єктів управління, або ж є пережитками попередньої економічної системи. Тому такі суперечності, будучи породженими зовнішнім суб'єктивним фактором, можуть бути свідомо, планомірно подоланими.

Однак, у такій постановці питання не враховувалося, що єдність протилежностей є відносною і не виключає суперечності. А от відсутність боротьби протилежностей, яка є абсолютною, виключає розвиток, його причину. Тому мова повинна була йти, по-перше, про відсутність при соціалізмі антагоністичних суперечностей, а не суперечностей взагалі, а, по-друге, потрібно брати до уваги той факт, що суперечності є внутрішнім джерелом всього саморозвитку і саморуку, а не зовнішнім, викликаним помилками в управлінні.

Крім того, як бачимо, при соціалізмі суперечності часто пов'язували з антагонізмами. Проте таке відношення є неправомірним. Хоча б тому, що антагоністичний чи неантагоністичний характер протилежних сторін залежить від характеру власності як економічної основи суспільства. У зв'язку з цим, антагонізм між протилежними сторонами може зникнути, а суперечність як внутрішнє джерело всякого руху і розвитку не може зникнути, бо тоді зупинився б сам рух і розвиток.

Позиція багатьох вчених про суб'єктивну природу суперечностей також може бути пов'язана з тим, що протилежність сторін суперечності проявляється у протилежності інтересів відповідних соціальних груп, а потім втілюється в їх цілеспрямованих діях як суб'єктів суспільних відносин. Дійсно, розвиток суперечності виражається у поглибленні відмінностей між інтересами суб'єктів, а її розв'язання – у створенні умов для узгодження їх інтересів. Звідси випливає, що економічний інтерес є формою (механізмом) існування і розв'язання економічних суперечностей. Однак, економічні інтереси, як і економічні потреби та інші економічні категорії, є об'єктивними категоріями і мають об'єктивну природу. Вони існують для людей як об'єктивна реальність і обумовлюють їх дії. Але, як і всі економічні процеси, вони проявляються через свідомість людей. Відповідно до цього окремі індивіди, суб'єкти управління через свою практичну діяльність не породжують суперечностей, а лише посилюють або послаблюють його негативну сторону до того моменту, поки суперечність не буде розв'язана.

Наприклад, візьмемо суперечність між виробництвом і споживанням, формою прояву якої є, наприклад, криза недовиробництва. Під впливом НТП і зростання технологічних можливостей криза недовиробництва може бути подолана, а суперечність розв'язана. Як бачимо, суб'єктивний фактор (розвиток технологічних можливостей під впливом розвитку науки, техніки) протягом певного часу послаблював негативну сторону суперечності, до поки суперечність, яка проявлялася у формі кризи недовиробництва, не була розв'язана через перехід в іншу форму, наприклад, кризу перевиробництва.

З вищесказаного випливає, що суперечності, будучи внутрішнім активним станом всього суцього, мають об'єктивний і всезагальний характер. Тобто причини виникнення, зміни і розвитку суперечності закладені у ній самій. Ці причини можна визначити, розглянувши стадії розвитку суперечностей. Вихідною стадією у розвитку суперечності є стадія виникнення і формування суперечності. Співвідношення сторін на цій стадії характеризується несуттєвою відмінністю, невідповідністю і корінною тотожністю протилежних сторін.

У своєму зовнішньому прояві протилежності ще не закріплені за певними явищами і легко переходять одна в одну, але при цьому вони відрізняються від внутрішніх протилежностей, не співпадають з ними, тому що внутрішні протилежності відображають сутність, а зовнішні – явище. Внутрішні протилежності знаходяться в одному явищі, а зовнішні – у різних явищах.

Співвідношення сторін на цій стадії стимулює протилежності до спільної боротьби, яка у поєднанні із дією зовнішніх факторів призводить до того, що кожна протилежність у міру наростання відмінностей стає більш визначеною і відособленою. Перетворення тотожності у відмінність призводить до зміни співвідношення сторін. Відмінність стає все більш суттєвою, полярною, а тотожність – несуттєвою. У результаті розвиток вступає у стадію загострення.

На стадії загострення відбувається подальше перетворення тотожності у відмінність, наростання кількісних змін, які ведуть до якісних змін. Кількість відмінностей зростає, з'являються нові відмінності. Ці наростаючі відмінності, викликані змінами у кожній протилежності, у результаті руху самої

суперечності у собі і взаємодії боротьби протилежностей. Це можна прослідкувати на прикладі розвитку продуктивних сил і приватної форми власності на різних етапах розвитку капіталізму.

На стадії загострення суперечності єдність і боротьба позитивних протилежностей та єдність і боротьба негативних протилежностей перетворюється у таку єдність і боротьбу протилежностей, де одна з них є негативною протилежністю по відношенню до існуючого, а друга – перетворюється у позитивну протилежність, тобто заперечує існуюче. Оскільки загострення суперечності супроводжується наростанням відмінностей і невідповідностей, то відбувається відособлення протилежностей, тобто їх поляризація. Єдність внутрішніх протилежностей перетворюється в єдність зовнішніх протилежностей, внутрішня суперечність переростає у зовнішню. Поява позитивної протилежності на рівні зовнішньої суперечності призводить до появи і посилення боротьби протилежностей. Залежно від того, яка сторона протилежності (позитивна чи негативна) матиме перевагу, це буде вести або до загострення, або до послаблення тенденції. Зазвичай, розв'язання суперечності відбувається тоді, коли домінує позитивна протилежність.

Фаза загострення не є обов'язковою для всіх суперечностей. Вона має місце лише у тих суперечностях, які розвиваються поступово, оскільки без наявності позитивної протилежності і її домінування над негативною вони не можуть бути розв'язаними (адже позитивна протилежність виникає і формується лише у процесі загострення суперечності). Таким чином, з переходом від фази виникнення і формування суперечності до фази її загострення відбувається перехід внутрішньої суперечності у зовнішню. Сутність ділиться на полярні, відособлені по відношенню один до одного протилежності.

На фазі розв'язання суперечності має місце процес «злиття» (утворення нової єдності) протилежностей через їх боротьбу, у результаті якої одна протилежність зникає, перетворюючись у щось інше. При цьому виділяють дві форми руху суперечності на стадії її розв'язання – разове і поступове «злиття»

протилежностей. Якщо має місце «злиття» відособлених, полярних протилежностей, то це виглядає як разовий акт, а якщо зближення протилежностей відбувається у тенденції, то тоді відбувається поступове «злиття» протилежностей. Крім того, при поступовому розв'язанні суперечності можна виділити на кожній стадії свої етапи часткового розв'язання суперечностей.

З останнього випливає, що у розвитку та розв'язанні суперечностей, особливо соціальних, суттєву роль відіграє суб'єктивний фактор, який своїми діями може як прискорити, так і гальмувати розвиток і розв'язання суперечності. Проте факт розв'язання суперечності шляхом відтворення на її основі іншої суперечності, не означає суб'єктивної природи її виникнення. Адже виникнення, формування, загострення і розв'язання суперечності є послідовною зміною її виникнення, заперечення і заперечення заперечення, які формують цикл у русі суперечності. Кожен цикл є одночасно кінцем початку і початком кінця. Із окремих циклів формується нескінчений ланцюг суперечностей, який обумовлює нескінченність саморуху і саморозвитку матерії. Тобто завершальна фаза циклу розвитку суперечності є вихідною фазою наступного циклу розвитку суперечності. Взаємозв'язок фаз і циклів у розвитку суперечності дає змогу зрозуміти рух як підпорядкування двох напрямків – одне поряд з іншим і одне після іншого.

Прослідкувати цей процес можна на прикладі еволюції аграрного ринку від моменту його виникнення і до сьогодні. Так, як відомо, спочатку обмін товарів на ринку мав безпосередній характер (без участі посередників). Проте з розвитком суспільного поділу праці, зростанням відособленості сільгоспвиробників та збільшенням пропозиції сільгосппродукції обмін між товаровиробниками стає все більш ускладненим. У результаті на зміну безпосередньому обміну приходять товарно-грошовий обмін та посередник, що означає другу фазу розвитку суперечності ринку. Для третьої фази суперечності ринку, характерним є повернення до безпосереднього обміну на ринку, що виключає необхідність у посередниках. Такі тенденції мають місце на ринку

органічної продукції галузі, для збуту якої характерний мінімум посередницьких структур. Це відповідає вищій ступені розвитку аграрного ринку.

Відповідно до вищесказаного, залежно від значення у розвитку суперечностей об'єктивного і суб'єктивного факторів, причини виникнення суперечностей аграрного сектору можна поділити на дві групи:

1) об'єктивні (породжені боротьбою протилежностей), які ведуть до розв'язання суперечностей попередньої системи та появи нових суперечностей, що властиві майбутній системі;

2) об'єктивно-суб'єктивні, які, через домінування суб'єктивного фактору на стадії розв'язання суперечностей, призводять до збереження частини суперечностей попередньої системи, наростання негативної сторони суперечностей та появи проблем і труднощів у їх розв'язанні.

Таким чином, попри те, що без свідомої діяльності суб'єкта не можна виявити і розв'язати суперечність, не потрібно забувати про те, що всі соціальні та економічні суперечності об'єктивно закладені в явищах і процесах. Тобто вони носять об'єктивний характер, мають об'єктивну природу. Помилки ж в діях суб'єктів не породжують нових суперечностей, а лише посилюють негативну сторону суперечності, гальмують її розв'язання. Суб'єктивний фактор може лише сприяти або гальмувати розв'язання суперечності, вести до її часткового розв'язання. Усі причини суперечностей в аграрному секторі, залежно від значення у процесі їх розвитку об'єктивного і суб'єктивного факторів, можна поділити на дві групи: об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні.

Висновки до розділу 2

1. Можна виділити три основні тенденції розвитку аграрного сектору світової економіки: 1) розвиток торгівлі та проведення розвинутими

країнами політики неопротекціонізму щодо аграрного сектору; 2) цифровізація сільського господарства; 3) гіпертрофована хвиля міграції населення із сільських районів.

Однією із складових опису дій суб'єктів аграрних відносин є імперативи розвитку аграрного сектору, під якими ми розуміємо об'єктивно обумовлені напрями розвитку, що визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності. Виділено такі ключові імперативи: економічні (забезпечення високої конкурентоспроможності галузі), соціальні (забезпечення соціальних стандартів), технологічні (інтенсивні технології ведення сільськогосподарського виробництва, застосування нано-, біо-, цифрових технологій), екологічні (гарантування безпеки продуктів харчування та навколишнього середовища), політичні (глобальна нестабільність та турбулентність), історичні (географічна локація і менталітет), культурно-релігійні (сільськогосподарські традиції, звичаї та релігійна специфіка продовольчого попиту), які формуються і здійснюють вплив на національному, регіональному та глобальному рівнях.

Вищезазначені імперативи породжують наступні види суперечностей аграрного сектору економіки:

1) економічні (між кількісними та якісними параметрами аграрного виробництва, між необхідністю збереження сільських територій і потребою забезпечення високої конкурентоспроможності аграрного галузі, між рівнем концентрації і розвитком спеціалізації аграрного виробництва);

2) соціальні (між рівнем доходів сільськогосподарських товаровиробників та цінами на матеріально-технічні ресурси для аграрної галузі, між рівнем життя міських і сільських жителів, між власниками землі та найманими працівниками, між ефективністю і справедливістю в розподілі ресурсів);

3) екологічні (між комерціалізацією і екологізацією аграрного виробництва, між постійно зростаючими потребами людства в аграрній продукції і ресурсними можливостями їх задоволення, між інтересами людини і законами природи);

4) технологічні (між рівнем розвитку техніки і рівнем освіти сільськогосподарських працівників, між можливостями, які надає НТП у нарощуванні сільськогосподарського виробництва та безпечністю сільськогосподарської продукції для життя і здоров'я людей, між вигодами, які надає цифровізація сільського господарства, та доступністю нових аграрних технологій для сільських жителів бідних країн, між економічною ефективністю і соціальною справедливістю);

5) політичні (між економічними та адміністративними методами регулювання, між часткою сільського господарства у ВВП та розмірами його підтримки з боку держави, між необхідністю дотримання зовнішньоторговельних умов та аграрним протекціонізмом);

6) історичні (між традиціями та звичаями господарювання і вимогами суспільного розвитку, між наявним аграрним потенціалом і рівнем самозабезпечення продуктами харчування, між аграрним потенціалом країни та можливостями його реалізації у глобалізованій системі СОТ);

7) культурно-релігійні (між індивідом та суспільством, між культурною глобалізацією та національною самоідентифікацією, між національними культурними традиціями та бажанням імітації чужого).

2. Соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин мають двоїсту природу як: по-перше, відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями, по-друге, інституційна форма функціонування суспільств із визначенням правил поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності, і специфіку – географічна детермінованість, природно-кліматична залежність та сезонність, історико-культурна зумовленість, органічна взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності. Вони виконують сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегративну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну й інформаційну функції.

3. Попри те, що без свідомої діяльності суб'єкта не можна виявити і розв'язати суперечність, не потрібно забувати про те, що всі економічні та

соціальні суперечності об'єктивно закладені в явищах і процесах. Тобто суперечності носять об'єктивний характер, мають об'єктивну природу. Усі причини суперечностей в аграрному секторі, залежно від значення у процесі їх розвитку об'єктивного і суб'єктивного факторів, можна поділити на дві групи: об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні.

Основні наукові результати розділу опубліковані у працях автора: [62; 496; 517; 523; 529].

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ НОВОЇ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ

3.1. Напрями і пріоритети технологічного прогресу в XXI ст.

Світовий досвід переконує, що визначальним фактором успішного функціонування будь-якого підприємства є проведення ним інноваційної діяльності. Адже саме інновації нині забезпечують конкурентоспроможність на всіх ієрархічних рівнях. Лідерство компаній у високотехнологічних галузях надає можливість активно підтримувати позитивний торговельний баланс за рахунок експорту продукції в інші країни. Саме тому розвиток інноваційних процесів стимулюється лідерами з випуску високотехнологічної продукції.

Метою інноваційної політики провідних країн світу є сприяння розвитку науки і техніки, підвищення інноваційної активності, що забезпечує конкурентоспроможність національної продукції на світовому ринку, та покращує екологічну ситуацію. Так, у США у розвитку інноваційних процесів велику роль відіграє держава, яка підтримує науково-дослідні організації та підприємства, які здійснюють інноваційні зміни в рамках реалізації інноваційної стратегії. У Великій Британії активізація інноваційної діяльності проводиться через реалізацію програм підтримки інноваційної активності та створення компаній, яким надаються пільги – від звільнення від податку витрат на дослідження і розробки до надання субсидій, грантів.

Паралельно з цим, одним з пріоритетних напрямів інвестування в економіці розвинутих країн є освіта. Це пов'язано з тим, що економічне зростання розвинутих країн ґрунтується на використанні нових знань та інновацій. При цьому неабияке значення має підготовка фахівців, що здатні самостійно або в певній творчій групі провадити системні дослідження у різних

галузях знань. Тобто базовою основою, яка потребує не тільки інвестиційних внесків, а й інших видів сприяння, слід вважати наукову інфраструктуру, постійні витрати на підтримку конкурентного рівня якої доволі суттєві. Це означає, що лідерство у цій сфері може бути забезпечено через консолідацію інтересів приватного бізнесу та держави. Із цього випливає, що тільки багаті країни здатні за кошти власного бюджету підтримувати науковий потенціал країни та не допускати впливу інтелекту до інших держав.

Саме ця та інші обставини й обумовлюють такі дві основні риси світової економіки ХХІ ст., як нерівномірність та диспропорційність, що свідчать про наявність соціально-економічного розриву між багатими і бідними країнами, який постійно прогресує та відображає, насамперед, розриви у генеруванні та освоєнні технологічних інновацій у сучасному інформаційному середовищі. Така концентрація інтелектуального капіталу та інформаційних ресурсів у невеликій групі багатих країн призводить до свого роду технологічного «колоніалізму», коли попередні витрати цих країн на науку і освіту продукують ефект використання світової технологічної ренти [431, с. 28].

З наведеного випливає, що нинішнє технологічне лідерство багатих країн визначається наявністю трьох найважливіших детермінантів: інформаційною адаптативністю, інноваційною спрямованістю та синергетичною ефективністю. Інформаційна адаптивність, значення якої постійно зростає, характеризується спроможністю людей сприймати, аналізувати та усвідомлювати потік інформації та на цій основі робити висновки щодо змін у наявних чи уявних об'єктах діяльності, які відповідають їх мотиваціям, уподобанням та бажанням максимізувати корисність своєї діяльності з метою збільшення прибутків.

Інноваційну спрямованість при цьому слід розуміти як фундаментальний напрям розвитку країни-лідера чи цілого інтеграційного формування, який визначає відповідний тренд розвитку суспільства, у котрому значна частина результатів діяльності інвестується в майбутнє через створення належних умов для розвитку освіти, науки й технологій та відповідної їхньої комерціалізації. Синергетична ефективність є найважливішим детермінантом технологічного

лідерства, оскільки дає змогу одержати наднормові прибутки від розроблення, комерціалізації та запровадження найновітніших технологій [431, с. 58-59].

Слід зауважити, що технологічне лідерство у світовій економіці з кожним роком набуває чимраз нових і нових ознак. Скажімо, базові галузі, які відігравали визначальну роль у створенні всіх попередніх (за винятком п'ятого) технологічних укладів, стрімко змінюються, оскільки найзначущими в них є соціальні складові – освіта та охорона здоров'я. Стартові ж галузі п'ятого технологічного укладу швидко змінюються, бо такі інноваційні сектори, як сонячна енергетика, електроніка, фармацевтична промисловість та телекомунікації, відтепер розглядаються як вихідні під час створення цілої низки нових галузей, назви яких містять доволі вживану нині кореневу основу – нано-, біо-, інформаційно-комунікаційні технології. Саме вони слугують базою для продукування нових напрямів високоінформаційних технологій, які представлені двома блоками: технічним (наносистемна техніка, нанометрологія, сканувальні системи) та біологічним (генна інженерія, нанопорошки, наноматеріали, клітинні технології).

Вищесказане визначає такі пріоритетні напрями розвитку технологічного прогресу в аграрному секторі економіки у XXI ст. (рис. 3.1):

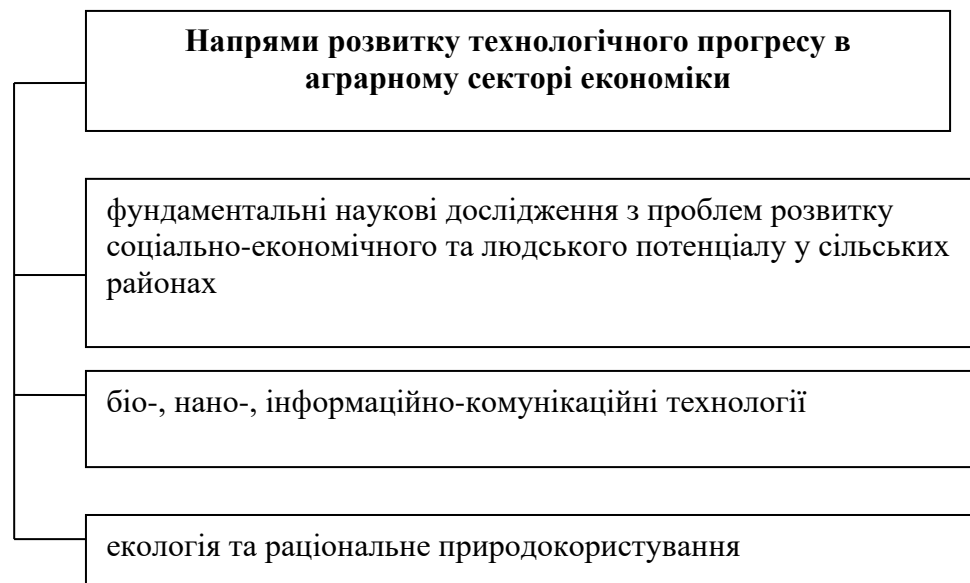

Рис. 3.1. Напрями розвитку технологічного прогресу в аграрному секторі економіки у XXI ст.

Джерело: розроблено автором

Відповідно до цього можна виділити наступні пріоритети технологічного прогресу:

- 1) підготовка наукових кадрів з пріоритетних напрямів технологічного розвитку;
- 2) розроблення та впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, сучасних технологій і техніки для аграрного сектору;
- 3) сприяння створенню інноваційних структур (технопарків, бізнес-інкубаторів) тощо.

Розглянемо більш детально основні з вищезазначених напрямів та пріоритетів технологічного розвитку аграрного сектору. Сьогодні уряди багатьох держав світу виділяють великі кошти на проведення НДДКР у сфері сільськогосподарського виробництва, що спрямовані на розв'язання, передусім, таких завдань, як: економія невідтворювальних енергоносіїв, зменшення негативних екологічних наслідків, забезпечення високої якості продовольства та раціональне використання землі, сонячної енергії, фізіологічного потенціалу рослин, тварин і бактерій. Пріоритетними напрямками науково-дослідних робіт при цьому є роботи по генній інженерії у рослинництві і тваринництві, інтенсифікації фотосинтезу рослин та стимулюванню їх біологічної здатності засвоювати азот.

Підвищення інтенсивності фотосинтезу шляхом хімічного регулювання кількості азоту у навколишньому середовищі прискорює ріст рослин та призводить до зростання їх урожайності. У свою чергу актуальність проблеми стимулювання біологічної здатності рослин засвоювати азот із повітря обумовлена, з одного боку, високою вартістю виробництва азотних добрив, а з іншого – низьким рівнем їх засвоєння рослинами. Тому вирішення цієї проблеми забезпечить не лише економію нафтохімічної сировини для виробництва азотних добрив, а й зменшить негативний вплив діяльності людини на навколишнє середовище.

У сфері генної інженерії проводяться роботи по створенню можливостей покращення генетичних характеристик рослин, появи нових видів бактерій, які

підвищують азотофіксацію у рослин або нейтралізують вплив факторів, несприятливих для їх росту; виведенню нових сортів рослин, які були б стійкими до деяких видів пестицидів; синтезу регуляторів росту (переважно гормонів хімічного походження); підвищенню якості сільськогосподарської продукції та зменшенню її втрат при зберіганні; покращанню смакових якостей овочів; створенню нових фармакологічних препаратів (інтерферону, антибіотиків із селективною дією) і стимуляторів росту, які дають можливість підвищити стійкість тварин до хвороб, прискорити їх ріст та підвищити біологічну продуктивність. Ведуться також дослідження по виведенню бактерій, здатних трансформувати відходи у вигляді біомаси у харчові продукти та паливний спирт [145].

Потрібно зауважити, що вже сьогодні існують три покоління генно-модифікованих культур [178]:

1) перше покоління – це рослини, модифіковані з метою надання їм стійкості до біотичних і абіотичних факторів (наприклад, стійкість до комах-шкідників, до вірусних, грибкових і бактеріальних інфекцій);

2) друге покоління – рослини, модифіковані з метою поліпшення їх властивостей (наприклад, «золотий» рис, який містить велику кількість провітаміну А);

3) третє покоління – організми, які модифіковано з метою використання при виробництві ферментів, хімічних сполук для фармакологічних препаратів, пластмас, здатних розкладатися тощо.

Основними сферами застосування сучасних біотехнологій у сільському господарстві є: отримання нових трансгенних рослин і тварин із заданими властивостями; засоби захисту рослин і тварин, бактеріальні добрива; виробництво та збагачення кормів, кормові добавки; штучне запліднення та поділ ембріонів тварин; пришвидшення розмноження елітних рослин, отримання безвірусного посадкового матеріалу; утилізація побутових, сільськогосподарських та промислових відходів. У сфері екології біотехнології використовуються для: створення біозамінників продуктів, що забруднюють

навколишнє середовище (біопестициди тощо); збереження рідкісних видів рослин і тварин; створення замкнутих виробничих циклів та альтернативних технологій ведення сільськогосподарського виробництва [144].

З вищесказаного випливає, що генна інженерія не лише уможливорює підвищення продуктивності у сільському господарстві, чим дає змогу скоротити площі посівів, але й дає можливість зберегти біорізноманіття дикої природи. Однак, якщо економічна вигода від використання біотехнологій у сільському господарстві очевидна, то, наприклад, безпека використання результатів генної біотехнології (генно-модифікованих організмів – ГМО) для живої природи і людини на сьогодні серед вчених викликає дискусію. Прихильники застосування ГМО говорять, що «вставки генів повністю руйнуються у шлунково-кишковому тракті людини і тварин. Водночас противники ГМО стверджують, що ДНК перетравлюються не до кінця і можуть потрапляти із кишківника у клітину та інтегруватися в хромосому» [104, с. 13]. Відповідно до цього виділяють такі основні ризики застосування та поширення ГМО та генно-модифікованих продуктів для навколишнього середовища і людини: зниження сортової різноманітності сільськогосподарських культур; поява нових патогенних штамів фітовірусів; виникнення у людини алергічних реакцій, онкологічних та інших серйозних захворювань, генетичних відхилень та ослаблення імунітету тощо.

Однак, як би там не було насправді, дослідження вчених із 13 країн світу свідчать, що споживання в їжу ГМ-картоплі сприяє пригніченню імунної системи, руйнуванню печінки, призводить до змін у шлунково-кишковому тракті, селезінці та щитоподібній залозі [392]. Тому слід очікувати, що надалі науково-дослідні роботи будуть вестися також у напрямі забезпечення безпеки здоров'я людини та навколишнього середовища при споживанні таких продуктів. Але парадокс у тому, що боротися із вищезазначеними негативами людство буде за допомогою тих самих технологій, основу яких складуть нано- і біотехнології. Тобто прослідковується наступна тенденція у розвитку

технологічного способу виробництва: людина, продукуючи і реалізуючи інновації, дедалі більше у своєму розвитку залежить від них.

Поряд з біотехнологіями у сільському господарстві все активніше починають застосовувати нанотехнології, які дають можливість за допомогою наночастинок впливати на сільськогосподарські культури на клітинному рівні, підвищуючи ефективність протікання у них процесів. Цим досягається пролонгуючий ефект живлення рослин на великих площах. А оскільки препарати вносяться у мікродозах, це не призводить до забруднення навколишнього середовища. Крім того, наночастинок, беручи участь у процесах переносу електронів, посилюють дію ферментів, перетворюють нітрати в амонійний азот, інтенсифікують дихання клітин, фотосинтез, синтез ферментів та амінокислот, вуглеводний і азотний обмін, і, як наслідок, безпосередньо впливають на мінеральне живлення рослин. Наприклад, наночастинок магнію стимулюють фотосинтез у рослинах, а наночастинок заліза прискорюють їх ріст. Особливо відмічається біологічна активність органічних сполук кремнію, які дають змогу посилити захисні можливості рослин проти хвороб і шкідників, підвищити їх стійкість до спеки і холодів, зменшити пригнічуючу дію хімічних реагентів при комплексній обробці рослин. Відсутність у них токсичного ефекту на живі організми, легка біодеградація у воді, ґрунті та організмах рослин і тварин дає змогу рекомендувати їх в якості екологічно безпечних засобів захисту рослин.

Крім того, суспензіями нанокристалічних порошків металів проводять передпосівну обробку насіння буряків, пшениці, картоплі з метою підвищення їх урожайності. Нанотехнології застосовуються для обробки зібраного урожаю соняшнику, тютюну, картоплі, яблук задля подальшого їх зберігання у регульованих умовах.

У свою чергу, наночастинок міді, заліза, цинку характеризуються бактерицидними властивостями та можуть підсилювати дію традиційних засобів захисту рослин. Їх дія заснована на тому, що у ґрунті вони поступово окислюються та створюють на поверхні насіння умови, несприятливі для

проживання патогенної мікрофлори. При цьому ушкоджуються (на відміну від рослин і живих істот) енергоємні оболонки клітин бактерій, що позбавляє бактеріальні клітини захисних функцій і доступу до них кисню.

У той же час, через недостатню дослідженість властивостей наночастинок, вчені все частіше говорять про можливі ризики, які вони несуть для рослинного, тваринного і людського організму. Зокрема, дослідження, проведені неурядовою організацією «Друзі Землі» в Австралії, Європі та США, фіксують підвищений ризик при вживанні продуктів харчової промисловості і сільського господарства, виготовлених з використанням нанотехнологій, а тому наполягають на необхідності задіяння регуляторних механізмів та введення правил техніки безпеки стосовно застосування нанотехнологій з метою захисту суспільства і навколишнього середовища [399].

З метою нейтралізації вищезазначених негативних наслідків і загроз від інтенсивного виробництва сільськогосподарської продукції у світі відбувається пошук альтернативних технологій сільськогосподарського виробництва, які спрямовані на відтворення природної родючості ґрунтів, покращання стану довкілля та виробництво екологічно безпечних продуктів харчування. Серед таких видів сільськогосподарського виробництва розрізняють: біодинамічне сільськогосподарське виробництво, біоінтенсивне міні-землеробство, екологічне виробництво, ЕМ-технології, маловитратне стале землеробство, органічне виробництво тощо [479, с. 19].

Зокрема, у біодинамічному виробництві для підвищення родючості ґрунтів використовують біодинамічні препарати, компости та тваринні добрива. У процесі такого виробництва беруться до уваги вплив космічних факторів на розвиток сільськогосподарських культур та значна увага приділяється дотриманню календарних строків сівби. Натомість при біоінтенсивному міні-землеробстві з метою підтримки високих і сталих врожаїв без зниження якості продукції допускається застосування в обмежених кількостях хімічних пестицидів і мінеральних добрив. Щодо екологічного виробництва, то при ньому застосування пестицидів суворо обмежуються, однак дозволяється

використання органічних та водорозчинних форм природних мінеральних добрив. При цьому виді альтернативного сільськогосподарського виробництва значна увага приділяється дотриманню сівозмін, забезпеченню мінімального обробітку ґрунту. Боротьба з бур'янами проводиться переважно механічними й біологічними методами. Ці три види виробництва інколи об'єднують під назвою біологічне сільськогосподарське виробництво.

ЕМ-технології (ефективні мікроорганізми) засновані на використанні змішаних культур корисних мікроорганізмів, які, будучи осередками росту для швидкого розмноження корисної мікрофлори у ґрунті, сприяють підвищенню родючості ґрунту та посиленому росту рослин і тварин. В основі маловитратного сталого землеробства лежить відмова від інтенсивного механічного обробітку ґрунту та застосування прямого посіву зі збереженням на поверхні ґрунту поживних залишків за технологією No-Till (не орати). Щодо органічного виду господарювання, то його характерними рисами є такі: заміна хімічних добрив на органічні; обробіток ґрунту без перевертання пласта та знищення бур'янів механічними і термічними засобами.

Найбільше значення для сталого розвитку сільського господарства мають прогресивні методи обробітку ґрунту, які дають змогу проводити декілька операцій за один прохід агрегату, зменшуючи тим самим негативний вплив на землю і навколишнє середовище. Зокрема, у США система мінімального обробітку ґрунту дає можливість у 2 рази зменшити трудові затрати, у 4 рази – витрати енергії, на 65-95% – ерозію ґрунту, суттєво підвищити урожайність [329, с. 188].

Останніми роками у США та інших країнах набирають розвитку стартапи вертикального сільського господарства. Наприклад, AeroFarms, Farmed-Here, Vertical Harvest, Green Spirit Farms, Alegria Fresh й ін. Як правило, такі ферми розміщуються у містах – на місцях колишніх складів і промислових підприємств, використовуючи штучне освітлення, клімат-контроль і гідропоніку. Вертикальна ферма, як правило, представляє собою піддони із рослинами у декілька ярусів, висотою до 6 метрів. Така технологія

використовується для вирощування салатів, щавля й інших видів листової зелені. Вона дає змогу виробляти за 16 днів те, що у польових умовах вирощується за 30 днів. При застосуванні цієї технології витрачається на 95% менше води, на 50% менше добрив. Найбільш затратною складовою цієї технології є освітлення, але затрати на нього можна знизити за рахунок кольорових світлодіодів. Щоправда, попит на цю продукцію стримують високі ціни на логістику, які складають до 1/3 її собівартості [166].

На особливу увагу серед напрямів технологічного прогресу у XXI ст. заслуговують інформаційно-комунікаційні технології. Справа у тому, що Інтернет та інші сучасні інформаційні технології, створюють нові можливості для ведення бізнесу, як з точки зору оперативного управління, так і стратегічного. Нині перед сільськогосподарськими виробниками усього світу постала необхідність пошуку нових шляхів залучення й утримання споживачів. Адже лише виробник, який працює з добре налагодженою маркетинговою інформаційною системою, має нині високі конкурентні переваги. Саме тому все більшої актуальності набуває маркетинговий аудит як засіб оцінювання рівня активності та контролю реалізації маркетингових рішень, який ґрунтується на об'єктивній та достовірній інформації.

У процесі маркетингового аудиту активно застосовують сучасні інформаційні технології маркетингу, зокрема CRM-систему – прикладне програмне забезпечення, призначене для автоматизації стратегій взаємодії із клієнтами, яке базується на розумінні того, що центром філософії бізнесу є клієнт, а основними напрямками діяльності – заходи щодо ефективного маркетингу, продажів і обслуговування клієнтів. Підтримка цих бізнес-цілей містить збір, зберігання й аналіз інформації щодо споживачів, постачальників, партнерів, а також внутрішні процеси підприємства (продаж, маркетинг).

CRM – система управління відносинами із клієнтами, застосування якої дає змогу ефективно й з мінімальною участю співробітників урахувати індивідуальні потреби замовників, а за рахунок оперативності обробки – виявити ризики і потенційні можливості.

До основних принципів CRM-системи відносять:

- наявність єдиного центру (сховища) інформації, куди збираються відомості щодо взаємодії із клієнтами;
- використання багатьох каналів взаємодії: обслуговування в місцях продажів, телефонні дзвінки, електронна пошта, різноманітні заходи, зустрічі, реєстраційні форми на веб-сайтах, поштова розсилка реклами, чати, соціальні мережі;
- аналіз зібраної інформації щодо клієнтів і підготовка даних для прийняття відповідних рішень, наприклад, сегментація клієнтів за їх значимістю, відгуки на промо-акції, прогноз потреб у товарах підприємства;
- при взаємодії із клієнтом підприємству доступна вся необхідна інформація про стосунки з цим клієнтом, рішення приймається на основі цієї інформації, яка, у свою чергу, теж зберігається [376, с. 411].

Стандартна функціональність CRM-системи містить дані щодо продуктів, послуг і цін підприємства; інформацію про стан ринку і конкурентів; систему планування діяльності; модулі (управління контактами, управління оперативною взаємодією з клієнтами, управління укладеними і потенційними угодами); інструменти телемаркетингу, генерації звітів; забезпечує автоматичну підготовку комерційних пропозицій; створює списки потенційних клієнтів тощо [376, с. 411-412].

Крім того, якщо ще в середині минулого століття для того, щоб продати вироблену продукцію фермеру досить було «знати дорогу на ринок», то нині йому необхідно мати у своєму розпорядженні значний обсяг ринкової інформації про пропозицію та попит на сільськогосподарську продукцію всередині країни і за кордоном, діючих стандартах, цінах, транспортних тарифах, обмінних курсах валют, діючих державних програмах, що регулюють збут сільськогосподарської продукції і доходи фермерських господарств, тощо. Розуміючи це, уряди країн Західної Європи та Північної Америки почали надавати практичну маркетингову допомогу фермерам, задіявши потужний арсенал механізмів та інструментів, за допомогою яких вони впливають на

ринкову пропозицію та попит покупців.

Зокрема, для надання кваліфікованих послуг такого роду фермерам практично в усіх провідних країнах у складі Міністерств сільського господарства створені Служби сільськогосподарського маркетингу. Найбільшу службу з маркетингу і контролю за прийнятими державними програмами має Міністерство сільського господарства США. У структуру цієї служби входять три підрозділи: Служба сільськогосподарського маркетингу, Служба інспекції продукції рослинництва і тваринництва, Зернова інспекція. Весь цей блок маркетингової служби очолюється заступником міністра сільського господарства.

Зазначимо, що у США вже багато років функціонують спеціальні служби збору ринкової інформації, де працюють висококваліфіковані маркетологи, які забезпечують фермерів та інших зацікавлених осіб достовірною інформацією про стан кон'юнктури аграрного ринку. За даними ринкових новин про ціни Служба економічних досліджень Міністерства сільського господарства США щомісяця інформує громадськість про динаміку оптових і роздрібних цін на продукти харчування, публікує індекс цін на продукцію, що купується й продається фермерами, контролює динаміку паритету цін на промислові та сільськогосподарські товари. Використовуючи цю інформацію, сільськогосподарські товаровиробники самостійно обирають напрямок спеціалізації господарств, визначають технології виробництва, обсяги й асортименти необхідних матеріальних ресурсів, строки проведення сільськогосподарських робіт і збуту сільськогосподарської продукції.

Отже, для того, щоб витримувати високу конкуренцію на ринку, фермерам потрібно застосовувати новітні і прогресивні технології та вміти швидко оперувати інформацією. Лише тоді їм вдасться виробити продукцію високої якості, організувати стабільний збут продукції і отримати високий прибуток.

В умовах інформаційного суспільства, Інтернет та інші цифрові канали змінили форми і методи маркетингової діяльності, стали поштовхом до появи нової форми маркетингової діяльності – цифрового маркетингу. Цифровий

маркетинг – це вид маркетингової діяльності, де за допомогою цифрових методів по цифровим каналам здійснюється адресне використання маркетингових комунікацій при взаємодії з цільовою аудиторією у віртуальному та реальному середовищі. Ця діяльність спрямована на персоніфіковане просування продукції підприємства цільовій аудиторії та забезпечує активне залучення існуючих і потенційних споживачів на взаємодію з брендом товаровиробників для підвищення ефективності їх маркетингової діяльності [376]. Веб-аналітика підприємства спрямована на використання інформації, отриманої від ефективного функціонування веб-сайту для прийняття ефективних маркетингових і загальнокорпоративних управлінських рішень підприємства стосовно посилення його конкурентних позицій, збільшення частки ринку, обсягів збуту та прибутковості.

Водночас розвиток цифрової економіки має великий вплив на ринок праці: змінюється структура зайнятості, виникають нові вимоги до професійних компетенцій, зростає попит на фахівців у галузі ІКТ. Громадяни, зайняті практично у всіх галузях економіки, мають оволодіти цифровими навичками роботи з інформацією із застосуванням сучасних засобів телекомунікацій і програмних продуктів. Саме у зв'язку з цим, Європейська Комісія просуває різні ініціативи, спрямовані, як на підвищення цифрових компетенцій робочої сили, так споживачів.

Таким чином, пріоритетними напрямками науково-технологічного прогресу в аграрному секторі економіки у XXI ст. є: фундаментальні наукові дослідження з проблем розвитку соціально-економічного та людського потенціалу у сільських районах для забезпечення конкурентоспроможності національного аграрного сектору та його сталого розвитку; біо-, нано-, ІК-технології; екологія та раціональне природокористування. При цьому можна виділити наступні пріоритети науково-технологічного прогресу: підготовка наукових кадрів з пріоритетних напрямів технологічного розвитку; розроблення та впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій,

сучасних технологій і техніки для аграрного сектору; сприяння створенню інноваційних структур (технопарків, бізнес-інкубаторів) тощо.

3.2. Технологічні впливи на структурну динаміку агроіндустрії

Технологічний спосіб виробництва (ТСВ) – це історично визначений спосіб, який ґрунтується на техніко-економічному поєднанні людини із засобами виробництва. Саме пануючий ТСВ визначає характер аграрних відносин у суспільстві та впливає на розвиток соціально-економічних відносин, систему мотивації праці безпосередніх виробників, узгодження їх економічних інтересів з інтересами власників засобів виробництва тощо. Простежимо діалектику взаємовпливів і розвитку системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва в аграрному секторі економіки.

Представники теорії постіндустріального суспільства в основу періодизації історії господарства кладуть розвиток технологічного способу виробництва та виділяють доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільства. Кожному з цих суспільств відповідає певний домінуючий технологічний спосіб виробництва. Доіндустріальному – ручний спосіб виробництва (матеріальною основою якого були примітивні знаряддя праці, а головною продуктивною силою була людина залежна від природи), індустріальному – машинний (матеріальною основою якого була механізація, хімізація, електрифікація, а головною продуктивною силою – система машин, яка значною мірою витіснила з виробничого процесу людину), постіндустріальному – автоматизований (матеріальною основою якого є автоматизація виробництва, а головною продуктивною силою стають знання та інформація). Тобто, як бачимо, менш розвинений і менш ефективний спосіб виробництва змінюється з часом на більш ефективний, який відповідає більш високому рівню розвитку продуктивних сил. При цьому кожен наступний технологічний спосіб виробництва зароджується у попередньому.

Як показує історія розвитку людства, ручний спосіб виробництва притаманний переважно для екстенсивного типу господарювання. Коли ж природні можливості землі до зростання урожайності вичерпують себе, а мускульна енергія людини і робочої худоби демонструють свою обмеженість, загострюється суперечність між екстенсивним типом господарювання і постійно зростаючими потребами населення у продовольстві. Її розв'язання можливе лише шляхом переходу до більш ефективного способу виробництва, яким є машинний спосіб виробництва. Паралельно з переходом від ручного до машинного способу виробництва відбувається і поступовий перехід від феодального ладу до капіталістичного.

І справді, розвиток капіталізму на селі супроводжувався появою нових галузей (вирощування картоплі, буряка, тютюну, бавовни) та перерозподілом праці між виробництвом окремих культур (знизилась частка зайнятих у виробництві зернових і зросла у виробництві технічних культур). Продуктивність у галузі тваринництва у цей час хоча і зростала, однак значно повільніше, ніж урожайність у галузях рослинництва. Це було пов'язано з тим, що все більші площі земель відводилися для обробітки. Однак розвиток сільського господарства відбувався повільніше, ніж промисловості, у якій на той час спостерігалася концентрація виробництва і поширення монополістичних об'єднань. Це посилювало суперечності між містом і селом та вимагало сприяння з боку уряду в організації на селі більш крупних форм господарювання, переходу до механізованого сільськогосподарського виробництва.

У результаті вищезазначених процесів у середині ХХ ст. у розвинутих країнах відбулася так звана «зелена революція», яка перетворила їх сільське господарство на індустріальну галузь. Батьком цієї революції був мексиканський селекціонер Норман Борлауг, який вивів новий високоврожайний сорт пшениці «Мексікале». Слідом за ним, селекціонери почали виводити високоврожайні сорти інших сільськогосподарських культур. Проте «зелена революція» пов'язана не лише із виведенням у сільському

господарстві нових високоврожайних сортів рослин, але й з появою високопродуктивних порід тварин, запровадженням передової агротехніки, механізацією сільськогосподарського виробництва, що у сукупності викликало значне зростання продуктивності сільськогосподарської праці. Було повністю механізовано обробіток ґрунту, збирання картоплі, зернових та кормових культур, частково вдалося механізувати збирання овочів і фруктів. Зросла кількість добрив та пестицидів внесених на 1 га оброблюваної землі [191].

За рахунок зростання потужності й універсальності сільськогосподарської техніки відбулося зменшення її кількості у господарствах. Підвищився рівень електрифікації сільськогосподарських робіт. Це дало можливість механізувати трудомісткі роботи у тваринництві, створити автоматичні системи і лінії. За рахунок розвитку виробничої інфраструктури, продукцію почали перевозити автомобільним і залізничним транспортом.

Основною формою господарювання у ХХ ст. у більшості розвинутих капіталістичних країнах були фермерські господарства. Однак, у зв'язку із посиленням концентрації виробництва кількість ферм поступово почала зменшуватися, а самі ферми укрупнююватися та перетворюватися на сучасні сільськогосподарські підприємства (несімейні корпорації).

Наслідком використання інтенсивних методів господарювання стало зростання продуктивності праці сільськогосподарських підприємств та зменшення кількості зайнятого населення у сільськогосподарському виробництві. У той же час, у результаті руйнування гумусу та активізації ерозії це призвело до погіршення якісного складу ґрунтів, забруднення їх пестицидами і добривами, погіршення якості сільськогосподарської продукції, значного вичерпання енергетичних ресурсів (вугілля, нафти, газу), які використовувалися для виробництва мінеральних добрив тощо. Різке зростання споживання вичерпних енергоресурсів і виснаження ресурсів ґрунту далися взнаки ще до початку 80-х років ХХ ст.

Таким чином, застосування машинного способу виробництва у розвинутих країнах світу, з одного боку, призвело до зростання продуктивності праці у

галузі та приросту виробництва сільськогосподарської продукції, даючи можливість їм досягти високого рівня самозабезпечення продуктами харчування, а, з іншого боку, призвело до виснаження природних ресурсів, зростання витрат енергетичних ресурсів, хімізації ґрунтів, забруднення навколишнього середовища, небезпечних масштабів набула вітрова і водна ерозія ґрунтів, праця селян стала більш монотонною, зросло технологічне безробіття.

Незважаючи на зазначені негативи, монополісти прагнули до ще більшого зростання продуктивності праці, адже конкуренція на світовому ринку агропродовольчої продукції під впливом зростання попиту на зерно і сою та підвищення цін на енергоносії загострювалася. Розв'язати зазначені суперечності машинного способу виробництва міг лише перехід до нового способу виробництва, який мав базуватися на наукоємних та ресурсозберігаючих технологіях.

У 70-80-х роках ХХ ст. під впливом НТР сільське господарство розвинутих країн вступило у новий етап свого розвитку, здійснивши перехід до нового способу виробництва, у якому провідна роль належить біо-, нано-, космічним технологіям тощо. Даний спосіб виробництва передбачає створення автоматизованих, ізольованих від зовнішнього середовища, замкнених аграрних систем, так званих агротехноценозів (наприклад, птахофабрики). Вчені ознаменували цей етап як «біотехнологічна революція», яка передбачає перехід до більш енерго- і ресурсоекономних методів ведення сільськогосподарського виробництва.

Даний етап розвитку сільського господарства характеризується формуванням в економіках розвинутих країн агропромислових комплексів (АПК), широким впровадженням досягнень науки у сільськогосподарське виробництво, змінами у ресурсному забезпеченні галузі, у відтворенні основного капіталу, у спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, у формах організації інтеграційних зв'язків із суміжними галузями АПК, активною інвестиційною діяльністю господарюючих суб'єктів,

розвитком виробничої і соціальної інфраструктури на селі. Водночас перехід до нового технологічного способу виробництва призвів до змін у напрямках науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), зрушень у галузевій та регіональній структурі виробництва, у структурі виробничих ресурсів та організаційних формах виробництва. Зупинимось на характеристиці цих зрушень у агроіндустрії більш детально.

Відбуваються зміни у галузевій структурі виробництва. У структурі товарної продукції розвинутих країн світу зросла частка тваринництва переважно м'ясного напрямку. При цьому зменшилась роль свинарства та птахівництва яєчного напрямку. У структурі рослинницької продукції зменшилась частка картоплі. Це пов'язано з тим, що картоплю все рідше використовують у харчовому раціоні та для відгодівлі свиней (за рахунок збільшення у кормах частки зерна). Крім того, відбулися зміни у якійсній структурі сільськогосподарської продукції (у зерні, м'ясі, молоці підвищився вміст білка, цукру – у цукрових буряках, крохмалю – у картоплі тощо). Почали вирощувати нові сорти рослин, які вирізняються вищим вмістом поживних речовин, вітамінів тощо.

Підприємства харчової промисловості при закупівлі сільськогосподарської сировини почали висувати більш жорсткі вимоги якості щодо вмісту поживних речовин у фруктах та овочах. Такі вимоги зумовили необхідність змін у селекційній роботі, технологіях та сприяли поглибленню спеціалізації ферм. Зокрема, у ЄС для промислової переробки починають розводити свиней переважно м'ясного напрямку.

У зв'язку з покращанням та розширенням автомобільних доріг, появою спеціалізованого транспорту з холодильними установками, відбулися зміни і у регіональній структурі сільськогосподарського виробництва. Тепер воно почало концентруватися у районах з оптимальними природними умовами.

НТП призвів до якісних змін у структурі виробничих затрат сільського господарства: жива праця почала замінюватися індустриальними засобами (машинами, мінеральними добривами, пестицидами тощо). Відбулися зміни і у

структурі трудових ресурсів. У міру зростання концентрації землі, капіталу і виробництва у сільському господарстві розвинутих країн відбулося зменшення використання сімейної праці (однак вона всеодно залишається домінуючою) і збільшення найманої праці, яка переважно зосереджується у великих господарствах. Зріс попит на висококваліфікованих працівників, які вміють користуватися сучасними сільськогосподарськими машинами та застосовувати новітні технології. Відбулося зростання рівня кваліфікації фермерів. Такі зміни у професійній підготовці зайнятих зумовлені поширенням різноманітних форм підготовки кадрів.

Майже не зазнали змін розмір і структура оброблюваної землі. Це пов'язано з аграрною політикою розвинутих країн, яка спрямована на обмеження виробництва сільськогосподарської продукції шляхом консервації частини земель. Однак, цього не можна сказати про зміни у структурі капіталу, які були викликані активною інвестиційною діяльністю. Спостерігається зростання у структурі капіталу машин, обладнання, меліоративних споруд та елементів виробничої інфраструктури.

Спостерігаються зміни і в організації сільськогосподарського виробництва, які проявляються у підвищенні рівня його спеціалізації, концентрації, посиленні інтеграційних зв'язків із суміжними галузями АПК. В аграрних секторах розвинутих країн практично немає неспеціалізованих господарств. Багато фермерських господарств спеціалізуються не лише на виробництві певного продукту, а навіть на його певному виді або сорті. Набула поширення технологічна спеціалізація фермерських господарств, коли вони виконують лише одну виробничу операцію (утримують дійних корів, займаються племінною роботою або вирощують курчат для продажу тощо).

Паралельно із спеціалізацією сільськогосподарського виробництва, відбувається його концентрація у великих сільськогосподарських підприємствах, кількість яких зменшується, а розміри зростають. Відповідно до цього у сільському господарстві розвинутих країн зменшилася частка малих і середніх ферм як у загальній кількості господарюючих суб'єктів, так і у

виробництві товарної продукції. Однак, високі темпи концентрації виробництва викликані не лише поширенням індустріальних методів ведення господарства, зростаючим попитом населення на продукти харчування, позитивними довгостроковими прогнозами зростання цін на сільськогосподарську продукцію, а й інфляційними процесами в економіках цих країн.

Посилення процесів спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, а також проникнення промислово-торговельних фірм у сільськогосподарське виробництво, а сільськогосподарських корпорацій в несільськогосподарські сфери виробництва, призвело до виникнення нових форм господарювання із замкнутим циклом виробництва, так званих агропромислових об'єднань (АПО), у яких виробництво продукції технологічно і організаційно пов'язане не лише з її переробкою і збутом, а й з матеріально-технічним постачанням методом прямих господарських зв'язків. При цьому форми міжгалузевих зв'язків є самими різноманітними. Агропромислові об'єднання найбільш поширені у тваринництві, птахівництві (вирощування бройлерів) та трудомістких галузях рослинництва (цукрових буряків, деяких видів овочів і фруктів).

У розвинутих країнах світу найбільшого поширення у агроіндустрії отримали горизонтально інтегровані кооперативні АПО. Вони створюють сприятливі умови для поширення у сільському господарстві вертикально інтегрованих кооперативів, формування яких, до речі, у країнах ЄС стимулюється державою шляхом надання пільгових кредитів, податкових пільг, державної фінансової допомоги.

Однак найбільшими гравцями на ринку аграрної продукції у світі вважаються великі національні та міжнародні агрохолдинги та аграрні ТНК. В основі стратегій діяльності останніх «зелена революція» та капіталізація процесів аграрного виробництва (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Складові стратегії ТНК

Джерело: розроблено автором

Цикл обороту капіталу в аграрному виробництві у переважній більшості країн становить один рік. Тобто аграрії надають перевагу інвестиціям з коротким терміном окупності. Такі інвестиції переважно стосуються інвестування у технічне переоснащення аграрного виробництва на інноваційних засадах із застосуванням ІТ-технологій та розробок цифрової економіки, та інвестування у придбання земельних ресурсів.

З даних таблиці 3.1 видно, що серед угод, які уклали іноземні інвестори за межами своєї країни, переважають угоди для придбання земель сільськогосподарського призначення з подальшим виробництвом на них продукції рослинництва. Такі угоди характеризуються капіталовкладеннями у розвиток механізації та автоматизації з переходом до високопродуктивного, моноструктурного аграрного виробництва з мінімальним використанням найманої праці. А от серед угод, які іноземні інвестори уклали на своєму національному ринку, переважають угоди з придбання земель сільськогосподарського призначення з подальшим виробництвом на них продукції багатоцільового призначення (тобто мова йде про створення аграрних комплексів багатоцільового призначення).

Спеціалізація угод з придбання земель сільськогосподарського призначення у світі у 2000-2017 рр. [108, с. 17]

Ціль інвестування	Питома вага угод від загальної площі угідь у відсотках, %
Угоди, які здійснюють іноземні інвестори на світових ринках і які ставлять за мету виробництво:	
Біопалива	16,3
Продукції рослинництва	39,3
Продукції тваринництва	1,9
Непродовольчих товарів	2,6
Багатоцільове призначення	26,7
Угоди невизначеного характеру	13,3
Усього	100,0
Угоди, які здійснюють інвестори на внутрішньому, національному ринку країни для виробництва:	
Біопалива	1,0
Продукції рослинництва	2,2
Продукції тваринництва	0,3
Непродовольчих товарів	0,3
Багатоцільове призначення	94,0
Угоди невизначеного характеру	2,2
Усього	100,0

Щоправда, потрібно констатувати, що застосування автоматизованого способу виробництва у сільському господарстві виявився посильним переважно монополіям, яких стимулює до його використання конкуренція на світовому ринку. Серед стримуючих факторів застосування цього технологічного способу виробництва можна назвати великі розміри капіталовкладень та потенційні ризики для здоров'я людини та навколишнього середовища. Негативно ставляться до поширення цього способу виробництва і профспілки через збільшення кількості безробітних у галузі.

Таким чином, автоматизований технологічний спосіб виробництва, з одного боку, призвів до суттєвого підвищення урожайності рослин, продуктивності тварин, продуктивності праці сільськогосподарських робітників, що, у свою чергу, позитивно позначилося на збільшенні обсягів валового виробництва сільськогосподарської, та обумовив появу нових сфер діяльності. Але, з іншого боку, він призвів до загострення економічних,

соціальних та екологічних суперечностей, та ще більше актуалізував проблему якості продуктів харчування через вміст в них ГМО.

Зокрема, загострення економічних і соціальних суперечностей при новому технологічному способі виробництва знаходить свій прояв у перевиробництві сільськогосподарської продукції у розвинутих країнах та одночасному загостренні проблеми голоду у світовому масштабі, подальшому поглибленні нерівності у доходах між багатими та бідними країнами, що негативно позначається на можливостях саморозвитку останніх. Так, Н. Бердсолл, дослідивши пропорції національних економік найбагатших і найбідніших країн світу, дійшов висновку, що відставання останніх від найбагатших країн світу останніми роками суттєво зросло. Він пише, що «у наш час США, країни ЄС та Японія є у 100 разів багатшими за Ефіопію, Гаїті, Непал (на початку ХХ століття таке відставання було на рівні 10:1). Різниця в доходах на душу населення (10% найбагатших американців до 10% найбідніших ефіопців) перевищує 10 тисяч разів» [106, с. 86]. А за підрахунками Д. Перкінса, якщо на початку ХХ ст. багаті люди жили краще за бідних у 19 разів, то наприкінці століття – у 78 разів [345].

Взагалі, слід зазначити, що глобалізація економіки має суперечливий і диспропорційний характер, а її вигоди та загрози між різними країнами світу розподіляються нерівномірно. З одного боку, вона за рахунок міжнародного поділу праці дає змогу зменшити витрати виробництва, залучати капітали для розв'язання проблем економіки, сприяє поширенню нових технологій, а з іншого – вона призводить до інтернаціоналізації господарського життя й загострення конкуренції на ринках товарів, послуг та капіталів у зв'язку з тим, що доходи від нововведень надходять саме у центри глобальних економічних мереж. Це призводить до посилення диспропорцій у світовій економіці та наростання соціальної поляризації.

Разом з тим, світові асиметрії та диспропорції розвитку проявляють себе не лише через поляризацію країн світу. Асиметрії в рівнях розвитку проявляються

й при оцінці всіх параметрів на душу населення. У бідних країнах проживає в середньому близько 70 % світового населення, у багатих – 20 % [472, с. 28].

Суттєві розбіжності між багатими та бідними країнами проявляють себе також у структурі багатства. Найбільші диспропорції спостерігаються за часткою у структурі багатства природного (сільськогосподарські угіддя, ліси, корисні копалини та енергетичні ресурси) і нематеріального капіталу (людський, соціальний та інституційний капітал). Країни ОЕСР із високим рівнем доходів значно випереджають бідні країни за часткою в структурі національного багатства нематеріального капіталу. Бідні країни випереджають багаті за часткою природного капіталу.

При цьому аналіз темпів зростання виробництва та його впливу на соціально- економічну нерівність дає змогу стверджувати, що [472, с. 29]:

- темпи зростання в країнах, які розвиваються, не дають змогу скоротити розриви в рівнях розвитку через випереджаючі темпи зростання кількості населення;

- абсолютне зростання обсягів виробництва в країнах, що розвиваються, не завжди приводить до очікуваного ефекту через диспропорції в ціноутворенні на світових ринках та особливості номенклатурного експорту товарів у країнах, що розвиваються. Бідні країни характеризуються менш диверсифікованою економікою і структурами експорту, що робить їх набагато вразливішими для коливань цін на сировину і потрясінь на міжнародних фінансових ринках. Крім того, країни, що розвиваються, мають менші можливості на переговорах, де встановлюються норми, що регулюють глобальні ринки;

- незважаючи на зусилля бідних країн, багаті країни продовжують свою експансію на більшості товарних ринків і залишаються як провідними експортерами, так і імпортерами товарів та послуг.

Це, у свою чергу, породжує нові, часто перекручені, форми економічних і життєвих ціннісних орієнтирів окремих осіб і значних соціальних груп населення планети. Основу таких «перекручених, зрадливих» форм складають фактично деструктивні погляди на місце та роль праці у забезпеченні умов

зростання власного добробуту та якості споживання. Такі ціннісні орієнтири, спрямовані не на участь у створенні, розвитку, а на споживання, перерозподіл, а отже, спотворюють ціннісні принципи свободи та раціональної економічної поведінки [184, с. 19-22].

І справді, впровадження досягнень НТП у виробничий процес у аграрному секторі призводить до ряду суперечливих тенденцій. По-перше, у результаті зростання продуктивності праці відбувається посилення її інтенсифікації, що призводить до появи нових форм виробничого травматизму (перевтома, стреси, психічні розлади тощо). Тобто має місце загострення суперечності між якістю праці та якістю життя, яка може бути розв'язана лише через розвиток характеру та змісту праці, через безпосередню участь людини у процесі праці в усіх її сучасних формах і різновидах. По-друге, у результаті застосування у виробничому процесі високотехнологічних машин, зменшується потреба у некваліфікованих та низькокваліфікованих працівниках (що призводить до збільшення кількості безробітних у цій професійно-кваліфікаційній групі зайнятих, погіршення їх економічного та соціального становища) та зростає частка у структурі зайнятих висококваліфікованих працівників, які вміють користуватися новою технікою та обслуговувати її, застосовувати нові альтернативні технології ведення сільськогосподарського виробництва.

Така ситуація, у свою чергу, призвела до масового підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня працівників сільського господарства розвинутих країн. Наслідком такої ситуації нині стало те, що більшість висококваліфікованих працівників змушені погоджуватися на виконання робіт, що не потребують такого високого рівня кваліфікації. Ця тенденція посилюється діями монополій, які бажаючи зекономити на людському капіталі, вдаються до «раціоналізації» праці, поділяючи роботу на найпростіші операції, у результаті чого праця у сільськогосподарському виробництві стає монотонною і не цікавою. Паралельно з цим відбувається відтік трудових ресурсів із сільського господарства в інші галузі і сфери національної економіки (освіта, охорона здоров'я, науково-дослідні інститути, сільськогосподарське машинобудування,

майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки, інформаційне обслуговування аграрного бізнесу і населення, сільський туризм, гончарне ремесло тощо).

Однак у XXI ст. концепцією розвитку аграрної економіки, як відомо, стала Індустрія 4.0, сутність якої полягає в тому, що всі фізичні об'єкти будуть певним чином постійно підключені до єдиної світової мережі з метою обміну інформацією без залучення до цього людини. Її основу складають такі дев'ять розробок науково-технічного прогресу [405, с. 35-36]:

1. Великі бази даних та їх аналіз. Завдяки інформаційно-комунікаційним засобам та технологіям обсяг структурованих і неструктурованих даних у бізнесі, що надходять з великої кількості різних джерел, лише зростає та виникає проблема оперативного здобуття з них потрібної цінної аналітичної інформації, для прийняття виважених та ефективних управлінських рішень. Процес пошуку великого обсягу інформації та її подальша обробка й дістали назву «Великі дані». Окрім того, залишається актуальною й процедура інтелектуального аналізу даних.

2. Автономні роботи – це роботи, які спроможні самостійно виконувати завдання без втручання людини.

3. Моделювання використовується наразі у значній мірі лише на етапах проектування виробничих бізнес-процесів, окремого нового виробничого устаткування чи нової продукції.

4. Горизонтальна та вертикальна системна інтеграція. Наразі сучасні інформаційно-комунікаційні засоби та технології дозволяють поєднати в єдиний інформаційний простір у межах одного підприємства всі його підрозділи, в межах одного логістичного ланцюга постачання всіх його учасників тощо.

5. Промисловий інтернет речей буде пов'язувати всі компоненти виробництва в єдину мережу обміну інформацією у режимі реального часу.

6. Кібербезпека передбачає проведення заходів, які пов'язані із захистом місць зберігання та обробки даних, мереж їх передачі.

7. Хмари (хмарні технології), продуктивність яких буде зростати, забезпечуючи майже миттєвий доступ та обробку даних.

8. Адитивне (додаткове) виробництво, основою якого є 3-D друк, за допомогою якого вже створюються прототипи майбутньої готової продукції та виробляються нескладні деталі та готова продукція.

9. Розширена (або віртуальна) реальність буде використовуватися працівниками підприємств для навчання, прийняття рішень тощо.

Отже, основою Індустрії 4.0 є інформаційні засоби та технології, які ґрунтуються, в першу чергу, на наукових, управлінських та інформаційних інноваціях, що, у свою чергу, вимагає перегляду підходів до аграрного виробництва. До цих принципів необхідно закласти такі, які, перш за все, обумовлюють адаптивність агротехнологій до природних умов, безпечність і якість продукції, збереження біорізноманіття та агроландшафтів.

Тобто, як бачимо, в умовах промислової революції 4.0 пріоритетності набувають саме технологічні виклики і впливи, що призводить до якісних змін насамперед у змісті та характері праці у агроіндустрії, організаційних моделях агробізнесу, всій системі відносин власності з домінуванням людського капіталу та нематеріальних активів.

З усього вищевикладеного випливає, що соціально-економічні відносини обумовлюють існування певного історично визначеного ТСВ та впливають на його соціально-економічні результати функціонування. З іншого боку, ТСВ впливає на розвиток соціально-економічних відносин, систему мотивації праці безпосередніх виробників, узгодження їх економічних інтересів з інтересами власників засобів виробництва, призводить до змін у характері та змісті праці, системі відносин власності тощо. Водночас, як показує аналіз закономірностей розвитку колишнього СРСР і США у середині ХХ століття не завжди розвиток техніки і технологій кореспондує із розвитком соціально-економічних відносин. На прикладі СРСР видно, що буває, коли техніка і технології розвиваються, а соціально-економічні відносини знаходяться у статичному стані, або на прикладі США можна пересвідчитися, що коли вони відставали

від СРСР у розвитку техніки і технологій, їх соціально-економічні відносини перебували у русі. Звідси випливає, що на розвиток суспільства визначається не лише розвитком техніки і технологій, а й соціальними чинниками (свідомістю, культурою, моральними цінностями).

Технологічний спосіб виробництва має свої періоди життєвого циклу: виникнення, становлення, зрілості, спаду. А кожен період може мати свої фази існування. Зазвичай, кожному періоду життєвого циклу конкретного ТСВ відповідає певна його суспільна форма. Так, виникнення ручного технологічного способу виробництва відбулося у первісному ладі, становлення – у рабовласницькому, зрілість – при феодализмі, а спад – у період кризи і розпаду феодализму.

Про старіння існуючого ТСВ в аграрному секторі, його кризи і необхідність заміни новим способом виробництва, який, до речі, витікає із попереднього технологічного способу виробництва, свідчить суттєве і стійке падіння ефективності ТСВ, яке супроводжується аграрними кризами. Причини кризи ТСВ можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Так, криза ручного способу виробництва зумовлена обмеженістю земельних ресурсів, силових і енергетичних можливостей людського фактору, ініціативи безпосередніх виробників, впливом трудових ресурсів в інші галузі, загостренням суперечностей між власниками засобів виробництва і безпосередніми виробниками, між великою земельною власністю і дрібним селянським господарством, невідповідністю можливостей ручного способу виробництва потребам торгового і промислового капіталу та суспільства у цілому.

Криза машинного способу виробництва обумовлена сировинною та енергетичною кризами, суперечністю між дрібними і великими формами господарювання, між формами власності і формами господарювання, між виробничою і управлінською працею, що позначається на мотивації найманих працівників, між способом виробництва і потребами монополій та ТНК, обмеженістю можливостей машинного способу виробництва у задоволенні зростаючих потреб суспільства, загостренням соціальних суперечностей

(зростання безробіття, підвищення освітніх і кваліфікаційних вимог до працівників із боку роботодавців), інтенсифікацією та інтернаціоналізацією господарської діяльності, збільшенням кількості наявної інформації та розширенням засобів її поширення, акумулювання і переробки, взаємозалежністю господарств через обтяжливість ізольованого існування, зростанням господарської культури суб'єктів господарювання під впливом зростання ролі держави в економічних процесах тощо.

Щодо автоматизованого способу виробництва, то про його кризу, поки що, говорити зарано. Разом з тим, застосування такого способу виробництва, хоч і дало змогу збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, полегшити фізичну працю сільськогосподарських працівників, однак, у той же час, призвело до перевиробництва у розвинутих країнах, невдоволеності працівниками своєю працею в умовах «раціоналізації праці», незадовільною залишається екологічна ситуація (виникають нові хвороби людей, рослин, тварин) тощо. Тому вже зараз спостерігається частковий перехід до органічного ведення землеробства та екологічно чистого сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, виникнення й якісна зміна ТСВ обумовлена суперечністю між продуктивними силами і техніко-економічними відносинами, а саме: невідповідністю рівня розвитку продуктивних сил рівню розвитку техніко-економічних відносин. Зміна ТСВ є закономірною, адже у попередньому ТСВ завжди є зародки майбутнього способу виробництва, який з'являється із розпадом попереднього. Так, машинний спосіб виробництва зародився у надрах ручного способу виробництва. Його зародком була поява обміну, подальший розвиток якого призвів до еквівалентної форми реалізації продуктів праці на ринку, подальшого поділу праці і виробництва, появи та поширення торгового і лихварського капіталу, який проник у сферу сільськогосподарського виробництва. Автоматизований спосіб виробництва зародився у межах машинного способу виробництва. Зародками цього способу виробництва були поява грошей, розвиток промислового і банківського капіталу. До того ж

кожний наступний ТСВ розв'язує суперечності попереднього способу виробництва.

Виникнення нового ТСВ не призводить до повного зникнення попереднього способу виробництва, тобто вони співіснують і взаємодіють. Співіснування різних способів сільськогосподарського виробництва обумовлене, на нашу думку, такими чинниками:

1. специфікою галузі та відтворювальних процесів у ній;
2. різноманітністю суб'єктно-об'єктного складу (зокрема, не всі сільськогосподарські роботи можна замінити технічно, не у всіх галузях це доцільно і можливо (бджільництво, квітникарство тощо); наявність різних за розміром та товарністю організаційно-правових форм господарювання та суб'єктів господарювання, які мають різні платоспроможні можливості по придбанню матеріально-технічних засобів; необхідністю виживання особистих селянських господарств в умовах економічних криз тощо);
3. рівнем економічного розвитку країн, аграрною політикою урядів та їх участю у міжнародних економічних відносинах тощо.

Найбільш стійким і довговічним серед усіх ТСВ, як показала практика, є ручний спосіб виробництва, який і по нині застосовується у сільському господарстві всіх країн світу. На нашу думку, це пов'язано, по-перше, з його суспільною основою (у первісному ладі – община, у теперішніх умовах – різні види кооперативів, які функціонують на принципах рівності, добровільності, демократичності тощо) та «природністю» виробництва; по-друге, можливостями його застосування, як у дрібних, так і великих господарствах (на основі кооперації праці робітників); по-третє, має значний потенціал до вдосконалення через своїх носіїв, їх бажання підвищувати свій освітній і кваліфікаційний рівень, бажання господарювати; по-четверте, здатен пристосовуватися до нових умов, розв'язувати соціальні і економічні суперечності.

Таким чином, на підставі розгляду процесу розвитку продуктивних сил протягом усієї історії людства, можна визначити такі закономірності розвитку

технологічного способу виробництва: 1) невинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва; 2) розвиток усіх його складових; 3) провідна роль людського фактора на всіх етапах еволюції технологічного способу виробництва; 4) історична тривалість життєвого циклу ТСВ визначається його відповідністю своїм носіям, тобто він має змінюватися синхронно з освітнім і кваліфікаційним рівнем працівників; 5) поява нового ТСВ не призводить до зникнення попереднього, різні способи виробництва співіснують і взаємодіють.

3.3. Суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу

Сучасний розвиток будь-якого підприємства чи галузі фактично неможливий без впровадження та використання новітніх технологій, які визначають рівень конкурентоспроможності на ринках, сприяють підвищенню продуктивності праці, скороченню витрат та нарощуванню обсягів сільськогосподарського виробництва. Варто зауважити, що виділяють такі етапи розвитку технологій аграрного бізнесу в ХХ ст. (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Етапи розвитку технологій аграрного бізнесу в ХХ ст.

Джерело: [109]

Розглянемо їх більш детально.

1 етап (30-50-х роках ХХ ст.) – коли для багатьох культур було створено індустриальні технології вирощування, основним недоліком яких було надмірне ущільнення ґрунту важкими агрегатами.

2 етап (60-х роки ХХ ст.) – коли набуло широкого поширення використання мінеральних добрив, що дало змогу підвищити урожайність сільськогосподарських культур та збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції.

3 етап (70-80-ті роки ХХ ст.) – використання пестицидів з метою захисту посівів від бур'янів, шкідників і хвороб. Такі технології забезпечують найбільшу врожайність та є основним інструментом забезпечення людства продуктами харчування. Щоправда, поширення таких технологій призвело до порушення сівозмін та забруднення навколишнього середовища і рослинницької продукції агрохімікатами. Тому з метою вирішення проблем екологічного характеру в 90-х роках ХХ ст. були створені ресурсоощадні технології.

4 етап (90-ті роки ХХ ст.) – застосування ресурсоощадної технології, характерною ознакою якої є дотримання сівозміни з обов'язковим введенням у сівозміну поля бобових культур. Це дало змогу знизити внесення мінеральних добрив і при цьому не зменшити рівень урожайності сільськогосподарських культур. Однак через те, що інтенсивні технології створюють проблеми в енергетичному балансі та не завжди є економічними ефективними, це обумовило виникнення і розвиток біологічних (органічних) технологій, головними ознаками яких є ефективне використання принципу плодозмінності в сівозмінах, системи удобрення на основі органіки, соломи, повна відмова від застосування агрохімікатів. Проте основним недоліком біологічних технологій є низька врожайність.

Розвиток біологічних технологій обумовив поширення технології мінімальної обробітки ґрунту й точного землеробства, а саме [109, с. 75-76]:

1. «Mini-till», яка передбачає мінімізацію техніко-технологічного впливу на ґрунт під час його обробітку, що підвищує економічну ефективність й

екологічність процесу вирощування сільськогосподарських культур за рахунок зниження погодно-кліматичного впливу, суттєвого зменшення рівня витрат палива, добрив, засобів захисту рослин, скорочення використання сільськогосподарської техніки, зростання врожайності, оптимізації сівозмін, покращення стану природного середовища тощо. Переваги цієї технології: підвищення родючості ґрунту протягом 5-7 років; зменшення кількості проходів техніки; збереження більшої кількості вологи у ґрунті та ін., а недоліки – необхідність щорічного застосування гербіцидів та більш потужних тракторів; висока вартість гербіцидів;

2. «No-till» або «Zero-till» (технологія нульового обробітку) як спосіб обробітку ґрунту, що не пропонує механічних рішень для усунення ущільнень на глибині 30-35 см. Вона є ідеальною системою обробітку ґрунту для захисту поверхні від ерозії. Переваги технології: відсутність ущільнення ґрунту; зростання родючості ґрунту та зменшення витрат на його обробіток, серед основних недоліків – необхідність щорічного застосування гербіцидів, нової техніки та застосування сидератів.

3. «Strip-till» (смуговий обробіток ґрунту) – це система раціонального природокористування, за якої відбувається мінімальна обробка ґрунту. Вона поєднує в собі переваги звичайної обробки ґрунту, такі як просушку ґрунту і прогрів, із можливістю їх захисту при ріллі завдяки тому, що зачіпається лише та ділянка ґрунту, в яку закладається рядок насіння. Також ця технологія дає змогу успішно проводити підкорінне підживлення рослин із застосуванням органічних добрив при використанні відповідної техніки. Переваги технології: підвищення родючості ґрунту та врожайності, протидія ерозії тощо, а недоліки – залежність від кліматичних умов та необхідність потужної техніки

Разом з тим, нині відбувається системне технічне переоснащення технологій у рослинництві. Створюються багатофункціональні агрегати, які дають змогу виконувати різні операції за один прохід. Так, за допомогою ґрунтообробно-посівного агрегату якісно обробляється ґрунт і одночасно виконується сівба зернових, зернобобових, ріпаку та інших культур.

Зменшується кількість проходів техніки полем, створюються сприятливі умови для розвитку ґрунтової біоти, накопичення і використання води, макро- і мікроелементів, формується принципово інша філософія щодо використання ґрунту як засобу виробництва і як живої субстанції.

Щодо рослинництва, то новітні техніко-технологічні рішення нині пов'язані, у першу чергу, з селекційною роботою та генною інженерією, органічним землеробством, мікрозрошенням, космічними технологіями та нанотехнологіями. Нині для активізації виробництва продукції рослинництва найпоширенішим є використання і впровадження досягнень селекції та генної інженерії. Проте традиційна селекція вимагає достатніх витрат часу й великих масштабів схрещувань і досліджуваного селекційного матеріалу, тому вона витісняється маркерною, яка характеризується тим, що, маючи певні гени, дає змогу контролювати їх під час селекції, що підвищує надійність й ефективність відбору, скорочуючи при цьому період створення.

Особливого поширення нині набули технології генної інженерії, застосування яких дає змогу надати рослинам нових ознак: стійкість проти шкідників, гербіцидів; здатність нейтралізувати токсичні речовини, що знаходяться у ґрунті, воді тощо. ГМО – це не селекційні гібриди, які створюються шляхом переносу генів від одного виду живого організму до іншого з метою надання йому нових якостей. Варто зауважити, що посіви ГМО-культур постійно зростають. Лідерами з розповсюдження ГМО є Бразилія, Аргентина, Китай, Індія, ПАР, Південний Судан.

Однак, генна інженерія несе як певні вигоди, так і загрози. Зокрема, генно-модифіковане насіння небезпечне, в першу чергу, тим, що фактично підсаджує фермерів на конкретного їх виробника. Адже модифіковані рослини повністю витісняють з земель своїх менш стійких натуральних родичів, а ГМ-рослини, як правило, безплідні – з їхнього насіння на майбутній рік нічого не виростає. Агропідприємства і фермери змушені купувати всі набори насіння заново, збільшуючи свою залежність від імпорту. У результаті запилення від ГМ-

рослин в залежність можуть потрапити і сусіди, які нічого не підозрюють, засіваючи свої поля звичною органікою.

Проблема надзвичайно актуальна ще й тому, що ніхто не перевіряє, що саме завозиться в країну. Існує реальна загроза перетворитися на звалище генетично модифікованого непотрібу, який не відповідає загальноприйнятим стандартам. Існує також серйозна небезпека потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-сортів, адже вони, як власники, мають виключне право на продаж і поширення насінневого матеріалу, і за несанкціоноване використання стягують величезні штрафи. Крім того, у даний час три мегакомпанії контролюють більше половини світового ринку насіння, що дозволяє цінам стрімко зростати вгору.

Але найбільшої шкоди може понести навколишнє середовище. Модифікований генетичний матеріал зберігається в залишках рослин, потрапляє у ґрунт, що згубно впливає на нього. Крім того, при цьому ознаки ГМ-рослин, наприклад, стійкості до гербіцидів, можуть набувати і бур'яни. На тлі загального зменшення біорізноманіття небезпечним є генетичне забруднення навколишнього середовища. Майже всі вчені говорять про те, що використання методики генної трансформації призводить до зменшення об'єму пестицидів, необхідних для боротьби з шкідниками та хворобами.

Разом з тим, у новій продукції не тільки вище врожайність. Вона також містить значно менше різного роду пестицидів – отруйних речовин, які використовуються в боротьбі з хворобами, шкідниками і бур'янами. США завдяки використанню генно-модифікованих рослин щороку економлять кілька мільярдів доларів на тому, що не обприскують поля отрутою. Відповідно до цього зменшується негативний вплив на довкілля.

Використання генно-модифікованих рослин зменшує біорізноманіття, бо агропромислові фірми розчищають землю для своїх рослин і зосереджуються на виробництві тільки одного типу культури. Це масштабне монокультурне рослинництво призвело до скорочення розмаїття рослин. На ГМ-фермах ще гірше, тому що вони не тільки вирощують один вид рослин (наприклад,

кукурудзу, сою, рис), але і всі рослини в межах цього сорту через одне джерело змінених рослин генетично ідентичні. Така одноманітність культур викликає занепокоєння, бо це робить наші продукти харчування особливо чутливими до змін клімату, до хвороб і шкідників. І від цього страждає не тільки біологічне різноманіття рослин. Як уже згадувалося, комахи, такі як бджоли і метелики вже страждають, і гербіциди як відомо, призводять до вроджених дефектів і до скорочення популяції земноводних, птахів, ґрунтових організмів, і морських екосистем.

Виділяють такі позитивні та негативні наслідки вирощування ГМ-продуктів: позитивні наслідки – більш висока врожайність, кращі якості продуктів харчування; зменшення обсягів використання гербіцидів та інсектицидів та відповідно до цього зростання прибутків виробників та покращення стану довкілля і зменшення негативних наслідків для здоров'я; стійкість таких культур до засухи, морозів; негативні наслідки – вартість насіння трансгенозів на третину вища за звичайне; можливість схрещення трансгенозів із дикоросами, що може призводити до появи бур'янів, стійких до гербіцидів; витіснення трансгенними рослинами природних диких видів рослин; вживання таких продуктів призводить до негативного впливу на здоров'я людей (алергічні реакції, онкозахворювання, дестабілізація геному тощо), а також на тварин і комах; залежність виробників сільгосппродукції від фірм-виробників ГМ-культур; монополізація світового ринку продовольчих товарів ТНК [110, с. 62].

Альтернативою ГМ-культурам є органічне землеробство, яке активно розвивається у всьому світі. Воно поряд із безперечними вигодами для довкілля, сприяє також розвитку і соціальної сфери села. За даними ООН, у такому виробництві використовується в середньому на 30% більше робочої сили, ніж у традиційному землеробстві [483, с. 116]. Саме тому у країнах ЄС сприяння розвитку органічного сільського господарства здійснюється у рамках загальноєвропейських програм охорони навколишнього середовища, розвитку сільських територій, стимулювання виробництва якісних продуктів харчування

з використанням коштів національних фондів. У межах національних програм фінансується як сам перехід від традиційного до органічного виробництва, так і відбувається відшкодування витрат на сертифікацію, здійснюється закупівля органічної продукції для шкіл та державних установ.

Серед лідерів за обсягами органічних угідь – Іспанія, Італія та Німеччина. Хоча вектор екологічного виробництва поступово переміщується у бік країн, що розвиваються, насамперед – Латинської Америки, Азії, Китаю. Однак, потрібно відмітити елітарний характер системи органічного землеробства. Оскільки в умовах посилення диференціації в суспільстві, яка супроводжується поляризацією у доходах, відбувається поляризація споживання продовольства: коли одні споживають високоякісні продукти органічного землеробства, а інші – відносно дешеві сільськогосподарські товари традиційного виробництва.

У числі основних позитивів органічного виробництва, зазвичай, називають скорочення видатків фермерів у зв'язку з відсутністю потреби в дорогих хімічних засобах, економію енергії і захист довкілля у довгостроковій перспективі, уповільнення процесу глобального потепління, зменшення кількості відходів, підвищення біорізноманіття тощо. Серед негативів – вищу вартість органічної продукції внаслідок порівняно менших питомих обсягів її виробництва та більшої кількості зайнятих у ньому, недостатню ефективність маркетингу через малі обсяги виробництва, а головне – неможливість прогодувати органічним продовольством зростаюче населення планети [483, с. 116].

В ЄС прописані правила виробництва органічної продукції рослинництва, встановлені конкретні вимоги до органічного насіння і посадкового матеріалу тощо. Екологізовані господарства у ЄС, поряд з рослинницьким напрямом, включають і тваринницький з метою поліпшення екосистем. Аби продукція тваринного походження могла реалізовуватися як екологічно чиста, тварини мають бути вирощені за принципами екологічного господарства. До таких належать: вільний випас та обмеженість їх кількості на 1 м²; забій тварин у встановленому віці (для ВРХ і коней – 12 місяців, для свиней і дрібних тварин –

6 місяців, для молочних тварин – 6 місяців, для різних птахів – 10 тижнів, для курей-несучок – 6 тижнів); поширення тварин місцевих порід, народжених в екологічних господарствах і здорових; висока якість кормів, які мають бути обов'язково вирощені та вироблені в екологічних господарствах, і наявність до певного віку (для ВРХ і коней – 3 місяці, для овець – 45 днів, для свиней – 40 днів) у раціоні тварин натурального молока; обов'язкове максимальне використання луків; заборона на спилування зубів і зрізування рогів, дзьобів; заборона на використання при годівлі тварин генетично модифікованих добавок та антибіотиків; при перевезенні – заспокійливих препаратів; при утриманні – електрики; застосування жорстко регульованої та контрольованої системи ліків і ветеринарних засобів; недопущення штучних методів розмноження; ідентифікація тварин за нормами, прийнятними для кожної породи; реєстрація тварин (проведення перепису у формі реєстру, де міститься повна характеристика стада [193, с. 310].

Разом з тим, тваринницька продукція, одержана за екологічно чистими технологіями, має бути сертифікована до її надходження на ринки. У більшості країн ЄС функції сертифікації покладено на державні організації. В окремих країнах (наприклад, у Швеції, Франції, Німеччині) такі функції виконують уповноважені державою приватні організації, які проходять обов'язкову акредитацію на відповідність державним стандартам.

Однак, навіть зважаючи на значні темпи зростання виробництва органічної продукції та її перспективність для експорту, слід визнати, що вона є несумісною за масштабами з продукцією традиційного виробництва в умовах зростання глобального продовольчого попиту.

Важливу роль у розвитку сільського господарства відіграють космічні технології, які дають можливість отримати інформацію про стан ресурсів, стан використання природно-ресурсного потенціалу та матеріально-технічних ресурсів, прогнозування врожайності та втрат врожаю тощо. Щодо застосування мікрозрошення, то воно дає змогу економити поливну воду,

електроенергію; забезпечити оптимальний рівень вологості в посушливих умовах; освоювати малоприсадатні для обробітку землі тощо.

Серед соціально-економічних пріоритетів технічного прогресу в аграрному секторі особливе місце займає розвиток нанотехнологій, які дають можливість створювати і модифікувати об'єкти, які мають принципово нові якості і дають змогу здійснити їх інтеграцію у функціонуючі системи. Вони сприяють збільшенню врожайності, прискоренню фотосинтезу рослин та озоненню повітря, підсиленню захисних властивостей рослин. Перспективним є їх застосування у ветеринарній медицині. Застосування препаратів, створених на основі нанотехнологій, дає змогу значно зменшити дозу препарату й уникнути його побічних дій, за рахунок їх цілеспрямованого впливу на певний орган, тканину або групу клітин на рівні окремих наночасток.

Інтелектуальна база наносистем – це, безумовно, система знань і умінь, носієм якої є «людський капітал». Основною формою інвестицій в «людський капітал» є надання освітніх послуг. Тому необхідно вирішувати задачу – забезпечення необхідного інтелектуального рівня «людського капіталу» через розвиток наукових досліджень і надання освітніх послуг. Це пов'язано з особливою роллю інтелектуального фактору в кінцевих результатах даного наукомісткого напрямку і його впливі на довготривалу перспективу будь-якої держави.

Важливою галуззю агросфери, де також відбувається впровадження новітніх технологій, є тваринництво. Суть цих інноваційних технологій полягає у впровадженні [109, с. 78-79]:

- 1) біотехнологій, які дають змогу виявити генетично стійких до різних хвороб тварин та спрямовано їх використовувати у селекційному процесі;
- 2) систем годівлі, що передбачають сучасні норми годівлі відповідно до потреб тварин в енергії, вітамінах та дозволяють знизити втрати корму;
- 3) техніко-технологічного забезпечення, що характеризується оновленням технологічної бази ферм новітнім обладнанням для утримання тварин (наприклад, системи подачі та розподілу кормів, доїльна техніка тощо);

4) ресурсозберігаючих технологій, що базуються на використанні робототехніки та автоматизації всіх процесів;

5) селекційно-племінної роботи, яка спрямована на покращення продуктивних якостей тварин, удосконалення існуючих і створення нових порід.

Останнім часом у всіх галузях аграрної сфери набувають свого поширення ЕМ-технології (або технології ефективних мікроорганізмів), які дають змогу не лише покращити стан навколишнього середовища, підвищити врожайність сільськогосподарських культур, захистивши при цьому врожай від багатьох шкідників і хвороб. Вирощені за цією технологією фрукти мають високий вміст корисних речовин та добре зберігаються. Однак дані технології використовують не лише у рослинництві, але у тваринництві, птахівництві та бджільництві. Зокрема, зменшується загибель молодняка, підвищується продуктивність продуктивності тварин, вирішуються екологічні і санітарні проблеми на тваринницьких підприємствах, зростає виробництво меду. Це пов'язано з тим, що найголовніша функція ефективних мікроорганізмів – захисна. Вони, з одного боку, пригнічують і витісняють патогенні і умовно-патогенні бактерії, а, з іншого – є біокатализаторами багатьох життєво важливих процесів у травному тракті, активно продукують фізіологічно активні речовини, підвищують у шлунково-кишковому тракті корисну мікрофлору.

Серед екологічних аспектів цих технологій у бджільництві слід наголосити про значення отриманих продуктів у зміцненні здоров'я людей. У поєднанні з ЕМ-технологією мед застосовується з лікувальною метою при простудних захворюваннях, опіках, екземі і т.д. Використовуються такі технології також при переробці промислових та побутових відходів.

Таким чином, нині одним із викликів світових інноваційно-технологічних процесів є розвиток сільського господарства, який спрямований на динамічність агровиробництва за рахунок використання передових технологій, безпечність деяких з них досі не досліджена детально. Тому зазначені процеси можуть супроводжуватися виникненням різних ризиків, наприклад: негативний

вплив на здоров'я населення країни як через продукти споживання, так і на територіях, де вирощується продукція; занедбання природних ресурсів, неконтрольоване використання у процесі виробництва недостатньо перевірених інноваційних технологій.

На основі вищевикладеного можна виділити такі суперечності розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу: суперечності між технологічною модернізацією та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між традиційною і маркерною селекцією; між вигодами, які надає генна інженерія, та небезпекою потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-насіння; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з ГМО для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

Висновки до розділу 3

1. Пріоритетними напрямками технологічного прогресу та аграрної науки у ХХІ ст. є: фундаментальні наукові дослідження з проблем розвитку соціально-економічного та людського потенціалу у сільських районах для забезпечення конкурентоспроможності національного аграрного сектору та його сталого розвитку; біо-, нано-, інформаційно-комунікаційні технології; екологія та раціональне природокористування, а пріоритетами – підготовка наукових кадрів з пріоритетних напрямів технологічного розвитку; розроблення та впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, сучасних технологій і техніки для аграрного сектору; сприяння створенню інноваційних структур.

2. Перехід до нового технологічного способу виробництва призвів до змін у напрямках науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), зрушень у галузевій та регіональній структурі виробництва, у структурі виробничих ресурсів та організаційних формах виробництва. Так, зокрема, у структурі товарної продукції розвинутих країн світу зростає частка тваринництва переважно м'ясного напрямку, але при цьому зменшилась роль свинарства та птахівництва яєчного напрямку. У структурі рослинницької продукції зменшилась частка картоплі. Відбулися зміни у якісній структурі сільськогосподарської продукції (у зерні, м'ясі, молоці підвищився вміст білка, цукру – у цукрових буряках, крохмалю – у картоплі тощо).

У зв'язку з покращанням та розширенням автомобільних доріг, появою спеціалізованого транспорту з холодильними установками, відбулися зміни і у регіональній структурі сільськогосподарського виробництва. Тепер воно почало концентруватися у районах з оптимальними природними умовами.

НТП призвів до якісних змін у структурі виробничих затрат сільського господарства: жива праця почала замінюватися індустріальними засобами (машинами, мінеральними добривами, пестицидами тощо). Відбулися зміни і у структурі трудових ресурсів. У міру зростання концентрації землі, капіталу і виробництва у сільському господарстві розвинутих країн відбулося зменшення використання сімейної праці і збільшення найманої праці, яка переважно зосереджується у великих господарствах. Майже не зазнали змін розмір і структура оброблюваної землі. Спостерігаються зміни і в організації сільськогосподарського виробництва, які проявляються у підвищенні рівня його спеціалізації, концентрації, посиленні інтеграційних зв'язків із суміжними галузями АПК. В аграрних секторах розвинутих країн практично немає неспеціалізованих господарств.

Посилення процесів спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, а також проникнення промислово-торговельних фірм у сільськогосподарське виробництво, а сільськогосподарських корпорацій в несільськогосподарські сфери виробництва, призвело до виникнення

агропромислових об'єднань. У розвинутих країнах світу найбільшого поширення отримали горизонтально інтегровані кооперативні АПО.

3. Діалектика взаємовпливу і розвитку соціально-економічних відносин і технологічних способів виробництва в аграрному секторі економіки полягає у наступному: соціально-економічні відносини обумовлюють існування певного історично визначеного ТСВ та впливають на соціально-економічні результати його функціонування. ТСВ, із свого боку, впливає на розвиток соціально-економічних відносин, систему мотивації праці безпосередніх виробників, узгодження їх економічних інтересів з інтересами власників засобів виробництва, призводить до змін у характері та змісті праці, системі відносин власності тощо.

Водночас, як показує світовий досвід, не завжди розвиток техніки і технологій кореспондує із розвитком соціально-економічних відносин. Буває, коли техніка і технології розвиваються, а соціально-економічні відносини знаходяться у статичному стані, і навпаки – коли розвиток техніки і технологій фактично не відбувається, а соціально-економічні відносини перебувають у русі. Звідси випливає, що розвиток суспільства визначається не лише розвитком техніки і технологій, а й соціальними чинниками (свідомістю, культурою, моральними цінностями).

Можна виділити такі закономірності розвитку ТСВ: невинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва; розвиток усіх складових ТСВ; провідна роль людського фактора при всіх способах виробництва (йому належить провідна, визначальна роль не лише у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, а й у розробках систем машин, нових технологій введення сільськогосподарського виробництва, форм його організації та управління тощо); історична тривалість життєвого циклу ТСВ визначається його відповідністю своїм носіям (тобто він має змінюватися синхронно із освітнім і кваліфікаційним рівнем працівників); поява нового ТСВ не призводить до зникнення попереднього (тобто різні способи виробництва співіснують і взаємодіють); з розвитком високоінтенсивних технологій

залежність сільськогосподарського виробництва від фактору землі зменшується тощо.

4. Розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу притаманні такі суперечності: між технологічною модернізацією та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між традиційною і маркерною селекцією; між вигодами, які надає генна інженерія, та небезпекою потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-насіння; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з ГМО для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

Основні наукові результати розділу опубліковані у працях автора: [507; 512; 527].

РОЗДІЛ 4

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ У РІЗНИХ ТИПАХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У XX - НА ПОЧАТКУ XXI СТ

4.1. Характеристика соціально-економічних суперечностей у аграрних відносинах адміністративно-командної системи

Суперечності є важливим джерелом і рушійною силою суспільного розвитку. Без розвитку і розв'язання суперечностей неможливий рух суспільства від нижчого до вищого щабля розвитку, перехід від старого до нового. Це обумовлює необхідність глибокого теоретичного аналізу суперечностей у системі аграрних відносин адміністративно-командної економічної системи з метою з'ясування причин виникнення соціальних та економічних суперечностей попередньої економічної системи та визначення найбільш ефективних шляхів їх розв'язання, що дасть змогу, у свою чергу, з'ясувати не лише причини затяжного трансформаційного спаду у вітчизняному аграрному секторі, а й можливості його подальшого розвитку.

Зазвичай, у науковій літературі 90-х років XX ст. ставилося питання про визначення ключової суперечності аграрних відносин соціалізму чи капіталізму, оскільки вважається, що без її розв'язання не відбудеться розв'язання всієї системи суперечностей тієї чи іншої економічної системи. На нашу думку, така думка не є безпідставною, однак, як показала практика реформ, розв'язання ключової суперечності не призводить до автоматичного розв'язання всіх інших, пов'язаних з нею суперечностей. Тому потрібно визначитися не лише з ключовою економічною суперечністю у системі аграрних відносин адміністративно-командної системи (АКС), а й з суперечністю, яка розгортається у систему суперечностей.

Ключова економічна суперечність у системі аграрних відносин пов'язана з домінуючим типом власності на засоби виробництва та формами привласнення

праці, засобів виробництва та результатів праці, а суперечність, яка розгортається у систему суперечностей, – з працею та її змістом у різних економічних системах. Це пояснюється тим, що праця є зовнішньою потребою людини, яка дає їй можливість отримувати засоби для існування. У зв'язку з цим залучення працівників до процесу виробництва ґрунтується на економічному примусі та використанні переважно матеріального стимулювання. Необхідність стимулювання праці обумовлена відособленістю праці окремих працівників і колективів, що, у свою чергу, породжує необхідність існування різних форм власності та господарювання.

Відособленість праці працівників, яка викликана матеріальним стимулюванням їх участі у суспільному виробництві, призводить в АКС до закріплення за ними в індивідуальну власність певної частини матеріальних благ. Щодо підприємств, які представлені трудовими колективами, то для них характерна відносна економічна відособленість їх праці, яка визначається наданими їм у користування і розпорядження державою засобами виробництва. Наслідком відносної економічної відособленості їх праці є відносна відособленість у привласненні.

Відповідно до цього суперечністю, яка розгортається у систему суперечностей в адміністративно-командній економічній системі, є суперечність між суспільною та індивідуальною працею. Це обумовлено тим, що відособленість праці індивідів і трудових колективів передбачає вплив вартісних показників на їхні інтереси. Їхня індивідуальна праця, виступаючи у процесі виробництва як частина суспільної праці, потребує суспільного визнання, яке може відбутися лише на ринку через обмін. Тобто суспільна природа праці проявляється через обмін продуктами праці між виробниками, який і визначає відповідність вироблених продуктів наявним суспільним потребам. Саме на ринку відбувається приведення індивідуальних затрат праці виробників до суспільно-необхідних та визнання споживної вартості вироблених продуктів. Тобто суперечність між суспільною та індивідуальною працею розгортається у суперечність між споживною вартістю і вартістю. Щоб

товар був реалізований на ринку як споживна вартість, він має бути реалізований як вартість. У свою чергу, вартість залежить від того, наскільки споживна вартість товару відповідає потребам.

В адміністративно-командній економічній системі засоби виробництва перебували формально у суспільній (загальнонародній) власності. Відповідно до цього кожен індивід, як член суспільства (асоціації виробників), виступав власником засобів виробництва. У той же час, як окремих індивід, він не був власником засобів виробництва. Свої функції власника він реалізовував по мірі включення своєї праці у суспільну кооперацію праці. Тобто безпосередній виробник був опосередкованим (державою і підприємством) власником, який не може використовувати засоби виробництва у своїх власних цілях та безпосередньо привласнювати результати виробництва. Його з'єднання із засобами виробництва відбувалося наступним чином: він пропонує свою працю суспільству, а суспільство в особі господарюючих суб'єктів через матеріальне стимулювання (у вигляді заробітної плати) надає йому предмети споживання. Це зумовило появу в АКС суперечності між суспільною власністю на засоби виробництва і особистою власністю працівника на свою працю.

Насправді реальним власником засобів виробництва в АКС виступала держава, яка через міністерства і відомства надавала їх у володіння і користування господарюючим суб'єктам – колгоспам, радгоспам тощо. Відповідно до цього засоби виробництва привласнювалися суспільством в особі держави або трудового колективу, а предмети споживання – індивідами. Така ситуація породила ключову економічну суперечність адміністративно-командної економічної системи – суперечність між суспільним характером виробництва і колективною формою привласнення засобів виробництва та індивідуальною формою привласнення предметів споживання. Саме ця суперечність лежить в основі існування товарного виробництва, яке водночас виступає і формою розв'язання зазначеної суперечності.

Відповідно до вищезазначеного працівник в адміністративно-командній економічній системі має двоїсту природу. З одного боку, він виступає

безпосереднім виробником, який зацікавлений у зростанні своєї індивідуальної власності, а, з іншого боку, є опосередкованим асоційованим власником, який прагне до зростання суспільної власності. Це породжує суперечність між виробником-власником і виробником-працівником. Формою розв'язання цієї суперечності виступав господарський розрахунок, який повинен був узгодити суспільні, колективні та індивідуальні інтереси.

В адміністративно-командній економічній системі почергово застосовувалися три моделі господарського розрахунку. Перша модель господарського розрахунку базувалася на нормативних відрахуваннях із прибутку, друга модель – на нормативних відрахуваннях із госпрозрахункового доходу, а третя модель – на розвитку оренди та орендних відносин. Застосування перших двох моделей госпрозрахунку не призвело до розширення реальної самостійності господарюючих суб'єктів, оскільки їх діяльність продовжувала залишатися запланованою зверху. Щодо третьої, то її реалізація була досить суперечливою навіть з теоретичної точки зору, оскільки трудові колективи та їх окремі працівники, будучи власниками засобів виробництва, мали вступати в орендні відносини з вищестоящими економічними органами, які, на відміну від перших, були лише розпорядниками засобів виробництва. Таким чином, економічна політика держави була неоднозначною щодо розвитку госпрозрахункової форми руху інтересів виробників. Держава то виступала за розвиток економічної самостійності та відповідальності виробників, то обмежувала їх розвиток.

В умовах домінування політичних і економічних імперативів у розвитку аграрного сектору, коли підприємствам не було забезпечено самостійності у виборі постачальників матеріально-технічних ресурсів і не відбувався розвиток оптової торгівлі засобами виробництва, не було розширено їхні права щодо планування і здійснення своєї діяльності, а постачання матеріально-технічними ресурсами залишалося лімітованим і продовжувала тривати практика встановлення нарядів та подання заявок на ресурси, ні про яку господарську демократію мова не йшла. Адже виробники не мали жодної самостійності.

Формальність їх прав обумовила формальність договірних відносин між ними тощо. Таким чином, на практиці мала місце суперечність між централізмом і демократизмом.

У зв'язку з тим, що перехід до госпрозрахунку не був забезпечений ні матеріально, ні організаційно, були дискредитовані економічні методи управління. Підприємства у вирішенні виробничих питань залишалися залежними від економічного центра. За таких умов органи управління вимушені були різними способами відшкодовувати витрати виробникам, які знаходилися у «гірших стартових умовах» відтворення. Зокрема, встановлювалися диференційовані надбавки на окремі види сільськогосподарської продукції. Це породжувало утриманські настрої у низькорентабельних та збиткових підприємств, підривало зацікавленість високорентабельних підприємств, з яких доходи утримувалися на користь перших, а сама практика зрівняльного розподілу доходів між виробниками націлювала їхні інтереси на максимізацію витрат. Тобто такі дії економічного центру підривали залежність між якістю та ефективністю виробничої діяльності підприємств та їх госпрозрахунковим доходом.

За таких умов ідея госпрозрахунку не призвела до подолання причин низької рентабельності та збитковості підприємств, підвищення ефективності виробництва й орієнтації виробників на споживача. Натомість породила нову форму суперечності між індивідуальною і суспільною працею – суперечність між індивідуальним і суспільним відтворенням, яка могла бути розв'язана лише шляхом надання економічної самостійності господарюючим суб'єктам та забезпечення їх економічної відповідальності за результати своєї діяльності, розвитку ринкової інфраструктури, створення умов для конкуренції між господарюючими суб'єктами, більш повного використання товарно-грошових відносин.

Як відомо, економічні відносини при соціалізмі базувалися на суспільній власності на засоби виробництва, яка у сільському господарстві реалізовувалася у державній, колгоспно-кооперативній та індивідуальній

формах власності, яким відповідали державна, кооперативна та індивідуальна (сектор особистих підсобних господарств населення) організація процесу праці. Пізніше почала формувалася змішана форма власності.

Одержавлення засобів виробництва призвело до ототожнення на практиці загальнонародної та державної власності. Щодо колгоспно-кооперативної власності, то вона вважалася менш зрілою, менш ефективною, нижчою формою власності порівняно з державною, а тому мала підпорядковуватися останній, а з часом, і взагалі, з нею злитися. Наслідком такої ідеології стало одержавлення колгоспно-кооперативної власності. Можливість існування приватної власності виключалася, оскільки це суперечило існуючій ідеології та означало б існування приватної праці та перетворення членів суспільства у найманих працівників, експлуатацію людини людиною, появу можливостей отримання нетрудових доходів. Відповідно до цього в АКС мова йшла про індивідуальну трудову власність, яка стосувалася лише процесу індивідуального споживання.

В умовах ідеологізації відносин власності та вираження загальнонародної власності у формі державної, відбулася монополізація державою привласнення суспільних засобів виробництва і його результатів, чим було обмежено участь у привласненні безпосередніх виробників. Відчуженість безпосередніх виробників від власності й управління нею породило відчуття нічийності власності, що призвело до безгосподарності та безвідповідальності, зниження стимулів до праці. У зв'язку з цим постала необхідність персоніфікації та індивідуалізації відносин власності. Тобто в адміністративно-командній економіці мала місце суперечність між формами власності. З одного боку, при соціалізмі відбувалося усупільнення виробництва, засобів виробництва, праці, а з іншого боку, оскільки працівники були асоційованими власниками засобів виробництва, то вони та їхні трудові колективи (асоціації працівників) були відособленими у процесі суспільного виробництва.

Суперечливістю в адміністративно-командній економічній системі характеризувалися і форми реалізації відносин власності, які знаходили своє вираження через розвиток форм організації праці та виробництва. Адже

реалізація відносин власності відбувається через господарювання, яке відображає сутність відносин привласнення, а ті, у свою чергу, відображають зміст власності. Зміст власності полягає у відображенні таких моментів: хто привласнює, що привласнює та як привласнює. В адміністративно-командній економічній системі ототожнювалися форма власності з формою господарювання, суб'єкт власності з суб'єктом господарювання. Вважалося, що державній власності може відповідати лише державна форма господарювання, а кооперативній формі власності – кооперативна форма господарювання. Хоча насправді, оскільки форма господарювання є формою реалізації власності, у межах конкретної форми власності могли функціонувати різні форми господарювання. Наслідком такої хибної практики, яка призвела до зближення форм власності та форм господарювання, стало те, що безпосередні виробники не могли повною мірою реалізувати свої функції власника. У результаті домінування політичного імперативу у розвитку аграрного сектору виникла суперечність між формами власності та формами господарювання.

Розв'язання зазначених суперечностей було можливим лише шляхом розмежування функцій держави і трудових колективів, розподілу між ними прав і відповідальності, переходу від нормативної до безнормативної моделі господарського розрахунку як способу реалізації власності (розвиток сімейного і колективного підрядів, орендної і акціонерної форми господарювання, єдиним показником діяльності підприємств мав стати прибуток, а єдиним видом платежу – податок на прибуток, привласнення мало йти знизу доверху), законодавчого закріплення рівноправності форм власності на землю, деідеологізації відносин власності, децентралізації управління економікою та створення умов для реалізації власності (зокрема відмова від адресних планових завдань у повному обсязі та перехід до держзамовлень, зменшення залежності сільськогосподарських підприємств від органів постачання матеріально-технічних ресурсів і збуту продукції, формування оптового ринку засобів виробництва, розширення економічної самостійності сільськогосподарських підприємств) тощо. Тільки на такій основі трудовий

колектив міг стати реальним суб'єктом відносин власності та реалізувати свої функції власника.

Крім того, аби гармонізувати суспільні, колективні та індивідуальні інтереси необхідно було поєднати в одній особі власника, господаря і працівника. Це вимагало часткового проведення на селі роздержавлення і приватизації землі. Під впливом зазначених заходів мали відбутися якісні зміни в існуючих формах власності, з'явитися нові форми власності, відбутися перехід від монополії однієї форми власності до плюралізму форм власності.

Суперечності економічних відносин у сільському господарстві визначали розвиток господарського механізму. Існуючий господарський механізм в адміністративно-командній економічній системі, як відомо, ігнорував відмінності між формами власності. Наслідком цього було застосування єдиних підходів при плануванні й управлінні економікою. Найбільшої шкоди від цього зазнала кооперативна власність, яка, будучи колективною формою власності, вимагала притаманних саме їй форм організації праці та виробництва, розподілу доходів тощо. Такий підхід в управлінні економікою породив суперечність між господарським механізмом і економічними відносинами.

Зокрема, для розвитку кооперативного сектору економіки необхідно було вивести колгоспи з-під підпорядкування міністерств і відомств, та не включати результати їх діяльності у виконання планів радгоспами. Крім того, для більш повної реалізації відносин привласнення безпосередніми виробниками необхідно було у межах кожної форми власності на принципах кооперації і господарського розрахунку розвивати різні форми господарювання (орендні, підрядні тощо). Це сприяло б подоланню відчуженості безпосередніх виробників від засобів виробництва, їх зацікавленості у підвищенні ефективності своєї діяльності та відповідальності за її результати, розширенні самостійності господарюючих ланок.

Дотримання соціальних імперативів (забезпечення соціальної однорідності суспільства) у розвитку аграрного сектору призвело до того, що відносини розподілу в АКС також містили суперечності. Найбільше це знайшло своє

відображення у реалізації принципу розподілу матеріальних благ по праці. Розподіл загального фонду заробітної плати між трудовими колективами підприємств відбувався залежно від кількості працівників і їх середньої заробітної плати. Потім фонд заробітної плати на кожному підприємстві або підганявся під виділений фонд з допомогою нормативів, надбавок або коригувався, виходячи із рівня оплати праці, який фактично склався. Це призводило до зрівнялівки в оплаті праці.

Функціонування такого господарського механізму призвело в аграрному секторі до встановлення низького рівня заробітної плати працівників колгоспів і радгоспів та відповідно до нижчого рівня задоволення їх потреб, гірших порівняно з містом соціально-побутових, культурних та інших умов тощо (табл. 4.1). Існуючий господарський механізм гальмував розвиток продуктивних сил. Це породило суперечності між рівнем розвитку продуктивних сил і господарським механізмом, між цілями і засобами їх досягнення.

Крім того, господарському механізму в АКС були приманні суперечності між його підсистемами, зокрема між плануванням і стимулюванням, між плануванням та управлінням, між стимулюванням і управлінням (домінування адміністративних методів). Так, планування в адміністративно-командній економічній системі базувалося на обмеженні самостійності й ініціативи підприємств і працівників, посиленні централізації в управлінні, у результаті чого культивувалася безгосподарність і безвідповідальність. Стимулювання, навпаки, було спрямоване на розширення самостійності підприємств у плануванні та реалізації своєї діяльності, розвитку ініціативності, зацікавленості у вищих результатах, підвищенні ефективності виробництва. Ця суперечність могла бути розв'язана лише через зміни в методах господарювання, у т. ч. шляхом переходу від директивного до індикативного планування.

**Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців за галузями
народного господарства, крб.**

Галузі	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Промисловість	185,4	210,6	215,7	221,9	240,8	263,7	296,2
Сільське господарство	149,2	182,1	192,0	198,3	210,6	233,5	276,2
Будівництво	202,3	236,6	244,6	257,2	288,9	316,9	351,4
Транспорт	199,9	220,3	228,1	239,4	260,1	278,7	314,2
Торгівля і громадське харчування; матеріально-технічне постачання і збут; заготівля	138,2	149,2	152,9	155,7	165,1	187,1	237,5
Апарат органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій	159,6	168,8	176,6	187,8	203,9	235,4	338,1

Джерело: складено за: [322, с. 36-37].

Мали місце і суперечності у кожній з підсистем господарського механізму. У системі планування наявні були суперечності між директивним плануванням і самостійністю господарюючих суб'єктів; суперечність між натурально-речовим і вартісним плануванням (при плануванні використовувалися натуральні показники оцінки виконання плану); між поточним і перспективним плануванням (через невідповідність цілей цих видів планування між собою); між галузевим і регіональним плануванням (мало місце домінування галузевого планування) тощо. Щодо суперечностей у підсистемі стимулювання, то тут можна назвати такі: суперечності, що виникали у процесі розподілу по праці (через відсутність об'єктивних критеріїв оцінки якості праці); суперечності, які виникали у результаті завищення чи заниження заробітної плати (через застосування компенсацій, надбавок, доплат, гарантування мінімального рівня

заробітної плати); між формами розподілу у межах різних форм власності (різний розмір заробітної плати працівників однакової кваліфікації на підприємствах різних форм власності); між кількістю праці і її результатами; між основною і додатковою формами заробітної плати; між матеріальним і моральним стимулюванням тощо [535, с. 234-239].

У зв'язку з тим, що суперечності господарського механізму виражаються через інтереси працівників і господарюючих суб'єктів, виділяють суперечності між економічними і соціальними аспектами функціонування господарського механізму (між необхідністю підвищення технічного рівня виробництва і соціальними гарантіями щодо зайнятості всіх працездатних членів суспільства, які перешкоджають вивільненню працівників і гальмують темпи механізації і автоматизації праці у сільському господарстві); між функцією стимулювання господарського механізму і забезпечення соціальної однорідності суспільства (стимулювання спрямоване на зростання доходів працівників, диференціацію їх доходів залежно від кількості і якості праці, а забезпечення соціальної однорідності суспільства – на вирівнювання цих доходів) [535, с. 240-243].

З аналізу суперечностей у системі аграрних відносин АКС впливає ще одна суперечність господарського механізму, яка відіграла вагомий роль в його функціонуванні та позначилася на змісті економічних відносин. Це суперечність між базисними і надбудовними елементами господарського механізму, між змістом форм господарювання та їх правовим оформленням. Як показала практика, правове оформлення економічних відносин у даній економічній системі або породжувало нові суперечності, або загострювало існуючі (наприклад, через закріплення у законодавстві норми, що держзамовлення є обов'язковими для включення у план, перехід до держплану перетворився на перехід до держнаказу).

Що стосується соціальних суперечностей у системі аграрних відносин адміністративно-командної економіки, то ключовою серед них є суперечність між виробництвом і постійно зростаючими потребами. Вона займає важливе місце у будь-якій економічній системі, оскільки її розв'язання пов'язане із

розв'язанням інших соціальних суперечностей. Зокрема, суперечностей між I та II підрозділами суспільного виробництва, між нагромадженням і споживанням, між пропозицією і платоспроможним попитом тощо.

Як бачимо, соціальні суперечності аграрних відносин пов'язані із суперечностями системи економічних відносин. А оскільки виробництво в адміністративно-командній економіці має товарну форму, то мова йде про суперечності товарної форми виробництва. Характерною рисою цих суперечностей є змагання між господарюючими суб'єктами, що виготовляють однакову чи однорідну продукцію, за постійне зниження витрат праці на одиницю продукції. Це пов'язано з тим, що рівень доходів (а відповідно і витрат на заробітну плату працівників) господарюючих суб'єктів в умовах товарного виробництва залежить від рівня ефективності виробництва, яке визначається на основі співвідношення індивідуальних витрат із суспільно-необхідними. Тобто при товарному виробництві, на відміну від натурального, не будь-які витрати праці визнаються суспільством як суспільно-необхідні. У якості суспільних виступають лише ті витрати праці, які відповідають рівню суспільно-необхідних та були здійснені на виробництво необхідних суспільству благ.

Визначальний вплив на розв'язання даної суперечності має розвиток економічних відносин, оскільки вони є проявом економічних інтересів, а отже, визначають матеріальну зацікавленість суб'єктів у розвитку, розширенні та вдосконаленні виробництва на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Тобто розв'язання суперечності товарної форми виробництва можливе через дію товарно-грошових і розподільчих відносин в їх взаємозв'язку. Саме товарно-грошові відносини сприяють розподілу засобів виробництва і трудових ресурсів між різними галузями сільського господарства та між сільським господарством та іншими галузями національної економіки.

В адміністративно-командній економіці змагання між виробниками було фактично відсутнє через недоліки механізму розв'язання суперечності між індивідуальною і суспільно-необхідною працею, що породило затратний

механізм господарювання та обумовило екстенсивний тип розвитку. Серед таких недоліків можна назвати недооцінку ролі закону вартості та товарно-грошових відносин як чинників прискорення розвитку виробництва, гарантований збут виробниками виготовленої продукції, постачання їх державою матеріально-технічними ресурсами, застосуванням зрівняльного принципу розподілу по праці тощо.

На розв'язання суперечності між індивідуальною і суспільно-необхідною працею в адміністративно-командній економіці впливало те, що визначення тієї частини доходу, яку привласнювали господарюючі суб'єкти, здійснювалося планомірно суспільством на основі визначених нормативів. У результаті суспільно-необхідними витратами визнавалися, як правило, індивідуальні витрати, а показником ефективності виступала норма рентабельності. У зв'язку із значними коливаннями у рівнях рентабельності виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств часто застосовувалися єдині нормативи розподілу додаткової вартості між трудовими колективами та встановлювалися ціни на продукцію, які ґрунтувалися не на суспільно-необхідних, а на індивідуальних витратах. Виникла парадоксальна ситуація, коли доходи сільськогосподарських підприємств, які здійснювали свою діяльність із витратами нижчими за середні, – занижувалися, а доходи підприємств із витратами вищими за середні, – завищувалися. Така політика ціноутворення призводила до формального зменшення кількості низькорентабельних та збиткових підприємств.

З динаміки розвитку колгоспів і радгоспів (табл. 4.2) видно, що обсяги виробленої продукції та продуктивність праці у них зростала. Однак, таке зростання відбувалося переважно екстенсивним шляхом, оскільки, як видно з таблиці 4.2, темпи зростання основних виробничих фондів перевищували темпи зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Крім того, спостерігалось падіння фондівіддачі. Це було обумовлено тим, що ріст обсягів ОВФ не супроводжувався високим рівнем їх оновлення. Оновлення ОВФ в адміністративно-командній системі відбувалося переважно шляхом

будівництва нових і розширення діючих сільськогосподарських підприємств. У результаті у структурі ОВФ переважали будівлі і споруди. Станом на кінець 1990 року у структурі ОВФ сільськогосподарського призначення питома вага будівель, споруд та передаточного устаткування становила 64,5%, а машин і обладнання – лише 16,6% [322, с. 436]. Такі дії призводили до нестачі техніки та збільшення втрат сільгосппродукції під час збирання врожаїв.

Таблиця 4.2

Основні показники розвитку колгоспів і радгоспів у 1980-1990 рр.

Показники	колгоспи			радгоспи		
	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
Кількість господарств, тис. од.	25,9	26,2	29,1	21,1	22,7	23,5
Валова продукція, млрд. крб.	66,0	73,9	78,2	67,0	75,2	77,5
Валова продукція у розрахунку на 1 гос-во, млн. крб.	2,5	2,8	2,7	3,2	3,3	3,3
Чисельність працюючих - усього, млн. осіб	13,3	12,7	11,8	11,6	12,0	11,0
Валова продукція на 1 працівника, тис. крб.	4,96	5,8	6,6	5,8	6,3	7
Основні виробничі фонди (ОВФ) с.г. призначення, млрд. крб.	94,1	126,6	165,4	110,8	152,4	190,9
На 1 гос-во ОВФ с.г. призначення, млн. крб.	3,6	4,8	5,7	5,3	6,7	8,1
Фондовіддача, крб.	701	584	473	605	493	406
Рівень рентабельності, %	-0,4	19	36	-1,2	16	35

Джерело: Розраховано автором за даними: [322, с. 527; 322, с. 535].

Однак основна причина неефективності частини колгоспів і радгоспів була в умовах, в яких вони розвивались. Визначальним чинником тут був той, що сільське господарство тривалий час слугувало для економіки інвестиційним донором. Це підірвало можливості розширеного відтворення галузі. Не сприяли ефективній діяльності господарств і низькі закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, виділення господарствам матеріальних і фінансових ресурсів за залишковим принципом, диспаритет цін між сферами АПК, надмірне державне втручання у їх діяльність. І хоча в 60-х

роках ХХ століття держава почала активно дотувати сільськогосподарське виробництво, однак це не дало помітного економічного ефекту.

Недосконаліми в адміністративно-командній системі були і розподільчі відносини, які не стимулювали ні трудові колективи, ні працівників до зниження затрат праці на одиницю продукції та до розвитку продуктивних сил. Адже доходи окремого сільськогосподарського підприємства від реалізації продукції і його витрати на заробітну плату працівників фактично не залежали від співвідношення індивідуальних витрат із суспільно-необхідними і відповідно до цього майже не позначалися на фінансовому становищі членів трудового колективу. Справа у тому, що в адміністративно-командній економічній системі заробітна плата поділялася на дві частини: у формі фонду заробітної плати, який формувався фактично незалежно від ефективності виробництва на окремо взятому підприємстві та визначався державними тарифами і нормами (виплати із цього фонду відносилися на собівартість продукції), і фонду матеріального стимулювання, який формувався за рахунок прибутку, та, на відмінну від фонду заробітної плати, частково залежав від результатів виробництва.

За таких умов функціонуючі в АКС товарно-грошові відносини замість того, щоб стимулювати до зниження витрат праці на одиницю продукції на основі впровадження у виробничих процес досягнень науково-технічного прогресу, стимулювали суб'єктів господарювання і працівників до зростання витрат виробництва, оскільки лише таким чином останні могли збільшити свої доходи через фонд матеріального стимулювання. Тобто в адміністративно-командній економічній системі вирівнювання умов господарювання відбувалося не стільки на основі індустріалізації виробництва, скільки через пристосування цін і економічних нормативів до індивідуальних витрат виробництва на кожному підприємстві.

Зазначені вище суперечності заробітної плати є формою прояву суперечностей між економічною рівністю членів суспільства по відношенню до засобів виробництва й їх нерівністю у споживанні, та між загальнонародними

інтересами у дотриманні пропорцій розподілу й особистою матеріальною зацікавленістю у максимальній винагороді за працю. Перша суперечність викликана тим, що, з одного боку, всі виробники є власниками засобів виробництва, а, з іншого боку, вони не рівні між собою по здібностях до праці, їх місцю у суспільному поділі праці, отриманими доходами тощо. Друга ж суперечність викликана суперечністю між інтересами виробника-власника і виробника-працівника.

Крім того, оскільки розподіл засобів виробництва і праці між підприємствами і галузями в АКС відбувався планомірно, то помилки у плануванні суспільного виробництва призводили до перевиробництва одних видів продукції і дефіциту інших. Водночас частими були випадки завезення некомплектного обладнання або обладнання, яке не відповідало якісним характеристикам. Виробники у такій ситуації не несли жодної економічної відповідальності, оскільки держава забезпечувала їм гарантований збут. Це свідчило про те, що в адміністративно-командній економічній системі виробники займали по відношенню до покупців привілейоване становище. Підприємства-покупці та заклади торгівлі були змушені приймати і оплачувати, поставлені їм товари. Наслідком цього ставали понаднормові запаси матеріально-технічних ресурсів на підприємствах або нереалізовані товари у магазинах, які по декілька раз уцінювалися перед тим, як бути реалізованими. Це породило суперечність між планомірністю і товарністю.

Іще одним недоліком розв'язання суперечностей товарного аграрного виробництва було перевищення кількості грошей в обігу, а точніше не збалансованість їх кількості з кількістю вироблених в економіці товарів і послуг. За таких умов необхідно було забезпечити при плануванні виробництва врахування потреб покупців продукції та здійснити перехід від розподілу по праці до розподілу по потребах.

Перехід до господарського розрахунку породив іще одну суперечність товарного аграрного виробництва – суперечність між виробничою і відтворюючою функціями підприємства. Справа у тому, що у зв'язку з

переходом до господарського розрахунку деякі підприємства, аби збільшити прибутки для забезпечення відтворювальних процесів, віддавали перевагу виробництву продукції, яка мала вищу рентабельність, або просто завищували ціни реалізації. У результаті це наносило шкоду виробничій функції підприємства.

Крім того, лише при дотриманні принципів руху таких вартісних форм, як собівартість, ціна, прибуток можна забезпечити більш повне задоволення потреб населення за рахунок підвищення ефективності виробничої діяльності підприємств. Наприклад, за рахунок збільшення розміру прибутку у ціні на нову продукцію можна стимулювати підприємства на вирощування або виробництво якісної безпечної сільськогосподарської продукції, впровадження нових ресурсоекономних технологій та високопродуктивної техніки; за рахунок направлення частини прибутку, отриманого за рахунок підвищення продуктивності праці працівників, на матеріальне стимулювання останніх, можна підвищити їх зацікавленість у кращих результатах виробництва тощо. Таким чином, прибуток може слугувати як стимулом зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції для більш повного задоволення суспільних потреб, так і сприяти розширеному відтворенню виробництва.

Таким чином, перебудова господарського механізму на основі принципу самофінансування, вимагала посилення зв'язку між отриманим підприємством прибутком і фінансуванням ним відтворювальних процесів. Для цього необхідно було вдосконалити цінову політику держави на сільськогосподарську продукцію і забезпечити дотримання принципів кредитування. Адже саме через кредитування сільгоспідприємства отримували додаткові ресурси на свої відтворювальні потреби. Однак, на практиці цього не було реалізовано. Продовжував зберігатися недосконалий механізм ціноутворення на сільськогосподарську продукцію через дотримання принципу стабільності роздрібних цін на продукти харчування. Становище господарюючих суб'єктів у сільському господарстві ускладнювалося ще й постійним зростанням цін на засоби виробництва. Така економічна політика призвела до низької

рентабельності та збитковості діяльності частини колгоспів і радгоспів, що негативно позначилося на виконанні ними виробничої та відтворювальної функцій.

Було не враховано, що самофінансування відтворювальних процесів господарюючими суб'єктами можливе лише у тому випадку, коли ціни реалізації дозволяють придбати достатню кількість матеріально-технічних засобів для відтворення виробництва у запланованих обсягах. Тобто в АКС мала бути розв'язана суперечність між розміром суспільної потреби у певному товарі і сумою коштів, яку виробник отримує при реалізації товарів за плановими цінами. Для цього ціна має найбільш повно відображати потребу суспільства у певному товарі.

Натомість, для підвищення рентабельності діяльності колгоспів і радгоспів держава виділяла їм дотації та надавала кредити, які ті часто не повертали. У результаті відбувалося списання значних сум кредиторської заборгованості. Звичайно, що такий механізм господарювання не стимулював колгоспи і радгоспи до впровадження досягнень НТП, підвищення якості продукції, зниження витрат виробництва та вдосконалення методів господарювання, адже держава покривала всі їх витрати виробництва.

Порушення розподільчої функції ціни призвело до посилення нееквівалентності та безоплатності перерозподільних процесів, що обумовило послаблення відтворювальних процесів на підприємствах і зниження ефективності їх виробничої діяльності. Таким чином, не можливо сформувати ефективний дієвий господарський механізм в умовах відсутності економічної свободи підприємств (зокрема щодо встановлення цін, вибору постачальників ресурсів) та порушення розподільчої функції ціни, яка забезпечує поєднання інтересів виробників і споживачів продукції.

Недосконалий механізм ціноутворення на сільськогосподарську продукцію та обов'язковість виконання поставлених планів породили затратний механізм господарювання і призвели до загострення екологічних проблем. Зокрема, зростали площі еродованих земель, зникали тисячі річок, зростали темпи

зникнення флори і фауни, погіршувався стан навколишнього середовища, що закономірно призвело до недоотримання національного доходу та зростання захворюваності серед населення. Вирішення цих проблем довгий час гальмувалося проголошеними гаслами про те, що лише в АКС забезпечується раціональне природокористування і лише соціалістичне суспільство спроможне у повній мірі розв'язати проблеми охорони навколишнього середовища та раціонального перетворення природи.

Таким чином, є очевидним взаємозв'язок екологічних суперечностей з економічними, соціальними і політичними процесами у суспільстві. Їх виникнення і розвиток обумовлений розвитком суспільних потреб, інтересами і цілями різних суб'єктів господарювання, формами і методами досягнення останніх. Проте глибинні причини екологічних суперечностей і проблем слід шукати саме у технологічному способі виробництва, розвиток якого обумовлений станом продуктивних сил і техніко-економічних відносин. Способом їх розв'язання виступає конкретний спосіб впливу господарюючих суб'єктів на форму їх розвитку з допомогою спеціальних заходів у процесі природокористування. Несвоєчасне виявлення і розв'язання екологічних суперечностей призводить до підриву продуктивних сил і нагромадження негативних явищ і процесів у навколишньому середовищі.

Можна виділити чотири групи екологічних суперечностей: суперечності, обумовлені розвитком продуктивних сил; суперечності, обумовлені специфікою функціонування економічних відносин (або суперечності між людьми з приводу природокористування); суперечності, породжені суспільною свідомістю; суперечності, викликані невідповідністю законів розвитку суспільства законам природи (тобто суперечності між суспільством і природою). До першої групи суперечностей відносяться суперечності між постійно зростаючими потребами суспільства у природних ресурсах та обмеженими можливостями їх задоволення, між прискореними темпами економічного розвитку і повільними темпами відтворення ресурсів для такого розвитку, між темпами розвитку виробництва і темпами його «екологічної»

модернізації тощо. До другої групи суперечностей належать суперечності між між суспільним характером відтворення природних ресурсів і бюрократично-відомчою формою їх привласнення, між потребами екологічної модернізації матеріально-технічної бази і наявним способом управління впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, між суспільним характером природних благ і опосередкованою формою їх колективно-індивідуального привласнення відносно відособленими господарюючими суб'єктами тощо. Перші дві групи суперечностей можна віднести до еколого-економічних суперечностей.

До третьої групи суперечностей належать суперечності між низьким рівнем індивідуальної і суспільної екологічної свідомості та зростаючими масштабами використання у господарській діяльності природних ресурсів, між недостатністю правових гарантій підтримання екологічної безпеки та посиленням екологічного навантаження функціонуючого технологічного способу виробництва, між низьким рівнем екологічної освіти й виховання і зростаючою необхідністю екологізації суспільного виробництва, між необхідністю врахування наслідків впливу на навколишнє середовище та відсутністю достовірної інформації про такі наслідки тощо. До суперечностей, які віднесені до четвертої групи, належать суперечності між виробничою діяльністю людей і постійним порушенням органічної цілісності екологічних зв'язків, між прискореними темпами економічного розвитку та значно повільнішими темпами відтворення навколишнього середовища, між відносно короткими виробничими циклами та довгими циклами відтворення екологічних систем тощо [128, с. 82-86]. Зауважимо, що попри відносну самостійність кожної з розглянутих вище груп всі вони підпорядковані визначальній ролі еколого-економічних суперечностей, породжених невідповідністю пануючого технологічного способу виробництва стану навколишнього середовища.

Оскільки екологічні суперечності, породжені існуючими економічними відносинами, є суперечностями між суспільними, колективними та індивідуальними інтересами з приводу природокористування, їх розв'язання мало базуватися на врахуванні різних інтересів. На практиці ж власниками і

розпорядниками природних ресурсів були міністерства і відомства, які при їх розпорядженні виходили із внутрішньовідомчих інтересів, що часто наносило непоправну шкоду наявному ресурсному потенціалу.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що органи управління не несли за це жодної економічної відповідальності. В умовах відчуженості від засобів виробництва, і зокрема від землі, трудові колективи і працівників теж не були націлені на збереження і раціональне використання природних ресурсів. Не сприяли цьому і використовувані державою методи економічною стимулювання раціонального природокористування, які зводилися до незначних штрафів, і то, в основному, за понадпланове забруднення навколишнього середовища. Крім того, практично ніколи виділені державою кошти на заходи по охороні повітря не використовувалися міністерствами і відомствами повною мірою. Зазначені екологічні суперечності можна було б розв'язати шляхом більш широкого застосування методів стимулювання охорони і раціонального використання природних ресурсів, екологізації технологічного способу виробництва, подолання відчуженості працівників від природних ресурсів тощо.

З вищевикладеного випливає, що розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався, насамперед, політичними (ідеологізація відносин власності, централізація, бюрократизація), економічними (вираження загальнонародної власності у формі державної, монополізація державою привласнення засобів виробництва і його результатів) та соціальними (забезпечення соціальної однорідності суспільства) імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. Однак проблема суперечностей у системі аграрних відносин адміністративно-командної економіки пов'язана не лише з функціонуванням і розвитком економічної системи, але і її складових елементів, серед яких важливе місце належить інституту власності. Саме він відображає природу економічної системи, її сутність та головні рушійні сили розвитку.

Генезис суспільної власності заснований на тотожності праці та власності у загальнодержавному масштабі. Відповідно до цього вона може виникнути лише на основі відповідної матеріально-технічної бази. Інакше така власність буде суспільною лише за формою, але не за змістом, що, як бачимо, і мало місцев адміністративно-командній економічній системі. Одержавлення кооперативної форми власності в умовах відсутності реальної економічної і політичної демократії призвело до однотипності форм власності. Це породило суперечності форм власності, які полягали у невідповідності форми власності її змісту.

Суперечливістю в адміністративно-командній економічній системі характеризувалися і форми реалізації відносин власності, які знаходили своє вираження через розвиток форм організації праці та виробництва. В умовах ідеологізації відносин власності та вираження загальнонародної власності у формі державної, відбулася монополізація державою привласнення суспільних засобів виробництва і його результатів, чим було обмежено участь у привласненні безпосередніх виробників. Це породило суперечності між формами власності та формами господарювання.

Суперечності економічних відносин у сільському господарстві визначали розвиток господарського механізму. Існуючий господарський механізм ігнорував відмінності між формами власності. Наслідком цього було застосування єдиних підходів при плануванні й управлінні національною економікою. У результаті в адміністративно-командній економічній системі мали місце суперечності як між підсистемами господарського механізму, так і всередині кожної з підсистем.

4.2. Передумови, зміст і результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи

Аграрні трансформації у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей їх аграрних трансформацій, що дасть змогу розробити виважену стратегію та тактику подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати при цьому негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів у сільському господарстві країн з перехідною економікою.

На старті реформ для перехідних економік постсоціалістичних країн характерними були такі риси: повна або часткова втрата державою керованості макроекономічними процесами; несформованість інституційної структури; нестабільність умов господарювання; деформованість економічної структури; дефіцит матеріальних та фінансових ресурсів, соціальні обмеження; деформованість системи цін; монополізація I та III сфер агропромислового комплексу, інфляція; одночасна наявність організаційно-економічних форм, притаманних як адміністративно-командній економічній системі, так і ринковій економічній системі тощо. У таких умовах головна функція економічної політики держави у цих країнах полягала у створенні умов для переходу до ринкових відносин. Її виконання у ході проведення аграрних реформ у країнах ЦСЄ породило ряд суперечностей економічної політики держави, ключова з яких полягала у тому, що, з одного боку, необхідно було забезпечити поступове зменшення втручання держави у перебіг економічних процесів, з іншого – активізувати дії держави щодо формування умов для переходу до ринкових відносин (зокрема, сформувати відповідну законодавчу базу, забезпечити появу нових інституцій та підвищити ефективність функціонування діючих інституцій,

провести роздержавлення і приватизацію в аграрному секторі економіки тощо).

Необхідність аграрних трансформацій у постсоціалістичних країнах була викликана значною мірою неадекватністю існуючої структури агропромислового комплексу вимогам нової макроекономічної ситуації, високим рівнем державної підтримки аграрного сектору економіки та його низькою економічною ефективністю. У зв'язку з цим, метою реформ в аграрному секторі постсоціалістичних країн було його перетворення на ринковоорієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного сектору; лібералізація ринків, проведення приватизації у суміжних галузях АПК, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики.

Тобто аграрні трансформації у країнах Центрально-Східної Європи визначалися, перш за все, економічними (необхідністю підвищення економічної ефективності аграрного сектору), політичними (спочатку політика лібералізації цін, торгівлі й обмеженого втручання у функціонування ринків, потім – політика підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنих обмежень, ще пізніше – гармонізація внутрішньої аграрної політики країн ЦСЄ з вимогами спільної аграрної політики країн ЄС) та соціальними (у переважній більшості країн у результаті земельної реформи земля залишилася у користуванні тих, хто її обробляв) імперативами розвитку аграрного сектору економіки.

Аграрні перетворення у країнах Центрально-Східної Європи, незважаючи на загальні мету та завдання, відрізняються між собою за змістом, порядком проведення та наслідками. Залежно від цілей і характеру трансформацій, реалізацію аграрної реформи у цих країнах можна умовно поділити на три періоди, кожному з яких відповідають свої особливості внутрішньої аграрної та зовнішньоторговельної політики, а також структурної реформи (рис. 4.1).

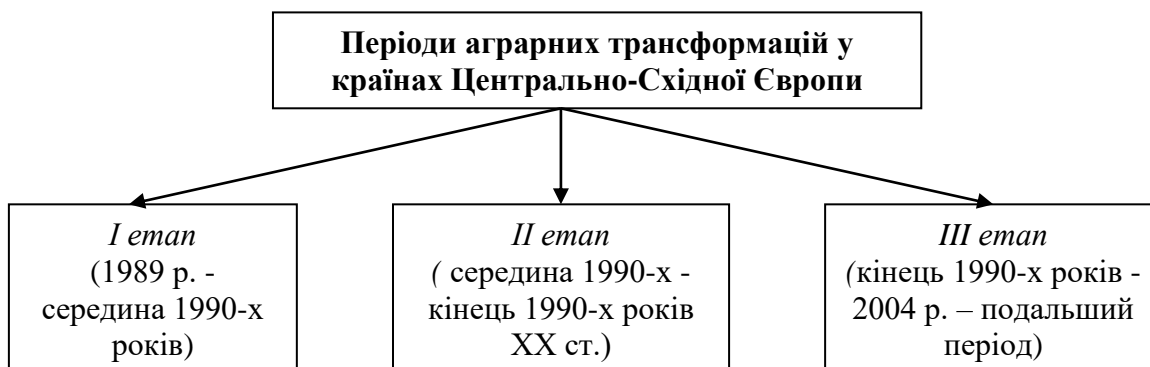

Рис. 4.1. Періоди аграрних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи

Джерело: складено за: [435]

Розглянемо їх змістовну характеристику [435, с. 8]:

I етап: 1989 р. - середина 1990-х років. На першому етапі проводилася земельна реформа у сільському господарстві, демонополізація і приватизація в ресурсних галузях, формування ринкових структур в агропродовольчому комплексі, відбулися лібералізація цін і торгівлі сільськогосподарською продукцією, інституційна реформа. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі.

II етап: середина 1990-х - кінець 1990-х років XX ст. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання у функціонування ринків до політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنих обмежень. Продовжувалася інституційна реформа, зростала ефективність виробництва, а подальші структурні зміни відбувалися у напрямку консолідації земельних ділянок.

III етап: кінець 1990-х років - 2004 р. – подальший період. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн ЦСЄ до вступу в ЄС. Це передбачає гармонізацію внутрішньої аграрної політики країн ЦСЄ з вимогами спільної аграрної політики країн ЄС. Тому зусилля урядів спрямовуються на поглиблення структурної реформи, підвищення ефективності аграрного сектора

тощо. Тобто подальша трансформація аграрних відносин і суперечностей економік ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

На стратегію, темпи і глибину здійснення реформ, особливо на їх першому етапі, визначальний вплив мали стартові умови різних країн. Стартові умови аграрних трансформацій в окремих країнах різнилися за: рівнем централізації системи управління аграрним сектором; необхідністю проведення реституції земельної власності; макроекономічними умовами; співвідношенням різних типів господарських структур; національними традиціями і змінами у психології за роки спільного господарювання. Так, наприклад, в Україні система управління сільським господарством була більш централізованою, що ускладнювало початковий етап реформ. А в Польщі та Словенії система управління була найменш централізованою і, відповідно, найбільш ринковоорієнтованою.

Залежно від початкових умов трансформацій, національних традицій і політичних цілей кожна постсоціалістична країна обрала свою власну модель приватизації землі та майна, а також структурної та організаційної перебудови сільського господарства. Так, зокрема, Карен Маркус та Джон Свіннен, аналізуючи перебіг аграрних перетворень у країнах з перехідною економікою протягом перших п'яти років реформ, виділяють три моделі реформування аграрної сфери – «російську», «центральноєвропейську» та «китайську». Зазначені дослідники виявили суттєві відмінності серед країн у співвідношенні темпів зміни валових обсягів виробництва та продуктивності праці. «Російська модель», яка, на їхню думку, чітко проявилась у Росії, Білорусії, Україні, Азербайджані, Казахстані, Киргизстані, Молдові та Таджикистані, характеризується значним скороченням обсягів виробництва і зниженням продуктивності праці. «Центральноєвропейська модель», представниками якої можуть бути Угорщина, Словаччина та Чехія, характеризується порівняно меншим спадом обсягів виробництва та значним зростанням продуктивності праці. «Китайська модель», типовими представниками якої є В'єтнам, Китай та

Албанія, відзначається значним зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та повільним зростанням продуктивності праці [293, с. 11-12].

По-іншому класифікує моделі реформування сільського господарства у країнах ЦСЄ В. Зглінский. Беручи за основу глибину перетворень у відносинах власності, він також виділяє три моделі, однак дещо по-іншому їх називає та дає їм іншу змістовну характеристику:

- «балканська модель» полягає у реституції, загальній приватизації, що супроводжуються роздрібненням виробничих структур і їх незначною адаптацією до ринку;
- «центральноевропейська модель» полягає у приватизації, вибірковій (в окремих країнах) реституції, що супроводжується пристосуванням колишніх виробників до роботи у нових умовах, з врегулюванням відносин власності на основі приватної власності;
- «східноевропейська модель» полягає не у масовій приватизації та реституції, а її заміні формальним розподілом землі та майна між працівниками. Ця модель фактично не вносить суттєвих змін у діяльність постсоціалістичних підприємств, однак надає їм інше правове оформлення [79, с. 61].

Розглянемо більш детально заходи аграрної реформи у різних країнах ЦСЄ. Досить цікавим є досвід аграрної трансформації в Угорщині. На початку реформ у країні нараховувалось близько 136 держгоспів та 1250 колективних господарств [158, с. 62]. Поряд з ними діяли індивідуальні господарства, адже в Угорщині приватна власність на землю визнавалась офіційно. Крім того, існували доволі потужні регіональні підприємства кооперативного типу, які мали досить хороший менеджмент, маркетингову орієнтацію та певні навички роботи в умовах ринку.

При здійсненні земельної реформи в Угорщині перевагу було надано не масовій приватизації, а пошукам ефективних власників. Замість реституції було проведено приватизацію землі за допомогою контрибуційних сертифікатів за принципом: «земля повинна належати тим, хто на ній працює». Контрибуційні

сертифікати вважалися цінними паперами, за які можна було викупити землю. Приватизація землі здійснювалась лише через спеціальні земельні аукціони. Однак надане законодавством право відчуження сертифікатів призвело до скуповування землі платоспроможними фізичними та юридичними особами, у тому числі й іноземними. Останні, в обхід закону через підставних осіб, змогли скупили досить значні площі землі у західному регіоні.

Приватизація державних господарств в Угорщині також мала свої особливості. Позитивним моментом у приватизації державних господарств було попереднє здійснення у них реструктуризації. У результаті певна частина господарств були перетворені у державні холдингові компанії, інші ж стали своєрідними «пілотними фермами» у державній власності. Біля 20% держгоспів стали власністю зарубіжних інвесторів [158, с. 63]. Приватизація решти держгоспів здійснювалась за конкурсами, в яких, як правило, приймали участь керівники підприємств та його працівники. У результаті конкурсного відбору було створено більш ефективні з економічної точки зору сільськогосподарські підприємства. Переможці конкурсу заключали контракт на оренду з Агенцією державного майна строком на 10-30 років та отримували переважне право купівлі майна і землі держгоспу.

Трансформація псевдокооперативів в Угорщині відбувалась на основі Закону про трансформацію кооперативів, який передбачав такі можливі способи поведінки для членів кооперативів: вихід з кооперативу з паюванням належного майна і землі між всіма бажаними вийти; трансформацію кооперативів в інші види підприємств; акціонування (корпоратизацію) кооперативів; трансформацію кооперативу в інший кооператив на основі нової нормативної бази. Проте у багатьох випадках трансформація кооперативів носила формальний характер, оскільки керівництво кооперативів часто не забезпечувало їх адаптації до роботи в умовах ринку. Певною специфікою трансформації кооперативів в Угорщині було право вільного ринкового обігу кооперативних часток (паїв). Державою стимулювалася концентрація цих паїв з допомогою спеціальних податкових пільг та кредитів [158, с. 64].

Значно повільніше проходили аграрні трансформації у Болгарії. До початку аграрної реформи болгарський аграрний сектор був майже повністю кооперативним. Незважаючи на те, що приватизація землі у Болгарії призвела до утвердження там приватної власності, рівень розукрупнення земельних угідь залишався всеодно досить незначним. Отримані земельні ділянки селяни могли використати або для створення власного підприємства, або для передачі в оренду чи у рентне використання у кооперативі, або в якості паю при вступі у кооператив, або здати за винагороду свій наділ в общинний або державний фонд. Тобто, як бачимо, створення і розвиток кооперативів у Болгарії активно підтримувалося державою.

Досить складним у Болгарії є порядок ринкового обігу землі. Будь-яка ділянка спочатку має бути викуплена сусідом, пізніше – місцевим приватним господарством, далі – місцевою общиною або закуплена у державний фонд. І лише у випадку проходження цих етапів, ділянка може надійти у вільний продаж.

Під час проведення аграрної реформи у Болгарії досить довго, у прихованій формі, існували державне замовлення та директивне ціноутворення. Встановлювалися мінімальні (захисні) ціни на основні види експортної продукції та граничні (фіксовані) ціни на найважливіші види продукції внутрішнього споживання. Однак державне втручання у процеси ціноутворення швидко виснажило державний бюджет та розбалансувало аграрний ринок. Тому уряд Болгарії, врешті-решт, провів лібералізацію цін на сільськогосподарську продукцію.

Проміжну позицію між Угорщиною та Болгарією за комплексністю, системністю та ефективністю проведених аграрних трансформацій займає Румунія. Оскільки період з 1990 року по 1996 рік у цій країні відзначався низькими темпами проведення реформ, які здійснювалися спонтанно, без належного кадрового, законодавчого і методичного забезпечення, це негативно позначилося на фінансовому стані сільськогосподарських підприємств та призвело до значних збитків у галузі у 1997 році.

У результаті одним із перших кроків аграрної реформи у Румунії було надання більшої господарської самостійності сільськогосподарським підприємствам. Однак матеріально-технічне постачання та частково збут продукції при цьому продовжували контролюватися державою. У липні 1991 року у Румунії примусово були ліквідовані усі виробничі кооперативи, а їх землю було роздано колишнім власникам і тогочасним членам господарств. Документом, що підтверджував їх право власності на землю, були сертифікати. Однак, оскільки наступні заходи держави були спрямовані на проведення приватизації сільгосп підприємств із одночасним збереженням великих технологічних комплексів на основі кооперації та корпоратизації, багато колишніх держгоспів та новостворених кооперативів залишаються і зараз активними учасниками аграрного ринку.

У найбільш сприятливих умовах щодо фінансового, організаційного і законодавчого забезпечення реформ опинилась колишня Німецька Демократична Республіка (НДР). Насамперед це стосується вільного вибору форми підприємництва. Через це чимало колишніх великих підприємств формально продовжували функціонувати, однак на практиці вони не здійснювали жодної діяльності. Найбільшого поширення отримали так звані «zareestrowani tovaristva», які були своєрідною формою кооперативів, які були перехідною формою на шляху їх подальшої трансформації.

Досвід німецької аграрної реформи показав, що майнова оцінка реформованих підприємств повинна базуватись виключно на реальній ринковій вартості та здійснюватись незалежними експертами. Майнове регулювання повинно бути жорстко регламентованим і контрольованим, аби уникнути потенційних зловживань. Адже оцінка майна за залишковою або балансовою вартістю може створити економічну деформацію, а завищена оцінка майна, навпаки, може створити ілюзію значних ресурсів, яких насправді немає у розпорядженні трансформованих сільськогосподарських підприємств. Особливістю німецької аграрної реформи є збереження у більшості випадків

великого виробництва у формі різноманітних корпоративних підприємств з використанням оренди та суборенди.

Цікавим з геополітичної точки зору є досвід аграрного реформування країн Балтії. Аграрні реформи у країнах Прибалтики полягали у відмові від колгоспно-радгоспної системи та збереженні великих виробничих комплексів; проведенні повної лібералізації аграрного ринку і ціноутворення; відмові від державного патерналізму та прихованого монополізму; підтримці приватних сімейних господарств; орієнтації на європейську інтеграцію.

З огляду на часове затягування реформ, не менш корисним для України є і досвід аграрних трансформацій Китаю (хоча він і немає відношення до країн ЦСЄ). Специфіка китайської економічної реформи полягає у її поступовості та обережності, що дає підстави багатьом економістам вважати її типово градуалістською. Аграрна реформа у Китаї розпочалася із широко поширеної на селі практики «договірної системи родинної відповідальності», що дала змогу сформувати на основі селянських родин своєрідні госпрозрахункові неофіційні підприємства. Практичні кроки реформаторів передбачали надання сільським жителям права на обробіток землі та використання на власний розсуд частини врожаю, отриманого понад «домовлений обсяг». Було проголошено курс на трансформацію державних та колективних сільськогосподарських підприємств у приватні господарства. Перехід на приватну власність та пов'язану із нею мотивацію, в умовах низького рівня доходів населення країни, призвів до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продуктивності праці. Все це у сукупності обумовило різке підвищення ефективності у сільському господарстві Китаю [293, с. 13]. Разом з цим, потрібно зауважити, що аграрні трансформації у Китаї характеризуються дуже повільною лібералізацією, збереженням директивних методів управління економікою тощо [158, с. 72-73].

Досвід аграрних перетворень у Польщі теж є своєрідним. У Польщі у повоєнні роки сільське господарство розвивалося переважно на основі приватної власності на землю та інші засоби виробництва. У 1989 р. приватний

сектор Польщі складався з 2 млн. селянських господарств (із середньою площею 6,3 га), які володіли 76% сільськогосподарських угідь. Частка державного сектора складала 18,6% сільськогосподарських угідь, а середній розмір державного сільськогосподарського підприємства становив 3500 га. Сільськогосподарські виробничі кооперативи використовували 3,6% сільськогосподарських угідь, а їх середній розмір становив 356 га. Таким чином, кооперативи у Польщі базувалися на приватній власності їх членів на землю, що відкидало потребу в їх структурній реформі та створювало для них вигідні стартові умови при переході до ринку [334, с. 38-39].

Економічні перетворення у сільському господарстві Польщі відбувалися в двох напрямках. Перший напрямок стосувався організаційно-економічних змін у структурі самого сільського господарства і принципів його функціонування, а другий – інституційних змін, що мали на меті забезпечити реалізацію нової аграрної політики. Основні організаційно-економічні зміни полягали у приватизації державних господарств та зміні засад діяльності кооперативів і кооперативних підприємств.

У 1992 році у Польщі для приватизації державних господарств в аграрному секторі економіки було створено спеціальну Агенцію державної власності у сільському господарстві, діяльність якої щодо приватизації державних сільгоспідприємств (ДСГП) полягала у здійсненні таких кроків: прийняття у власність ДСГП і їх формальна ліквідація; реструктуризація підприємств і підготовка їх до нових форм господарювання; передача землі та майна новим суб'єктам господарювання. Основними способами передачі майна колишніх державних сільгоспідприємств новим суб'єктам господарювання були: продаж всього майна та землі або їх частини зацікавленим приватним особам; передача в оренду на визначений термін; внесення їх у формі внеску у господарське товариство; передача у тимчасове адміністрування; передача землі та засобів державним інституціям або організаціям. Однак на практиці переважали оренда землі та майна. Створення спеціальної Агенції дало змогу адаптувати систему управління сільським господарством до вимог ринку. Адже

галузеve міністерство було позбавлене права власності та управління підприємствами.

Значно повільнішими були перетворення у кооперативному аграрному секторі Польщі. Єдиним примусовим кроком держави щодо сільськогосподарських кооперативів була ліквідація центральних та регіональних об'єднань та органів управління. Разом з тим, варто зауважити, що зміни, які відбувалися в аграрному секторі Польщі (приватизація ДСГП, самоліквідація кооперативів) не спричинили переходу землі та майна у селянські господарства.

Для координації робіт з розвитку сільського господарства і суміжних ланок АПК у Польщі було створено Агенцію з реструктуризації та модернізації сільського господарства, основними завданнями якої є фінансова підтримка: розвитку сільського господарства через інвестиції, освітні, дорадчі і консультаційні програми; сучасних методів переробки і зберігання продукції; надання послуг та інформації. При цьому підтримка може здійснюватись у формі дотацій, преференційних кредитів, надання гарантій по кредитах або фінансування спеціальних проєктів. Агенція сприяє розвитку сільських населених пунктів, особливо у частині фінансування підприємницьких ініціатив та розбудови сільської інфраструктури. Позитивний вплив на діяльність сільського господарства Польщі здійснює також Агенція сільськогосподарського ринку (АСГР), метою якої є стабілізація ринку через стабілізацію цін і забезпечення певного рівня дохідності аграрного виробництва [158, с. 77].

Як бачимо, майже всі країни при проведенні земельної реформи дотримувалися концепції передачі (на платній або безкоштовній основі) землі працівникам сільськогосподарських підприємств та пенсіонерам з їх числа. У багатьох країнах цей розподіл був умовним, без персоніфікації наділів. Саме у зв'язку з цим, у переважній більшості країн результатом реституції стало те, що земля залишилася у користуванні тих, хто її обробляв (в основному за рахунок поширення оренди землі). Найраціональнішою була

процедура реституції, що була застосована в Угорщині, де для повернення землі і фондів колишнім власникам використовувалися ваучери, за які особи, що мали право на повернення власності, могли придбати землю або інші фонди – без зобов'язання з боку держави повернути їм саме те, що належало їм раніше. У результаті у цій країні вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок.

Досить гнучкою була модель реституції земель у Литві за рахунок паралельного використання трьох методів: повернення саме тієї земельної ділянки, що була націоналізована після війни; надання іншої, еквівалентної ділянки; або виплати компенсації. З огляду на значну на той час суму компенсації, більшість колишніх власників віддали перевагу останньому методу, за рахунок чого вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок. Найбільш радикально підійшла до проблеми реституції земель Албанія, де відбувся розподіл землі серед працівників колективних і державних підприємств без урахування інтересів її колишніх власників, що отримали альтернативну компенсацію приватизаційними ваучерами або урядовими облігаціями. Однак найрадикальнішу приватизацію було проведено у Вірменії та Грузії, де всі, без винятку, землі сільськогосподарського призначення було розподілено на сімейні ділянки.

Специфічним наслідком дотримання соціального імперативу та принципу історичної справедливості при проведенні приватизації землі та реституції у багатьох країнах стала не тільки фрагментація земельних ділянок, але й значна частка землі сільськогосподарського призначення у володінні міських жителів. Зокрема, у країнах Балтії, Болгарії, Чеській Республіці та Словаччині сформувався досить численний прошарок таких землевласників, що дало можливість запровадити у цих країнах ринок землі.

Тобто у багатьох країнах Центрально-Східної Європи розподіл земель поєднувався з реституцією, у ході якої поверталися не права власності, а права користування. Виняток становлять лише країни Прибалтики, в яких

реституція проводилася відповідно до документів, які підтверджували права власності на земельні ділянки до 1940-х рр.

Спільною рисою для багатьох постсоціалістичних країн було те, що формування приватної власності на землю здійснювалося через поступову реструктуризацію колишніх державних господарств та кооперативів у підприємства ринкового типу із подальшою поетапною лібералізацією доступу до земель цієї категорії іноземців. У кожній з країн приватна власність на землю і ринок земель сільськогосподарського призначення формувалися, виходячи із поставлених державою пріоритетів (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення у деяких постсоціалістичних країнах

Країна	Початок земельної реформи	Сільське населення, %	Землі с.-г. призначення, %	Можливість продажу с.-г. земель іноземцям	Ціна за 1 га с.-г. земель, тис. дол. США
Болгарія	1990 р.	6,7	60,4	Обмежено	4,6
Естонія	1990 р.	4,3	22,3	Дозволено	5,2
Латвія	1991 р.	4,1	29,2	Обмежено	1,2
Литва	1991 р.	4,0	44,8	Дозволено	1,4
Польща	1990 р.	4,2	48,6	Обмежено	10,3
Румунія	1990 р.	6,4	32,1	Дозволено	6,1
Угорщина	1989 р.	4,1	59,0	Заборонено	4,2
Україна	1991 р.	10,2	71,3	–	–

Джерело: [192, с. 90].

Наприклад, у Польщі та Угорщині ставилося завдання – розробити механізм соціального захисту сільського населення, тому зусилля реформаторів були спрямовані, перш за все, на розвиток сільських територій. У Латвії, Литві, Болгарії, навпаки, головним пріоритетом було визначено забезпечення високого рівня ефективності аграрного виробництва, що не передбачає участі у сільськогосподарському виробництві значної кількості трудових ресурсів, тому реформатори при проведенні аграрних трансформацій орієнтувалися на створення ефективних господарських структур, концентрацію земель та економію на масштабах. Спільним позитивним результатом трансформації

земельних відносин для багатьох постсоціалістичних країн стало формування бережливого ставлення до землі, підвищення ефективності використання земель цієї категорії, зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та її експорту.

Варто зауважити, що у постсоціалістичних країнах було використано три основні підходи до трансформації відносин власності. Перший був використаний у КНР, другий – у країнах Центральної Європи і Прибалтики, а третій – на території СНД. Зосередимо свою увагу на останніх двох, оскільки саме вони перебувають у центрі нашого дослідження. Країни Центральної Європи і Прибалтики при проведенні реформи орієнтувалися на пристосування до умов входження до ЄС. Тому для них характерним було поєднання державного регулювання системних перетворень в економіці з поетапним нарощуванням ролі саморозвитку ринкових елементів; відмова від збереження провідної ролі державної власності та поступове доведення її частки до рівня розвинутих країн; нарощування питомої ваги іноземної власності; формування прошарку дрібного і середнього бізнесу тощо.

Третій підхід, як було зазначено вище, знайшов застосування у країнах СНД. Яскравим прикладом цієї модель перетворень є російська модель. Як відомо, приватизація у Росії здійснювалася у три етапи – ваучерний (1992-1994), грошовий (1995-1997) та реструктуризація і перерозподіл власності на користь потужніших господарських структур на основі стихійної конкурентної боротьби або шляхом використання адміністративного ресурсу (з 1998 року). Ваучерна приватизація не стала для основної частини росіян джерелом первісного нагромадження капіталу через невисоку ціну майнових сертифікатів. Натомість, вона надала необмежену можливість переходу до рук інших власників ваучерів та акцій, масовий продаж яких стимулювався низьким рівнем прибутковості більшості підприємств. Водночас керівники підприємств отримали можливість поступового оволодіння контрольними пакетами акцій шляхом їх поетапного викупу у своїх працівників. Характерними рисами російської моделі були: пряме втручання державних

органів у вирішення питань приватизації в інтересах олігархів та наближених до них осіб; поширення власних моделей приватизації в інтересах регіональних еліт; високий рівень криміналізації приватизаційного процесу [120, с. 78-83].

Тобто державні структури у частині постсоціалістичних країн своїми діями часто на практиці підтримували формування монопольних структур. Як наслідок, відбувалося формування квазіринкових економічних форм. Мало місце не розуміння того, що приватна власність сама по собі, без створення відповідного інституційного середовища, не забезпечує конкурентних умов господарювання. Відповідно до цього у цих країнах спостерігалася формалізація приватної власності. Формально власниками землі стали селяни, а реально їхніми землями володіють і отримують від цього доходи новостворені сільськогосподарські підприємства або суто бізнесові структури, так звані агрохолдинги. Тобто досвід реформ у країнах Центрально-Східної Європи свідчить, що перехід до ринку в умовах самоусунення держави від створення відповідного інституційного середовища обумовлює становлення державно-монополістичної форми ринку та поширення нелегальної приватногосподарської діяльності (кримінальної, тіньової).

Зауважимо, що при проведенні аграрної реформи у країнах ЦСЄ побутувала думка, що для досягнення цілей реформи достатньо провести лише земельну реформу, яка забезпечить трансформацію земельних відносин шляхом запровадження приватної форми власності на землю та формування фермерських господарств. Однак, як показав досвід реформ у постсоціалістичних країнах, така думка виявилася слухною лише для тих країн, в яких аграрний сектор був основним сектором економіки, а частка сільського населення і частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві були високими (табл. 4.4). Серед таких країн, зокрема, Албанія, Румунія, Китай, Україна.

Оскільки у більшості цих країн домінуючими були примітивні технології сільськогосподарського виробництва, які передбачали залучення значної кількості трудових ресурсів, то передача землі селянам призвела до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та відповідно до підвищення рівня продовольчого споживання. Це було обумовлено двома основними чинниками: по-перше, зростанням мотивації праці селян; по-друге, тим, що основними аграрними ринками були місцеві ринки, які не вимагали розвинутої ринкової інфраструктури.

Таблиця 4.4

Типи постсоціалістичних країн залежно від структури їх національної економіки

Країна	Частка сільського господарства у ВВП, %	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	Частка продовольчих витрат у структурі витрат населення, %
Аграрно-індустріальні країни			
Албанія	32	49	56,5
Румунія	27	60,1	47,9
Китай	13,7	28,2	48,0
Україна	24,4	20,5	35,2
Індустріально-аграрні країни			
Болгарія	11	18,1	29,5
Угорщина	15,6	17,9	25,4
Латвія	10,2	14,6	30,3
Литва	26,5	17,6	34,9
Росія	15,3	12,9	36,1
Словаччина	9,4	12,2	35,4
Чехія	6,3	9,9	32,9
Естонія	17,8	12,0	28,2

Джерело: [3; 158, с. 15].

Щодо країн з індустріально-аграрною економікою, серед яких Чехія, Угорщина, Росія та інші (табл. 4.4), то в їх економіках аграрний сектор не займав провідного місця, частка сільського населення і частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві були невисокими, у виробництві сільгосппродукції застосовувалися більш розвинуті технології та більш розвинутою була ринкова інфраструктура тощо. Тому зростання мотивації праці серед селян не завжди давало можливість компенсувати ті технологічні

втрати, які мали місце при переході до менш індустріальних технологій ведення сільськогосподарського виробництва у селянських та фермерських господарствах. А оскільки у структурі населення цих країни переважало міське населення, то зростання виробництва сільгосппродукції і споживання продуктів харчування у сільській місцевості не призвело до суттєвого зростання продовольчого споживання на душу населення у країні. Тобто в індустріально-аграрних країнах проведення земельної реформи не завжди супроводжувалося зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва (табл. 4.5) та рівня продовольчого споживання на душу населення.

Таблиця 4.5

Валовий річний приріст (спад) виробництва сільськогосподарської продукції у постсоціалістичних країнах, %

Країна	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Аграрно-індустріальні країни							
Албанія	6,5	-2,0	-17,4	17,1	18,6	8,3	13,0
Румунія	-5,1	-2,9	0,8	-13,3	12,8	0,2	5,5
Китай	–	–	–	7,2	4,7	4,0	4,5
Україна	–	–	-13,2	-7,2	1,2	-13,3	-2,5
Індустріально-аграрні країни							
Латвія	3,9	-10,2	-3,9	-16,0	-22,4	-20,5	-2,0
Болгарія	0,8	-6,0	-0,3	-12,0	-18,6	2,5	10,0
Угорщина	-1,8	-4,7	-6,2	-19,9	-9,7	-1,1	0,7
Литва	1,5	-8,9	-4,3	-23,8	-8,0	-18,0	1,8
Росія	1,8	-3,6	-4,7	-9,0	-4,3	-11,4	-8,0
Словаччина	0,6	-6,7	-7,0	-12,8	-7,2	8,3	2,1
Чехія	2,3	-2,3	-8,9	-12,1	-2,3	-6,0	4,2
Естонія	7,5	-13,1	-4,0	-18,6	-7,7	-9,7	-7,2

Джерело: [3; 404, с. 38].

У результаті проведення земельної реформи відбулася реорганізація колишньої системи ведення сільськогосподарського виробництва та формування нової системи господарювання. В усіх країнах сформувався сектор фермерських господарств. Однак в одних країнах фермерські господарства стали основними виробниками сільськогосподарської продукції, як наприклад в Латвії, Румунії та ін., а в інших країнах – ні. Тобто, якщо в аграрно-індустріальних країнах проведення господарської реформи призвело до

домінування у структурі їх аграрного сектору господарств населення та фермерських господарств, то в індустріально-аграрних країнах набули поширення, перш за все, сільськогосподарські підприємства ринкового типу, зокрема, виробничі кооперативи. Спільним для всіх країн було те, що у процесі реорганізації розміри більшості колишніх сільськогосподарських підприємств були зменшені. Відтак відбулося зниження товарності виробництва із одночасним збільшенням на селі чисельності безробітних [395, с. 345-346].

Після проведення структурної реформи у країнах ЦСЄ склалася бімодельна структура господарських одиниць з різною часткою великих сільськогосподарських підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств. Так, наприклад, в Албанії, Словенії, Латвії, Польщі, Румунії переважають фермерські господарства, а от у Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах СНД і на території колишньої НДР – великі сільськогосподарські підприємства [334, с. 45].

Поряд із трансформацією аграрних відносин, у країнах ЦСЄ набули поширення процеси розшарування сільського населення. Так, польський вчений І. Ковач виділяє чотири основні напрями становлення нових цінностей сільського населення. Це: 1) «обуржуазнювання», тобто формування групи власників і підприємців; 2) «оселянювання», тобто більшість новостворених господарств населення орієнтовані переважно на самозабезпечення; 3) пролетаризація, що охоплює ту частину сільського населення, яка в умовах аграрних трансформацій втратила роботу в аграрній сфері і поза нею; 4) виникнення неколективних власників і працівників-пайовиків, не спроможних самостійно організувати економічну діяльність [38, с. 80].

Варто зауважити, що після завершення першого етапу аграрних трансформацій у країнах ЦСЄ суттєво зменшилась частка сільського господарства у ВВП. Така ситуація пояснюється не лише структурними змінами в економіці, але й суттєвим зменшенням виробництва сільськогосподарської продукції через порушення цінового паритету, падіння

купівельної спроможності сільгоспвиробників, низькою купівельною спроможністю населення, незахищеністю внутрішніх продовольчих ринків. А на останньому етапі аграрної реформи у цих країнах зменшилась не лише частка сільського господарства у ВВП, але і частка зайнятих у галузі. Причому у країнах, де у результаті структурної реформи утворилася значна кількість фермерських господарств, зайнятість у сільському господарстві, навпаки, зросла (наприклад, у Румунії). У країнах, де було збережено крупні сільськогосподарські підприємства (Угорщині, Чеській Республіці і Словаччині) зменшення частки сільського господарства у ВВП супроводжувалося зменшенням зайнятості. Тільки у Болгарії частка сільського господарства у ВВП зросла при зменшенні частки зайнятих. Крім того, для країн з порівняно високим рівнем ВВП на душу населення характерна незначна частка сільського господарства у ВВП і незначна частка у загальній зайнятості, що не перевищує 10%. Для групи країн з відносно низьким рівнем ВВП на душу населення характерною є значна частка зайнятих у сільському господарстві [334, с. 50-51].

Разом з тим, досвід постсоціалістичних країн свідчить, що ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві. Відповідно до цього земельна реформа не є достатньою умовою економічних перетворень на селі. Значно важливішим елементом аграрної реформи є інституційна, яка має бути спрямована на проведення перетворень в усіх сферах агропромислового комплексу та створення сприятливого підприємницького середовища. Крім того, успіх аграрних трансформацій значною мірою визначається ступенем визнання необхідності і суті реформ сільським населенням. Найбільш консервативним фактором при реформуванні аграрного сектору є ментальність людей, яка є наразі одним із чинників, що визначають тривалість реформ.

Важливими складовими аграрних реформ у постсоціалістичних країнах були демонополізація і приватизація I та III сфер агропромислового

комплексу, які до реформ знаходилися у руках декількох державних монополій. При приватизації цих сфер у постсоціалістичних країнах було використано два підходи: 1) продаж підприємств на загальних умовах відповідно до законодавства про приватизацію у цих країнах; та 2) спеціальна схема приватизації вищезгаданих об'єктів, яка забезпечувала привілеї сільськогосподарським виробникам в їх придбанні. Як показав досвід аграрних реформ, більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали ті країни, де приватизація в інших галузях відбулася до аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації (наприклад, у Чеській Республіці) [334, с. 40].

Щодо агропродовольчої політики, то лібералізація цін і відміна продовольчих субсидій призвели у постсоціалістичних країнах до зростання цінового диспаритету між II та I і III сферами АПК. Така ситуація виникла у результаті того, що ціни на ресурси для сільського господарства почали зростати швидше рівня інфляції, у той час, як зростання продовольчих цін програвало у перегонах із інфляцією через падіння платоспроможного попиту населення. Це, у свою чергу, призвело до зниження доходів сільськогосподарських підприємств, вимивання їх оборотних фондів та масової збитковості останніх. Ситуація ускладнювалася ще й відсутністю сформованої ринкової інфраструктури, оскільки за таких умов відбувалося зростання трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств.

Не на користь сільськогосподарських виробників відбувалися зміни у кредитній сфері. Інфляція обумовила зростання процентної ставки по кредитах та скорочення строків їх надання позичальникам. У таких умовах постсоціалістичні країни вдалися до наступних заходів: субсидування процентної ставки; забезпечення банківських позик державними гарантіями; списання або реструктуризація боргів; створення спеціалізованих кредитних інститутів для аграрного сектору економіки. Загальною закономірністю для постсоціалістичних країн є низький рівень прямих іноземних інвестицій в

агропродовольчий сектор, причому рівень інвестицій у сільське господарство є суттєво нижчим від рівня інвестицій у галузі, які знаходяться вище і нижче за технологічним ланцюжком [334, с. 48].

Взагалі можна виділити три етапи еволюції агропродовольчої політики постсоціалістичних країн. Перший етап пов'язаний із проведенням лібералізації цін, відмовою від планування обсягів сільськогосподарського виробництва, зменшенням обсягів держзамовлення (або відмови від нього), скасуванням привілеїв для сільського господарства, введенням квот на експорт певних продуктів, субсидуванням імпорту тощо. На другому етапі почали проводити політику аграрного протекціонізму. У цей час створюються національні агентства по регулюванню ринків, вводяться мінімальні гарантовані ціни, імпортні тарифи, квоти, експортні субсидії тощо. І третій етап пов'язаний із коригуванням агропродовольчої політики країн-претендентів у члени ЄС у відповідності до принципів Спільної аграрної політики країн ЄС.

Водночас, як показує досвід аграрних перетворень у деяких країнах Центрально-Східної Європи, засади реформування за порадами міжнародних фінансових інститутів (МВФ, СОТ і ін.) фактично набули значення інструментів деіндустріалізації. У підсумку група країн, що пішла шляхом, визначеним цими інститутами, перетворилася на ринок збуту застарілої продукції та об'єкт розміщення капіталу розвинутих країн. Паралельно з цим незворотних втрат зазнали їх національні інтереси у сфері безпеки та відтворення економічного потенціалу.

Тобто, як бачимо, відмова від державного протекціонізму тотожна фінансово-економічним збиткам від наслідування ліберальної парадигми ведення господарства. Необхідним є дотримання балансу між відкритістю та необхідністю державної підтримки і захисту внутрішнього ринку на засадах науково обгрунтованого протекціонізму. Тобто держава має створити передумови для сталого економічного розвитку країни, здатного до конкуренції та самовідтворення. Для досягнення таких цілей виникає потреба

на засадах державного протекціонізму виробити правила і норми такої організації господарства, за якої діяльність внутрішніх виробників і закордонних економічних «гравців» об'єктивно відтворюватиме потенціал національного економічного розвитку [339].

Таким чином, аналіз змісту і результатів проведених реформ в аграрних секторах країн ЦСЄ дозволяє зробити наступні висновки щодо тенденцій і закономірностей їх аграрних трансформацій:

1) країни СНД, де не проводилася реституція власності (повернення землі та майна колишнім власникам), опинилися у більш вигідних початкових умовах. У тих же країнах, де постало питання про повернення землі та майна колишнім власникам або їх спадкоємцям, відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи;

2) більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації;

3) країни із значною часткою державного сектора у сільському господарстві мали несприятливі стартові умови для реформування, оскільки загальною закономірністю у країнах ЦСЄ було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними;

4) у багатьох постсоціалістичних країнах формування приватної власності на землю здійснювалося через поступову реструктуризацію колишніх державних господарств та кооперативів у підприємства ринкового типу із подальшою поетапною лібералізацією доступу до земель цієї категорії іноземців;

5) досвід реформ у країнах Центрально-Східної Європи свідчить, що перехід до ринку в умовах самоусунення держави від створення відповідного інституційного середовища обумовлює становлення державно-монополістичної форми ринку та поширення нелегальної приватногосподарської діяльності;

б) у тих постсоціалістичних країнах, де аграрний сектор був основним сектором економіки, а частка сільського населення і частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві були високими, трансформація земельних відносин призвела до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та відповідно до підвищення рівня продовольчого споживання. Щодо країн, в економіках яких аграрний сектор не займав провідного місця, частка сільського населення і частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві були невисокими, проведення земельної реформи не завжди супроводжувалося зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та рівня середньодушового продовольчого споживання;

7) якщо у постсоціалістичних країнах аграрно-індустріального типу проведення господарської реформи призвело до домінування у структурі їх аграрного сектору господарств населення та фермерських господарств, то у країнах індустріально-аграрного типу набули поширення, перш за все, виробничі кооперативи. Після проведення структурної реформи у країнах ЦСЄ склалася бімодельна структура господарських одиниць з різною часткою великих сільськогосподарських підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств;

8) спільним для всіх країн було те, що у процесі реорганізації розміри більшості колишніх сільськогосподарських підприємств були зменшені. Набули поширення процеси розшарування сільського населення;

9) у результаті аграрних трансформацій у більшості країн ЦСЄ зменшилась не лише частка сільського господарства у ВВП країн, але і частка зайнятих у галузі. Причому для країн з порівняно високим рівнем ВВП на душу населення характерна незначна частка сільського господарства у ВВП і незначна частка у загальній зайнятості. Для групи країн з відносно низьким рівнем ВВП на душу населення характерною є значна частка зайнятих у сільському господарстві;

10) сільськогосподарські підприємства більшості країн ЦСЄ зіткнулися з проблемою фінансування виробництва. У зв'язку з цим більшість країн Центрально-Східної Європи перейшли до політики аграрного протекціонізму і

ввели системи преференційних кредитів і кредитних гарантій для забезпечення сільського господарства обіговими коштами;

11) загальною закономірністю аграрних трансформацій у постсоціалістичних країнах є низький рівень прямих іноземних інвестицій в агропродовольчий сектор, причому рівень інвестицій у сільське господарство є суттєво нижчим від рівня інвестицій в галузі, які знаходяться вище і нижче за технологічним ланцюжком;

12) успіх реформування значною мірою визначається ступенем визнання необхідності та суті реформ сільським населенням;

13) досвід постсоціалістичних країн показує, що ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці та суспільстві. Земельна реформа не є достатньою умовою економічних перетворень на селі. Значно важливішим елементом аграрної реформи є інституційна, яка має бути спрямована на реформи в усіх сферах агропромислового комплексу та створення сприятливого підприємницького середовища;

14) успіх аграрної реформи залежить від послідовності, комплексності та системності реформаційних заходів та загальної макроекономічної ситуації у країні. Мова йде про те, що, по-перше, не можливо досягнути високої ефективності реформованих сільськогосподарських підприємств у дестимулюючих макроекономічних умовах. Натомість, підвищення стабільності проведення реформ покращує доступ до ринків капіталів, технологій, стимулює підприємницьку ініціативу. По-друге, паралельно з реформуванням аграрних господарських структур мають проводитися реформи системи господарського та адміністративного управління. Адже відсутність нового інституціонального середовища, збереження традиційних методів і принципів господарювання, призводить до функціонування сільськогосподарських підприємств у звичному для них неринковому режимі та консервує їх стару поведінку.

Таким чином, проведення аграрних реформ у країнах Центрально-Східної Європи можна умовно поділити на три періоди: на першому етапі – стратегічним завданням була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі; на другому етапі відбулася радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики у напрямку політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنих обмежень; на третьому етапі відбувалася (а в деяких країнах вже відбулася) підготовка до вступу в ЄС. Метою аграрних реформ у країнах Центрально-Східної Європи було перетворення аграрного сектору їх національних економік на ринковоорієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного сектору; лібералізація ринків, проведення приватизації у суміжних галузях АПК, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики.

Якщо на початку ринкових реформ розвиток аграрного сектору визначався передусім економічними, політичними та соціальними імперативами, то подальші аграрні трансформації значною мірою визначалися культурно-релігійними (традиції та звичаї господарювання) й історичними (стартові умови) імперативами.

Зміст та результати проведених реформ великою мірою визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах ЦСЄ. Спільними результатами аграрних трансформацій майже усіх країн Центрально-Східної Європи стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві ВВП цих країн та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо. Крім того, відбулося формування нових аграрних відносин, які із позицій забезпечення економічного і соціального розвитку є більш ефективними, порівняно з попередніми. Однак, хоч проведені реформи і посприяли розв'язанню наявних на той час суперечностей у системі відносин

власності, форм господарювання та господарського механізму в аграрному секторі економіки, проте водночас породили, із запровадженням приватної власності на землю, ряд нових суперечностей, які наразі розв'язуються у країнах Центрально-Східної Європи шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та дотриманням умов її купівлі-продажу.

4.3. Розвиток аграрних відносин в економіках постіндустріального типу

В умовах проведення курсу на поглиблення ринкових реформ в аграрному секторі економіки України доречним є ознайомлення із досвідом розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин розвинутих країн світу. Зокрема, мова йде про такі суперечності, як: між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку; між можливостями, які надає науково-технічний прогрес, і перепонами на шляху їх використання в інтересах всього суспільства (через тенденцію норми прибутку до зниження); між постійно зростаючою необхідністю у підвищенні кваліфікації і рівня освіченості працюючих у аграрній галузі та політикою монополій, спрямованою на обмеження цієї потреби; суперечність між розвинутими країнами та рештою країн світу (розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин розвинутих країн відбувається за рахунок залучення більш дешевих ресурсів з країн, що розвиваються, надання останнім гуманітарної продовольчої допомоги, кредитів та ін.); між національними інтересами та правилами глобального співіснування; між суспільством та навколишнім середовищем; між сутністю земельної власності (як суспільної власності) і формами її прояву тощо [13; 41; 77]. Це дасть змогу визначитися із найефективнішими методами розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин сучасної України, не допустивши при цьому помилок

розвинутих країн світу, та спрогнозувати закономірний хід їх розвитку у перспективі.

Починаючи з другої половини ХХ ст., під впливом НТП і організаційних перетворень аграрна галузь США перетворилася у високоефективний сектор економіки, функціонуючий на індустріальній основі. Запорукою успіху проведених перетворень стало державне регулювання аграрного сектору на основі цілеспрямованої аграрної політики, яка спрямована на забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки й активну участь у зовнішньоекономічній діяльності.

У сільському господарстві США зайнято лише 1,5 % від усього працюючого населення країни, з яких 1 млн. – це власне фермери (власники господарств) і 1,2 млн. – наймані працівники. Найбільш поширеними формами господарювання у сільському господарстві є: індивідуальні та сімейні ферми, які складають 87% всіх американських ферм; партнерства, яких нараховується близько 200 тисяч, їх частка у виробництві сільськогосподарської продукції становить майже 17 %; та корпорації (акціонерні товариства), питома вага яких у структурі сільськогосподарських господарств становить лише 3,2%, проте вони виробляють 25,6 % сільськогосподарської продукції у країні [393, с. 154-155]. Важливу роль у обслуговуванні фермерів у США відіграють збутові та постачальницькі кооперативи. Однак, провідна роль у сільському господарстві США належить великим сімейним фермам. Велика увага в США приділяється розвитку кооперації й агропромислової інтеграції, які дозволяють суттєво знизити витрати на виробництво продукції та підвищити його рентабельність.

Усі фермерські господарства у США поділяють на дві великі групи (Додаток Е). До першої групи належать дрібні сімейні ферми, які являються аналогами наших особистих селянських господарств (різниця полягає в тому, що вони мають більш широкую класифікацію та статус ферми), а до другої – великі сімейні та несімейні ферми й агропромислові підприємства. Найдрібніші сімейні ферми обліковуються як сільські домогосподарства. Однак, варто

зауважити, що у США фермери мають право самі обирати статус для своєї ферми.

Дрібні сімейні ферми існують у всіх штатах і складають 90% усіх фермерських господарств країни. Такі ферми існують виключно за рахунок нефермерських видів діяльності та державної підтримки. Основними виробниками сільськогосподарської продукції у США є великі сімейні ферми і несімейні корпорації. Вони становлять 10% всіх ферм США і виробляють 75 % всієї сільськогосподарської продукції країни. Необхідно відмітити, що класифікувати ферми за розмірами у США можна тільки у межах окремих зон, оскільки поняття розмірів ферм у країні різняться залежно від географічного положення штату і традицій. Наприклад, у Каліфорнії великою вважається скотарська ферма, яка має 10 тис. голів, а у Міннесоті – 200 дійних корів. Малою фермою вважається ферма, яка має 20-200 акрів, середньою – 400-500 акрів землі, великою – понад 500 акрів [414, с. 32-34].

Характерними рисами аграрної політики США є: системний підхід до вирішення проблем галузі, повне фінансування прийнятих програм розвитку аграрного сектору, спадковість та багатоваріантність заходів по вирішенню певної проблеми, безперервність процесу вдосконалення аграрної політики, гласність та відкритість при прийнятті і реалізації рішень тощо.

Діюча у США система державного регулювання аграрного сектору спрямована на вирішення таких завдань: підтримку фермерських доходів на рівні доходів працівників, зайнятих у інших галузях і сферах економіки; підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва; скорочення бюджетних витрат на товарні програми; забезпечення високої конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та її просування на світовий ринок. Основні напрями державного регулювання аграрного сектору закріплюються спеціальним законодавством, переважно раз на п'ять років.

Для організації державного регулювання аграрного сектору у США у різний час було створено ряд організацій: Товарно-кредитна корпорація, Служба консервації земель і стабілізації сільського господарства, Адміністрація

фермерського кредиту, Адміністрація у справах фермерів, Служба харчування та продовольства, Корпорація страхування врожаю, Адміністрація сільської електрифікації, Агентство з охорони навколишнього середовища та ін. Однак, найбільш важливим державним органом у формуванні аграрної політики є Міністерство сільського господарства США, яке проводить свою діяльність за такими напрямками: проведення економічного аналізу стану сільського господарства та АПК у цілому; фінансування сільськогосподарських прикладних досліджень у федеральних лабораторіях і утримання національної сільськогосподарської бібліотеки; розробка нормативів по охороні навколишнього середовища і контроль за їх дотриманням; забезпечення економічного розвитку сільських регіонів шляхом будівництва та підтримки виробничої та соціальної інфраструктури, стимулювання ділової активності у цих регіонах, надання позик і технічної допомоги їх жителям; продовольча допомога й обслуговування споживачів; стабілізація сільськогосподарського виробництва у країні та розширення ринків збуту за її межами; гарантування безпеки продуктів харчування [149, с. 349-351].

На діяльність Міністерства сільського господарства впливає низка інших міністерств і відомств різного рівня. Серед них, наприклад, Міністерство торгівлі, яке проводить дослідження й аналіз міжнародних ринків, визначає напрями торгової політики країни та розробляє пропозиції для окремих країн по певних товарах і технологіях; Міністерство фінансів, яке займається питаннями оподаткування іноземних доходів та оплати за імпортні товари; Експортно-імпортний банк США, який фінансує експорт американських сільськогосподарських товарів; Міжнародна торгова комісія, яка визначає доцільність імпортних операцій, застосування демпінгу або субсидування імпорту тощо.

Варто зазначити, що діюча нині у США система державного регулювання аграрного сектора була сформована ще на початку 30-х років ХХ ст. і за цей час майже не зазнала змін. Однак, все ж таки, можна виділити два етапи у її розвитку протягом цього періоду, кожен з яких характеризується певними цілями і

особливостями. Так, після того, як на початку 30-х років середні ціни на сільгосппродукцію знизилися на 57%, почала зростати заборгованість фермерських господарств перед кредиторами, спостерігалось масове розорення останніх та банкрутство кредиторів, американський уряд почав проводити цілеспрямовану аграрну політику. Зокрема, аграрна політика США до 80-х років ХХ ст. була спрямована переважно на зменшення пропозиції на аграрних ринках. Заходи по зростанню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції проводилися урядом лише у періоди їх суттєвого зниження.

У 1933 році Конгресом США був прийнятий Акт про сільськогосподарську трансформацію, який передбачав досягнення таких цілей: встановлення балансу між виробництвом і споживанням сільськогосподарської продукції на рівні 1909-1914 рр.; підтримку встановленої еквівалентності шляхом постійного коригування виникаючих нееквівалентностей; забезпечення інтересів споживачів продовольства шляхом збереження частки витрат на продукти харчування на рівні 1909-1914 рр. Акт 1933 року дозволяв Міністерству сільського господарства укладати з фермерами на добровільній основі договори про виведення частини землі із господарського використання при виробництві базових культур, за що фермери отримували певну компенсацію. До списку базових культур були включені: пшениця, кукурудза, бавовна, свинина, рис, тютюн, молоко і молочні продукти. Однак цей список пізніше неодноразово переглядався. Крім того, Актом передбачалися виплати фермерам за зберігання сільгосппродукції на своїх фермах та контроль за заготівельно-збутовими організаціями, що закуповували у фермерів продукцію, з метою регулювання рівня цін.

Того ж 1933 року була прийнята програма безповоротних позик. Для її реалізації була створена Товарно-кредитна корпорація (ТКК), завдання якої полягало у видачі фермерам безвідсоткових кредитів під заставу запасів сільськогосподарської продукції по спеціально встановленій державою заставній ціні на одиницю продукції. Якщо на ринку встановлювалася ціна, вища від заставної, фермер самостійно реалізовував свою продукцію і повертав кредит

ТКК. Якщо ж ринкова ціна встановлювалася нижче, підтримуваної державою, то фермер міг поставити заставлену продукцію ТКК у рахунок погашення кредиту.

Крім того, у 1933 році для виходу сільського господарства з кризи було прийнято ще два закони – Закон про рефінансування фермерської заборгованості та Закон про відродження сільського господарства, які були спрямовані на ліквідацію «ножиць цін» на сировину і сільгосппродукцію. Законами передбачалося вилучення із господарського обороту частини сільськогосподарських угідь шляхом надання фермерам, які візьмуть участь у таких програмах, різного роду субсидій. Оскільки для дрібних фермерів участь у таких програмах була не вигідною, то для них держава передбачила надання позик для придбання власних ферм. Вжиті заходи, хоча і дали змогу зупинити спад сільськогосподарського виробництва та прискорити темпи його зростання, проте не призупинили розорення фермерських господарств та не ліквідували їх заборгованість перед банками та іншими кредитними установами.

У 1936 р. з метою обмеження пропозиції на аграрних ринках була введена програма консервації земель. У 1937 р. було прийнято рішення про укладання на добровільній основі ринкових угод між виробниками і заготівельними організаціями щодо мінімальної закупівельної ціни. Роль держави при укладанні таких угод зводилася до арбітражу сторін при прийнятті компромісного рішення і контролю за виконанням домовленостей. Актом 1938 року з метою підтримання паритету цін урядом були введені прямі платежі на ряд сільськогосподарських продуктів.

У роки Другої світової війни держава знову перейшла від політики обмеження пропозиції на аграрних ринках до політики стимулювання сільськогосподарського виробництва, у результаті чого у 1950-х роках знову перед американським урядом нависла криза надвиробництва сільгосппродукції. Для її вирішення у 1956 році для регулювання пропозиції сільськогосподарської продукції було створено Земельний банк, з допомогою якого передбачалося реалізувати дві програми – короткострокову, відповідно до якої проводилося вилучення земель у Земельний резерв, та довгострокову, за якою землі

виводилися у Консерваційний резерв. Перша програма передбачала короткострокове виведення земель із господарського обороту із виплатою фермерам компенсаційних платежів. Проте вона виявилася неефективною та дорогою, і була відмінена у 1958 році. Друга ж програма стимулювала фермерів до довгострокової консервації земель шляхом насаджування на таких землях дерев та висівання багаторічних трав.

У 60-х роках ХХ ст. уряд з метою скорочення посівів під пшеницею, бавовною і кормовими зерновими культурами запропонував програму диверсифікації земель, згідно з якою фермерам передбачалися виплати при переході від посівів цих культур до інших. Однак ці заходи теж виявилися неефективними. У ці роки програми по підтримці цін і доходів почали доповнюватися програмами по розширенню збуту сільськогосподарської продукції як всередині країни, так і за її межами (безкоштовні шкільні сніданки, продовольчі талони, міжнародна програма «Продовольство задля миру» тощо).

На початку 1970-х років у США знову почала назрівати криза надвиробництва в аграрному секторі. Для її недопущення було розроблено програму скорочення посівних площ, участь у якій надавала право фермерам на державну підтримку цін. У кінці 70-х років у зв'язку із загостренням конкуренції серед виробників зерна на світовому ринку знову постала необхідність підтримки цін та доходів фермерів. Цю проблему спробували вирішити шляхом ведення (додатково до вже діючих заходів) цільових цін, які повинні були щорічно індексувати з урахуванням рівня інфляції. Проте цей захід, окрім того, що виявився дорогим і недостатньо ефективним, не вирішив проблему перевиробництва сільгосппродукції.

Починаючи з 80-х років ХХ ст. у аграрній політиці США спостерігається довгострокова тенденція до зменшення державної підтримки аграрного сектору, а зусилля держави починають концентруватися на підвищенні ефективності виробництва продовольства, поліпшенні якості продукції, пом'якшенні негативних соціальних і екологічних наслідків, вдосконаленні ринкового механізму, поглибленні взаємозв'язку сільського господарства з іншими сферами

АПК та посиленні взаємозв'язку між внутрішньою і зовнішньою продовольчою політикою тощо. Тобто, по суті, відбувається перехід від аграрної політики до агропродовольчої з експортною орієнтацією.

У 1985 році було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими передбачалося, зокрема: зменшення цільових і заставних цін на сільгосппродукцію, розширення попиту шляхом надання виробникам експортних субсидій, гарантій, кредитів, встановлення залежності надання товарних кредитів від цін на ринку за попередній період, а обсягів скорочення посівних площ – від обсягу товарних запасів тощо. У 1985 році була розпочата програма по консервації земель з метою поступового виведення на 10-15 років найбільш еродованих земель. Фермери, які приймали участь у цій програмі, отримували платежі у розмірі 155-160 доларів/га і зобов'язувалися засівати на цих ділянках траву або саджати дерева [149, с. 358]. Того ж року була розпочата програма стимулювання експорту, яка була посилена програмою сприяння збуту. Відповідно до останньої, експортерам певних видів продукції із резервів Товарно-кредитної корпорації виплачувалися субсидії у натуральній формі. Ці програми свідчили про експортний характер, здійснюваної у 80-90-х роках аграрної політики. Завдяки цим заходам державні витрати на підтримку агропродовольчого сектору почали різко скорочуватися.

У 1990 році у США був прийнятий Закон про продовольство, сільське господарство, консервацію і торгівлю, який дещо послабив обмеження для фермерів. Зокрема, фермерам дозволялося змінювати структуру посівів залежно від ситуації на ринку, а розмір посівних площ, який підлягав скороченню, був поставлений у залежність не лише від наявних товарних запасів, але й від їх обсягів, які можна було реалізувати у найближчій перспективі. Разом з тим, передбачалося розширення програм консервації земель та «заморожування» цільових цін. Тобто даний закон був спрямований на ринкову орієнтацію фермерів при прийнятті виробничих рішень та скорочення державних витрат на підтримку сільськогосподарського виробництва.

Законом 1996 року було продовжено політику держави по скороченню витрат на підтримку аграрного сектору. У ньому було задекларовано обов'язок американських фермерів підвищувати конкурентоспроможність своєї продукції на світовому ринку. Для цього їм надавалося більше свободи у прийнятті виробничих рішень, і фактично було знято всі обмеження щодо розмірів посівних площ та структури посівів. Було призупинено програму щодо обмеження використання земель, вилучених з господарського обороту. Відтепер на таких землях фермери не мали права вирощувати лише фрукти і овочі. За дотримання цієї вимоги закону їм надавалися фіксовані урядові субсидії.

Ще одним нововведенням закону 1996 року було те, що тепер для отримання платежів від держави фермери повинні були заключати із нею семирічні контракти на отримання контрактних платежів виробничої гнучкості. Розмір таких платежів розраховувався щорічно відповідно до ліміту витрат на програму, який поступово зменшувався протягом цих семи років. Цей ліміт розподілявся між сільськогосподарськими культурами згідно із спеціальними коефіцієнтами. Після цього отримана сума розподілялася серед всіх фермерів, які уклали такий контракт. Тобто фермери почали отримувати чітко фіксовані суми виплат, які не залежали від цін на ринку та обсягів виробництва.

Однак на укладення такого контракту могли претендувати лише ті фермери, які відповідали двом вимогам: по-перше, були учасниками попередніх програм компенсаційних платежів, по-друге, зобов'язувалися стати учасниками поточних програм збереження еродованих і законсервованих земель. Також для підтримання стабільної ситуації на внутрішньому та зовнішньому ринках законом було передбачено створення Національного продовольчого резерву зернових культур, частина якого передбачалася для використання у вигляді гуманітарної допомоги іншим країнам.

Цим же законом були встановлені граничні значення заставних цін на основні види сільгосппродукції та змінено умови отримання товарного кредиту. Тепер фермер не міг зберігати, отриману у кредит продукцію у власному зерносховищі, а повинен був відвезти її на елеватор Товарно-кредитної

корпорації. Законом 1996 року було продовжено дію програми по довгостроковій консервації еродованих земель (хоча і зменшено обсяги її фінансування) та змінено політику і механізм страхування врожаю. Було знято вимогу щодо обов'язкового страхування посівів для отримання прямих державних субсидій та припинено практику державного страхування посівів на випадок стихійного лиха у регіонах, де такі послуги надавалися приватними страховими компаніями.

Крім того, цим законом продовжувалася дія програм з охорони навколишнього середовища та приділялася значна увага розвитку сільської місцевості. Зокрема, було передбачено виділення значних сум на розвиток малого бізнесу у сільській місцевості, надано можливість отримання державних гарантій для отримання кредитів на формування стартового капіталу при створенні приватних підприємств та фермерських кооперативів тощо. Відповідно до закону Конгрес США повинен виділяти кошти для фінансування сільськогосподарських досліджень, застосування їх результатів у виробництво та розвитку освіти у сільській місцевості.

Таким чином, основними елементами державного регулювання аграрного сектору у США виступають: заставні операції Товарно-кредитної корпорації (ТКК); прямі платежі фермерам; заходи з регулювання обсягів сільськогосподарського виробництва. Тобто заходи з підтримки цін і доходів в США базуються на регулюванні посівних площ шляхом укладання добровільних угод між урядом і фермерами та нагромадженні державних запасів шляхом скуповування частини фермерської продукції. Однак, за умови недостатності цих заходів, фермери отримують державні субсидії, що покривають різницю між ринковою і цільовою ціною. Зазначені заходи з 30-х років доповнюються заходами розвитку сільської виробничої інфраструктури та сільських територій.

У 1992 році при Міністерстві сільського господарства США було створено Адміністрацію із сільського розвитку, яка проводить свою діяльність за такими напрямками: стимулювання розвитку підприємництва та створення робочих місць, боротьба з бідністю на селі, підтримка і розвиток об'єктів інфраструктури, підтримка освіти і охорони здоров'я тощо. У загальній структурі фінансування

розвитку сільських територій лівова частка коштів припадає на житлові програми і програми розвитку інфраструктури. Це дає підстави говорити, що державне регулювання аграрного сектору з кінця ХХ ст. спрямоване на консолідацію розвитку сільського господарства і сільських територій.

У 2002 році у США був ухвалений Закон «Про фермерську безпеку та інвестиції у сільську місцевість», спрямований на зниження ризиків, пов'язаних із падінням цін на внутрішніх та світових аграрних ринках, та зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. Його основними пріоритетами стали: підтримка достатньо високого рівня доходів фермерів, збереження еродованих земель, стимулювання розвитку екологічно чистого сільськогосподарського виробництва та розвиток біоенергетики. Цим законом запроваджувалися фіксовані прямі платежі на одиницю площі, розміри яких не залежали від виробничих рішень фермерів, та контрциклічні платежі, які виплачувалися фермерам у випадку зниження ринкової ціни нижче рівня цільової. Тобто даний закон ознаменував відхід від проведення курсу ліберальної аграрної політики та перехід до непрямой підтримки цін і доходів фермерів через стимулювання внутрішнього попиту на сільськогосподарську продукцію та продовольство.

Законом 2008 року «Про продовольство, захист ґрунтів та розвиток енергетики» було продовжено політику уряду на стимулювання попиту на продовольство всередині країни, підтримку природоохоронних заходів, проте вперше було закріплено нову роль аграрного сектору як джерела отримання альтернативної енергії. Згідно із цим законом підприємцям компенсується до 30% вартості будівництва експериментальних заводів із виробництва біоенергетичної продукції другого покоління на основі біомаси та надаються гарантії уряду для отримання кредитів для такого будівництва.

Відповідно до закону 2008 року Програму продовольчих купонів було перейменовано на Програму стимулювання продовольчого споживання. Окрім цієї програми, у США діє іще цілий ряд інших аналогічних програм, наприклад, програма WIC, продовольча програма для дітей і дорослих, програми шкільного харчування, програми стимулювання збуту продовольства та ін. Крім того, в

США останніми роками набули поширення програми субсидування страхування сільськогосподарського виробництва, програми експортних товарних гарантій, програми сприяння просування сільськогосподарської продукції на нові ринки збуту та ін. [226, с. 284-289].

У 2010 року фермерам було запропоновано альтернативу контрциклічним платежам шляхом участі у Програмі вибору середнього доходу від вирощування рослинницької продукції. Учасники цієї програми, в обмін на скорочення для них на 20% прямих платежів та на 30% заставних цін, отримували можливість отримувати до 90% середнього доходу, який визначався на основі середньорічної урожайності основних сільськогосподарських культур у штаті за останні п'ять років та середньорічної ринкової ціни у країні за останні два роки.

На початку 2011 року у США було прийнято Закон «Про модернізацію продовольчої безпеки», який встановлює високі стандарти до якості сільськогосподарської продукції, жорсткі вимоги до її вирощування, унеможливує вирощування сільгосппродукції на присадибних ділянках та її обмін. Відповідно до закону відповідальність за безпеку продукції покладається на кожного учасника продовольчого ланцюга, а контроль за його дотриманням покладено на Управління з контролю та якістю продовольства та медикаментів. Крім того, у США протягом останніх десятиліть збільшився рівень державної підтримки наукових досліджень, їх пропаганди та впровадження у виробництво.

У лютому 2014 року у США був підписаний Фермерський акт, який регулює взаємовідносини між державою, виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції до кінця 2018 року. На його реалізацію було заплановано витратити 489 млрд. дол. США, з яких 80% призначені для продовольчих програм, 8% – на програми страхування, 5% – на товарні програми, решта – на всі інші програми [26].

Таким чином, державне регулювання аграрного сектору у США базується на дотриманні таких принципів:

1. ефективною є та система державного регулювання, яка дає змогу не лише забезпечити конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва, а й гарантувати соціальну стабільність у суспільстві;

2. попередження соціальних потрясінь обходиться для суспільства дешевше, ніж подолання наслідків від них. Відповідно до цього платники податків повинні платити за своє забезпечення продуктами харчування за доступними цінами та незалежність від імпорту;

3. в умовах дефіциту продовольства у світі, експорт сільськогосподарської продукції дає змогу вирішити не лише внутрішні проблеми у країні, а й сприяє у розв'язанні зовнішніх проблем, зокрема зміцненню позицій на міжнародній політичній арені;

4. будь-які форми і методи державного регулювання, з одного боку, не повинні перешкоджати розвитку господарських структур, з іншого – мають сприяти соціальній стабільності сільських районів;

5. необхідно проводити роз'яснювальну роботу серед населення про цілі та завдання державної аграрної політики;

6. екологічні програми дають змогу не лише розв'язати екологічні проблеми, а й підвищити якість і безпеку продукції.

Свою специфіку у розвитку аграрних відносин, регулюванні аграрних ринків, доходів фермерів та розвитку сільських територій має Канада. Аграрний сектор цієї країни вирізняється серед інших країн світу своїми великими високоінтенсивними фермами, які виробляють 80% усієї сільськогосподарської продукції у країні. Абсолютна більшість фермерів у Канаді є власниками землі, а переважна більшість ферм – це високоспеціалізовані підприємства (переважно зернового та тваринницького з молочною і м'ясною спеціалізацією напряму). Великими господарствами у Канаді вважаються ті, які мають валовий дохід у розмірі не менше 100 тис. дол. на рік. На їх частку припадає у зерновому господарстві – 32%, у виробництві яловичини – 23%, свинини – 58%, овочів – 33%. Проте середній розмір площі одного господарства у країні складає у Ньюфаундленді – 58 га, в Онтаріо – 78 га, у Саскачевані – 422 га. За напрямками

виробничої діяльності фермерські господарства Канади поділяються на зернові, тваринницькі, овочівницькі та плодово-ягідні господарства [393, с. 56].

Західні провінції країни спеціалізуються на вирощуванні зерна і м'ясної худоби, а східні – на виробництві молока і молочних продуктів. Щоправда, ферми східних провінцій є дещо меншими за розмірами порівняно із фермами західних провінцій. Важливими галузями для Канади залишаються хутрове господарство на острові Принца Едуарда (вирощування норок, лисиць, нутрій, шиншил) і рибальство на базі водних ресурсів Атлантики і Тихого океану.

Найбільш поширеними формами господарювання у сільському господарстві Канади є індивідуальні та сімейні фермерські господарства, а також виробничі товариства. Значна частина з них з метою спільної виробничої діяльності об'єднується на акціонерній основі у кооперативи. Тому наступною ланкою у вертикальній інтеграції сільського господарства із суміжними галузями АПК у Канаді є акціонерні кооперативи та акціонерна федерація кооперативів. Засновниками цих акціонерних кооперативів є індивідуальні ферми. Акціонерна основа кооперації дає змогу фермерам, будучи безпосередніми виробниками первинної сільськогосподарської продукції, приймати участь своїм капіталом у інших сферах виробництва та навіть збуті готової продукції. Найбільше кооперативів зосереджено у сфері виробництва борошняних виробів, переробки зерна, молока, м'яса, а також у сфері реалізації цієї продукції (гуртова і роздрібна торгівля цими продуктами).

Аграрна політика Канади формується спільно федеральними і провінційними урядами. Витрати по фінансуванню аграрного сектору між ними розподілені майже порівну. Федеральна підтримка здійснюється за двома напрямками: безпосередньо із федерального бюджету і через бюджет Міністерства сільського господарства. Основні напрями аграрної політики, зазвичай, розробляються спеціальними робочими групами чи комісіями. Зроблені ними пропозиції спочатку доводяться до відома громадськості, а вже потім беруться за основу відповідних законодавчих актів.

Інституціями, через які уряди обох рівнів реалізують свою політику щодо фінансування та страхування діяльності фермерів, є так звані Королівські корпорації з надання фінансових послуг сільському господарству, які перебувають у власності держави, але при цьому їх діяльність базується на принципах корпоративного управління бізнесом. На федеральному рівні ця організація має назву Федеральна Королівська Корпорація з Кредитування Фермерів Канади (FCC). Слід зауважити, що програми державної підтримки фермерів Канади, як на федеральному рівні, так і на рівні провінції, побудовані на таких основних принципах: нейтральність до виробництва та маркетингу, підтримка екологічного балансу, нейтральність до процесів ринкової адаптації тощо [215].

Виділяють такі особливості механізму фінансової підтримки аграрного сектору у Канаді: 1) всі внески у страхові фонди перераховуються у спеціальні провінційні урядові департаменти і відповідні фонди (вважається, що уряди провінцій при укладенні договорів страхування краще обізнані про можливі втрати врожаю і продукції); 2) міністр сільського господарства має право заключати договори про гарантійну оплату лише з кооперативними торговими об'єднаннями, членами яких є фермери; 3) підставою для отримання передоплати за зерно, яке призначене для подальшої переробки, є відповідна квитанція про здачу зерна на заготівельні пункти кооперативних об'єднань [245, с. 227-228].

Державне регулювання сільськогосподарського виробництва здійснюється Міністерством сільського господарства та продовольства Канади та федеральними корпораціями. До функцій зазначених органів управління належить розробка основних напрямів федеральної і провінційної політики та їх реалізація, оцінка стану виробництва і переробки основних сільськогосподарських культур, моніторинг внутрішнього і зовнішнього ринків та аналіз цієї інформації, координація і фінансування науково-дослідних робіт у сфері сільськогосподарського виробництва та охорони навколишнього середовища, сприяння експорту сільськогосподарської продукції.

Важливу роль у регулюванні земельних відносин відіграє Фермерська кредитна корпорація, яка діє сьогодні як самостійний госпрозрахунковий державний підрозділ, підзвітний парламенту через міністра сільського господарства. Її діяльність носить суто банківський характер. Вона надає фермерам під заставу землі і майна короткострокові (до 1 року) та довгострокові (до 25 років) кредити за низькими процентними ставками. У разі набуття цією організацією права власності на землю, вона віддає її у лізинг фермерам (переважно попереднім власникам).

Діяльність держави у забезпеченні сталого розвитку аграрного сектору регламентується законами «Про стабілізацію сільськогосподарського виробництва» та «Про субсидії на транспортування зерна із західних провінцій». Відповідно до першого закону Рада по стабілізації сільськогосподарського виробництва через федеральні корпорації і кооперативні торгові організації закуповує у виробників сільськогосподарську продукцію по базовим цінам, оголошеним на початку року. Для проведення закупівель Міністерство фінансів у межах затвердженого бюджету виділяє федеральним корпораціям кредит під діючий банківський процент. Закуплена корпораціями і торговими організаціями продукція реалізовується переробним підприємствам або експортується за кордон. Закон по субсидіям на транспортування зерна із західних провінцій (який, до речі, був відмінений у 1995 році) передбачав виділення субсидій на перевезення продовольчого і кормового зерна, зерна бобових культур та всіх видів кормів. Така система підтримки цін і доходів давала змогу зменшити негативний вплив погодних умов і несприятливої ринкової кон'юнктури на фінансовий стан фермерських господарств та забезпечити отримання фермерами справедливого доходу.

Базові ціни на сільськогосподарську продукцію та договірні відносини між корпораціями та сільськогосподарськими виробниками надають можливість державі контролювати обсяги виробництва тих видів продукції, які мають попит як всередині країни, так і за її межами, забезпечують їй монополію у торгівлі основними видами сільськогосподарської продукції. Якщо середньозважена ціна

на певну категорію зерна, реалізовану кінцевому споживачу, є вищою від базової ціни закупки, то різниця між ними, за відрахуванням всіх накладних втрат, виплачується фермеру. У випадку реалізації фермерами самостійно на ринку виготовленої ними продукції (мова йде про овочі і фрукти, які швидко псуються) за цінами, нижчими від базових, Рада по стабілізації сільськогосподарського виробництва виплачує їм різницю між базовою і середньозваженою ціною на цей вид продукції [245, с. 217].

Для підтримки виробництва молока, яєць і птиці у Канаді діють системи антициклічних платежів, встановлюються імпорتنі квоти та квоти на виробництво (які, до речі, фермери можуть продавати один одному), імпорتنі тарифи. Крім продуктових програм, у країні діє програма субсидування фермерів. Відповідно до неї фермери можуть зробити внесок у розмірі 3% надходжень від продажу основних сільськогосподарських культур у вигляді депозиту у спеціальний фонд – Рахунок стабілізації чистого доходу. Іще 2% у цей фонд надходить з федерального бюджету і 1% – з провінційного бюджету. Кошти на Рахунок збільшуються відповідно до комерційної процентної ставки і додаткової премії, яка забезпечується державою. Механізм дії програми полягає у наступному: якщо сімейний бюджет фермера скоротиться порівняно із середнім його рівнем за попередні п'ять років або якщо дохід його сім'ї буде нижчим за 20 тис. канадських доларів, він має право отримати накопиченні кошти з цього рахунку. Крім того, він може припинити участь у цій програмі у будь-який момент та забрати накопиченні кошти [395, с. 319].

У зв'язку з тим, що у Канаді стратегічними видами сільгосппродукції вважаються зерно, молоко, молочні і м'ясні продукти, то для їх закупівлі, подальшого продажу переробним підприємствам чи експортування на світовий ринок створені спеціальні федеральні корпорації – Канадське пшеничне управління (КПУ), Канадська комісія по виробництву і торгівлі молоком і молочними продуктами (ККМП) і Національна рада по сільгосппродукції (НРСП). Зазначені корпорації забезпечують державну монополію у торгівлі зерном, молоком і молочними продуктами, яйцями і м'ясом птиці. Вони

вважаються агентами Ради по стабілізації сільськогосподарського виробництва і входять до складу Міністерства сільського господарства. Попри те, що на фінансування їх адміністративних і поточних витрат із бюджету виділяються кошти, кожна з них приносить державі прибуток за рахунок відрахування із сум, що виплачуються сільгоспвиробникам і переробним підприємствам за закуплену ними продукцію.

Торгівля зерном, овочами, фруктами, птицею і худобою у Канаді відбувається переважно через укладення ф'ючерсних угод між виробниками продукції і дилером та між дилером і переробним підприємством. При цьому дилер повинен мати відповідну ліцензію. Продаж сільгосппродукції посереднику, який не має ліцензії, не забезпечується жодними гарантіями і компенсаціями Міністерства сільського господарства. Щодо ф'ючерсних угод на купівлю-продаж зерна, то вони укладаються двічі: перший раз – між фермером і Канадським пшеничним управлінням, другий – між Канадським пшеничним управлінням і дилером на біржі (або між КПУ та кінцевим покупцем зерна).

Однак з 1995 року агропродовольча політика Канади зазнала змін. Її реформування було спрямоване на відміну квотування сільськогосподарського виробництва, субсидій і тарифних обмежень та підтримку випуску продукції з високою часткою доданої вартості. Зокрема, програмою 1995 року передбачалося скорочення розміру прямої підтримки аграрного сектору протягом трьох років майже на 20%, молочних субсидій протягом двох років на 30%, поступову відміну цільової ціни, антициклічних платежів та податків на виробництво молока, відміну транспортних дотацій на сільськогосподарську продукцію тощо. Одночасно із зменшенням розміру державних витрат на підтримку цін, було втричі збільшено витрати на екологічні програми у сільському господарстві та прийнято програму розвитку сільських територій, спрямовану на адаптацію фермерів до скорочення рівня державної підтримки [395, с. 320]. Такі зміни в аграрній політиці були зумовлені не лише досягнутим високим рівнем виробництва сільськогосподарської продукції у країні, а й підписаними міжнародними угодами по торгівлі і тарифам та вільній торгівлі.

Нині на загальнодержавному рівні у Канаді діють наступні програми управління ризиками та підтримки доходів фермерів [215]:

1) програма страхування врожаю (СІР), яка передбачає часткову компенсацію урядом страхових платежів та створення для фермерів сприятливого графіку їх внесення з урахуванням сезонних особливостей їх виробничого циклу. Дана програма фінансується спільно урядами обох рівнів та адмініструється урядом провінції;

2) програма стабілізації чистого доходу (NISA), яка є засобом попередження різких коливань доходів фермерів і передбачає створення спеціального стабілізаційного рахунку фермера, який формується з його власних внесків та відповідних внесків уряду. Кошти з цього рахунку фермер може отримати лише у двох випадках: 1) якщо його чистий дохід від продажу за рік виявився нижчим за середній показник за останні п'ять років; 2) якщо його чистий річний дохід, отриманий з усіх джерел, виявився нижчим за встановлений мінімальний рівень плюс сума, внесена на стабілізаційний рахунок як 3% відсотки від чистого доходу від продажу;

3) програма осіннього авансування (FCAP), яка має на меті підтримати доходи фермера після збирання врожаю і позбавити його необхідності продавати врожай у несприятливих для цього умовах;

4) програма весняного авансування (SCAP), механізм дії якої аналогічній програмі осіннього авансування. Її особливість полягає у тому, що фермер зобов'язаний застрахувати свій майбутній врожай на користь фермерської організації, яка видає йому аванс;

5) програма підтримки доходу фермерів Канади (CFIP), яка діє для тих сільськогосподарських виробників, які зазнали різкого та значного падіння своїх доходів з незалежних від них причин. Виплата за цією програмою здійснюється, якщо «операційний прибуток» поточного року фермера виявився нижчим за 70% «операційного прибутку», обраного для порівняння;

б) супутні програми (програми підтримки провінцій), які надаються провінціям для вирішення пріоритетних для них питань. Як правило, це

короткострокові (2-5 років) програми, що підтримують інноваційний розвиток та самодостатність провінції.

У сільському господарстві країн Європейського Союзу домінуючою формою господарювання є дрібні селянські господарства, хоча разом з ними існують і великі сімейні ферми. Так, у 27 країнах ЄС половина усіх ферм із площею земель до 5 га і лише 1/5 ферм – з площею понад 20 га [414, с. 35]. Однак, незважаючи на те, що частка дрібних ферм у країнах ЄС є досить суттєвою, основними виробниками сільгосппродукції виступають великі сімейні ферми та несімейні корпорації.

З метою визначення кількості господарств, які виробляють певний вид продукції та їхньої частки у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, усі фермерські господарства у країнах ЄС залежно від спеціалізації виробництва поділяються на окремі категорії, які умовно можна об'єднати у три групи:

1) ферми, які спеціалізуються на виробництві рослинницької продукції: господарства по вирощуванню польових культур; господарства по вирощуванню багаторічних насаджень; садово-городні господарства;

2) ферми, які спеціалізуються на виробництві тваринницької продукції: господарства по вирощуванню тварин, що випасаються (вівці, кози, велика рогата худоба); господарства по вирощуванню свиней, домашньої птиці та кролів; господарства по виробництву молочної продукції;

3) змішані види ферм: змішані рослинницькі господарства; змішані тваринницькі господарства; змішані рослинницько-тваринницькі господарства.

Свої особливості має й аграрна політика країн ЄС, яка провадиться через дотримання країнами-членами у його територіальних межах таких принципів: спільні ціни на аграрну продукцію, спільна фінансова система та фінансова солідарна відповідальність, встановлення вищого, порівняно з світовими, рівня цін. Основними цілями Спільної аграрної політики (САП) є: збільшення сільськогосподарського виробництва на основі запровадження досягнень НТП,

забезпечення раціонального розвитку сільського господарства та оптимального використання виробничих ресурсів; забезпечення високого рівня життя населення, особливо зайнятого у сільському господарстві, за рахунок підвищення його доходів; забезпечення населення продовольством за доступними цінами; стабілізація ринків.

Для фінансування заходів із реалізації САП у ЄС створено спільний Європейський фонд сільськогосподарської орієнтації і гарантій, який включає два розділи – гарантування і орієнтації. Кошти розділу гарантування витрачаються на підтримку рівня, встановлюваних у країнах ЄС, гарантованих цін на сільськогосподарську продукцію шляхом закупівлі та зберігання її запасів, субсидування експорту у треті країни шляхом відшкодування фермерам різниці між цінами ЄС та світовими, а також підтримку курсів національних валют, які використовуються для розрахунків в аграрному секторі країн ЄС. Кошти розділу орієнтації спрямовуються на модернізацію виробництва, підвищення професійної кваліфікації працівників сільського господарства.

Можна виділити наступні етапи еволюції Спільної аграрної політики країн ЄС (рис. 4.2).

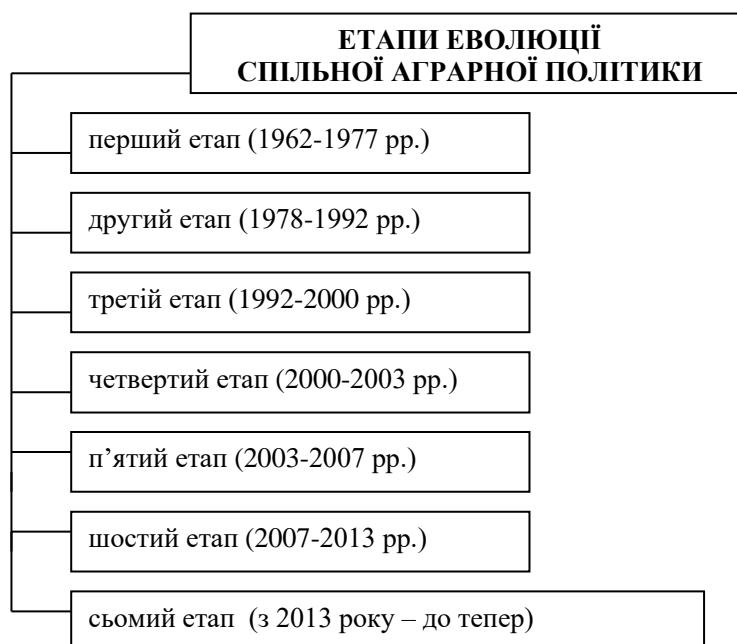

Рис. 4.2. Етапи еволюції Спільної аграрної політики ЄС

Джерело: розроблено автором

Перший етап реалізації САП (1962-1977 рр.) був пов'язаний із необхідністю швидкого забезпечення населення ЄС найнеобхіднішими продовольчими продуктами. У зв'язку з цим, у цей період було зафіксовано на досить високому рівні закупівельні ціни на продовольчу сировину та знято всі обмеження імпорту. Виробникам сільськогосподарської продукції почали виплачувати значні суми субсидій. Витрати ЄС на розвиток галузі на цьому етапі перевищили 65% загального бюджету. Однак, такі заходи з часом призвели до перевиробництва сільськогосподарської продукції [228, с. 303].

Тому на другому етапі реалізації САП (1978-1992 рр.) були розроблені заходи щодо запобігання перевиробництву сільгосппродукції. Зокрема, передбачалося жорстке регулювання закупівельних цін, встановлювалися квоти на виробництво молока, запроваджувалися експортні субсидії, розмір субсидій тепер залежав від обсягів виробництва. Було запроваджено «пакет бюджетних стабілізаторів», щоб контролювати бюджетні витрати на основі регулювання пропозиції і попиту на сільськогосподарську продукцію. Було введено гарантований поріг виробництва сільськогосподарської продукції та так званий податок спільної відповідальності (ним обкладалися сільгоспвиробники, які перевищили національну квоту по виробництву, що була розроблена для кожної з країн ЄС). Такі заходи аграрної політики були спрямовані на забезпечення цінової конкурентоспроможності вітчизняних сільгоспвиробників на світових аграрних ринках. Однак бюджетні стабілізатори в умовах високої цінової підтримки не змогли повною мірою розв'язати наявну проблему.

У зв'язку з цим у 1992 р. Р. Мак-Шеррі започаткував чергову реформу САП, яка стосувалася таких складових аграрної політики, як: зменшення цінової підтримки; запровадження прямих (компенсаційних) виплат; жорсткий контроль над виробництвом; посилення уваги до захисту довкілля. Дана реформа була спрямована на обмеження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та посилення відповідальності фермерів за нераціональне використання природних ресурсів. Це був третій етап реалізації САП ЄС (1992-2000 рр.).

Четвертий етап реформ САП ЄС (2000-2003 рр.) пов'язаний з прийняттям пакету реформ «План дій 2000» («Agenda 2000»). Цей пакет реформ містив чотири головних елементи: подальше зменшення цінової підтримки щодо зернових культур, яловичини та молочних продуктів; стабілізація сільськогосподарського бюджету на 2000-2006 рр.; збереження квоти на молоко до 2008 р.; збільшення фінансування заходів із сільського розвитку та несільськогосподарської діяльності. Саме у межах цієї аграрної реформи була затверджена нова модель аграрної політики ЄС щодо сільського розвитку, яка передбачала заміну галузевого підходу на територіальний.

П'ятий етап реформ САП (2003-2007 рр.) розпочався у 2003 р., коли було запропоновано комплекс реформаторських заходів досить дискусійного спрямування (так звана реформа Фішлера). Головними складовими реформи було введення платежів незалежних від обсягів виробництва, модуляція, підвищення вимог до умов господарювання, затвердження аграрного бюджету на 2007-2013 рр., підвищення фіскальної дисципліни та зниження цін підтримки. Фермерам та іншим підприємцям, що здійснювали свою діяльність у сільській місцевості, надавалася допомога за такими програмами: опанування нових технологій ведення аграрного виробництва та ведення підприємницької діяльності на селі; допомога молодим фермерам на початковому етапі діяльності; оновлення села та сільської інфраструктури; заохочення туризму; покращення доступу сільського населення до базових послуг; аграрні заходи з охорони довкілля; стимулювання нових насаджень лісу; заходи щодо покращення менеджменту лісового господарства тощо.

Шостий етап реформування САП відбувався у період 2007-2013 рр. Відповідно до Правил, що були викладені в Регламенті Ради (ЄС) №1698/2005, політика сільського розвитку тепер була зосереджена на таких напрямках: підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів; поліпшення стану довкілля і управління земельними ресурсами; забезпечення якості життя у сільській місцевості та диверсифікація сільської економіки;

ініціатива LEADER, яка ґрунтувалася на створенні можливостей для інноваційного розвитку на локальному рівні, за принципом «знизу – вгору».

Сьомий етап реформ в Спільній аграрній політиці ЄС розпочався у грудні 2013 р. зі схваленням основних законодавчих актів на 2014-2020 рр., а саме: Політичної угоди з реформи САП від 26.06.2013 р. між Європейською Комісією, Європейським Парламентом і Радою Європи, чотирьох базових Регуляцій, Трансформаційних правил 2014, пакету Делегованих регуляцій та Багаторічних фінансових рамок [17]. Відповідно до Стратегії «Європа 2020» виділено наступні довгострокові стратегічні цілі, які визначені для подальшої реалізації політики сільського розвитку ЄС у 2014-2020 рр.: сприяння конкурентоспроможності сільського господарства; забезпечення сталого управління природними ресурсами; досягнення збалансованого територіального розвитку сільської економіки та громад, включаючи створення умов та підтримку зайнятості. Тобто дана стратегія зорієнтована на врахування трьох факторів зростання економіки: розумного зростання (розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях); сталого розвитку (розвиток економіки, що базується на цілеспрямованому використанні ресурсів, екології і конкуренції); всеосяжного зростання (підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціальної і територіальної злагоди) [172]. Тобто тепер у центрі САП знаходяться економіка, екологія і сільські території.

Ще однією розвинутою країною світу, яка протягом тривалого часу мала найбільш закритий агропродовольчий ринок у світі, є Японія. Вона представляє собою країну з високою густотою та щільністю населення. Сільське господарство та рибальство Японії забезпечують понад 70% потреби країни у продовольстві, і це при тому, що в обробітку перебуває близько 6 млн. га (це близько 15% земельної площі). У сільськогосподарському виробництві країни зайнято 8,9% населення [377, с. 87-88]. У її аграрному секторі поширені найменші серед розвинутих країн за розмірами ферми. У приміських зонах розвивається агропромислова інтеграція.

Після Другої світової війни в Японії великі земельні латифундії були викуплені у феодалів за помірну плату й у подальшому продані або безоплатно передані селянам. Колишні землеволодіння латифундистів фермери використовували переважно як цілісні земельні масиви на основі оренди земельних наділів. За земельним законодавством цієї країни, орендар має сам обробляти всю орендовану землю і вона повинна забезпечувати його цілорічну зайнятість. Загальна площа орендованої землі не може бути меншою 0,5 га, а на острові Хоккайдо – 2 га [377, с. 88].

У країні переважає дрібне селянське землекористування фермерського типу. Середній розмір фермерських господарств у Японії становить до 1,6 га [393, с. 157]. Зрозуміло, що продуктивність праці на таких фермах є невисокою, а тому і доходи японських фермерських господарств є досить низькими. Саме тому лише 12% фермерів живуть за рахунок доходів від сільськогосподарського виробництва. Для розв'язання цієї проблеми уряд проводить ряд заходів по укрупненню ферм, зокрема: заохочує оренду землі, стимулює спільне господарювання декількох фермерів тощо. Однак, через високий рівень підтримки, укрупнення ферм не набуває масового характеру.

Попри те, що Японія у значній мірі залежить від імпорту енергії й енергоносіїв, вона проводила сильну протекціоністську політику, намагаючись максимально скоротити імпорт агропродовольчої продукції. Проведення такої політики дало змогу їй досягти майже повного самозабезпечення населення країни рисом, овочами, рибопродуктами, м'ясом. При цьому середні ціни на продукти харчування у Японії до 20% вищі від середніх на світовому ринку.

В Японії на сільгосппродукцію встановлюються три основні види цін: тверді, мінімальні гарантовані і стандартні. Тверді ціни встановлюються на пшеницю, ячмінь і рис. За цими цінами через систему обов'язкового продажу держава скуповує майже весь рис у країні. На цукровий буряк, тростину, яловичину, свинину, масло і сухе молоко встановлюються мінімальні гарантовані ціни, за якими держава проводить закупівельні інтервенції. На сою, рапс та молоко для подальшої переробки діють так звані стандартні ціни, які

використовуються для розрахунку антициклічних платежів для сільгоспвиробників.

Потрібно відмітити, що регулювання цін всередині країни знаходиться у тісному зв'язку із регулюванням зовнішньої торгівлі. По тих видах сільгосппродукції, по яких вітчизняні виробники поступаються у конкурентоспроможності іноземним, уряд встановлює досить високі імпортні бар'єри як у тарифній, так і нетарифній формі (наприклад, рис і молочні продукти). А щодо тих продуктів, по яким Японія виступає нетто-імпортером, навпаки, імпортні обмеження відсутні.

Участь у регулюванні агропродовольчого сектору в Японії приймають не лише державні агентства, а й квазі-державні (наприклад, Продовольче агентство, Корпорація по підтримці тваринництва та ін.) та система кооперативів. Однак кооперативна система в Японії має декілька особливостей: 1) майже всі фермери є членами кооперативів (це пов'язано з тим, що лише кооперативи надають найважливіші для виробників послуги); 2) японські кооперативи мають вертикальну ієрархію (село-префектура-країна) та є багатофункціональними; 3) кооперативи в Японії виконують функції розподілу ресурсів, збуту і кредитування селян та несуть відповідальність за розвиток сільських територій. З середини 90-х років у країні діє програма злиття та укрупнення фермерських кооперативів.

Однак, у 1995 році в Японії було розпочато аграрну реформу по розвитку ринкових відносин в аграрному секторі та скороченню масштабів його державної підтримки. Відповідно до програми 1995 року державні закупівельні ціни поширюються лише на 14% виробленого у країні рису, решту рису – виробникам дозволено реалізовувати на ринку. Проте ці 14% рису уряд буде закуповувати лише у тих фермерів, які є учасниками національної програми скорочення посівів під рисом. Аграрною реформою передбачено інвестиції в розвиток виробничої і соціальної інфраструктури на селі, допомогу фермерам, які господарюють у несприятливих природних зонах, підтримку подальших

структурних перетворень, фінансування екологічних програм тощо [395, с. 315-318].

Крім того, в умовах малоземелля з метою забезпечення власної продовольчої безпеки уряд Японії надає допомогу країнам, що розвиваються, для розвитку їхнього сільського господарства. Держава готує для таких країн спеціалістів, допомагає їм у розробці аграрних проектів, надає пільгові і безповоротні кредити та субсидії. Така допомога надається як урядовими, так і неурядовими структурами. Поряд з цим проводиться діяльність зі створення спільних підприємств, які займаються вирощуванням необхідної для Японії продукції. Варто зауважити, що інвестує у сільське господарство інших країн не тільки уряд Японії, але і великі продовольчі компанії, які купують там сільськогосподарські підприємства та будують сучасні переробні підприємства. Таким чином, експорт капіталу в аграрне виробництво інших країн є сучасним варіантом японської політики аграрного протекціонізму [186, с. 196-197].

Як бачимо, високорозвинені країни, попри насаджувану ними іншим країнам світу ліберальну ідеологію, у своєму розвитку пройшли етапи внутрішнього державного протекціонізму. Це, як бачимо, дало їм змогу уникнути руйнування національної економіки. У ХХІ столітті розвинуті країни світу переходять до політики неопротекціонізму, яка виступає інструментом економічного патріотизму та неомеркантилістської політики, і спрямована на підвищення конкурентоспроможності національної аграрної сфери.

Таким чином, вивчення досвіду аграрних перетворень у розвинутих країнах світу у ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє виділити такі закономірності розвитку аграрних відносин у цих країнах:

1. розвиток власності на землю відбувається у напрямку її усупільнення; спостерігається поглиблення спеціалізації та посилення процесів кооперації, агропромислової інтеграції та концентрації сільськогосподарського виробництва; перехід до розвитку аграрного сектору економіки на інноваційній основі та засадах сталого розвитку; розвиток сільського господарства у тісному

зв'язку із розвитком сільських територій; скорочення розмірів прямої державної підтримки та одночасне зростання масштабів непрямой державної підтримки через інвестування у біотехнології і космічні програми, розвиток сільських територій та охорону довкілля; переорієнтація державної політики з аграрної на агропродовольчу з експортною орієнтацією; перехід від проведення політики жорсткого протекціонізму до політики неопротекціонізму (допуск на ринки переважно тих імпортованих товарів, по яких розвинуті країни є нетто-імпортерами; імпортовані всі інші товари зазнає переважно нетарифних обмежень) тощо;

2. у розвинутих країнах світу у структурі організаційних форм аграрного виробництва домінуючою є частка дрібних ферм, хоча основними виробниками сільгосппродукції виступають великі сімейні ферми та несімейні корпорації;

3. у жодній розвинутій країні світу аграрний сектор не є самодостатнім сектором економіки. Його ефективне функціонування забезпечується і підтримується цілеспрямованою політикою держави по перерозподілу частини національного доходу;

4. реформування аграрного сектору є багатоаспектним і тривалим процесом, який охоплює реформування не лише економічних та соціальних відносин в аграрному секторі, а й розв'язання екологічних проблем, та що не менш важливо – це відбувається у тісному зв'язку з реформуванням економічних відносин в економіці країни. Обов'язковою умовою при проведенні аграрних реформ є наявність чіткої стратегії розвитку аграрного сектору, у якій чільне місце має відводитися сільгоспвиробнику та його інтересам. В умовах ринкової переорієнтації сільгоспвиробників державою проводяться заходи по соціальній адаптації селян до ринкових умов (сприяння у будівництві та підтриманні виробничої та соціальної інфраструктури у сільській місцевості, розвитку несільськогосподарських видів діяльності, забезпечення належного рівня освіти й охорони здоров'я мешканців села тощо);

5. система державного регулювання і підтримки аграрного сектору у розвинутих країнах передбачає комплекс взаємопов'язаних і

взаємообумовлених заходів, які можна об'єднати у чотири групи: заходи з підтримки цін і доходів; заходи із стимулювання попиту; заходи по розвитку сільських територій та заходи з охорони довкілля;

6. одним із ефективних способів розв'язання внутрішніх (між виробництвом і споживанням, між попитом та пропозицією, між індивідуальною та суспільною працею, між метою способу виробництва та засобами її досягнення, між суспільним характером виробництва та державно-монополістичним характером його регулювання тощо) та зовнішніх (між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, між розвинутими країнами та рештою країн світу, між людством на природою тощо) суперечностей розвитку аграрного сектору розвинутих країн є їх активна участь у міжнародній торгівлі;

7. посилюється взаємодія між внутрішніми і зовнішніми суперечностями розвитку аграрного сектору розвинутих країн (розвинуті країни, з одного боку, декларують свої зусилля щодо зменшення дистанціювання країн третього світу, а з іншого – зацікавлені у розширенні ринків збуту саме своєї продукції та, відповідно, в обмеженні доступу на їхні ринки імпортової аграрної продукції, оскільки це вестиме до загострення внутрішніх суперечностей у розвитку їх аграрних секторів) тощо. Відповідно до цього для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, у той час, як для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю.

Таким чином, розвиток аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем демонструє нові форми прояву ключової суперечності капіталізму (між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення), які виступають одночасно формами пристосування економічних відносин до рівня розвитку продуктивних сил на сучасному етапі. Такими формами прояву

ключової суперечності, наприклад, є суперечності між широкими новими науково-технологічними можливостями і їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо.

Тобто, як бачимо, дані суперечності обумовлені системою імперативів розвитку аграрного сектору економіки. Однак, якщо у другій половині ХХ ст. суперечності розвитку аграрних відносин у розвинутих країнах світу породжувалися насамперед політичними імперативами, то у ХХІ ст. передусім економічними (підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпечення високої конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції), технологічними (застосування високоінтенсивних технологій ведення сільськогосподарського виробництва, нанотехнологій, біотехнологій), соціальними (підтримка доходів фермерів на рівні доходів працівників в інших галузях і сферах економіки) та екологічними (гарантування безпеки продуктів харчування, охорона навколишнього середовища) імперативами. Однак при цьому суттєвим залишається вплив політичних та економічних імперативів розвитку аграрного сектору економіки.

Висновки до розділу 4

1. Розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався насамперед політичними, економічними та соціальними імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. Одержавлення кооперативної форми власності в умовах відсутності реальної економічної і політичної демократії призвело до однотипності форм власності в адміністративно-командній економічній системі. Це породило суперечності форм власності, які полягали у

невідповідності форми власності її змісту. Суперечливістю в адміністративно-командній економічній системі характеризувалися і форми реалізації відносин власності, які знаходили своє вираження через розвиток форм організації праці та виробництва. В умовах ідеологізації відносин власності та вираження загальнонародної власності у формі державної, відбулася монополізація державою привласнення суспільних засобів виробництва і його результатів, чим було обмежено участь у привласненні безпосередніх виробників. Це породило суперечності між формами власності та формами господарювання.

Суперечності економічних відносин у сільському господарстві визначали розвиток господарського механізму. Оскільки існуючий господарський механізм в адміністративно-командній економічній системі ігнорував відмінності між формами власності, це призвело до виникнення суперечностей як між підсистемами господарського механізму, так і всередині кожної з підсистем.

2. Головна функція економічної політики держави у країнах Центрально-Східної Європи полягала у створенні умов для переходу до ринкових відносин. Її виконання у ході проведення аграрних реформ у цих країнах породило ряд суперечностей економічної політики держави, ключова з яких полягала у тому, що, з одного боку, необхідно було забезпечити поступове зменшення втручання держави у перебіг економічних процесів, з іншого – активізувати дії держави щодо формування умов для переходу до ринкових відносин (зокрема, сформувати відповідну законодавчу базу, забезпечити появу нових інституцій та підвищити ефективність функціонування діючих інституцій, провести роздержавлення і приватизацію в аграрному секторі економіки тощо).

Метою аграрних реформ у країнах Центрально-Східної Європи було перетворення аграрного сектору їх національних економік на ринковоорієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного

сектору; лібералізація ринків, проведення приватизації у суміжних галузях АПК, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики. Якщо на початку ринкових реформ розвиток аграрного сектору визначався передусім економічними, політичними та соціальними імперативами, то подальші аграрні трансформації значною мірою визначалися культурно-релігійними й історичними імперативами.

Зміст та результати проведених реформ великою мірою визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах ЦСЄ. Спільними результатами аграрних трансформацій майже усіх країн Центрально-Східної Європи стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві ВВП цих країн та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо.

Можна виділити такі закономірності аграрних трансформацій у країнах ЦСЄ:

- у тих країнах, де відбувалася реституція (повернення землі та майна колишнім власникам або їх спадкоємцям), відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи;

- більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі та структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до проведення аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації;

- загальною закономірністю у країнах ЦСЄ було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними;

- успіх реформування значною мірою визначається ступенем визнання необхідності та суті реформ сільським населенням;

- у результаті аграрних трансформацій у більшості країн ЦСЄ зменшилась як частка сільського господарства у ВВП країн, так і частка зайнятих у галузі;

– сільськогосподарські підприємства більшості країн ЦСЄ зіткнулися з проблемою фінансування виробництва, тому уряди цих країн перейшли до політики аграрного протекціонізму;

– загальною закономірністю аграрних трансформацій у постсоціалістичних країнах є низький рівень прямих іноземних інвестицій в агропродовольчий сектор;

– досвід країн із перехідною економікою показує, що ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці та суспільстві. Земельна реформа не є достатньою умовою економічних перетворень на селі;

– успіх аграрної реформи залежить від послідовності, комплексності та системності реформаційних заходів та загальної макроекономічної ситуації в країні;

– у багатьох постсоціалістичних країнах формування приватної власності на землю здійснювалося через поступову реструктуризацію колишніх державних господарств та кооперативів у підприємства ринкового типу із подальшою поетапною лібералізацією доступу до земель цієї категорії іноземців;

– досвід реформ у країнах Центрально-Східної Європи свідчить, що перехід до ринку в умовах самоусунення держави від створення відповідного інституційного середовища обумовлює становлення державно-монополістичної форми ринку та поширення нелегальної приватногосподарської діяльності;

– у тих постсоціалістичних країнах, де аграрний сектор був основним сектором економіки, а частка сільського населення і частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві були високими, трансформація земельних відносин призвела до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та відповідно до підвищення рівня продовольчого споживання на душу населення. Щодо країн, в економіках яких аграрний сектор не займав провідного місця, частка сільського населення і частка зайнятих у

сільськогосподарському виробництві були невисокими, проведення земельної реформи не завжди супроводжувалося зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та рівня продовольчого споживання на душу населення;

– якщо у постсоціалістичних країнах аграрно-індустріального типу проведення господарської реформи призвело до домінування у структурі їх аграрного сектору господарств населення та фермерських господарств, то у країнах індустріально-аграрного типу набули поширення, перш за все, виробничі кооперативи. Після проведення структурної реформи у країнах ЦСЄ склалася бімодельна структура господарських одиниць з різною часткою великих сільськогосподарських підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств;

– спільним для всіх країн було те, що у процесі реорганізації розміри більшості колишніх сільськогосподарських підприємств були зменшені. Набули поширення процеси розшарування сільського населення тощо.

3. Вивчення досвіду аграрних перетворень у розвинутих країнах світу у ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє виділити такі закономірності розвитку їх аграрних відносин на постіндустріальній стадії капіталістичного суспільства: розвиток власності на землю у розвинутих країнах відбувається у напрямку її усупільнення; спостерігається поглиблення спеціалізації та посилення процесів кооперації, агропромислової інтеграції та концентрації сільськогосподарського виробництва; перехід до розвитку аграрного сектору економіки на інноваційній основі та засадах сталого розвитку; розвиток сільського господарства у тісному зв'язку із розвитком сільських територій; переорієнтація державної політики з аграрної на агропродовольчу з експортною орієнтацією; перехід від проведення політики жорсткого протекціонізму до політики неопротекціонізму; у структурі організаційних форм аграрного виробництва домінуючою є частка дрібних ферм, хоча основними виробниками сільгосппродукції виступають великі сімейні ферми та несімейні корпорації тощо.

4. Встановлено, що для розвитку аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у XXI ст. притаманні такі суперечності: між широкими новими науково-технологічними можливостями і їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо. При цьому для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, а для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю. Підтверджено, що трансформація аграрних відносин і суперечностей економік ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

Основні наукові результати розділу опубліковані у працях автора: [491; 493; 494; 506; 516; 518; 521].

РОЗДІЛ 5

ПОТЕНЦІАЛ І НАПРЯМИ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ

5.1. Стан, специфіка та основні форми прояву суперечностей розвитку національного аграрного сектору

У аграрному секторі України створюється 11,9 % доданої вартості, у виробництві сільськогосподарської продукції зайнято 18% населення. Крім того, частка сільського населення становить 31% [335]. З цього випливає, що ми – індустріально-аграрна країна, в якій аграрний сектор все одно продовжує відігравати важливу як економічному, так і в соціальному плані роль. Однак на сьогодні прогресивний розвиток вітчизняного аграрного сектору гальмується нерозв'язаними суперечностями. Розглянемо детальніше основні форми прояву цих суперечностей.

У результаті проведення земельної реформи держава втратила монопольне право на землю, відбувся перерозподіл земель за формами власності та категоріями господарств. Попри те, що Конституцією України і Земельним кодексом передбачено лише три форми власності – приватну, державну і комунальну – є частина земель, яка дотепер перебуває у колективній власності. Щодо земель державної і комунальної власності, то хоч з набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності» від 06.09.2012 року вони вважаються розмежованими, процес їх розмежування сьогодні фактично перебуває на початковому етапі. Так, якщо на початок 1992 року земельний фонд України повністю перебував у державній власності, то на 01.01.2014 року частка державної власності становила 47,8%, приватної – 52%, колективної – 0,16%, а комунальної – 0,04% (Додаток Ж).

Особливо значні зміни відбулися внаслідок приватизації сільськогосподарських угідь серед землевласників та землекористувачів. Понад дві третини площі сільськогосподарських угідь нині перебуває у приватній власності громадян і юридичних осіб. Зокрема, 27,5 млн га (91%) сільськогосподарських угідь колишніх недержавних сільськогосподарських підприємств розпайовано серед їх членів та пенсіонерів з їх числа. За результатами паювання 6,9 млн. громадян України набули право на земельну частку (пай), з яких 6,5 млн. (95,4%) замінили сертифікати на державні акти на право власності на земельну ділянку [133]. Однак, як показала практика, земельна реформа в Україні далі розпаювання і приватизації земельних ділянок наразі не пішла. На початок 2016 року із загальної площі сільськогосподарських угідь 48,6% припадало на сільськогосподарські підприємства, 36,8% – громадян, 14,6% – на інших користувачів [404, с. 63].

У результаті виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 1999 року на початку 2000 р. землекористувачами на засадах оренди стали 16 тис. господарських товариств, приватних підприємств та виробничих кооперативів, утворених у результаті реорганізації колгоспів і радгоспів [303]. Згодом до орендарів приєдналася частина фермерських та особистих селянських господарств, які, скориставшись наданим їм правом розширити землекористування шляхом приєднання земельних ділянок (паїв) без реєстрації юридичної особи, набули ознак товарного господарства. Однак, якщо у попередні роки договори оренди укладалися із тими господарствами, де було отримано земельні паї, то зараз більшість таких договорів укладаються із суб'єктами господарювання, створеними у результаті ринкових трансформацій. Тобто сільгоспідприємства продовжують вести виробництво переважно на орендованих землях, частка яких у загальному землекористуванні становить понад 92% [323, с. 23].

Позитивною тенденцією на ринку оренди земель сільгосппризначення є подовження строків оренди. Більшість договорів оренди укладається на 8-

10 років. Зростає частка договорів оренди строком понад 10 років. Звичайно, що важливу роль у цьому відіграли зміни у законодавстві, відповідно до яких було подовжено мінімальний строк оренди для земель державної і приватної власності до 7 років, для меліорованих земель – до 10 років, а також встановлено мінімальний рівень орендної плати для земель приватної власності – 3% від нормативної грошової оцінки земель та для державної – 8%. Однак, за таких умов продовжують залишатися незахищеними селяни-орендодавці, які, у разі невиконання умов договору оренди орендарями, фактично позбавлені можливості достроково розірвати його та вилучити свої земельні паї.

В укладених договорах (52,8%) розмір орендної плати не перевищує 3% від нормативної грошової оцінки, третину договорів укладено з розміром орендної плати 4-5%, близько 90% договорів передбачають орендну плату на рівні 6-7% від нормативної грошової оцінки і лише 2,2% договорів – понад 7%. Взагалі у 2017 році плата за оренду паїв становила 1369 грн. [462, с. 7-9]. Взагалі в укладених договорах до того ж найбільш поширеною формою розрахунку за оренду земельних паїв залишається натуральна форма. Хоча потрібно зауважити, що останніми роками у сільськогосподарських підприємствах, все ж таки, спостерігається скорочення частки сільськогосподарської продукції, виданої пайовикам у рахунок орендної плати за землю та майнові паї (часток). Та попри позитивні тенденції ситуація, яка нині склалася на ринку оренди землі, все одно не стимулює ані орендарів до ефективного господарювання, ані орендодавців до подовження термінів оренди. Значною мірою це було обумовлено до цього часу невизначеністю із термінами та умовами запровадження у країні ринку земель сільськогосподарського призначення.

У результаті структурної реформи в аграрному секторі України функціонують три соціально-економічні уклади: 1) особисті селянські та фермерські господарства, 2) переважно багатогалузеві сільськогосподарські підприємства і 3) вузькоспеціалізовані, високотоварні агрохолдинги. У цілому, в аграрному секторі функціонує понад 47 тис. підприємств [404, с. 171], серед

яких переважаючою організаційно-правовою формою є фермерські господарства (ФГ), які становлять 70,6% усіх суб'єктів господарювання у цьому секторі (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, за організаційно-правовими формами господарювання, у % до підсумку

	2012	2013	2014	2015	2016
Усього	100	100	100	100	100
Господарські товариства	16,7	16,8	16,8	17,0	18,2
Приватні підприємства	8,5	8,3	8,2	8,0	7,9
Кооперативи	1,7	1,6	1,4	1,3	1,5
Фермерські господарства	68,9	69,7	71,6	71,2	70,6
Державні підприємства	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
Підприємства інших форм господарювання	3,6	3,0	1,5	2,0	1,3

Джерело: [404, с. 171]

Проте кількість фермерських господарств протягом останніх років зменшується. У їх власності та користуванні знаходиться 4,7 млн. га сільгоспугідь. На одне фермерське господарство припадає 154,6 га сільськогосподарських угідь. Їх частка у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва у 2018 році становила 9,3%, у т. ч. по продукції рослинництва – 11,9%, а по продукції тваринництва – 2,1%. Тобто вони спеціалізуються переважно на вирощуванні рослинницької продукції, в якій домінують такі культури, як просо, гречка, ячмінь, соняшник, соя і ріпак [335].

Потенційними суб'єктами сільськогосподарського виробництва є особисті селянські господарства (ОСГ), яких в Україні нараховується понад 4,1 млн. одиниць. У їх користуванні знаходиться 6,3 млн. га [403, с. 55]. Приблизно 20% ОСГ в Україні відповідають світовим критеріям належності до виробників

товарної сільськогосподарської продукції та фактично є сімейними фермерськими господарствами [224, с. 10], однак, в умовах законодавчого неврегулювання їх статусу як сільськогосподарських товаровиробників, вони не сплачують податків та не мають доступу до програм державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. На нашу думку, саме ця законодавча неврегульованість, з одного боку, слугує однією із причин вибору цієї форми господарювання сільгоспвиробниками, а, з іншого боку, в умовах відсутності належного матеріально-технічного забезпечення особистих селянських господарств та їх доступу до ринків збуту сільськогосподарської продукції, призводить до зростання кількості необроблюваних приватизованих земельних паїв.

2,9 млн. особистих селянських господарств утримують сільськогосподарських тварин, а 0,3 млн. – мають у приватній власності сільськогосподарську техніку. Середній розмір земельної ділянки, яку вони використовують становить, – 1,54 га [403, с. 55]. Їх частка у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва становить 41,2%, у т. ч. по продукції рослинництва – 37,2%, по продукції тваринництва – 52,5% [335]. ОСГ виробляють 98,1% картоплі, 85,6% овочів, 78,4% плодів і ягід, майже 73% молока і 34,9% м'яса (табл. 5.2). Таким чином, як бачимо, особисті селянські господарства і до нині виступають стабілізуючою ланкою господарювання, яка не лише забезпечує продовольчу безпеку держави, але й формує доходи сільського населення.

За роки реформування питома вага продукції сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі валової продукції знизилася до 58,8%, а частка господарств населення зросла до 41,2% [335]. Разом з тим, у структурі виробництва цих категорій господарств простежується тенденція до спеціалізації та концентрації виробництва сільгосппродукції (табл. 5.2 і табл. 5.3).

Таблиця 5.2

Структура виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах населення, у % до загального обсягу

	2000	2010	2015	2016	2018
Зернові та зернобобові культури	18,4	24,2	22,7	21,3	19,9
Бурак цукровий фабричний	12,2	7,9	7,5	4,7	4,7
Соняшник	12,5	17,5	14,6	13,9	13,9
Картопля	98,6	97,4	97,8	97,8	98,1
Овочеві культури	83,1	88,1	86,1	85,9	85,6
Плодові і ягідні культури	81,8	83,6	80,9	81,5	78,4
М'ясо (у забійній вазі)	73,7	44,9	37,0	35,9	34,9
Молоко	71,0	80,3	74,9	73,9	72,6
Яйця	66,2	39,9	41,8	46,6	44,8
Вовна	61,4	83,1	86,2	87,2	87,6
Мед	93,2	97,7	98,6	98,5	98,8

Джерело: складено автором за: [404, с. 98; 404, с. 160; 335].

На сьогодні економічно не вигідна сільгоспідприємствам продукція перемістилася у господарства населення. Саме у господарствах населення нині зосереджена більша частина поголів'я худоби та майже все виробництво трудомістких культур.

Таблиця 5.3

Структура виробництва сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах, у % до загального обсягу

	2000	2010	2015	2016	2018
Зернові та зернобобові культури	81,6	75,8	77,3	78,7	80,1
Бурак цукровий фабричний	87,8	92,1	92,5	95,3	95,3
Соняшник	87,5	82,5	85,4	86,1	86,1
Картопля	1,4	2,6	2,2	2,2	1,9
Овочеві культури	16,9	11,9	13,9	14,1	14,4
Плодові і ягідні культури	18,2	16,4	19,1	18,5	21,6
М'ясо (у забійній вазі)	26,3	55,1	63,0	64,1	65,1
Молоко	29,0	19,7	25,1	26,1	27,4
Яйця	33,8	60,1	58,2	53,4	55,2
Вовна	38,6	16,9	13,8	12,8	12,4
Мед	6,8	2,3	1,4	1,5	1,2

Джерело: складено автором за: [404, с. 98; 404, с. 160; 335].

За період реформування аграрного сектору економіки обсяги виробництва сільськогосподарської продукції поки що не досягли рівня 1990 року. Станом на 2018 рік обсяг виробництва становив 99,1% відповідного показника 1990 року. Причому обсяги валового виробництва продукції рослинництва і тваринництва у 2018 році становили – відповідно 142,8% і 53,5% до рівня 1990 року [335].

Разом з тим, варто зауважити, що поголів'я сільськогосподарських тварин по всіх позиціях у господарствах населення постійно скорочується. Лише за період з 2000 по 2018 рік майже в 2 рази зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней та коней. Водночас за цей самий період у сільгосп підприємствах скорочення поголів'я великої рогатої худоби становить понад 4 рази. Хоча за такими позиціями як свині, кролі та птиця їм вдалося збільшити поголів'я у 1,4-4,8 рази залежно від виду сільськогосподарських тварин [335]. Така ситуація у господарствах населення пов'язана переважно із зменшенням на селах кількості активного працездатного населення, низькою купівельною спроможністю населення та високими цінами на корма для тварин.

Остання проблема пов'язана із змінами у структурі посівних площ сільськогосподарських підприємств. Як у цілому по Україні, так і в природно-економічних зонах частка зернових і технічних культур зросла до 53,6% та 33,4% відповідно, а кормових культур – різко зменшилась (у понад 4 рази, до 6,4%) [335]. Аналогічно і в тваринництві, де через низьку купівельну спроможність населення, виробники значною мірою перепрофілювались на вирощування птиці, м'ясо якої користується попитом на світових ринках та для вітчизняного покупця є дешевшим від свинини чи говядини. До того ж тваринництво в Україні стало більш висококонцентрованим. Зокрема, 97 із 1,9 тис. підприємств виробляють 78% продукції свинарства, 24 із 321 – 89% м'яса птиці, 14 із 180 – 66% яєць [274, с. 8].

Такі структурні перекося пов'язані значною мірою із недалекоглядністю аграрної політики уряду, яка спрямована на нарощування експорту зерна. Задля

досягнення цієї мети передбачено величезні кошти для відшкодування експортного ПДВ. Проте уряд не бере при цьому до уваги ті проблеми, які породжує така політика. Зокрема, така політика не стимулює виробників до поглибленої переробки сировини для торгівлі продуктами з більшою доданою вартістю, призводить до монополізації на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення та відповідно до витіснення з нього десятків тисяч дрібних і середніх фермерських господарств, виснаження ґрунтів та падіння їх родючості, зростання безробіття на селі, занепад соціальної інфраструктури тощо. Тобто, займаючи перші позиції у світі по зерну та забезпечуючи надходження валюти в економіку, ми водночас перетворюємося на сировинний придаток розвинутих країн та загострюємо наявні суперечності у системі аграрних відносин вітчизняної економіки.

Іще одним важливим моментом у реформуванні аграрного сектору України є той, що, хоча земельна реформа ініціювалася в інтересах селян і фермерів, сьогодні реальними власниками землі і доходів від неї у більшості випадків є корпоративні структури, або так звані агрохолдинги. Тобто наслідком трансформації земельних відносин стало формування двох протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної.

Перша модель почала формуватися ще у кінці 90-х років минулого століття, проте інтенсифікувалися ці процеси після 2004 року. Вона супроводжується концентрацією сотень тисяч гектарів сільськогосподарських угідь у руках агрохолдингових компаній, процвітанню тінювих схем із земельними ділянками, спекуляцією правами оренди, скупівлею та рейдерським захопленням сільськогосподарських підприємств, руйнуванням місцевих агроecosystem, ліквідацією неприбуткових підрозділів сільськогосподарських підприємств, скороченням зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшенням площ земель під кормовими культурами, порушенням сівозмін, деградацією сільськогосподарських земель тощо. Їх наявність в аграрному секторі призводить до структурних перекосів у землекористуванні, структурі посівів та виробництві сільськогосподарської

продукції, а також сировинного характеру експорту.

Агрохолдинги діють як бізнесові структури, основна мета яких полягає у примноженні власного капіталу. Спеціалізуються такі структури на виробництві високодохідних видів сільськогосподарської продукції. Ними виробляється і реалізується приблизно 50% обсягів озимої пшениці, більше половини кукурудзи, ріпаку, третина соняшнику, понад 80% м'яса птиці [243, с. 38].

У 2010 році в Україні функціонувало близько 60 корпорацій холдингового типу, які контролювали майже 4 млн. га сільгоспугідь, а на початок 2014 року – їх вже нараховувалося до 140. За деякими оцінками, в Україні є вже близько 300 великих (понад 10 тис. га) і 30 дуже великих (понад 50 тис. га землі) агрохолдингів. У розпорядженні великої групи холдингів перебуває до третини, а найбільшої – до 10% орендованої площі сільськогосподарських угідь [133, с. 191-192].

Агрохолдинги вже поглинули понад 6 тис. сільськогосподарських підприємств (а це майже 40% від їх загальної кількості) та 7,8 млн. га сільськогосподарських угідь (це 38% усіх оброблюваних площ сільськогосподарськими підприємствами). Більшість з них працюють у декількох (від 3 до 15) областях і мають там від 10 до 60 агропідприємств, потужні сервісні служби [133, с. 258]. Застосування ними високоефективних систем обробітку ґрунту призводить до зростання безробіття на селі. Зокрема, кількість зайнятих у таких корпораціях коливається залежно від регіону від 2 до 5 осіб на 100 га сільськогосподарських угідь. Відповідно до цього вони забезпечують зайнятість лише 1/5 частини працездатного сільського населення, що вказує на їх низьку соціальну ефективність. Така ситуація пов'язана з тим, що для роботи з сучасними технологіями їм потрібні спеціалісти широкої кваліфікації, які часто проживають у містах [243, с. 30-31].

Відповідно до вищесказаного можна виділити такі особливості функціонування агрохолдингів в аграрному секторі економіки: вертикальна інтеграція у формі інтеграції власності; концентрація значного земельного

банку; використання земельного банку переважно на орендній основі; висока економічна ефективність за результатами фінансово-господарської діяльності; ключовою спеціалізацією є рослинництво; за рівнем масштабності та територіальної розосередженості, вони є міжрегіональними (присутні майже у всіх областях України); реєстрація агрохолдингів в офшорах за участю українського капіталу дозволяє їм забезпечити пільгові умови оподаткування; додатковими напрямками діяльності агрохолдингів виступають дистрибуція сільгосптехніки, добрив і засобів захисту рослин; наявність значного диверсифікованого кредитного портфеля у більшості агрохолдингів в Україні відбувається переважно за рахунок залучення міжнародних кредитних ресурсів тощо [415, с. 111].

Таким чином, основними негативами функціонування в аграрному секторі України агрохолдингів є наступні:

1) деформації у землеробстві. Вони вирощують переважно високодохідні культури, що виснажують ґрунт (кукурудзою, ріпаком, соняшником). Посіви останнього сягають 20% площ ріллі за допустимої норми 9-12%, в окремих областях соняшником зайнято до третини посівів. Натомість скорочується площа посівів під кормовими культурами. Майже половина великих господарств не мають худоби, а отже землі не удобрюються органікою. Знижується родючість ґрунтів. З метою отримання високих врожаїв та високих прибутків вони використовують процеси генної модифікації та хімізацію землі [133, с. 261];

2) відбулися серйозні перекоси між сільським господарством та харчовою промисловістю. Якщо до 2010 року темпи приросту у харчовій промисловості були вищими, ніж у сільському господарстві, то з 2010 року спостерігається спад у харчовій промисловості (і це за умов зростання сільськогосподарського виробництва). Це свідчить, що Україна не переробляє, а експортує харчову сировину. Крім того, у 2005-2009 рр. різко зросла роздрібна торгівля продуктами харчування, що свідчить про зростання як експорту, так і імпорту сільгосппродукції по відношенню до її виробництва;

3) відбувається прихована купівля-продаж земельних і майнових паїв під виглядом оренди та зростає ризик їх переуступки підприємствам з іноземним капіталом.

Однак, все ж таки, можна відзначити і певні позитиви від їх присутності: вони забезпечують приплив інвестицій у галузь, пропонують вищу орендну плату селянам-орендодавцям, демонструють вищу ефективність господарювання у зв'язку із масштабністю сільськогосподарського виробництва, використовують можливості сучасних механізмів залучення закордонного капіталу, використовуючи практику IPO (розміщення цінних паперів підприємств на провідних фондових біржах), вони є вертикально та агропромислово-торговельно інтегрованими, ефективно впроваджують інновації, виходять на зовнішній ринок.

Тобто, як бачимо, якщо позитиви від діяльності агрохолдингів є переважно економічними, то негативи – переважно соціальними та екологічними. Серед економічних негативів – утиск інших форм господарювання, руйнація конкуренції та ринків, надмірна концентрацію землі, порушення ustalених пропорцій ведення господарювання; серед соціальних – їх відчуженість від проблем села, а серед екологічних – процеси хімізації і генної модифікації, які становлять загрозу для навколишнього середовища і людини.

З вищесказаного випливає, що господарюючі суб'єкти латифундистського типу беззастережно віддають пріоритет виключно своїм економічним інтересам, ігноруючи усі інші аспекти як аграрного розвитку, так і сільського. Для них земля є лише виробничим ресурсом для одержання прибутків, а сільська територія – місцем для виробництва високодохідних видів сільгосппродукції. У них відсутнє почуття соціальної відповідальності перед сільською громадою та бажання зберегти сільські території.

Друга модель землекористування – парцелярна, представлена особистими селянськими господарствами (ОСГ), які мають обмежені можливості у вирішенні питань оренди землі, придбання техніки, засобів захисту рослин, мінеральних добрив, оскільки для них на сьогодні залишаються недоступними

державна підтримка та кредити комерційних банків. Значна частина з них не здатна забезпечити достатніх доходів для членів їх господарств. Тому ті змушені шукати собі додаткові місця отримання заробітку.

У той же час, сьогодні можна говорити, що серед ОСГ формується контингент господарств, здатних поповнити фермерський уклад. Зокрема, посилюються процеси диференціації господарств населення за наявністю людських, земельних, біологічних (худоба і птиця), технічних ресурсів та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з іншого – виробляють продукцію лише для власного споживання. При цьому частка господарств, які займають проміжне становище, – зменшується.

Людський чинник розвитку ОСГ нині загалом послаблюється. Відбувається це, насамперед, за рахунок зменшення кількості сільських домогосподарств та погіршення вікової структури їх членів. Зокрема, відбувається зменшення частки молоді (осіб віком 18-29 років) та зростання частки осіб пенсійного і зрілого віку [167, с. 10]. Про погіршення трудоресурсної забезпеченості господарств населення свідчить і розподіл сільських домогосподарств залежно від кількості осіб у їх складі. Понад 50% господарств населення, які функціонують у сільській місцевості, складаються з 1-2 членів, серед яких переважають особи старше працездатного віку [167, с. 12]. Встановлено, що найбільші обсяги товарної сільськогосподарської продукції виробляються у домогосподарствах різновікового складу та тих, що складаються з осіб середнього віку; найменші – у господарствах пенсіонерів і молодіжних без дітей; молодіжні господарства з дітьми займають проміжну між ними позицію [365].

Крім того, має місце тенденція до зосередження земельних ресурсів населення у групі господарств розміром землекористування понад 1 га: зростає частка господарств, які мають земельні ділянки загальним розміром більше 1 га, і збільшується загальна площа їх землекористування. Дещо збільшується й

частка домогосподарств з найменшими (до 0,25 га) земельними ділянками, тобто відбувається поляризація господарств населення за розміром використовуваних ними земель. Більший розмір землекористування свідчить про можливість виробляти товарну продукцію. Так, земельними ділянками площею до 0,25 гектара на селі користуються 23,2%, а ділянками понад 1 гектар – майже 46% домогосподарств [167, с. 18].

Процес диференціації господарств населення спостерігається і щодо виробництва ними тваринницької продукції. В останні роки дедалі більша частина домогосподарств відмовляється від утримання тварин [167, с. 18]. Позбуваються тварин насамперед домогосподарства, що складаються з осіб пенсійного віку, та ті, яким особливо обтяжливо чи не вигідно утримувати худобу. Основна частка поголів'я худоби і птиці, припадає на домогосподарства з площею землекористування понад 1 га. Крім того, господарства з площею землекористування понад 1 га краще, ніж решта, забезпечені й технічними засобами. Аналіз сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції свідчить, з одного боку, про зростання прошарку господарств населення з товарним спрямуванням виробництва, з іншого боку, збільшується і частка господарств суто споживчого спрямування [411].

Відповідно до вищесказаного можна зробити висновок, що сьогодні в Україні склалася бімодельна структура сільського господарства: паралельно розвиваються велике товарне виробництво на базі новостворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво в особистих селянських і невеликих фермерських господарствах. Першу модель можна назвати індустріальною, а другу – традиційною. Крім того, аграрний бізнес в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. Прослідковується тенденція до концентрації земель у користуванні все меншої кількості господарюючих суб'єктів.

За відсутності норм відповідальності орендарів за недотримання науково обґрунтованих систем землекористування загрозливими стали екологічні

проблеми. Оцінка стану ґрунтів за період земельної реформи засвідчує прискорений розвиток таких видів їхньої деградації, як ерозія, втрати ґрунтового гумусу, зменшення поживних елементів, переущільнення, перезволоження, підкислення тощо. У деградованих ґрунтах під впливом зниження вмісту органічної речовини та інших чинників руйнується їхня структура, погіршуються умови життєдіяльності мікроорганізмів, що призводить до зниження продуктивності сільгоспугідь.

У зв'язку з великим диспаритетом цін, високими цінами на матеріально-технічні засоби для сільського господарства та низькою рентабельністю сільськогосподарського виробництва застосування мінеральних добрив у галузі не відповідає вимогам землеробства. Спостерігається диспропорція у співвідношенні між основними елементами живлення. У зв'язку із скороченням поголів'я у тваринництві знизилася внесення органічних добрив. За останні роки воно залишається на мінімальному рівні – у середньому 0,5 т на 1 га посівної площі за необхідних близько 8 т [243, с. 32].

Щорічні втрати гумусу сягають 650–700 кг/га, що у 10 разів перевищує допустиму норму. Внесення в ґрунт органіки на гектар зменшилося у сільськогосподарських підприємствах порівняно із 1990 роком у 9-10 разів. Порушено екологічно допустимі співвідношення ріллі, природних кормових угідь і лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафтів. Розораність земель досягла у корпораціях 93,9% сільськогосподарських угідь, до обробітку залучені малопродуктивні землі, прируслові луки, пасовища та схиліві угіддя. Інтенсивне використання сільськогосподарських земель призводить до зниження родючості ґрунтів через вітрову і водну ерозію. Площі земель, підданих ерозії, розширюються щороку у середньому на 80–100 тис. га. У результаті ерозійних процесів з ґрунтом щороку виноситься у межах 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору, 0,7 млн. т калію. Щорічні еколого-економічні втрати від ерозії ґрунтів становлять у середньому понад 9 млрд. гривень [316]. Аналіз стану сільськогосподарського землекористування свідчить про погіршення екологічної ситуації через

забруднення важкими металами, радіонуклідами, пестицидами, хімічними сполуками та іншими небезпечними речовинами. Така ситуація, у свою чергу, неминуче призводить до зниження якості продукції та її екологічної безпеки. Однак, незважаючи на погіршення екологічного стану земель, кошти на виконання робіт з охорони земель та будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд, починаючи з 2014 року, не виділяються. Спеціалісти-грунтознавці засвідчують: агроекологічна ситуація в Україні – у передкризовому стані.

Однак, водночас Україна з її вигідним географічним розташуванням, сприятливими кліматичними умовами та родючими ґрунтами має великі шанси стати одним із основних постачальників якісних органічних продуктів у світі. Темпи зростання світового ринку екологічних продуктів сягають до 20% щороку [193, с. 303]. Прогнозується, що глобальний попит на органічну продукцію до 2025 р. зросте більше, як в п'ять разів (до 426 млрд дол.) [483, с. 117].

Міжнародні експерти вважають, що Україна може легко наростити експорт, насамперед до ЄС, органічного насіння соняшнику, сої і зернових. Не менш перспективними напрямками є нарощування органічного виробництва та експорту фруктів та ягід, волоських горіхів, лікарських трав, ароматичних рослин, меду, високобілкових культур, які використовуються для годівлі тварин [483, с. 119]. Однак це має супроводжуватися гарантуванням стабільності поставок, конкурентним рівнем цін і відповідністю вимогам ЄС щодо вмісту ГМО. Хоча не потрібно забувати й про основні перепони для розширення такого напряму сільського господарства: відсутність національної системи сертифікації продукції, коштовність процедури сертифікації, яка, зазвичай, здійснюється іноземними сертифікаційними структурами, відсутність підтримки держави при переході від традиційного до органічного сільського господарства.

Окремо хотілося б зупинитися на основних формах прояву соціальних суперечностей в аграрному секторі сучасної України. Зокрема, у

трансформаційний період відбулося погіршення доступу сільських жителів до соціально-культурних послуг. Відбувалося скорочення закладів соціальної сфери. Найвищими темпами згорталася мережа дитячих дошкільних установ, кількість шкіл та медичних установ, і ця тенденція посилюється. Офіційно все пояснюється зменшенням чисельності дітей шкільного віку і необхідністю поліпшення якості освіти. Так, 55,6 % сільських населених пунктів не мають шкіл, 66% – дитячих дошкільних закладів, 27% лікувальних закладів і пересувного обслуговування, 99,3% – будинків побуту, 30,1% – торговельних закладів, 42,3% клубів і будинків культури. Значна частина будівель соціальної сфери вимагає капітального ремонту або знаходиться в аварійному стані [381, с. 59].

Основними причинами зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури на селі є: звільнення сільськогосподарських підприємств від утримання власних об'єктів соціально-культурного призначення та участі в їхньому будівництві; неспроможність місцевих бюджетів забезпечити належне фінансування установ і організацій соціальної сфери, які перебувають на їхньому утриманні; низький платоспроможний попит населення на платні послуги.

У незадовільному стані знаходиться благоустрій сільського житлового фонду. В обстежених 10,6 тис. населених пунктів (39,1%) усі квартири не мали центрального опалення, 40,4% – водопроводу, 43,1% – каналізації, 45,4% – природного газу. Як наслідок села спустошуються і знелюднюються. Тільки з 2005 року кількість сільських населених пунктів зменшилася на 962 одиниці, а у 369-ти відсутнє населення [381, с. 59-60]. Щодо обсягів житлового будівництва на селі, то якщо у 1990-ті роки вони значно зменшилися, то на сьогодні будівництво житла почало поступово зростати. Однак характерною особливістю сучасного житлового будівництва у сільській місцевості є його величезна асиметричність: у периферійних селах і районах житло майже не будується, а навколо великих міст і в рекреаційних зонах воно зводиться у великій кількості будівельними компаніями з метою вигідного продажу.

Особливість демографічного стану сільських населених пунктів полягає у поєднанні масштабів депопуляції з прогресуючим старінням сільського населення та погіршенням інших якісних показників. Спостерігається постійне зменшення кількості сільських жителів та посилення інтенсивності цього процесу. Якщо протягом 1990-2001 рр. кількість жителів села щорічно зменшувалася у межах 100 тис. осіб, то починаючи з 2003 року – близько 200 тис. осіб у рік. Тобто темпи зменшення чисельності сільського населення за останнє десятиріччя порівняно з попереднім збільшилися майже удвічі [382].

Динаміка вікової структури сільського населення свідчить про зменшення частки осіб у віці молодшому за працездатний. Сьогодні серед мешканців села майже кожний третій є пенсіонером. Для сільських територій притаманний високий рівень демографічного старіння, який супроводжується зростанням демографічного навантаження осіб дітородного (фертильного) віку – 15-49 років [167]. Основною причиною зниження загального коефіцієнта народжуваності у селах є недостатній рівень оплати праці і доходів сільського населення для економічного забезпечення його відтворення, часто відсутність об'єктів прикладання праці, відсутність у селах об'єктів соціальної інфраструктури тощо. Оплата праці в аграрному секторі найнижча серед усіх галузей національної економіки (у 2018 році вона становила 80,8% середньої номінальної заробітної плати у цілому по країні) [335], тому її рівень не забезпечує не тільки утримання й виховання дітей, але і віднолення затрачених сил самих сільськогосподарських працівників.

Згідно з даними вибіркового обстеження умов життя, 34,1% сільських домогосподарств постійно відмовлялися собі у найнеобхіднішому, крім харчування, а 4,3% не змогли забезпечити собі навіть достатнє харчування. Останні роки близько 1/5 частини сільського населення має середньодушові еквівалентні грошові місячні доходи, нижчі від прожиткового мінімуму [243, с. 40]. За таких умов рівень народжуваності у селах набув кризового характеру, рідкістю стають сім'ї з двома дітьми.

Однак, головною соціальною проблемою, що виникла у результаті

аграрних трансформацій, є реальне та приховане безробіття. Кількість зайнятих останніми роками скорочувалася як у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах, так і господарствах населення. Кількість вакансій для таких безробітних є обмеженою. Якщо у середньому по країні на одне вільне робоче місце претендувало 10 осіб, то серед працівників сільського господарства – 53 особи [243, с. 39]. До того ж останніми роками ситуація лише погіршується [335].

Безробіття на селі охоплює не лише людей із низьким рівнем освіти або її відсутністю, але й достатньо освічених осіб. У числі безробітних сільських жителів 2/3 – це фахівці, службовці [243]. У результаті незадовільних умов прикладання праці і зростання безробіття на селі спостерігається зростання рівня трудової міграції. Понад третина сільських жителів працює у містах та інших поселеннях. Значна частина виїздить на заробітки за кордон. Як наслідок зменшується народжуваність. Вже сьогодні депопуляція і знелюднення сіл набули ознак демографічної та поселенської кризи.

Зростання останніми роками номінальних доходів селян не зменшило диференціації сільських жителів за рівнем добробуту. Низький рівень доходів селян негативно позначається на їхньому продовольчому забезпеченні. Основну частину калорій вони отримують від продукції рослинного походження. За більшістю основних видів продовольства фактичне споживання не досягає рівня раціональних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я України. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось стосовно молока і молокопродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів. Лише за хлібом, картоплею і олією (до 2015 року) фактичне споживання протягом періоду ринкових трансформацій зазвичай перевищувало раціональну норму [404, с. 234; 208, с. 114].

Отже, соціальні наслідки структурних змін на селі виявилися переважно негативними. Головною причиною цього стали фетишизація економічної складової та ігнорування соціальної складової аграрних трансформацій, а саме: забезпечення офіційного працевлаштування, певного рівня доходів і

соціального захисту селян, їхнього доступу до споживчих благ і послуг тощо. Ліквідація попередньої схеми підтримки розвитку соціальної інфраструктури на селі не супроводжувалася формуванням нової інституційної системи його соціоекономічного розвитку.

Все це – наслідки нерозв'язаних суперечностей у системі відносин власності, у т. ч. на землю. Пospрияти їх розв'язанню міг би Закон України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». Однак він, на жаль, не містить інструментів, які б сприяли повною мірою розв'язанню наявних соціально-економічних суперечностей аграрного сектору економіки сучасної України. Зокрема, не передбачено заходів із запобігання монополізації на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення, не йдеться про підтримку кредитування придбання земель цієї категорії селянами, відсутні норми, які вирішували б завдання щодо забезпечення сталого землекористування та ефективного ведення господарювання, встановлення справедливої орендної плати та ринкової ціни за землю тощо. Крім того, функції державного регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення у більшості випадків розпорошені між різними інституціями, а то і взагалі ні за ким не закріплені. За відсутності законодавчого унормування викладених вище завдань державної політики у сфері обігу сільськогосподарських земель Україна цілком може повторити шлях латиноамериканських країн.

Таким чином, в аграрному секторі України мають місце суперечності між формами власності та формами господарювання; суперечності у розвитку соціальної сфери села (фінансування за залишковим принципом); суперечність між виробниками, посередниками і споживачами; наявність цінових ножиць між промисловою і сільськогосподарською продукцією; суперечність між концентрацією сільськогосподарського виробництва та земельною власністю в руках агрохолдингів і скороченням сільського населення та падінням рівня його життя, і т. д.

Специфіка вищезазначених суперечностей полягає у: по-перше, формуванні бімодельної структури сільського господарства (велике товарне

виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення та невеликих фермерських господарств) при значній частці дрібнотоварного укладу (селянського); по-друге, формуванні двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; по-третє, наявності диференціації в комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування); по-четверте, у тому, що у міру значної частки дрібнотоварного (селянського) виробництва ключовою економічною суперечністю є суперечність приватного землеволодіння і землекористування, а ключовою соціальною суперечністю є суперечність між селянами (номінальними власниками землі) і корпоративними структурами (фактичними власниками землі); по-п'яте, у наявності суперечностей, обумовлених суспільним поділом праці: між містом і селом, між людьми розумової і фізичної праці; по-шосте, несвоечасності та неповноті розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин, які спричинені самоусуненням держави від свідомого їх розв'язання; по-сьоме, переоцінці економічної складової реформ та недооцінці соціальної та екологічної складових; по-восьме, проведенні ринкових трансформацій економіки України за рахунок сільського господарства і селян тощо.

Основними формами прояву економічних суперечностей аграрного сектору України є: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшник, ріпак тощо); товарна криза аграрної економіки (у структурі товарної продукції збільшилась питома вага зерна і соняшнику та скоротилось виробництво кормів і тваринницької продукції), структурна криза (занепад галузей кормовиробництва і тваринництва), інвестиційна криза (недосконалість фінансово-кредитною системи, політична і економічна нестабільність); інтенсифікація рецесійних процесів у сільському господарстві (зросла кількість необроблюваних приватизованих земельних паїв); поява посередницьких структур; наявність значного диспаритету цін між сільським господарством та іншими сферами

АПК; посилення влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів; утворення монопольних ніш у I та III сферах АПК тощо.

Основними проявами соціальних суперечностей у системі аграрних відносин є: зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі; посилення міграційних процесів; депопуляція; демографічна і поселенська криза; зниження людського капіталу на селі; погіршення рівня життя і добробуту селян; продовольча бідність на селі тощо.

5.2. Економічна політика урядів України щодо імперативів та розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин

З набуттям Україною незалежності в її аграрному секторі розпочалися ринкові трансформації, які були спрямовані на зміну форм власності на землю та майно, реорганізацію сільськогосподарських підприємств та зміну організаційно-правового механізму господарювання задля підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та фінансового оздоровлення галузі. Мета реформування галузі полягала у формуванні на селі реальних, ефективно діючих власників та підвищенні рівня життя та добробуту селян. Саме тому здійснення земельної реформи відбувалося за принципом «земля має належати тим, хто на ній працює».

На сьогодні, після того як вже 30 років триває ринкова трансформація аграрних відносин, особливої актуальності набуває аналіз ефективності структурних реформ та виявлення недоліків ринкового реформування аграрного сектору, що дасть змогу оновити підходи до формування і реалізації державної політики подальшого розвитку цієї складової економіки держави, що відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні її економічної, соціальної і політичної стабільності.

Потрібно зауважити, що основними напрямками аграрної реформи були: земельна (інвентаризація, оцінка, паювання, оренда землі), господарська (перетворення КСП у приватні господарські структури), реформа ринку збуту продукції (скасування держзамовлення, запровадження біржової торгівлі, розвиток інфраструктури аграрного ринку), реформа системи державної підтримки (запровадження фіксованого сільськогосподарського податку, пільгових кредитів, субсидування лізингу техніки, цільових програмних дотацій), реформа системи соціального розвитку села. Зазначені заходи мали розв'язати економічні і соціальні суперечності аграрного сектору, успадковані від адміністративно-командної економічної системи. Зокрема, мова йде про суперечності у системі відносин власності (між формами власності та їх змістом), форм господарювання (між формами власності і формами господарювання) та у господарському механізмі (між адміністративними та економічними методами управління). Прослідкуємо як розвивалися та розв'язувалися зазначені суперечності.

Розв'язання суперечностей аграрного сектору розпочалося на початку 1991 року, коли всі землі було проголошено об'єктом земельної реформи. Саме тоді набули чинності прийняті Верховною Радою України 18 грудня 1990 р. Земельний кодекс України та Постанова «Про земельну реформу». Постановою «Про земельну реформу» об'єктом земельної реформи були оголошені всі землі. При цьому завданням реформи був перерозподіл земель з одночасним наданням їх у володіння громадянам, постійне володіння колгоспам, радгоспам та іншим господарським структурам, а також у користування з метою створення умов для формування багатокладної системи господарювання в аграрному секторі та раціонального використання й охорони земель. Однак, оскільки у Земельному кодексі України від 18 грудня 1990 року зазначалося, що земля у республіці є власністю народу, право розпоряджатися землею залишалося за радами народних депутатів. А це означало збереження монополії держави на земельну власність. Водночас, попри те, що об'єктом земельної реформи були оголошені всі землі, до 1994 року землі, зосереджені у колгоспах

і радгоспах, залишалися поза увагою реформи. Тобто виконання даної постанови на практиці звелось лише до надання невеликих земельних ділянок громадянам.

Крім того, у Земельному кодексі УРСР 1990 року на законодавчому рівні було відроджено оренду землі. Термін оренди землі становив від 3 до 10 років і у разі необхідності міг бути подовжений ще на 1 термін. Тобто максимальний строк оренди становив від 6 до 20 років.

20 грудня 1991 року було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», в якому зазначалося, що фермер через шість років роботи на наданій йому у користування земельній ділянці набуває на неї право приватної власності. Тобто у даному законі вперше була передбачена приватна власність на землю. А Постановою «Про порядок введення в дію Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» було врегульовано питання щодо виділення таким господарствам земель. Із цього часу почала зростати кількість фермерських господарств. Їх поширення, завдяки поєднанню в одній особі власника і працівника, сприяло розв'язанню суперечності між виробником-власником і виробником-працівником.

Однак через відсутність правових підстав для роздержавлення і приватизації землі та майна сільськогосподарських підприємств, їх реорганізації, невизначеність на законодавчому рівні конкретних термінів із проведення вищезазначених заходів та відповідальних за це органів влади, у 1990-1991 рр. суттєвих змін у організаційній структурі аграрного сектору не сталося. Тому 30 січня 1992 р. було прийнято Закон України «Про форми власності на землю», 13 березня 1992 р. нову редакцію Земельного кодексу України і Постанову Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», 26 грудня 1992 р. декрет «Про приватизацію земельних ділянок», а 17 травня 1993 р. декрет «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі». У 1992 році було прийнято також Закон України «Про колективне

сільськогосподарське підприємство», яким розпочалося реформування колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Розглянемо основні положення цих нормативно-правових актів більш детально.

Законом України «Про форми власності на землю» проголошувалося, що всі форми земельної власності є рівноправними. Тобто цей закон створив правові підстави для роздержавлення земель. У новій редакції Земельного кодексу України передбачалося поряд з державною власністю запровадження колективної та приватної власності на землю. Крім того, було розширено коло орендарів і орендодавців, а термін оренди подовжений до 50 років. Причому землі, що перебували у колективній власності і тимчасово не використовувалися, могли надаватися в оренду для виробництва сільськогосподарської продукції на строк не більше 5 років, а земельні ділянки, що перебували у власності громадян, могли надаватися в оренду без зміни цільового призначення на строк до 3 років.

Цим же кодексом предметом іпотеки визначено земельну ділянку, яка перебувала у власності громадянина або юридичної особи, або частку у праві спільної власності на земельну ділянку. Однак лише у 1999 році в Указі «Про іпотеку» були передбачені організаційні та розпорядчі заходи з приводу запровадження іпотеки в аграрному секторі, а у 2001 році у прикінцевих положеннях Земельного кодексу України вперше було передбачено створення Державного земельного (іпотечного) банку. До речі, цей банк таки був створений у 2012 році після прийняття відповідного Закону України «Про Державний земельний (іпотечний) банк». Однак вже у 2014 році, аби не допустити спекуляцій із земельними паями, він був ліквідований.

Згідно з Декретом «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. сільські, селищні і міські Ради повинні були протягом 1993 р. безкоштовно передати громадянам України у приватну власність землі, які були надані їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та інших потреб та збільшення їх максимальних розмірів до 2 га. Тобто цей Декрет

сприяв розвитку особистих селянських господарств (ОСГ), які пізніше змогли збільшити свої розміри також за рахунок земельних паїв, отриманих у процесі реформування КСП. У результаті частина з них досягла розмірів невеликих фермерських господарств і стала резервом розширення фермерства. Протягом усього періоду реформ обсяги виробництва у ОСГ постійно зростали і перевищували рівень 1990 року. В умовах трансформаційної кризи вони без будь-якої державної фінансової підтримки забезпечили стабільність продовольчого ринку, а в умовах зростання безробіття, зниження оплати праці та затримок її виплати – свою самозайнятність і самозабезпечення продовольством.

Крім того, цим Декретом вперше було надано право громадянам України продавати або іншим способом відчужувати земельні ділянки, передані їм у власність у процесі приватизації без зміни їх цільового призначення. По суті, саме ним було розпочато приватизацію земель та створення умов для розв'язання суперечностей у системі відносин власності та форм господарювання.

Декретом «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17 травня 1993 р. передбачалася приватизація радгоспів та підприємств I та III сфер АПК. Щодо приватизації радгоспів, то вона мала відбуватися шляхом їх перетворення у колективні сільськогосподарські підприємства з подальшим проведенням паювання землі і майна серед працівників. Причому приватизація землі радгоспів проводилася шляхом паювання, а от приватизація їх майна здійснювалася рішенням загальних зборів шляхом перетворення їх у КСП або відкриті акціонерні товариства. У процесі приватизації майно радгоспів безоплатно передавалося працівникам і пенсіонерам з їх числа. Вартість майна, що передавалося, визначалося на рівні частки майна, яка припадала на одного члена КСП у середньому по області. У результаті приватизації радгоспів майже 1,5 млн. селян стали власниками майнових паїв загальною вартістю близько 6 млрд. грн. [133, с. 234]. Такий

порядок приватизації радгоспів був збережений і у Законі України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1996 р.).

Одержані паї селяни могли використовувати для ведення особистого господарства, здавати в оренду або створювати господарські структури ринкового типу. Тобто декретом «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17 травня 1993 р. селяни одержали додаткову можливість (після декрету 1992 року) розширити розміри своїх селянських господарств за рахунок земельних паїв при реформуванні КСП. Нові можливості відкрилися і для фермерів, які тепер на основі оренди земельних паїв у селян могли розширити розміри свого землекористування. Однак до 1997 року в Україні існувала прогалина у законодавчій базі щодо поширення орендних відносин. Відповідний указ, який передбачав оренду земельних часток (паїв), був прийнятий лише у 1997 році. Щодо підприємств І та ІІ сфер АПК, то їх приватизація передбачалася шляхом їх перетворення у відкриті акціонерні товариства з подальшим продажем акцій цих товариств на пільгових умовах працівникам і пенсіонерам цих підприємств. Тобто цим декретом приватна власність на землю вже гарантувалася на практиці.

Однак, оскільки держава і надалі на приватизованих підприємствах залишалася важливим суб'єктом адміністрування їх господарської діяльності через втручання у процеси ціноутворення, матеріально-технічне забезпечення, державні закупівлі сільськогосподарської продукції, перетворення колгоспів і радгоспів у КСП у більшості випадків зводилося до зміни вивіски. Відповідно до цього суперечності між змістом форм господарювання та їх правовим оформленням, між господарським механізмом та економічними відносинами на цьому етапі були розв'язані лише частково.

Законом «Про колективне сільськогосподарське підприємство» було визначено, що право на пай мають усі, хто працював у конкретному господарстві. Проте на практиці у більшості господарствах паювання відбулося між особами, які на дату набрання чинності даного закону (1 березня 1992 року), були членами КСП, в т. ч. і пенсіонерами з її числа. Цим законом

селянам було надано також право виходити з КСП із своїми земельними і майновими паями. Проте одержати свій пай власник міг лише у разі виходу з підприємства на умовах, визначених самим підприємством. Тобто хоч у процесі паювання колективне майно і було закріплене в індивідуальну власність, однак паї продовжували залишатися у складі пайового фонду КСП, а дивіденди, в умовах збитковості підприємства, не нараховувалися.

Тобто, незважаючи на те, що у декількох законах було задекларовано право приватної власності селян на землю, право на розширення їх земельних наділів та на визначення і виділення їм земельних часток (паїв) із земель колгоспів, а фермерам передбачено виділення земельних ділянок (до 100 га), передача селянам земель колгоспів і радгоспів у приватну власність просувалася дуже повільно. Така ситуація була пов'язана із відсутністю у цих законах організаційних і розпорядчих заходів щодо реформування діючих сільгоспідприємств. Станом на початок 1994 року лише 1,5% земельного фонду України знаходилося у приватній власності [Додаток Ж].

Попри те, що реорганізацію колгоспів і радгоспів у КСП на цьому етапі здійснювали лише окремі господарства, валові обсяги виробництва сільськогосподарської продукції з року у рік зменшувалися. У 1994 році, коли реорганізаційні процеси на селі ще не розпочалися, валові обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, порівняно з 1990 роком, зменшились на 32,6% [401, с. 39]. Це свідчить про те, що падіння обсягів сільськогосподарського виробництва на даному етапі було зумовлено, насамперед, політичними, економічними та історичними імперативами. Зокрема, така ситуація зумовлена протистоянням між політичними силами при виборі моделі розвитку аграрного сектору економіки, обранням вичікувальної позиції більшістю голів КСП, лібералізацією цін і торгівлі, значним зменшенням обсягів державної підтримки аграрної галузі, а також ментальністю українців (інертність, повільність, обережність, патерналізм, консерватизм та, паралельно з цим, прагнення власної вигоди – «урвати» все й відразу).

Стримуючими чинниками створення та розвитку нових господарських структур ринкового типу були не лише відсутність відповідної законодавчої бази для паювання землі та майна і виділення їх в натурі, а й неврегульованість на законодавчому рівні питання оренди цих паїв. Прийняття таких нормативно-правових актів відбулося дещо пізніше. У результаті КСП і надалі залишалися основною формою господарювання. Тобто головним прорахунком уряду у 1991-1994 рр. була неналежна увага держави до створення нового інституціонального середовища, що призвело до функціонування аграрної галузі у звичному режимі та консервувало стару поведінку суб'єктів господарювання.

З метою прискорення реорганізації сільськогосподарських підприємств було видано два укази – у 1994 році «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» та у 1995 році «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». Згідно з цими указами приватизація земель колгоспів і радгоспів здійснювалася через передачу їх у колективну власність з подальшим паюванням землі та майна серед членів КСП та пенсіонерів з їх числа. Крім того, із земель запасу та резервного фонду надавалися земельні ділянки працівникам соціальної сфери та пенсіонерам з їх числа.

Так, зокрема, Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» було розпочато безкоштовну передачу землі у колективну та приватну власність для сільськогосподарського виробництва. Проведено поділ земель, які знаходились у власності КСП, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі, та видано кожному члену такого підприємства сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай). У результаті селяни формально стали власниками паїв (часток) та співвласниками сільгоспідприємств. Вони мали право розпоряджатися своїм земельним паєм. Водночас право селян про передачу паю в оренду передбачено не було. Крім того, їм була надана можливість створювати акціонерні товариства й інші організації. Однак через

низьку поінформованість членів колективних сільськогосподарських підприємств про свої права та відсутність чітких умов та механізму формування господарських структур ринкового типу суттєвих змін у структурі форм власності на землю та форм господарювання в аграрному секторі не відбулося.

Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 року було встановлено, що паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, які передані у колективну власність сільськогосподарських підприємств, визначено категорії громадян, які мають право на земельну частку (пай), і порядок розрахунку її розміру.

Наслідками реалізації цих указів стали:

1) передача земельних ділянок у приватну власність практично всім категоріям селян – і працюючим, і пенсіонерам, і працівникам соціальної сфери. У результаті близько половини дорослого населення з громадян України отримали земельні ділянки або збільшили їх розмір;

2) держава втратила монопольне право на землю. Із загальної площі 38,7 млн. га сільськогосподарських угідь, що зосереджувалися у державних і колективних сільськогосподарських підприємствах, 27,5 млн. га (71%) було розпайовано серед членів цих підприємств та пенсіонерів. За результатами паювання 6,8 млн. громадян отримали право на земельну частку (пай), яка у середньому по країні становила 4,2 га [133, с. 71]. Остаточного паювання землі і майна було завершено лише у 2000-2002 рр. Тобто з допомогою цих указів вдалося здійснити передачу земель у колективну власність, провести їх грошову оцінку та розподіл на земельні частки (паї) з подальшою видачею громадянам спочатку сертифікатів, а пізніше державних актів на право на земельну частку (пай). У результаті станом на 1999 рік 44,5% земельного фонду України знаходилося у колективній власності і лише 5,6% – у приватній [Додаток Ж]. Однак спад сільськогосподарського виробництва продовжувався і у 1999 р. проти 1990 р. зріс до 51,3 % [401, с. 39].

Попри прийняття вищезазначених указів, приватизація землі та реорганізація КСП проходила повільно. Зволікання з приватизацією землі та майна, в умовах законодавчого неврегулювання питання оренди земельних і майнових паїв та виділення останніх у натурі, у свою чергу, гальмувало формування нової організаційної структури аграрного сектору. У результаті КСП і далі залишалися основною формою господарювання. Прийняття відповідної законодавчої бази для паювання землі та майна та виділення їх в натурі відбулося дещо пізніше.

У 1997 році було видано Указ Президента України «Про оренду землі», яким було передбачено можливість для власників земельних паїв щодо передачі їх в оренду. Таким чином, з'явилася можливість формувати господарські структури на основі оренди земельних часток (паїв). Однак право селян отримувати дохід від своєї власності цим указом гарантовано не було. Проте вже 6 жовтня 1998 року був прийнятий Закон України «Про оренду землі», який призупинив процес формування господарських структур ринкового типу, адже ним не передбачалася оренда земельних часток.

Поштовху до активізації проведення господарської реформи на селі було надано Указом «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р., яким було проголошено курс на реструктуризацію всіх КСП у господарські структури ринкового типу. Діяльність таких структур передбачалась на базі цілісних земельних і майнових комплексів колишніх КСП шляхом оренди земельних і майнових паїв у селян. У результаті вже у 2000 році близько 90% земельних паїв було передано в оренду наступникам КСП – приватним підприємствам, а решту – фермерським господарствам [133, с. 72].

Цим же Указом було передбачено обов'язкове укладання договорів оренди земельних паїв з обов'язковою виплатою орендної плати у розмірі не менше 1% вартості орендованої земельної частки; обов'язкове паювання майна КСП та започатковано вільний обіг майнових паїв. Тобто власник майнового паю нарешті одержав право не лише вилучати його з сільськогосподарського

підприємства, а й здавати в оренду, дарувати або продавати. Однак юридично це право було гарантоване в указі «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» від 2001 року, яким було передбачено юридичне оформлення прав членів колишніх КСП на майнові паї, а також орендну плату у розмірі 1% від вартості орендованого майна. Крім того, цим указом також було передбачено заміну сертифікатів на право приватної власності на земельну частку (пай) на Державні акти на право приватної власності на землю, чим було створено умови для впровадження в Україні ринку земель сільськогосподарського призначення.

Відповідно до усього вищесказаного, саме цей Указ дав змогу розв'язати успадковані від попередньої економічної системи суперечності між формою власності та її змістом, між формами власності та формами господарювання в аграрному секторі економіки. Однак оскільки Указом «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» були встановлені стислі терміни проведення реформування господарських структур, це призвело у ряді випадків до необґрунтованих рішень щодо вибору форми господарювання та відповідно до відтворення у деяких випадках суперечності між змістом форм господарювання та їх формально ринковою формою.

Наслідком виконання Указу 1999 року стала передача земель з колективної у приватну форму власності. Станом на початок 2016 року у приватній власності знаходилося 52,2%, у колективній – 0,1%, а державній – 47,6 % земельного фонду країни [Додаток Ж]. Крім того, на основі приватної власності на землю і майно в Україні була створена нова організаційна структура аграрного сектора, яка, по суті, представлена трьома формами господарювання – сільськогосподарські підприємства, особисті селянські та фермерські господарства. Зокрема, протягом 2000 року було реформовано майже 11,8 тис. КСП (практично всі), а на їх базі утворено понад 21,6 тис. господарських товариств, фермерських господарств, приватних підприємств та кооперативів [133, с. 78].

Щодо сприяння з боку держави створенню кооперативів на базі колишніх КСП, то хоча в указі від 1999 року і була передбачена можливість перетворення КСП у кооперативи, однак на практиці органами влади не створювалося для цього належних умов. Реорганізація КСП відбувалася переважно у господарські товариства. Визначальним для вибору господарських товариств, на думку П. Гайдуцького, стала багаторічна практика діяльності великих підприємств [133]. На нашу ж думку, це обумовлено насамперед політичними імперативами (неналежною підтримкою з боку держави кооперативної форми господарювання, надання пріоритету поширенню саме приватним формам господарювання). Саме тому найпопулярнішою формою у колишніх членів КСП стали господарські товариства та приватні підприємства.

Водночас із змінами у структурі форм власності та форм господарювання відбулося зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Вже у 2000 році його приріст проти 1999 р. становив близько 10% [413, с. 39]. Проте, хоча позитивні тенденції в аграрному секторі збіглися з вирішенням організаційних питань земельної реформи, проте зростання сільськогосподарського виробництва обумовлене, у першу чергу, економічними імперативами (запровадженням фіксованого сільськогосподарського податку, послабленням цінового диспаритету між I і II сферами АПК тощо) розвитку аграрного сектору на цьому етапі.

Логічним кроком з боку уряду щодо завершення земельної реформи шляхом впровадження ринку земель сільськогосподарського призначення було прийняття нової редакції Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року, яким визначено умови набуття права власності на землю, умови придбання земельних ділянок, передбачено гарантії права власності на землю тощо. З метою завершення земельної реформи в Україні було прийнято декілька законів, у т. ч. у 2003 році закони «Про оцінку земель», «Про охорону земель» та «Про державний контроль за використанням та охороною земель», у 2011 році Закон України «Про державний земельний кадастр», а у 2012 році Закон України «Про Державний земельний (іпотечний) банк».

У березні 2020 року прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», яким з 1 липня 2021 року в Україні вводиться ринок землі. Відповідно до Закону право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення зможуть набувати громадяни України, юридичні особи України, територіальні громади та держава.

До 1 січня 2024 року встановлено ліміт на купівлю у 100 гектарів і право покупки земельної ділянки мають тільки фізичні особи. Після 1 січня 2024 року таке право набувають і юридичні особи України. При цьому загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина та юрособи не може перевищувати 10 000 гектарів. Разом з тим, забороняється продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності.

Банки зможуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення лише в порядку звернення стягнення на них як на предмет застави. Такі земельні ділянки мають бути відчужені банками на земельних торгах протягом двох років з дня набуття права власності.

Водночас право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення юридичними особами, створеними і зареєстрованими за законодавством України, учасниками (засновниками) або кінцевими бенефіціарними власниками (контролерами) яких є особи, які не є громадянами України, може здійснюватися з дня та за умови схвалення цього на референдумі. До 1 січня 2030 року ціна продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), не може бути меншою за їх нормативну грошову оцінку.

Однак, прийнятий Закон несе у собі ряд потенційних ризиків [199]:

1) Кадастр не забезпечує навіть мінімальної безпеки, про що свідчать випадки надання доступу до кадастру неіснуючим особам. Таким чином,

станом на даний момент до кадастру може бути внесено будь-яку інформацію, що ставить під загрозу абсолютно всіх власників і користувачів паїв.

2) Схема полягає у «відновленні меж» земельної ділянки, під час якого вона набуває новий номер. При цьому ділянка може отримати як нового власника, так і нове призначення. Оскільки механізму перевірки відповідності меж реальній ділянці немає, до нових меж може бути включено будь-які природні об'єкти.

3) Попри встановлений законопроектом №2178-10 ліміт набуття власності лише на ділянки в 100 га, загальний обсяг сукупного землеволодіння становить 10 тис. га. А якщо врахувати недостовірність кадастру і відсутність методів контролю сукупного землеволодіння, то й може бути й більше за 10 тис. га.

4) Незважаючи на встановлену в законопроекті №2178-10 заборону продажу землі іноземцям, вони зможуть купувати українську землю в будь-яких обсягах, наприклад, через такі схеми: подвійне громадянство, передача майнових прав за довіреністю та ін.

5) Законопроект №2178-10 не ставить обмежень на зниження заставної вартості землі (зміни до пункту 22 Перехідних положень, які дорівнюють ціну землі нормативній оцінці, стосуються лише продажу), а отже, в заставу землю можна буде взяти із значним дисконтом. Відповідно до цього українське фермерство виживатиме за власний рахунок, що ставить його на межу банкрутства і підштовхує до застави землі як до єдиного способу вижити. Оскільки застава буде значно менша навіть за нормативну ціну, на виживання і цього не вистачить, - фермер потрапить у боргову кабалу.

У цьому разі банк отримає право власності на землю і користуватиметься нею на власний розсуд протягом двох років (зміни до статті 130 Земельного кодексу). Обмежень на форму власності та сукупне землеволодіння для банків не встановлюється, отже, банки можуть бути не лише із 100-відсотковим іноземним капіталом, а й навіть нерезидентами. Це робить їх ідеальним інструментом масового скуповування землі за викидною ціною.

б) Для землевласників ключовим ризиком стане втрата права власності через зміну законодавства. Тож вони будуть максимізувати свій прибуток, а це передбачає хижацьке землекористування. Цей ризик максимізується у разі прийняття законопроектів №2194 і 2548, які додатково послаблюють і так незначний контроль аж до дозволу заборонених пестицидів і зняття родючого шару землі.

Крім того, у 2020 році внесено зміни і до Закону «Про оренду землі» стосовно строку дії договору. Тепер відповідно до частини першої статті 19 цього закону дата закінчення дії договору оренди обчислюється від дати його укладення. Разом з тим, з 16 липня 2020 року починає діяти закон щодо протидії рейдерству (№340-IX). Відповідно до його положень договори оренди продовжуватимуться автоматично, і більшість власників землі, які хотіли б вийти з орендних відносин чи змінити умови оренди, якщо не доглядять, можуть зіштовхнутися з рейдерством з боку своїх орендарів.

Законом №3131 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо детінізації виробництва сільськогосподарської продукції передбачено збільшення податку на землю для власників сільськогосподарської землі з 0,3 до 5% від нормативної грошової оцінки землі. Ці 5% власник землі має платити незалежно від будь-яких обставин. Однак поставлене податкове зобов'язання не визначається для власників земельних ділянок, які передали свою землю в користування (оренду чи емфітевзис) на підставі зареєстрованих відповідно до законодавства договорів. Тобто ті власники, які віддадуть землю в оренду, не сплачуватимуть податку на землю особисто, за них це робитиме орендар. Однак орендарі, що є платниками єдиного податку 4-ї групи, максимально сплачують єдиний податок у розмірі не більш як 0,95% від нормативної грошової оцінки землі, яку оренднують.

Таким чином, бачимо преференцію для зростання прибутковості діяльності орендарів-латифундистів і «податковий» примус власників земель не до самостійного обробітку паїв, а до їх здавання в оренду. Відповідно до всього вищесказаного, як бачимо, в Україні і надалі залишаються нерозв'язаними

суперечності приватної власності на землю, які у розвинутих країнах світу розв'язуються шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та дотримання умов її купівлі-продажу.

У той же час, хоч з 2000 року в аграрному секторі намітилися тенденції зростання сільськогосподарського виробництва, однак продовжують загострюватися соціальні суперечності на селі, залишається складним фінансове становище сільськогосподарських товаровиробників. У зв'язку з цим, варто простежити зміни, які протягом реформ відбувалися у господарському механізмі, та з'ясувати на стільки вони сприяли розв'язанню економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин.

У 1990 р. було прийнято Закон України «Про ціни і ціноутворення», яким було передбачено перехід від директивного ціноутворення до вільного встановлення цін, виходячи з попиту і пропозиції. Водночас ціни на аграрну продукцію продовжували залишатися регульованими державою адміністративними методами. Це породило суперечність, пов'язану з нееквівалентністю міжгалузевого обміну: ціни на промислову продукцію, що споживається в аграрному секторі, зростали швидшими темпами, ніж ціни на сільськогосподарську продукцію. Така ситуація обумовлена тим, що у той час, коли ціни на сільськогосподарську продукцію залишались регульованими державою, виробники матеріально-технічних засобів за рахунок підвищення цін на їхню продукцію почали покращувати своє фінансове становище (Додаток К). Це призвело до значного порушення відносно задовільного цінового паритету, який було встановлено у 1990 році.

З метою врегулювання цінових відносин між суб'єктами агропромислового комплексу шляхом стримування інфляційних процесів було видано Указ Президента України «Про заходи щодо стримування темпів зростання цін» від 3 грудня 1993 р., згідно з яким підприємствам всіх галузей (за деяким виключенням) дозволялося змінювати оптові ціни і тарифи на продукцію і послуги лише у разі зростання виробничих витрат, які не залежали від їх господарської діяльності. Однак це не зупинило зростання цін на

матеріально-технічні засоби та енергоносії, які використовувалися у сільськогосподарському виробництві. Наслідком цього стало зростання витрат виробництва сільськогосподарських підприємств, зниження їх капіталовкладень у розвиток виробництва, а також поглиблення диспаритету цін між I та II сферами АПК. Лише за 1991-1995 рр. диспаритет цін зріс у 5 разів. А загалом, за період реформування сукупний індекс цін на продукцію промисловості, яка споживається аграрним сектором, майже у 7 разів перевищив сукупний індекс цін на сільськогосподарську продукцію (Додаток К).

Поглиблення диспаритету цін негативно позначалося на фінансовому стані галузі. Якщо у першій половині 90-х років рентабельність у галузі досягалася винятково за рахунок інфляції, то вже з 1996 по 1999 роки до 80% сільгосп підприємств були збитковими і не мали коштів навіть на просте відтворення [401]. Водночас у результаті інфляційних процесів відбулося знецінення заощаджень та падіння сукупного платоспроможного попиту населення. Зрозуміло, що у такій ситуації зростали борги і неплатежі сільгосп підприємств по податках, зборах і платежах до бюджетів. Галузь балансувала на межі виживання і потребувала допомоги з боку держави.

Зменшення у цей період обсягів державної підтримки галузі та відкриття внутрішнього ринку для іноземних виробників спричинили подальше погіршення фінансового стану сільгосп підприємств. Всі ці чинники і стали причиною падіння у сільськогосподарських підприємствах обсягів виробництва. Це, у свою чергу, призвело до скорочення у них зайнятих та зростання безробіття на селі. Результатом непродуманої лібералізації стало загострення суперечностей між ринковою та соціальною складовою реформ.

У 90-х роках з метою подолання диспаритету цін було видано ряд нормативних актів, які передбачали списання боргів сільгоспвиробників перед державою і банками, компенсацію та індексацію втрат, застосування механізмів прямої та опосередкованої підтримки. Йдеться передусім про видані і неповернені кредити грішми, насінням, енергоносіями, добривами, кормами, поголів'ям худоби. І хоча у період 1995-2016 рр. наростання диспаритету було

дещо призупинене, однак проблема диспаритету цін не зникала. Навпаки, після 2012 року внаслідок звуження автоматичного режиму отримання державної підтримки через бюджет і фіскальну систему вона ще більше загострилася. За таких умов виникає суперечність між «номінальною» високою ефективністю сільськогосподарської діяльності та фактичною хронічною недостатністю оборотних коштів у сільгоспвиробників.

З метою врегулювання цього питання 1 жовтня 2016 року Кабмін скасував державне регулювання цін на продукти харчування у тестовому режимі на три місяці. Оскільки протягом цих трьох місяців ціни, які не регулювалися, зростали не більше, ніж зазвичай, з 1 липня 2017 року Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 25 грудня 1996 року №1548 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 7 червня 2017 року №394 було остаточно скасовано державне регулювання цін на продукти харчування. Таке рішення було прийнято з метою спрощення процедури зміни цін у залежності від цінових коливань ринку, що має дати можливість виробникам швидше реагувати на зміни кон'юнктури. Тобто, держава таким чином, по суті, відмовилася від стримування цін на стратегічно важливі продовольчі товари масового споживання [467].

Взагалі, потрібно зауважити, що до 1995 року аграрний ринок був повністю монополізований державою, яка визначала умови, ціни продажу, надбавки, знижки тощо. Щороку уряд вносив пропозиції до державного контракту на закупку зерна та іншої продукції, а президент щорічно його затверджував своїм контрактом. З метою демонополізації державою ринку зерна у 1995 році було підписано Указ «Про заходи щодо реформування аграрних відносин», відповідно до якого всі закупки зерна (насамперед державою) тепер мали проводитися на біржах шляхом відкритих, прозорих торгів; мала бути організована Українська аграрна біржа, за правилами якої підлягали акредитації регіональні агроторгові біржі; втричі було скорочено обсяги державних закупівель зерна тощо.

У результаті вищезазначених заходів до 2000 року стара планово-розподільна система на селі була зруйнована, а нова ринкова система збуту ще не була сформована. В умовах, коли переробні підприємства не мали достатніх коштів для закупівлі сировини, а закупівля продукції заготівельними організаціями для державних потреб теж зменшилася, відбулися структурні зміни у реалізації сільгосппродукції через канали збуту. Широкого розмаху набула комерціалізація збуту продукції, виникли нові форми збуту – реалізація продукції посередникам на місцях її виробництва, бартерні розрахунки, давальницькі схеми переробки продукції, стихійні продовольчі ринки, що негативно позначалося на фінансовому стані сільськогосподарських товаровиробників. Це призвело до появи посередницьких структур, які штучно завищують ціни на продукти харчування та одночасно занижують ціни на сільгосппродукцію майже до рівня самоокупності. У результаті виникла суперечність між виробниками, посередниками і споживачами сільгосппродукції (коли ринкові ціни на сільгосппродукцію для сільгоспвиробників є заниженими, а для споживачів – занадто високими), яка на сьогодні залишається не розв'язаною.

Для її розв'язання уряду необхідно розробити програму ринкових угод між заготівельниками, сільгоспвиробниками і переробниками сільськогосподарської продукції щодо встановлення мінімальної закупівельної ціни, сприяти розвитку оптових продовольчих ринків, здійснювати товарні та закупівельні інтервенції, заставні операції тощо. Це дасть змогу витіснити з продовольчого ланцюга посередників та сформувати такий механізм ціноутворення на аграрну продукцію, який дав би можливість узгодити інтереси і сільгоспвиробників, і споживачів.

Для розв'язання суперечності, пов'язаної з нееквівалентністю міжгалузевого обміну, та суперечності у відносинах між виробниками сільгосппродукції та її споживачами, Президентом України у період з 2000 по 2004 рік було підписано 6 указів, які стосувалися: напрямів організації і вдосконалення аграрного ринку, його інфраструктури, підтримки цін,

стимулювання продажу на ринку, обмеження бартерних і давальницьких операцій, запровадження резервних, інтервенційних та заставних закупівель зерна, ф'ючерсної та форвардної торгівлі на біржах, механізмів регуляторного впливу держави на ринок. У результаті наприкінці 2004 року в Україні вже налічувалося понад 24 тис. заготівельних пунктів, більше 1000 обслуговуючих кооперативів, 437 агроторговельних домів, 1432 оптово-продовольчих ринків. Активізувалася форвардна та розпочалася ф'ючерсна торгівля. Частка бартеру знизилася з 27% у 1999 році до 1,7% у 2003 році [133, с. 88].

Однак у подальшому, в умовах відсутності з боку держави активних і рішучих дій щодо поширення на селі заготівельно-збутових кооперативів та заміщення ними посередницьких структур, у аграрному секторі відбулася консервація усталеної практики збуту продукції селянами через посередників. Тобто досвід українських реформ свідчить, що аграрний ринок має формуватися не стихійно, а цілеспрямовано шляхом державного регулювання.

З усього вищевикладеного випливає, що довгий час мало місце нерозуміння з боку уряду того, що заходи з підтримки цін потрібно доповнювати заходами з підтримки доходів сільгоспвиробників шляхом запровадження прозорих програм дотування, субсидування, пільгового кредитування, відшкодування різниці між еквівалентними і ринковими цінами тощо. Тобто необхідно забезпечити оптимальне поєднання ринкових механізмів ціноутворення на сільськогосподарську продукцію із державною підтримкою сільгоспвиробника.

У 1995 році розпочалися дискусії щодо необхідності реформування системи оподаткування в аграрному секторі. До цього спонукали важкий фінансовий стан галузі, велике податкове навантаження на галузь, яке не враховувало її специфіку. Адже у перших податкових законах «Про систему оподаткування», «Про оподаткування прибутку», «Про податок на додану вартість» та «Про земельний податок» ця специфіка не враховувалася. Лише у законі «Про систему оподаткування» 1994 року почали враховуватися особливості сільськогосподарського виробництва. Законом «Про

оподаткування прибутку підприємств» від 1994 року сільгоспідприємства були звільнені від сплати авансованих внесків податку на прибуток, а пізніше відповідно до змін до цього закону у 1997 році, сільгоспідприємства сплачували податок на прибуток за підсумками року. Крім того, упродовж звітного податкового року передбачалась індексація валових доходів і валових витрат сільгоспідприємств. До того ж було запроваджено порядок, відповідно до якого земельний податок сплачувався лише за наявності прибутку.

З метою зниження податкового навантаження у 1998 році був підписаний Указ «Про фіксований сільськогосподарський податок», відповідно до якого замість 12 різних податків і зборів сільськогосподарські підприємства, починаючи з 1999 року, почали сплачувати лише один податок – фіксований сільськогосподарський податок (ФСП), який становив 20-23 грн. з 1 га. Крім того, до 1 січня 2001 року платники ФСП були звільнені від його сплати, за винятком внесення платежів на обов'язкове пенсійне страхування (68%) та обов'язкове соціальне страхування (2%). Спрощена система оподаткування за рахунок запровадження ФСП щорічно зменшувала суму податкового тиску на сільськогосподарських товаровиробників на 1,4 млрд. грн. [85, с. 317]. У результаті податкове навантаження на галузь знизилося втричі, а рівень сплати податків зріс у три рази. Проте найголовніше те, що у результаті було отримано фінансовий інтеграційний ефект: зменшення податків у сільському господарстві компенсувалося збільшенням їх сплати у харчовій і переробній промисловості.

Стимулююча функція податку полягала у тому, що:

1) постійність бази та ставок оподаткування давала змогу сільгоспвиробникам прогнозувати свою роботу;

2) оскільки ФСП був пов'язаний лише з розміром земельної площі і не залежав від обсягу реалізації, то приріст продукції та її переробки не оподатковувався, а це означало зниження загальної ставки податку у розрахунку на обсяг виробництва у випадку його зростання. Відповідно до

цього ФСП спонукав товаровиробників до нарощування обсягів виробництва та до ефективного використання земельних угідь;

3) платники ФСП отримали можливість здійснювати оплату праці без проведення нарахувань на фонд заробітної плати тощо.

Однак даний податок мав і декілька слабких сторін. По-перше, на початку його запровадження він міг сплачуватися у натуральній (товарній) та/або у грошовій формі. Відповідно до цього його сплата у натуральній формі ускладнювала поповнення Пенсійного та інших фондів. По-друге, він повністю ігнорував виробничі витрати та прибутковість господарств. По-третє, він не узгоджував зв'язок між оцінкою землі, яка використовується для нарахування податку, і ринковою вартістю землі (тобто доходом, який можна отримати з неї). По-четверте, він міг створювати штучні переваги на користь сільгоспідприємств тваринницького напрямку та бути не вигідним для сільгоспідприємств рослинницького напрямку.

Однак, вже у 2004 році було сформовано новий склад ФСП, який охоплював 6 податків, з яких два – земельний і податок на прибуток – становили до 70% його обсягу. Натомість відрахування до Пенсійного фонду з його складу були вилучені. Таким чином, позитивні сторони ФСП почали втрачатися.

У 1998 році вийшов ще один Указ Президента України «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників», яким було змінено порядок розрахунків по податку на додану вартість щодо сільськогосподарських підприємств. Відповідно до нового порядку кошти нарахованого на сільськогосподарських товаровиробників ПДВ акумулювалися у переробних підприємствах і поверталися сільгоспвиробникам з метою модернізації матеріально-технічної бази. Такий механізм сприяв не лише додатковому фінансуванню галузі (за 5 років вдалося залучити 7,5 млрд. грн. додаткових фінансових ресурсів [85, с. 316]) та агропромисловій інтеграції, а й зростанню обсягів переробки сільгосппродукції, що, у свою чергу, призвело до зростання податкових надходжень від харчової та переробної промисловості. Таким

чином, запроваджений механізм мав стимулюючий вплив, адже обсяг зароблених додаткових коштів залежав від обсягу доданої вартості, створеної на підприємстві.

Пізніше такий механізм було врегульовано Законом України «Про податок на додану вартість». Зокрема, внесеними змінами до цього закону від 18 лютого 1999 року на період з 1 січня 1999 року до 1 січня 2004 року було передбачено, що сума ПДВ, яка має сплачуватися переробними підприємствами до бюджету за реалізовані ними молоко та молочну продукцію, м'ясо та м'ясопродукти, у повному обсязі спрямовувалася виключно на виплату дотацій сільгоспвиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко і худобу живою вагою. Крім того, було передбачено, що сума ПДВ, яка підлягає сплаті до бюджету сільськогосподарськими підприємствами усіх форм власності за реалізовані ними молоко, худобу, птицю, вовну, молочну продукцію та м'ясопродукти, вироблені у власних переробних цехах, повністю залишалася у розпорядженні цих сільгоспідприємств і спрямовувалася на підтримку власного виробництва тваринницької продукції та продукції птахівництва.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість» від 13 липня 2000 року звільняв сільгоспвиробників, які були платниками ФСП, до 1 січня 2001 року (пізніше дія цієї пільги була продовжена до 1 січня 2004 року) від сплати до бюджету ПДВ щодо операцій з продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію (крім підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах із власної сільськогосподарської сировини, в яких сума, одержана від продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний рік, становить не менше 50% загальної суми валового доходу підприємства. Ці кошти залишалися у розпорядженні сільськогосподарських товаровиробників і використовувалися ними для придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення. Досить

позитивний вплив мала і дотація для населення, за продане ними молоко на переробні підприємства.

Вищезазначені зміни у податковому законодавстві для сільгосппідприємств, звичайно, мали позитивний ефект, однак механізм повернення ПДВ був недосконалий. Суми дотацій досить часто перераховувалися несвоєчасно і в неповному обсязі. Крім того, сільгоспвиробники часто використовували суми дотацій не за цільовим призначенням. Тобто спрямовувалися не на розвиток тваринництва, а, наприклад, на погашення кредиторської заборгованості. До того ж практика виплати сільгосппідприємствам переробними підприємствами дотацій призвела до того, що молокозаводи почали знижувати закупівельні ціни на розмір дотації. За таких умов лише надана дотація давала змогу сільгоспвиробникам підтримувати свої доходи на певному рівні. Виходячи з цього доцільніше було б змінити механізм розподілу коштів, надаючи їх не як дотацію до ціни, а як виплати у розрахунку на 1 голову. Необхідно було також забезпечити інноваційну та інвестиційну спрямованість пільгового режиму сплати ПДВ.

Недосконалим був і механізм відшкодування експортерам сільськогосподарської продукції та продовольства податкового кредиту (ПДВ), який на той час був їх основним доходом. Відповідно до Закону України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 року ПДВ щодо операцій з продажу товарів, що були вивезені платником податку за межі митної території України, обчислювався за нульовою ставкою. Також було передбачено відшкодування експортерам податкового кредиту (ПДВ). Однак з причини відсутності коштів на рахунках місцевих бюджетів, за місцем яких були зареєстровані експортери, а також через проблеми з отриманням додаткових коштів з державного бюджету на таку компенсація, термін одержання відшкодування подовжувався понад законодавчо встановлений (протягом 30 календарних днів з дня подання такого розрахунку).

1 січня 2011 року було прийнято Податковий кодекс України (ПКУ), нововведенням якого було те, що сума ПДВ, яка підлягала сплаті до бюджету

сільгосп підприємствами, що відповідають критеріям, але не обрали спеціального режиму оподаткування, повністю залишалася у розпорядженні цих підприємств і спрямовувалася на підтримку власного виробництва тваринницької продукції. Щодо фіксованого сільськогосподарського податку, то зміни стосувалися лише переліку податків, у рахунок яких він сплачувався (їх перелік було скорочено до чотирьох – податку на прибуток підприємств, земельного податку, збору за спеціальне використання води, збору за провадження деяких видів підприємницької діяльності (у частині провадження торговельної діяльності).

Однак, у результаті податкової реформи 2014 року фіксований сільгосподаток було скасовано і введено єдиний податок 4-ї групи. Такі заходи призвели до збільшення фіскального тиску на малий бізнес. Крім того, у 2015 році сільгоспвиробники зернових і технічних культур втратили право на податковий кредит. Починаючи з 1 січня 2015 року, для сільськогосподарських виробників – експортерів вирощених безпосередньо ними зернових культур товарних позицій 1001-1008 та технічних культур товарних позицій 1205 і 1206 00, згідно з УКТ ЗЕД, на зміну нульової ставки прийшов звільнений від ПДВ режим оподаткування.

До 1 січня 2015 року експорт зернових також був звільнений від ПДВ, однак лише для сільгоспвиробників. До них застосовувалася нульова ставка, яка давала їм право на податковий кредит. У 2015 р. тільки при експорті сої сільгоспвиробники мали право на податковий кредит. Звичайно, що такі норми не сприяли встановленню конкурентних умов у галузі, оскільки були спрямовані, по суті, на підтримку великих агроформувань, що займаються вирощуванням високодохідних видів сільськогосподарської продукції.

У 2016 році у зв'язку з прийняттям Закону України від 24 грудня 2015 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» було внесено зміни до статті 209 Податкового кодексу, відповідно до яких у 2016 році у межах спеціального режиму оподаткування запроваджена

часткова сплата сум ПДВ до бюджету та на спеціальні рахунки. Розмір суми ПДВ, що підлягав сплаті до бюджету та перерахуванню на спеціальні рахунки, залежав від виду сільськогосподарської продукції, що реалізується. Для забезпечення вказаних розрахунків з бюджетом та перерахування коштів на спеціальні рахунки сільськогосподарським підприємствам – суб'єктам спеціального режиму оподаткування Казначейством було відкрито додаткові електронні рахунки. Крім того, для сільськогосподарських підприємств, зазначених у пункті статті 209 Кодексу, також була запроваджена часткова сплата сум ПДВ до бюджету та на поточні рахунки за операціями з реалізації молока, худоби, птиці, вовни власного виробництва, а також з реалізації молочних продуктів, молочної сировини та м'ясопродуктів, вироблених у власних переробних цехах, у зазначених вище розмірах.

Однак з 1 січня 2017 року стаття 209 Податкового кодексу України, яка регламентувала умови застосування спецрежиму сільськогосподарськими товаровиробниками, втратила чинність. Одночасно, з 1 січня 2017 року набув чинності Закон України від 20 грудня 2016 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році», яким внесено ряд змін у частині врегулювання окремих питань, пов'язаних із скасуванням спецрежиму. Зокрема передбачено: скасування реєстрації суб'єктів спецрежиму та переведення їх на загальну систему оподаткування; закриття рахунків у системі електронного адміністрування ПДВ; обмеження терміну реєстрації податкових накладних, складених сільгоспвиробниками за операціями з постачання сільськогосподарських товарів/послуг у межах спецрежиму; перенесення від'ємного значення різниці між податковими зобов'язаннями та податковим кредитом, що сформувалася у результаті здійснення сільськогосподарської діяльності, до податкової декларації з податку на додану вартість, за якою здійснюються розрахунки з бюджетом [263]. Тобто на сьогодні умови оподаткування аграрного сектору фактично

прирівнялися з іншими галузями, хоча специфіка галузі не змінилася (сезонність, залежність від природно-кліматичних умов тощо).

Як бачимо, попри те, що в Україні за роки незалежності приймалося декілька законів і постанов КМУ, в яких було наголошено на пріоритетності розвитку аграрного сектору економіки, на практиці це положення реалізовано не було. Це обумовлено декларативним характером діючих правових норм та споживацьким ставленням з боку держави до аграрного сектору.

Іще однією важливою сферою державного регулювання є кредитування сільськогосподарських товаровиробників. У 1990-х роках в умовах зростаючої інфляції та збитковості галузі зростала кредиторська заборгованість сільськогосподарських підприємств та погіршувалося кредитування галузі. Основна причина незадовільного стану кредитування полягала у непомірно високій вартості кредитів. До того ж кредити надавалися переважно на короткий термін. На зміну кредитам прийшли борги, а на зміну платежам – бартер.

До 2000 року уряд за рахунок бюджету покривав неповернені борги сільгоспвиробників. Однак помітивши, що практика списання боргів не стимулює боржників до повернення кредитів, було взято курс на їх здешевлення. У 2000 році було розроблено спеціальну програму здешевлення кредитів для аграріїв (50% ставки) та прийняті дві постанови Кабінету Міністрів України – «Про нові підходи до постачання сільськогосподарських підприємств матеріальними і технічними ресурсами» та «Про додаткові заходи по кредитуванню комплексу сільськогосподарських робіт», якими був запроваджений механізм часткової компенсації процентної ставки. Це позитивно позначилось на фінансовому стані підприємств галузі. Відбулося збільшення обсягів пільгового кредитування підприємств агропромислового комплексу та середнього розміру кредиту, наданого одному позичальнику. Вже у 2000 році кредитування галузі порівняно з 1999 роком зросло у 5 разів. Кожна бюджетна гривня принесла галузі у середньому додатково до 16 грн. кредитних ресурсів, а в окремі роки – до 25 грн. [133, с. 92-93].

Тобто така система бюджетної підтримки кредитування, як бачимо, виявилася ефективнішою порівняно із практикою списання боргів. Водночас вже з 2009 року вартість кредитів знову подорожчала, а пільгове кредитування пішло на спад. Це було обумовлено зміною з боку держави підходу до регулювання розвитком аграрного сектору в умовах світової фінансової кризи – з кейнсіанського на монетаристський.

Також з метою фінансової стабілізації галузі у 1990-х роках державою надавалися дотації. Зокрема, наприкінці 1990-х років було запроваджено систему підтримки виробництва тваринницької продукції, згідно з якою виробники цієї продукції отримували дотації за рахунок повернення ПДВ по операціях з продажу цієї продукції. З 2001 року було запроваджено доплати за проданий сільгоспвиробниками переробним підприємствам та заготівельним організаціям молодняк ВРХ підвищених вагових кондицій, а з 2003 року було введено доплати за кондиційних свиней та курей бройлерів. Ці заходи сприяли збільшенню реалізації тваринницької продукції переробним підприємствам та покращенню завантаження їх потужностей. Хоча з урахуванням того факту, що більшість тваринницької продукції виробляється у господарствах населення, доцільно було застосовувати доплати з розрахунку на 1 голову, які використовуються у країнах ЄС.

З часом було змінено підхід до бюджетного фінансування державних цільових програм. Якщо раніше при формуванні бюджетів основна увага зосереджувалася на фінансовій частині, а потім вже на цілях і очікуваних результатах, то із закладенням у Бюджетному кодексі 2002 року програмно-цільовий підходу, ефективність використання бюджетних коштів підвищилася. Однак проблему повністю це не вирішило, оскільки замість того, щоб концентрувати фінансові ресурси держави для підтримки пріоритетних інноваційних напрямів розвитку, які б сприяли підвищенню рівня її прибутковості, кошти розпоршуються по різних напрямках підтримки.

Складний фінансово-економічний стан галузі не міг негативно не позначитися на матеріально-технічному забезпеченні галузі. Значна частина

наявної у господарствах техніки у середині 1990-х років була фізично і морально зношеною, а нова техніка не закуплялася. Щодо банківського кредитування, то через відсутність у сільгоспідприємств відповідної застави та зважаючи на ризикованість сільськогосподарського виробництва, банки не були зацікавлені у наданні сільськогосподарським підприємствам кредитів, особливо довгострокових, а тому встановлювали високі відсотки по кредитах.

Аби змінити ситуацію на краще у 1995 року був підписаний Указ «Про утворення Державного департаменту тракторного і сільськогосподарського машинобудування», яким передбачалося ряд організаційних заходів щодо поширення лізингу та сервісного обслуговування техніки. У тому ж 1995 році було утворено й Державний департамент тракторного і сільськогосподарського машинобудування. У 1997 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про фінансовий лізинг», а Указом Президента України було створено Національну компанію «Украгролізинг» та лізинговий фонд, до якого з бюджету надходили кошти, які потім перераховувалися вітчизняним заводам сільськогосподарського машинобудування.

У результаті обсяги виробництва та реалізації сільськогосподарської техніки почали зростати. Почала створюватися мережа машинно-технологічних станцій і механізованих загонів. В умовах дефіциту фінансових ресурсів лізинг став одним із найдоступніших та найефективніших способів фінансування придбання сільськогосподарської техніки та обладнання. Це пов'язано з тим, що фінансовий лізинг має ряд переваг перед банківським кредитуванням (табл. 5.4).

У той же час, НАК «Украгролізинг», користуючись своїм монопольним становищем щодо низької вартості лізингових послуг, закладав у суму лізингових платежів ціну техніки, вищу від ринкової [81, с. 306]. Крім того, недосконаліми та недостатніми були заходи щодо повернення сум заборгованості до Державного лізингового фонду, за рахунок якого здійснювалося фінансування компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки.

Порівняння переваг схеми фінансового лізингу над схемою кредиту

Банківський кредит	Фінансовий лізинг
Наявність застави від 200% суми кредиту	Об'єкт лізингу є заставою і не потрібно додаткової застави
Більш короткий термін погашення кредиту порівняно з строком служби техніки чи обладнання	Навантаження на лізингоотримувача розподілено більш прийнятно
Питання отримання позики та фінансування активів відбувається у декілька етапів і потребує більше часу	Питання одержання та фінансування активів відбувається одночасно
Новоствореному суб'єкту практично не можливо взяти кредит	Лізинг дає можливість суб'єкту, який ще не має відповідних активів розпочати крупний проект

Джерело: [85, с. 305].

На продовження цього процесу були спрямовані, прийняті у 2001 році, укази «Про додаткові заходи щодо дальшого розвитку лізингу в аграрному секторі економіки» від 23.02.2001 р., «Про заходи щодо розвитку ринку вітчизняної техніки для агропромислового комплексу та збільшення обсягів її виробництва» від 03.11.2001 р. А 07.02.2002 року був прийнятий закон «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового розвитку», відповідно до якого запроваджувався механізм компенсації державою часткової вартості сільгосптехніки (30%) та відсотків по кредитах (до 70% облікової ставки НБУ за кредитами комерційних банків). Цим же законом визначалися загальні обсяги бюджетних асигнувань на розвиток вітчизняного машинобудування для АПК на рівні 1% від загальних видатків державного бюджету, які спрямовувалися не лише на часткову компенсацію вартості вітчизняної техніки та відсотків по кредитах, а й на фінансовий лізинг.

Однак на ринку сільськогосподарської техніки склалася ситуація, коли ціна техніки у фірм-дилерів була значно нижчою за її заводську ціну. Це було викликано тим, що приватні фірми, які працюють власним капіталом, знаходили шляхи зниження ціни за рахунок зменшення собівартості техніки (нижчих цін на сировину, енергію, комплектуючі вироби), яку вони замовляли на заводах. Натомість заводи намагалися підвищити ціни для покриття витрат,

пов'язаних з неповним використанням їх потужностей та неспроможністю (або й небажанням) шукати резерви зниження собівартості. Крім того, для багатьох сільськогосподарських підприємств запропоновані державою схеми компенсації не були використані з причини їх низької платоспроможності. Тобто для них було досить складно сплатити 70% вартості складної техніки.

Пізніше, у 2006 році часткова компенсація вартості сільгосптехніки була поширена на імпортну техніку. З причини низької якості вітчизняної техніки такі заходи призвели до збільшення частки імпорту у загальному продажу техніки та відповідно до цього зменшення державної підтримки вітчизняного машинобудування. У 2010 році стимули для виробництва і продажу вітчизняної техніки, які були закріплені законом 2002 року, втратили чинність. У 2012 році частка імпортової техніки зросла до 80% від усієї придбаної. Річне виробництво сільгосптехніки кожного виду на сьогодні становить лише декілька десятків одиниць. Розвиток лізингу теж призупинився у зв'язку із низьким рівнем повернення лізингових боргів та законодавчу незахищеність кредитора. Через лізинг в аграрний сектор України надходить менше 10% техніки [133, с. 331-332]. Однак, незважаючи на вищесказане, в Україні сьогодні для сільськогосподарських товаровиробників діє механізм компенсації державою часткової вартості вітчизняної сільгосптехніки (25%) [446].

Тобто, знову ж таки, держава своїми діями, підтримуючи пропозицію вітчизняних заводів сільгосптехніки та стимулюючи попит аграріїв на неї, не сприяє формуванню конкурентного ринку засобів виробництва, на якому виробники сільгосптехніки мали б орієнтуватися на попит сільгоспвиробників та враховувати побажання останніх щодо якості, номенклатури та асортименту необхідної їм техніки. Відповідно до цього залишилася нерозв'язаною суперечність між індивідуальною і суспільно-необхідною працею виробників матеріально-технічних засобів для аграрної галузі.

Таким чином, система державної підтримки розвитку аграрного сектору почала формуватись в Україні, починаючи з 1999 року. Серед механізмів державної підтримки застосовувались: цінове регулювання, виробничі дотації,

податкові субсидії, кредитна підтримка, фінансування програм сільського розвитку тощо. Однак, якщо до 1999 року у структурі державної підтримки переважала пряма підтримка, то у період з 1999 по 2017 рр. – непрямі підтримка, яку виробники отримували через пільгове оподаткування та механізм часткової компенсації відсотків за наданими кредитами комерційним банкам.

Починаючи з 2005 року і до 2017 року обсяги державної підтримки були скорочені. Майже повністю було призупинено фінансування програм сільського розвитку, скорочено фінансування бюджетних програм. У той же час протягом зазначеного періоду відбулося зростання обсягів державної підтримки через механізми пільгової сплати ПДВ та закупки до Державного резерву. У цей період істотно поглибилась нерівномірність доступу виробників до бюджетних коштів. Більшість субсидій спрямовувалася корпоративним господарствам, у той час, як основні виробники сільгосппродукції – господарства населення, фактично залишалися позбавленими доступу до цих програм.

Однак з 2017 року державна підтримка сільського господарства зазнала значних змін. Головними з яких є: відміна дії спецрежиму ПДВ та збільшення прямих видатків на розвиток сільського господарства; щорічний обсяг мінімального розміру держпідтримки у 2017–2021 роках має становити не менше 1% ВВП, з яких передбачено певний фіксований відсоток на забезпечення вітчизняною технікою; виплата дотацій в автоматичному режимі на основі даних податкової звітності; встановлення вимог до портрету отримувачів, яким надається державна підтримка; відміна механізму державної підтримки гарантованих цін на продукти харчування масового споживання тощо [371].

З 2018 року в Україні почали діяти декілька програм державної підтримки агропромислового комплексу за такими ключовими напрямками: розвиток тваринництва, підтримка садівництва та виробництва вітчизняної сільськогосподарської техніки, розвиток фермерського і кооперативного руху.

Загальний розмір підтримки складе 6,3 млрд. грн. проти 5,5 млрд. грн. у 2017 році. Зокрема, цими програмами передбачено:

- здешевлення утримання великої рогатої худоби молочного напрямку на сільгоспдприємствах із розрахунку 1500 гривень на одну голову у рік;

- здешевлення утримання молодняка великої рогатої худоби (до досягнення нею 1 року), що утримується у господарствах населення із розрахунку 2,5 тисячі гривень на одну голову у рік;

- здешевлення на 80% вартості посадкового матеріалу у садівництві та ягідництві;

- компенсація 25% вартості придбання нової сільгосптехніки та обладнання вітчизняного виробництва;

- 25% компенсація тіла кредиту, залученого на будівництво або реконструкцію комплексів у галузях свинарства, птахівництва та великої рогатої худоби, що формує ефективну ставку на рівні 3%; 30% відшкодування вартості введених в експлуатацію тваринницьких комплексів, побудованих за без залучення кредитних коштів, а також здешевлення до 3% кредитних ресурсів, залучених на проекти із розвитку аквакультури, вівчарства, козівництва;

- малим та середнім фермерським господарствам передбачено відшкодування 100% вартості закупленого українського насіння (максимальна сума – 20 тис. грн.), 90% компенсація вартості дорадчих послуг. Також вони отримали доступ до дешевого кредитного ресурсу (1,5% облікової ставки НБУ здешевлення кредитів) і користується додатковою преференцією при купівлі вітчизняної сільгосптехніки – їм компенсується 40% її вартості;

- у рамках підтримки та розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів держава співфінансуватиме проекти, які СОК реалізують у галузі садівництва, ягідництва, заготівлі молока та м'яса, будівництва овоче- та фруктосховищ, компенсуючи їм 70% витрат на придбання нового обладнання [446].

Разом з тим, слід зауважити, що хоч з 2017 року обсяги державної підтримки за обсягами значно більші, ніж у попередні роки, проте вони не в змозі компенсувати втрати сільгоспвиробників, пов'язані з відміною для них спецрежиму ПДВ, які становлять 15-25 млрд. грн. щорічно [371].

Потрібно зауважити, що в умовах економічної кризи 1990-х років негативні тенденції мали місце не лише в економічному розвитку аграрної галузі, але й у соціальному. Однак уряд почав вживати заходи щодо їх усунення лише з кінця 1998 року. Проте, як показала практика реформування, вони не мали комплексного характеру та були спрямовані швидше на нейтралізацію негативного ефекту від дії соціальних суперечностей, ніж на їх розв'язання.

Зокрема, під час економічної кризи на селі скоротилась зайнятість селян як у сільськогосподарських підприємствах, так і за межами сіл, зріс рівень безробіття, знизилися реальні доходи, поглибився розрив між доходами міського та сільського населення тощо. Вихід із цієї ситуації протягом всіх років незалежності держава вбачала у збільшенні самозайнятості у фермерських та особистих селянських господарствах, відповідним чином розширених і економічно зміцнених.

З метою зростання добробуту селян було видано Указ «Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)» від 1998 року, яким було введено обов'язковість сплати орендної плати селянам-пенсіонерам за здані ними в оренду земельні паї на рівні 0,5% від нормативної грошової оцінки земельного паю. Пізніше було видано Указ «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли у процесі проведення земельної реформи» від 2000 року, яким передбачалася передача у власність та користування працівникам соціальної сфери земельних ділянок для ведення особистого селянського або фермерського господарства, городництва, обслуговування житлових будинків. Тобто працівники соціальної сфери теж стали власниками земельних ділянок та отримали можливість отримувати від них доходи. Однак

лише у 2002 році був підписаний Указ «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)», яким обов'язковість сплати орендної плати була поширена на всіх селян-власників, а рівень мінімальної орендної плати підвищено до 3%.

На розширення джерел доходів був спрямований і Указ «Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення» від 2002 року, яким передбачалося не лише право вилучення майнових паїв у натурі та право вільно ними розпоряджатися, у т. ч. продавати, а й закріплювалася обов'язкова оренда майнових паїв та обов'язковість виплати орендної плати за здані в оренду майнові паї. Завдяки цим указам вдалося підвищити рівень доходів сільських домогосподарств та знизити рівень їх бідності.

Починаючи з 2000 року, поступово почала зростати заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, зростали доходи селян-власників від орендної плати за землю і майно. У 2004 році сума орендної плати, яку отримували селяни, становила вже половину оплати їх праці на сільськогосподарських підприємствах [133]. Попри те, аграрна сфера і на сьогодні відстає від інших галузей національної економіки, як за розміром заробітної плати працівників сільського господарства, так і за темпами зростання доходів сільського населення. Звісно, що така ситуація не сприяє розв'язанню суперечностей у системі аграрних відносин.

З метою диверсифікації зайнятості сільського населення та залучення додаткових джерел одержання доходу була розроблена Державна програма розвитку соціальної сфери села, яка була спрямована на розширення зайнятості сільського населення, підвищення рівня заробітної плати у сільгоспідприємствах та зростання товарності особистих селянських господарств. Важливе значення для підтримки соціальної сфери села мав Указ «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли у процесі проведення земельної реформи» від 12 квітня 2000 р, яким започатковано

передачу у власність та користування працівникам соціальної сфери села земельних ділянок для ведення особистого селянського або фермерського господарства, садівництва, городництва тощо. Тобто заходи держави були спрямовані на вирішення проблеми зайнятості на селі за рахунок самозайнятості колишніх працівників сільгоспідприємств в особистих селянських господарствах та нарощування товарності останніх.

З метою покращення ситуації з розвитком соціальної інфраструктури на селі було підписано декілька указів, зокрема: «Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств», відповідно до якого об'єкти соціальної інфраструктури, які перебували на утриманні колгоспів і радгоспів, передавалися у комунальну власність органів місцевого самоврядування, та «Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» від 27.03.1998 р., яким було запроваджено програму пільгового кредитування індивідуальних сільських забудовників під назвою «Власний дім». Також з метою забезпечення села молодими кваліфікованими кадрами, насамперед для потреб соціальної сфери, був підписаний Указ «Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості».

У 2000 році було підписано Указ «Про основні засади розвитку соціальної сфери села», яким було визначено програму інвестування соціальної сфери села. У результаті зростання державних капітальних вкладень відновилося введення в експлуатацію нових об'єктів соціальної інфраструктури. Активізувався процес газифікації сіл. Завдяки індивідуалізації ринку житлового будівництва та відмови від радянських будівельних норм і правил, значно поліпшилась комунальна облаштованість сільських жител. У 2002 році було підписано ще два укази «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та подальшого розвитку аграрного сектору економіки» та «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села», виконання яких позитивно позначилося на динаміці обсягів введення в

експлуатацію нових об'єктів соціальної інфраструктури – дошкільних, загальноосвітніх, лікарняних.

Ще одним негативним наслідком зволікання у розв'язанні соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин, а в подальшому і відсутності системного і комплексного характеру заходів держави щодо їх розв'язання, є депопуляція та знелюднення сіл. На сьогодні багато хуторів і малих сіл в Україні юридично на чверть, а фактично наполовину, є порожніми [133, с. 353]. З усього вищевикладеного випливає, що соціальні суперечності у системі аграрних відносин у ході аграрних трансформацій були розв'язані лише частково шляхом створення умов, які сприяють нейтралізації негативного ефекту від їх дії (зокрема, селяни набули статусу номінальних власників землі). Таким чином, головною причиною наростання кризових явищ в аграрному секторі України є неефективність самої аграрної політики, і, перш за все, у сфері земельних відносин, бюджетній та податковій політиці. Це можна простежити на основі ефективності виробництва сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах України, наприклад, у 1990-2009 роках (Додаток Л). Якщо у 1996-1999 рр. сільськогосподарські підприємства мали збитки, то вже з 2001-2006 рр. вони почали одержувати прибуток. Проте одержаного прибутку недостатньо навіть для простого відтворення виробництва.

З вищевикладеного випливає, що хоч у ході ринкової трансформації аграрних відносин подолано монополію держави на землю, здійснено перехід до різних форм земельної власності та господарювання тощо, однак, кінцевої мети здійснюваних реформ так і не досягнуто – не відбулося становлення конкурентоспроможного аграрного сектору, який би функціонував на засадах сталого розвитку. Натомість, у ході реформування аграрного сектору відбулася поява нових економічних та соціальних суперечностей, породжених приватною власністю на землю та переходом до господарювання в умовах ринку. Це викликає необхідність комплексного цілеспрямованого розв'язання суперечностей аграрного сектору на науковій основі.

Таким чином, економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору була спрямована, по-перше, на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтована на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходили з недооцінки реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

В економічній політиці урядів України можна виділити періоди протягом яких домінував кейнсіанський підхід до державного регулювання розвитку аграрного сектору – це 1990-2004 рр. і 2010-2014 рр., та монетаристський підхід – 2005-2009 рр. та з 2014- по теперішній час. При цьому перебіг аграрних трансформацій визначався, у першу чергу, політичними (декларативним характером діючих правових норм та споживацьким ставленням з боку держави до аграрного сектору), економічними (пріоритет надавався приватним формам господарювання), соціальними (забезпечення соціальної стабільності у суспільстві через зайнятість вивільнених працівників із сільськогосподарських підприємств у особистих селянських господарствах), історичними (менталітет), культурно-релігійними (традиції господарювання) та політичними (участь країни у міжнародній торгівлі) імперативами.

5.3. Концептуальна модель аграрної політики держави у сучасних умовах

За умов невирішеності світової продовольчої проблеми, зниження якості довкілля та погіршення стану здоров'я людей забезпечення ефективного розвитку аграрного сектору набуває не лише національної, а й міжнародної ваги. Відповідно до цього провідна роль у розвитку аграрного сектору повинна бути покладена на державу, яка має створювати умови для підвищення ефективності та конкурентоспроможності аграрного виробництва, забезпечення продовольчої безпеки країни, поліпшення екологічної ситуації у сільських

районах, підвищення рівня і поліпшення якості життя сільських жителів тощо. Саме це положення має бути взяте за основу нової парадигми економічної політики держави, виходячи з якої має бути розроблена концепція та модель аграрної політики.

Економічна політика – це певна система дій держави, спрямована на стимулювання економічних процесів. Однак, попри те, що у рамках кожної із сфер економіки економічна політика конкретизується, вона покликана вирішувати такі завдання: стимулювати макроекономічне зростання та стабільність, створювати і підтримувати необхідну для розвитку ринкових відносин виробничу і соціальну інфраструктуру, коригувати рівновагу на ринку у ситуаціях, коли ринок дає «збої». Відповідно до цього аграрна політика є складовою частиною економічної політики держави, яка являє собою систему цілей і заходів, спрямованих на розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням аграрного сектору економіки, з метою підвищення ефективності його функціонування та забезпечення сталого розвитку. Складовими цієї політики є: політика розвитку аграрного сектору; продовольча політика; агропромислова політика і зовнішньоторговельна політика. Інструментами реалізації економічної політики держави є: прямі (дозволи, регламентації, заборони, цільове фінансування) та непрямі (ціни, податки, соціальна відповідальність, селективна зовнішньоекономічна відкритість) методи регулювання аграрних відносин.

Нині головне завдання економічної політики держави – формування ефективного і конкурентоспроможного аграрного сектору економіки на засадах його сталого розвитку. Однак конкурентний розвиток агропромислового виробництва неможливий без постійного і системного вдосконалення державної аграрної політики (яка є складовою економічної політики держави) та запровадження ефективних регуляторів на основі встановлення досконаліших правил поведінки суб'єктів аграрних відносин. Базовими складовими такої політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави, які при гармонізованій взаємодії із ринковими механізмами

саморегулювання створюють сприятливі умови для ефективного розвитку аграрного сектору, поєднуючи приватні та суспільні інтереси.

Логіку алгоритму розробки аграрної політики через категорії імперативів і суперечностей представлено на рис. 5.1.

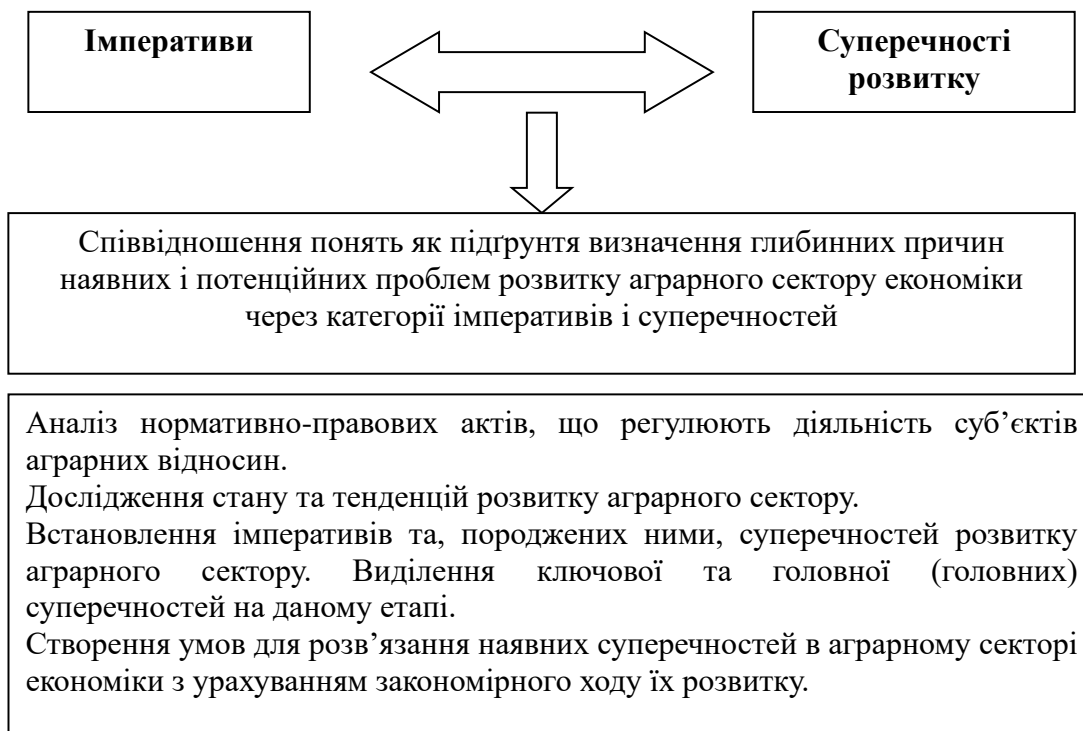

Рис. 5.1. Розробка моделі аграрної політики

Джерело: розроблено автором

Під концептуальною моделлю аграрної політики ми розуміємо певну систему інституційних правил і механізмів їх реалізації, які дають змогу узгодити індивідуальні, колективні та суспільні інтереси. Зміст цієї моделі має відображати основну спрямованість інституційних правил і механізмів їх реалізації (рис. 5.2).

Концептуальна модель економічної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин, на нашу думку, має виходити з того, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувані дієву систему мотивації праці та виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Це пов'язано з тим, що лише розв'язавши суперечності відносин власності на землю можливо створити умови для розв'язання всіх інших суперечностей у системі

аграрних відносин та відповідно забезпечити об'єктивний закономірний хід розвитку останніх. Оскільки носіями цих суперечностей є суб'єкти аграрних відносин, які керуються своїми власними інтересами, то їх розв'язання можливе лише на основі узгодження інтересів останніх.

Рис. 5.2. Складові моделі аграрної політики

Джерело: розроблено автором

Функцію із узгодження інтересів має взяти на себе держава. Саме вона має організовувати та спрямовувати діяльність як окремих індивідів та соціальних груп, так і суспільства у цілому, орієнтуючись на задоволення, перш за все, суспільних інтересів. Це пов'язано з тим, що без врахування інтересів системи, складові цієї системи (підсистеми) ефективно працювати не можуть. Порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем (наприклад, з боку земельних відносин), як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є. Тобто основна функція держави полягає у тому, щоб, з одного боку, гарантувати захист прав власників, а, з іншого – розумно обмежити ці права.

Ключовий принцип концептуальної моделі економічної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин може бути сформульований так: оскільки земля є власністю народу, то права власності на неї мають обмежуватися на користь суспільства (тенденція до соціалізації економіки).

Найбільший вплив на економічну ефективність аграрних відносин має приватна форма власності на землю, а на соціальну та екологічну ефективність аграрних відносин – колективна форма власності. Відповідно до цього існує необхідність створення таких інституційних правил і механізмів, які б, з одного боку, гарантували захист прав власників на землю, а, з іншого – обмежували ці права на користь суспільства.

На сьогодні вчені констатують, що одним із наслідків ринкової трансформації аграрного сектору в Україні є концентрація шляхом тіньової приватизації значних площ земельних ресурсів країни у руках олігархів та аграрних латифундій, що, у свою чергу, призвело до скорочення кількості господарюючих суб'єктів (на сьогодні у третині сіл вони взагалі відсутні), зростання рівня безробіття, посилення трудової міграції серед сільських жителів, депопуляції та знелюднення багатьох українських сіл тощо. Зокрема, за даними Держкомзему і нотаріусів, за останні 5 років продано лише 500 земельних паїв, зате шляхом успадкування та дарування відчужено (а, по суті, продано) майже 500 тис. паїв [133, с. 194].

Ті, хто орудує на тіньовому ринку землі, вже сьогодні монополізували ринок оренди земель сільськогосподарського призначення, витіснивши з нього частину сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств. Маючи у наявності сучасну, потужну, високопродуктивну техніку, вони не потребують великої кількості найманих працівників. Тобто, поза їх увагою лишаються зайнятість сільського населення, їх добробут, розвиток виробничої та соціальної інфраструктури на селі тощо. Для них, судячи з усього, поки що вигідним є продовження мораторію, оскільки без вилучення капіталу з виробництва для купівлі землі, вони можуть успішно виснажувати орендовані

землі високорентабельними монокультурами, виплачуючи селянам законодавчо встановлену мізерну орендну плату (3% від вартості землі для земель приватної власності порівняно з орендною платою у 10-15% від вартості врожаю, яку сплачують орендодавцям у країнах ЄС).

Зазначені вище негативні процеси значною мірою обумовлені відсутністю протягом тривалого часу правил обігу земель сільськогосподарського призначення, дієвих норм відповідальності землекористувачів за збереження і примноження родючості, норм, що обмежували б верхню межу площ орендованих земель та запобігали монополізації на ринку оренди земель цієї категорії, низьким розміром орендної плати, відсутністю аграрної культури у суб'єктів господарювання, невизнанням багатофункціонального призначення сільського господарства тощо. Саме ці причини, поряд з іншими, і призвели до поширення у вітчизняному аграрному секторі господарюючих суб'єктів латифундистського типу.

Таким чином, все це – наслідки нерозв'язаних суперечностей у системі відносин приватної власності на землю. Адже розвиток приватної власності на землю зумовлений певною системою суперечностей і необхідністю їх розв'язання. У розвинутих країнах світу розв'язання суперечностей приватної власності на землю відбувається шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та за дотриманням умов купівлі-продажу землі. Тобто запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення (такого, який передбачає жорсткий контроль держави за обігом земель цієї категорії та ефективну регуляторну державну політику) – це потенційна можливість не лише розв'язати суперечності приватної власності на землю, але й виправити допущені помилки у процесі ринкової трансформації аграрного сектору.

Ринок земель сільськогосподарського призначення дає змогу, перш за все, розв'язати суперечність між приватною власністю і правовим аспектом її реалізації, чим розширює можливості використання землі на основі організації великих господарств, сприяє перерозподілу землі відповідно до потреб

суспільного розвитку, створенню альтернативних механізмів розпорядження землею, дає змогу подолати відчуженість працівника від землі, послабити антагоністичний характер соціальних суперечностей в аграрному секторі економіки, сприяє формуванню ефективних власників та мотивації у них до ефективного господарювання; розв'язанню суперечності ножиць цін між промисловою і сільськогосподарською продукцією тощо.

Основне питання, яке вимагає вирішення, це – кому і на яких умовах ми продаватимемо землю. Адже залежно від того, які будуть встановлені умови при запровадженні ринку земель цієї категорії, це обумовить виникнення тих чи інших суперечностей.

На сьогодні в Україні відсутні інституційні та макроекономічні передумови для запровадження вільного ринку земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, фактично відсутні платоспроможні покупці серед тих, в інтересах кого проводилася земельна реформа – селян і фермерів, недосконалим є інституційне забезпечення, низьким є рівень аграрної культури серед суб'єктів господарювання, не сформовано належної інформаційної бази про власників і стан використання земельних ділянок, немає прозорої реєстраційної системи і зведених даних про перехід орендних прав на земельні паї від одних орендаторів до інших, спостерігається дефіцит ефективно діючих банківських установ, бірж, аукціонів, не остання роль у вирішенні цього питання належить і вітчизняній бюрократії з її схильністю до корупції та корисливості тощо. За таких умов зняття мораторію не призведе до формування конкурентного ринку земель сільськогосподарського призначення та ефективного землекористування. Навпаки, можна очікувати лише загострення вже існуючих суперечностей.

Відповідно до цього запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення має відбутися за умови формування нових та модернізації діючих інститутів, які дадуть змогу підвищити ефективність діючих форм господарювання. Тобто для зняття мораторію мають бути створені відповідні інституційні та макроекономічні передумови, які на сьогодні відсутні. Однак і

затягувати із вирішенням цього питання теж не можна, адже тіньовий ринок землі вже функціонує і землі скуповуються, село і селяни зубожіють, а аграрний сектор ніяк не перетвориться у високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішньому ринках сектор економіки. До того ж в умовах ринкової економіки всі чинники виробництва мають функціонувати в єдиному ринковому середовищі, інакше – це призведе до розбалансування економіки. Через неврахування вартості землі у виробничому капіталі сільське господарство вже сьогодні щороку недоодержує від 8 до 10 млрд. грн. прибутку [386].

Аби мінімізувати ризики, ринок земель сільськогосподарського призначення доречно запровадити у два етапи. На першому етапі необхідно виправити помилки та усунути упущення, допущені у ході реформування земельних відносин, та створити умови для розв'язання суперечностей приватної власності на землю через запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення. На цьому етапі право купівлі таких земель надати державі, яка кращі з них за родючістю надаватиме бажаним на конкурсній основі в оренду, а гірші піддаватиме консервації та виведенню з господарського обороту. Паралельно з цим необхідно запровадити заставу права оренди та врегулювати питання щодо визначення грошової оцінки цього права. Це дасть змогу покращити фінансове забезпечення сільськогосподарських виробників та сприятиме переходу права оренди до більш ефективних землекористувачів.

Крім того, встановити обмеження щодо площ орендованої землі у межах одного населеного пункту та країни, встановити залежно від площ орендованої землі обов'язкову частку місцевого населення, яке має бути залучене землекористувачем до сільськогосподарського виробництва. Законодавчо закріпити вищий мінімальний рівень орендної плати для земель приватної власності, підвищити мінімальний строк оренди до 12 років (тривалість повного циклу сівозміни і середній термін окупності основних фондів), але водночас передбачити можливість дострокового розірвання договору оренди у

разі порушення його умов зі сторони орендаря чи орендодавця, заборонити суборенду земель цієї категорії, посилити відповідальність землевласників і орендарів за нераціональне ведення землеробства та погіршення якісних характеристик землі (у т. ч. передбачити негайне вилучення орендованих земель у землекористувачів із відшкодуванням завданого ними збитку родючості земельної ділянки та передачу права її оренди іншим орендарям). Крім того, розмір орендної плати має бути встановлений як відсоток від грошової оцінки земельної ділянки з урахуванням строку дії договору оренди – зі збільшення строку оренди розмір орендної плати має зменшуватися.

Варто також законодавчо передбачити для землекористувачів сплату податків за місцем ведення сільськогосподарської діяльності, а не за місцем реєстрації юридичної особи (це особливо актуально для агрохолдингів). Остання норма дозволить залучити у місцеві бюджети додаткові кошти для розвитку соціальної інфраструктури на селі. Однак податок на землю має встановлюватися з еталонного, а не фактичного рівня ефективності.

Тобто трансформація земельних відносин в Україні на першому етапі має зводитися до поширення оренди та кооперації. Це пов'язано з тим, що, хоча чинник приватної власності є для власника-господаря найпотужнішим важелем мотивації до раціонального й ефективного господарювання, однак, як показав зарубіжний і вітчизняний досвід, він не є вирішальним. Так, висока мотивація до раціонального використання землі та збереження і примноження її родючості визначається не лише приватною власністю на землю, а й рівнем аграрної культури суб'єкта господарювання, регуляторною політикою держави у сфері земельних відносин, макроекономічними умовами (попитом і цінами на сільськогосподарську продукцію, наявністю коштів для підтримки родючості землі) тощо. А ефективності господарювання можна досягти за будь-якої форми власності на землю, створивши відповідні інституційні та макроекономічні умови. Головне, щоб той, хто безпосередньо обробляє землю, почував себе на ній реальним господарем. Для цього йому необхідно надати самостійність у виробничій і комерційній діяльності та гарантувати право

власності на виготовлену продукцію. Тобто оренда – це феномен, який дозволяє поєднати інтереси власника та господаря.

Подовження мінімального строку оренди та посилення відповідальності за погіршення родючості землі за сприятливих макроекономічних умов мотивуватиме землекористувачів до збереження та підвищення родючості ґрунту, а вищий рівень орендної плати та можливість вилучення землі у орендарів за умов недотримання умов договору оренди стимулюватиме землевласників на укладання таких договорів. Крім того, оренда вигідна для землевласника і в довгостроковій перспективі, адже він не позбавляється об'єкту власності, який дає змогу йому довічно привласнювати земельну ренту. Щодо землекористувача, то йому теж вигідна оренда землі, оскільки дає можливість досягти оптимальних розмірів землекористування, не авансуючи кошти на купівлю землі, дає змогу впевнитися у власних силах, якщо це фермер-початківець, не потребує великого стартового капіталу для заснування фермерського господарства тощо.

Обмеження щодо площ орендованої землі у межах одного населеного пункту та країни спонукатимуть суб'єктів господарювання до кооперації з метою використання ефекту від масштабу, що дасть змогу поєднати переваги великого і дрібного виробництва, використовувати спеціалізацію, концентрацію виробництва, вертикальну інтеграцію (остання сприятиме покращенню матеріально-технічного забезпечення селянських та фермерських господарств, організації збуту їх продукції), сформує конкурентний ринок оренди земель сільськогосподарського призначення (що припинить витіснення з нього та зникнення середніх сільськогосподарських підприємств, селянських та фермерських господарств), сприятиме зайнятості сільського населення та розвитку на селі виробничої і соціальної інфраструктури. У результаті таких заходів буде забезпечено стаłe землекористування, мінімізовано потенційні ризики від зняття мораторію на купівлю-продаж землі, переведено подальшу трансформацію земельних відносин у цивілізоване русло, що сприятиме, зрештою, забезпеченню сталого розвитку аграрного сектору. Тобто від такого

сценарію розвитку земельних відносин виграють усі суб'єкти аграрних відносин та суспільство у цілому.

На другому етапі за умови формування відповідних інституційних та макроекономічних умов з часом можна очікувати підвищення рівня аграрної культури та фінансової платоспроможності селян і фермерів. І лише після того, як буде сформовано достатню масу ефективних землевласників і землекористувачів на селі, можливим стане зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому законодавчо потрібно передбачити, що покупцями земель зможуть бути лише держава в особі національного агентства із земельних ресурсів та громадяни нашої країни. Щодо іноземців з країн ЄС та інших країн світу, то їм має бути надано право лише орендувати землю із заборонаю зводити там будь-які будівлі. Крім того, для них мають бути передбачені вимоги щодо обов'язкового здійснення сільськогосподарської діяльності на період оренди, проживання по місцю знаходження земельних ділянок, наявності відповідної освіти та/або досвіду роботи, і необхідного капіталу для ефективного використання земель, які він отримує у користування.

Така позиція зумовлена тим, що, з урахуванням євроінтеграційних перспектив і взятих у цьому зв'язку зобов'язань, до запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення необхідно підійти виважено та далекоглядно. Слід, з одного боку, забезпечити виконання зобов'язань перед ЄС і створити сприятливий інвестиційний клімат для іноземців з метою вкладення їхнього капіталу у розвиток і модернізацію вітчизняного аграрного сектору, а з іншого – не допустити загрози економічному та політичному суверенітету і територіальній цілісності держави, продовольчій безпеці та продовольчій незалежності українського народу, а також загострення соціальної ситуації на селі внаслідок імовірної зайнятості у господарствах іноземців працівників з інших країн (наприклад, тих самих китайців).

Позбавлення іноземців права купувати у нас землі цієї категорії пов'язано з тим, що в Україні сконцентровано 11 % світових запасів чорноземів, 80 %

найменувань корисних копалин від існуючих на землі, тим, що наша країна має вигідне географічне розташування для міжнародних транзитних перевезень тощо [377, с. 102]. Тому, певна річ, що українськими землями цікавляться іноземці. Уже зараз іноземні компанії скуповують корпоративні права вітчизняних аграрних структур, насамперед тих, що мають багато родючої землі. Не відстають від них і «доморощені латифундисти». Вітчизняні землі привабливі для них не лише своєю родючістю, а й дешевизною порівняно з розвинутими країнами світу. Думається, що не залишить їх байдужими і рекреаційна привабливість сільських територій.

І ці прогнози небезпідставні, адже трансакційні процеси із землею у світі активізувалися. Лише за останні десять років продано більше 30 млн. га, у т. ч. у Камбоджі – 10, Індонезії – 5, Філіппінах – 3 млн. га. Не може не викликати занепокоєння і той факт, що багаті країни щороку витрачають на купівлю землі у бідних країнах від 20 до 30 млрд. дол. США. Однак купують землю не лише компанії з розвинених країн, а й з країн, що розвиваються. У засобах масової інформації політики Китаю, Японії, Єгипту, Саудівської Аравії, ОАЕ, Лівії все частіше і відвертіше заявляють про підтримку намірів своїх компаній скуповувати родючі чорноземи в країнах Східної Європи з метою гарантування імпорту продовольства [133, с. 193; 133, с. 195]. За підрахунками С. Рибалко та Н. Танклевської, фермер з північно-західної Німеччини, де вартість 1 га землі становить до 30 тис. євро [372], продавши свої 80 га землі, зможе в Україні на 2,4 млн. євро, виходячи із ціни землі на початковому етапі 500-1500 дол. США за 1 га, купити у середньому 2,4 тис. га.

Відповідно до цього ми цілком поділяємо думку П. Гайдуцького, який з цього приводу пише, що «боротьба іноземних держав за українські землі розпочалася... Тому нам треба добре подумати, щоб не прогадати і не втратити свій шанс годувати світ не землею, а зерном, вирощеним на ній. Інакше може скластися ситуація, коли вирощене в Україні зерно буде вивезене в інші регіони світу, а українці, маючи найродючіші чорноземи, голодуватимуть або куплятимуть це зерно за неадекватно високою ціною» [133, с. 209].

Потрібно відмітити, що обмеження щодо набуття сільськогосподарських земель іноземцями у власність діють у багатьох розвинутих країнах світу, у т.ч. і в деяких країнах Європейського Союзу, і США. Нідє у світі право приватної власності на землю не є абсолютним. У більшості країн ЄС громадяни кожної з країн-членів мають право купувати землю в інших державах на тих же умовах, що і громадяни їх країни. В інших країнах до іноземців висуваються певні умови або обмеження (Данія, Австрія). Деякі країни-члени ЄС у свій час навіть на певний строк вводили мораторій на продаж земель іноземцям. Так, Польща вводила його на 12 років, а Болгарія – на 7 років. А от в Ізраїлі та інших малоземельних країнах, іноземці взагалі не мають права купувати землі сільськогосподарського призначення.

Крім того, наприклад, у тій же Польщі іноземці можуть купити землі сільськогосподарського призначення лише після семи років їх оренди (у деяких воєводствах – після трьох років). Однак у період дії договору оренди вони мають на орендованих землях здійснювати сільськогосподарську діяльність. Але купити вони їх можуть лише у східних і центральних воєводствах, оскільки їх право купівлі на землі західних воєводств не поширюється. Це пов'язано з тим, що у західних воєводствах розташовані більш родючі землі порівняно з іншими воєводствами, тут значно краще було розвинуте сільське господарство і більшим був приплив іноземних інвестицій [377, с. 108-109].

Також при запровадженні відносно вільного ринку земель сільськогосподарського призначення варто встановити кваліфікаційні обмеження щодо землевласників і землекористувачів; з метою недопущення як надмірної концентрації, так і подрібнення земельних ділянок обмежити верхню і нижню межу землеволодінь у руках однієї особи та сім'ї; законодавчо передбачити, що фермерським господарством може бути як юридична, так і фізична особа – залежно від площ землі в обробітку, напряму спеціалізації та суми чистого доходу тощо. Остання норма сприятиме не лише зростанню надходжень до бюджету, але й зростанню офіційної зайнятості та соціального

забезпечення і захисту селян. Доцільним є розробка програми кредитування купівлі земель сільгосппризначення селянами і фермерами.

Перераховані вище інституційні обмеження дають змогу підвищити аграрну культуру серед суб'єктів аграрних відносин, забезпечити ефективне землекористування, сформувати конкурентний ринок земель сільськогосподарського призначення, стимулювати кооперацію особистих селянських господарств з фермерськими та сільськогосподарськими підприємствами, розвиток виробничої та соціальної інфраструктури на селі, визначити для інвесторів правила гри після зняття мораторію, а головне – гармонізувати інтереси землевласників, землекористувачів, держави та суспільства у цілому.

Не менш важливим напрямом аграрної політики держави у нинішній ситуації є зростання рівня товарності особистих селянських господарств (ОСГ). Стратегія подальшого розвитку в Україні особистих селянських господарств має бути спрямована на підвищення продуктивності та ефективності їх функціонування, насамперед, через надання їм підтримки з боку держави, сприяння їх кооперації між собою та з сільськогосподарськими підприємствами, інтеграції з переробними та збутовими підприємствами. Реалізація цих заходів дозволить збільшити виробництво сільгосппродукції в ОСГ, підвищити рівень їх товарності та сприятиме вирішенню проблеми зайнятості сільського населення. Крім того, доцільними є розробка та запровадження чіткої класифікації особистих селянських господарств залежно від розмірів землекористування, спеціалізації та отриманого чистого доходу, а також законодавче закріплення норми, відповідно до якої особисті селянські господарства товарного спрямування прирівнювалися б до суб'єктів господарювання і стаж роботи у них зараховувався б їх членам до трудового.

Найбільш раціональними напрямками розвитку особистих селянських господарств є: 1) спеціалізація особистих селянських господарств на трудомістких видах продукції сільського господарства; 2) кооперація господарюючих суб'єктів між собою та їх інтеграція з іншими формами

господарювання щодо виробництва, заготівлі та реалізації продукції, а також з підприємствами третьої сфери АПК; 3) розробка спеціальних програм на державному, регіональному і районному рівнях, які б врахували необхідність їхньої спеціалізації, кооперації й інтеграції тощо.

Доцільним є також розвиток в Україні сільськогосподарської кооперації. Адже, кооператив, з одного боку, це підприємство, що виконує певні бізнесові функції, керуючись економічними інтересами своїх клієнтів-власників, а з іншого боку, це соціальне утворення, в якому ті, хто кооперується, знаходять для себе соціальний захист, задовольняючи свої економічні інтереси. Крім того, кооперативи сприяють розвитку сільської місцевості, адже створюють робочі місця та сприяють зростанню кваліфікації сільських мешканців. Тому створення кооперативів особливо необхідне у сільських районах з надлишком робочої сили та економічно відсталих районах, і для господарств населення, які на сьогодні є провідними виробниками сільськогосподарської продукції.

З урахуванням міжнародного досвіду, варто вжити комплекс заходів щодо удосконалення вітчизняної моделі виробничого кооперативу (рис. 5.3).

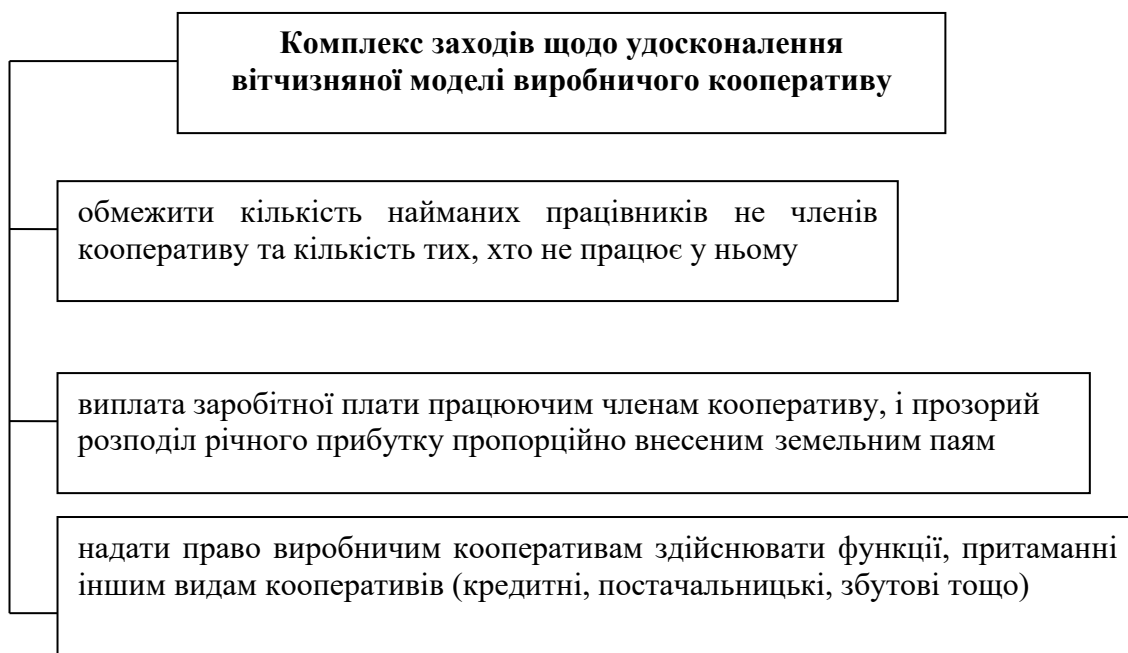

Рис. 5.3. Заходи щодо удосконалення вітчизняної моделі виробничого кооперативу

Джерело: [338].

Тим часом розвиток сільськогосподарської кооперації сприятиме розв'язанню суперечностей у системі аграрних відносин. Необхідність сприяння розвитку кооперації на селі обумовлена її перевагами, зокрема – перевагами крупного виробництва над дрібним; обмеженими можливостями окремого виробника щодо розвитку процесів концентрації і спеціалізації з метою нарощування масштабів конкретної галузі (тобто кооперація дає можливості для розвитку процесів концентрації і спеціалізації господарств на виробництві певного виду продукції шляхом об'єднання їх зусиль у формі взаємовигідного співробітництва); забезпеченням реалізації матеріальної зацікавленості працівників у колективній праці; збереженням масштабності виробництва і, разом з тим, забезпеченням дійового мотиваційного механізму, який поєднує індивідуальні, колективні та загальногосподарські інтереси тощо.

Крім того, світовий і вітчизняний досвід свідчить про нерозривний зв'язок кооперативного руху з утвердженням принципів ринкової економіки, вільним обміном товарів, відкритою конкуренцією та свободою зовнішньоекономічної діяльності. З огляду на це кооперація виступає індикатором розвитку ринкового середовища та якості його інституційного забезпечення.

На жаль, виправдана в усьому світі ідея кооперації в Україні «не працює». Це пов'язано з тим, що, з одного боку, «не працюють» нормативні акти, які регулюють діяльність кооперативів, а з іншого – діюча система оподаткування не стимулює сільгоспвиробників до створення кооперативів. На нашу думку, необхідно реалізувати систему політичних, правових та економічних заходів щодо активізації кооперативного руху, яка передбачає:

- 1) вдосконалення чинного законодавства з метою забезпечення сприятливих умов для створення й розвитку різних сільськогосподарських кооперативів (зокрема, переведення кооперативів у статус некомерційних організацій або хоча б надання їм статусу сільськогосподарських виробників); розробку на законодавчому рівні організаційного механізму державного супроводу створення і функціонування кооперативів на селі (але така державна підтримка повинна мати тривалий характер – не менш як 5-6 років); надання державної

допомоги в обсягу, не меншому від 90% стартового капіталу; встановлення системи пільг для суб'єктів кооперації; запровадження спрощеної системи оподаткування;

2) демонополізацію економіки аграрного сектору і розвиток конкурентних ринкових відносин між її суб'єктами (адже в умовах монополії з боку великого капіталу блокуються можливості для розвитку конкуренції з боку дрібних виробників, а це в перспективі обмежує формування ефективної сільськогосподарської кооперації між ними);

3) удосконалення механізмів надання державної підтримки суб'єктам господарювання у напрямі не тільки рівності та прозорості в одержанні преференцій, але й стимулювання сільськогосподарських виробників до пошуку ринкових засобів підвищення їх конкурентоспроможності на основі розвитку сільськогосподарської кооперації;

4) популяризацію переваг об'єднання малих товаровиробників сільськогосподарської продукції у сільськогосподарські кооперативи серед мешканців сільських населених пунктів; створення при сільських і селищних радах дорадчих служб з метою надання консультативно-інформаційних послуг і практичної допомоги у їх створенні тощо; сприяння формуванню регіональних центрів кооперації, в яких би разом з дорадчими службами надавалася консультативна допомога новостворюваним кооперативам; організацію шкіл кооперативних лідерів шляхом навчання й супроводу дрібних виробників сільськогосподарської продукції, які прагнуть до об'єднання у кооперативи.

Крім того, необхідно сприяти розвитку кредитної кооперації, адже, як показує світова практика, у країнах ЄС, Китаї, Індії, Південній Кореї фермери свої потреби у кредитах задовольняють за рахунок власних кооперативних і спеціалізованих державних структур. З огляду на це, необхідно внести зміни і доповнення до Законів України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 року №2121-III та «Про кооперацію» від 10.07.2003 року № 1087-IV у частині, що стосується кредитних кооперативів і кооперативних банків.

Також доцільно сприяти розбудові гуртових ринків сільськогосподарської продукції та створенню заготівельних пунктів.

Водночас в аграрному секторі має розвиватись така форма міжгалузевих зв'язків самостійно господарюючих суб'єктів з передачі знань й інновацій, як кластери. Для цього потрібно сприяти розвитку кластерної організації та управління агропромисловим виробництвом. Зокрема, поширення кластерів в аграрному секторі є одним з найбільш оптимальних шляхів встановлення взаємовигідних і конкурентних відносин між сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами, установами та організаціями суміжних з ними галузей економіки. Їх поширення дасть змогу створити умови для зростання обсягів сільськогосподарського виробництва і сталого розвитку сільських територій, забезпечення високого рівня життя сільського населення. У рамках кластера на основі інтеграційних і кооперативних зв'язків швидкими темпами відбуватиметься адаптація аграрних, промислових і переробних підприємств до конкурентних умов, що нині є надзвичайно актуальним для розвитку аграрного сектора України.

Однак, варто зазначити, що розбудова кластерів – це довготривалий процес, який може бути реалізований лише на засадах стратегічного управління соціально-економічним розвитком територій та господарюючих структур, що спрямоване на найбільш повне використання територіальних та ресурсних переваг. Перевагами кластерної організації агропромислового виробництва є: 1) конкурентоспроможність та інноваційність таких формувань; 2) всі учасники кластерів зберігають юридичну самостійність і мають однакову кількість голосів при прийнятті спільних рішень; 3) вища соціальна спрямованість кластерів, порівняно з корпоративними формуваннями, через спільну заінтересованість в ефективній роботі кластеру як з боку основних учасників, так і органів влади, місцевого самоврядування та громадських організацій тощо.

Разом з тим, кластерній організації виробництва притаманні недоліки, серед яких: 1) відсторонення органів державного управління агропромисловим

виробництвом від питань організації діяльності господарюючих суб'єктів; 2) учасники кластера (господарюючі структури й органи державного управління) будують плани і займаються проектами, що розраховані переважно на короткострокову перспективу.

Найбільш доцільним в аграрному секторі є формування двох типів кластерів – інноваційного та виробничого. Інноваційний кластер є найбільш прогресивною формою досягнення конкурентних переваг, оскільки являє собою об'єднання наукових, науково-дослідних установ, закладів освіти, консалтингових компаній, інжинірингових фірм та інших організацій на основі спільної централізованої координації їхніх дій. Виробничий кластер об'єднує підприємства з виробництва, переробки та зберігання продукції, мережу логістичних та маркетингових компаній, та обслуговуючі підприємства. Головними його перевагами є тісні міжгосподарські зв'язки, наявність умов для застосування дії ефекту від масштабу виробництва за рахунок спільного використання продуктивних сил, а також досягнення значних конкурентних переваг за рахунок створення замкненого циклу виробництва, зберігання та переробки продукції. Як свідчить світовий досвід організації кластерів, фактично в усіх країнах ЄС діють державні програми розвитку та підтримки кластерних утворень, особливо в інноваційній та аграрній сферах, що сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності галузей та нерозривній дії ланцюга «наука–освіта–виробництво».

Процеси кластеризації регіональних АПК доцільно проводити поступово шляхом прийняття науково обґрунтованих середньострокових регіональних програм розвитку кооперативних, інтегративних та кластерних об'єднань. На перших стадіях кластеризації потрібно забезпечити державне стимулювання, контроль та координацію процесів об'єднання шляхом розробки й прийняття Державної цільової програми розвитку кластерів, яка має передбачати двосторонній взаємозв'язок науки, освіти й виробництва конкурентоспроможної продукції. До проведення кластеризації треба налагодити роботу регіональних центрів наукового забезпечення

агропромислового виробництва і покласти на них відповідальність за належну діяльність ланцюга «наука – виробництво». Необхідно розробити й впровадити національну систему повного й оперативного інформаційного забезпечення учасників кластерів та наукових та освітянських установ для прискорення координації спільних дій [251].

Крім того, в умовах євроінтеграції Україні необхідно розробити свою стратегію випереджального розвитку, яка передбачає перехід до широкого впровадження нової техніки і технологій, удосконалення управління виробництвом на основі інформаційно-комунікаційних технологій, масового підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих тощо. Саме цей шлях розвитку, який базується на широкому застосуванні ресурсозберігаючих технологій, дозволяє поєднати зменшення витрат виробництва із збільшенням обсягів виробництва, підвищенням його ефективності та отриманням значної частини доданої вартості. Такий шлях розвитку обумовлений тим, що Спільна аграрна політика країн Європейського союзу орієнтована на збільшення доходу сільськогосподарських виробників через стимулювання впровадження інноваційних виробничих, управлінських та маркетингових заходів, що дозволяють зменшити витрати та отримати значну частину доданої вартості. Саме у такий спосіб можна забезпечити зростання доходів та конкурентоспроможності виробників сільськогосподарської продукції, особливо дрібних. Цей напрям підтримки полягає у державному сприянні у створенні особливого іміджу продукції або особливої її якості.

Участь українських виробників у Європейській системі захисту географічного походження є одним з факторів стимулювання попиту в умовах конкурентного глобального середовища. Для цього уряд повинен сприяти внесенню вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників до Європейської системи захисту назви продукту і встановити умови, за яких би продукція могла використовуватися так, щоб її специфічний і традиційний характер був збережений. У Європейському Союзі для цього розроблені три «знаки якості». Перший з них (захищені знаки якості) відображає особливості,

пов'язані виключно з місцевістю і здібностями виробників у регіоні виробництва, з яким вони пов'язані. Тому така продукція вимагає здійснення всіх стадій продовольчого процесу у певному регіоні. Другий знак (захищені географічні знаки) має певну характеристику або репутацію, що пов'язує її з даним регіоном і, мінімум, одна стадія виробничого процесу здійснена у цьому регіоні, тоді як використовувана сировина може бути привезена з іншого регіону. Третій знак якості (традиційна гарантована особливість товарного знаку) використовується для продуктів з характерними особливостями, які або мають традиційні інгредієнти, або вироблені з використанням традиційних методів. Відповідно до цього вони можуть застосовуватися будь-якими виробниками, які дотримуються цієї специфікації виробництва. Реєстрація знаків якості надає виняткові права виробникам використовувати зареєстровану назву для продуктів, виступає специфічним капіталом і приносить додану вартість.

Від участі у європейській системі захисту якості отримують вигоду як виробники, так і споживачі. Адже споживачі матимуть гарантію, що купують справжню високоякісну продукцію, а виробники, які виробляють таку продукцію, отримують більшу винагороду з вищої ринкової ціни. Крім того, як показали дослідження, захищені знаки географічного походження відіграють важливу роль у регенерації сільського розвитку, оскільки зберігають місцеву флору і фауну, залучають до виробничого процесу місцевих жителів тощо.

Крім того, аби в жорстких конкурентних умовах глобальної світової системи вітчизняний аграрний сектор зміг зайняти свою нішу, має бути взятий курс на неоіндустріалізацію і послідовну інтелектуалізацію всіх секторів економіки. Зауважимо, що сьогодні уряди багатьох держав світу виділяють великі кошти на проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у сфері сільськогосподарського виробництва, що спрямовані на розв'язання, передусім, таких завдань, як: економія невідтворювальних енергоносіїв, зменшення негативних екологічних наслідків, забезпечення

високої якості продовольства та раціональне використання землі, сонячної енергії, фізіологічного потенціалу рослин, тварин і бактерій.

Відповідно до цього, актуальним є також питання, пов'язане із активізацією інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств. Однак, активізація інноваційних процесів в аграрному секторі вимагає значних коштів з боку господарюючих суб'єктів, які нині мають обмежені фінансові можливості. Тому з метою підвищення інноваційної активності у сільському господарстві слід вжити ряд заходів. По-перше, сприяти впровадженню наукових досліджень та інноваційних розробок у сільському господарстві шляхом надання податкових пільг для підприємств, що застосовують технології, і запровадження санкцій для тих суб'єктів, які використовують неефективні ресурсо-, енерго-, еколотехнології. По-друге, розвиток інноваційної інфраструктури за принципом освіта-наука-виробництво та створення інноваційно-виробничих кластерів у сільському господарстві. По-третє, необхідно вдосконалити правову базу (захист прав інтелектуальної власності, створення патентних судів) та підвищити рівень оплати праці працівників НДДКР, і по-четверте – підвищити поінформованість аграріїв у сфері поширення інновацій.

Крім того, варто скористатися світовим досвідом державної підтримки інноваційної діяльності підприємств шляхом запровадження податкових пільг – таких, зокрема, як відстрочення податкових платежів у разі виникнення додаткових витрат на інноваційні цілі; зменшення податку на суму приросту витрат на інноваційні цілі; звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційних проектів протягом декількох років; пільгове оподаткування дивідендів, отриманих по акціям фірм, що здійснюють інноваційну діяльність; зниження ставок податку на прибуток з метою вивільнення резервних коштів на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи; зменшення оподаткування прибутку на суму вартості приладів та устаткування, переданих вищим навчальним закладам, НДІ та іншим інноваційним організаціям [320, с. 50].

Вимагає переосмислення вітчизняна аграрна політика щодо управління сільськими територіями, адже саме вони є основою формування та життєдіяльності основної продуктивної сили аграрного сектора економіки – сільськогосподарського виробника. Корисним у цьому відношенні є вивчення досвіду країн ЄС та адаптація їх практики управління сільськими територіями до реалій вітчизняної економіки, що дасть змогу у подальшому уникнути негативного впливу внутрідержавних та зовнішньоекономічних факторів на сільські території. Зауважимо, що у практиці економічно розвинутих країн соціальний розвиток сільських територій здійснюється за багатоканальним принципом і є складним комплексом взаємозв'язаних форм і методів дії на зайнятість, рівень та спосіб життя [262].

Відповідно до досвіду розвинутих країн розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій має відбуватися у двох основних напрямках. Перший напрям полягає у переміщенні у сільську місцевість промислових, обслуговуючих та переробних підприємств. Це сприятиме розв'язанню проблеми безробіття на селі та підвищенню рівня життя сільських жителів. Крім того, диверсифікація сільської економіки має відбуватися через розширення видів економічної діяльності сільськогосподарських підприємств за рахунок налагодження замкненого виробничого циклу, збуту виготовленої продукції через власну торговельну мережу, використання побічної продукції землеробства у тваринництві. При цьому важливою умовою диверсифікації є збереження сільськогосподарської функції сільських територій, диверсифікація сільського господарства шляхом розвитку екологічного та органічного виробництва, тобто збереження екологічної цілісності сільських територій. Щоправда, в Україні лише поодинокі господарства ризикують освоювати екологічне виробництво. Хоча це доцільно з економічної, соціальної та екологічної точок зору.

Так, по-перше, впровадження науково обґрунтованих ресурсозберігаючих технологій на основі їх екологізації дає змогу знизити витрати виробництва і підвищити якість продукції, що, у свою чергу, дає змогу підвищити

конкуренентоспроможність вітчизняної сільгосппродукції. По-друге, сприяє забезпеченню зайнятості сільського населення та збільшенню доходів сільськогосподарських товаровиробників шляхом впровадження нових технологій і отримання значної частини доданої вартості. Збільшення доданої вартості пов'язано з необхідністю запровадження інноваційного виробничого процесу для надання товаровиробниками унікальних властивостей продукції або особливих послуг. Цей процес пов'язаний із збільшенням дохідності людського капіталу, який збільшуватиме свою дохідність за рахунок цього. По-третє, це дасть змогу без додаткових бюджетних витрат підвищити ефективність управління охороною навколишнього середовища та використання природних ресурсів. Вищесказане обумовлює необхідність державної підтримки виробництва органічної продукції в Україні.

Оскільки з часом, в міру проведення техніко-технологічної модернізації сільськогосподарського виробництва, потреба у фахівцях і працівниках сільськогосподарського профілю буде зменшуватися, потрібно стимулювати розвиток малого підприємництва та самозайнятості на селі (ремонт, транспортні послуги, зелений туризм, швейні майстерні). Підтримка підприємців-початківців має бути пріоритетом для органів влади та місцевого самоврядування. Це можна реалізувати через створення дорадчих служб при сільських і селищних радах, які допомагали б селянам у підготовці документів для реєстрації суб'єктів господарювання, складанні бізнес-планів, консультували та навчали основам ведення бізнесу і т. д.

Крім того, необхідно забезпечити розвиток трудомістких галузей, що дозволить забезпечити роботою велику кількість безробітних на селі. Це можливо реалізувати шляхом законодавчого закріплення вимоги щодо структури виробництва у сільськогосподарських підприємствах (щоб виготовлялася як рослинницька, так і тваринницька продукція). До того ж необхідно переглянути існуючу систему оплати праці у сільському господарстві – з тим, щоб розмір заробітної плати був на рівні середньої

заробітної плати у регіоні. Також потрібно забезпечити розробку та реалізацію регіональних цільових програм розвитку сфери зайнятості на селі.

Другий напрям диверсифікації сільської економіки передбачає розвиток соціальної інфраструктури, що є необхідною передумовою «утримання» людського та інтелектуального капіталу у сільській місцевості. Зокрема, це можливо за рахунок пільгового оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників, які фінансують утримання закладів соціальної інфраструктури на селі, запровадження компенсації за рахунок коштів державного бюджету витрат підприємствам і організаціям, що забезпечують розвиток сільської соціальної інфраструктури і т. д. Реалізація цих заходів дозволить не лише збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва, а й створити гідні умови життя та побуту для життєдіяльності сільського населення.

Спираючись на досвід економічно розвинутих країн, в основу екологічної політики держави в аграрному секторі потрібно покласти такі принципи: принцип профілактики, який полягає у тому, щоб уникнути ускладнення будь-яких екологічних проблем; принцип відповідальності, який передбачає посилення відповідальності забруднювачів навколишнього середовища; принцип кооперації, який полягає у тому, що у вирішенні екологічних питань узгоджено працюють держава, економіка і громадяни.

З огляду на це, необхідно розробити стандарти, які б регламентували рівень допустимих концентрацій забруднюючих речовин; види речовин, які заборонено викидати у води та у повітря; надання ліцензій на скиди, викиди, захоронення; застосування для підприємств лише такої технології, яка забезпечує мінімальні та допустимі викиди у повітря шкідливих речовин тощо. Законодавство повинне встановлювати відповідальність власників потенційно небезпечних об'єктів і передбачати необхідність відшкодування збитків, завданих забрудненням землі, повітря й води. Науковцям слід зосередити свою увагу на створенні нових перспективних технологій, які б

забезпечували усунення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Доцільним є прийняття закону про екологічну освіту.

Усі окреслені заходи спрямовано на те, щоб, з одного боку, сприяти використанню енергозберігаючих технологій у виробництві, а з іншого боку, проводити роз'яснювальну роботу серед населення з метою стимулювання їх до економного використання енергоресурсів. Оскільки результативність екологічної політики залежить від ефективності інструментів її практичної реалізації, то необхідно залучити сукупність адміністративних, правових, економічних, соціально-психологічних важелів регулювання суспільних відносин для досягнення цілей екологічної політики. Серед них, безумовно, провідне місце мають займати економічні. Економічними інструментами екологічної політики держави є: гнучка податкова політика, пільгове кредитування, адресне державне субсидування, компенсаційні та стимулюючі виплати за вилучення орних земель з господарського обігу та їх наступне повернення, а також раціональне використання і відновлення водних і лісових ресурсів, стимулювання розвитку екологічно чистого виробництва тощо. Ці заходи мають доповнюватися впровадженням екологічних стандартів якості продукції, ліцензуванням господарського використання територій, економічним моніторингом земельного фонду, водних і лісових ресурсів.

Таким чином, потрібно дотримуватися таких принципів державної економічної політики при проведенні реформ в аграрному секторі економіки: системність, еволюційність, кооперація, транспарентність, цивілізаційна прогностичність, врахування інтересів і ціннісних орієнтацій сільського населення, послідовність, етапність і соціальна толерантність здійснюваних перетворень.

Основними підходами до вдосконалення державної підтримки аграрного сектору мають стати:

1. спрямування державної підтримки аграрного сектору на підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, стабілізації

аграрного ринку та забезпечення дохідності сільськогосподарського виробництва;

2. стимулювання підвищення доходів населення та спрямування їх купівельної спроможності на купівлю, перш за все, вітчизняної продукції;

3. екологізація сільськогосподарського виробництва з метою збереження екосистем та досягнення довготривалої продуктивності;

4. стимулювання зайнятості та розвитку підприємництва на селі;

5. інвестування у наукові дослідження та інноваційні розробки та сприяння їх впровадженню у сільському господарстві;

6. сприяння скороченню бідності і економічному розвитку сільської місцевості тощо.

Тобто у стратегії державної підтримки аграрного сектору має бути посилена соціальна, екологічна та інноваційна складова. Основними заходами щодо підтримки сільського господарства мають стати прямі платежі, не пов'язані з виробництвом; захист від імпорту; пільгові кредитування та оподаткування; страхування; цінове регулювання; підтримка розвитку соціальної інфраструктури; підтримка екологічних програм.

Таким чином, концептуальна модель економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин виходить з того, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувані дійову систему мотивації праці й виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Ключовий принцип моделі економічної політики держави можна сформулювати у такий спосіб: оскільки земля є власністю народу, то права власності на неї мають обмежуватися на користь суспільства (тенденція до соціалізації економіки). Саме з таких позицій виходять при формуванні аграрної політики у розвинутих країнах світу, де суперечності приватної власності на землю розв'язуються шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та за дотриманням умов її купівлі-продажу.

Висновки до розділу 5

1. Специфіка суперечностей в аграрному секторі України полягає у: по-перше, формуванні бімодельної структури сільського господарства (велике товарне виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення і невеликих фермерських господарств) при значній частці дрібнотоварного укладу (селянського); по-друге, формуванні двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; по-третє, наявності диференціації в комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування) тощо.

Основними формами прояву економічних суперечностей аграрного сектору України є: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшник, ріпак тощо); товарна, структурна та інвестиційна кризи; поява посередницьких структур; наявність значного диспаритету цін між сільським господарством та іншими сферами АПК; посиленням влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів тощо. Основними проявами соціальних суперечностей у системі аграрних відносин є: зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі; посилення міграційних процесів; депопуляція; демографічна і поселенська криза; зниження людського капіталу на селі; погіршення рівня життя і добробуту селян; продовольча бідність на селі тощо.

2. Економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору була спрямована, по-перше, на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтована на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходили з недооцінки реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

В економічній політиці урядів України можна виділити періоди протягом яких домінував кейнсіанський підхід до державного регулювання розвитку аграрного сектору – це 1990-2004 рр. і 2010-2014 рр., та монетаристський підхід – 2005-2009 рр. та з 2014- по теперішній час.

3. Концептуальна модель економічної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин виходить з того, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувати дієву систему мотивації праці та виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Ключовий принцип моделі аграрної політики держави можна сформулювати у такий спосіб: оскільки земля є власністю народу, то права власності на неї мають обмежуватися на користь суспільства (тенденція до соціалізації економіки). Це пов'язано з тим, що, як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем (наприклад, з боку земельних відносин), завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є. Відповідно до цього без врахування інтересів системи складові цієї системи ефективно працювати не можуть.

Концептуальна модель аграрної політики держави, орієнтована на розв'язання системи економічних і соціальних суперечностей, базується на: дотриманні універсальних (системність, еволюційність, кооперація, транспарентність, цивілізаційна прогностичність) і специфічних (врахування інтересів і ціннісних орієнтацій сільського населення, послідовність, етапність і соціальна толерантність здійснюваних перетворень) принципів; застосуванні методів (адміністративних економічних, правових) й інструментів (дозволи, регламентації, заборони, цільове фінансування, ціни, податки, соціальна відповідальність, селективна зовнішньоекономічна відкритість) реалізації такої політики; чітко визначеній суб'єктності аграрних відносин (землевласники, підприємці-орендарі, наймані сільськогосподарські працівники, держава, об'єднані територіальні громади, селянські господарства, сімейні ферми, великі сільськогосподарські підприємства (несімейні корпорації),

сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, посередницькі структури та ін.).

4. Пропонуємо запровадити ринок земель сільськогосподарського призначення у два етапи. На першому з них пропонується надати право купівлі земель цієї категорії державі. Другий етап, на якому стане можливим скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, може розпочатися лише тоді, коли у суб'єктів господарювання буде сформовано належну аграрну культуру, а у країні з'явиться достатня маса ефективних землевласників і землекористувачів. При цьому важливо законодавчо передбачити, що на другому етапі покупцями земель зможуть бути виключно національне агентство із земельних ресурсів і громадяни України. Щодо іноземців, то їм має бути надано лише право орендувати землю.

Можна виокремити такі стратегічні напрями аграрної політики в Україні: формування регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення; сприяння зростанню товарності ОСГ; розвиток сільськогосподарської кооперації, кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним; сприяння впровадженню нових техніки і технологій; масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих; активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств; розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій; удосконалення екологічної політики тощо.

Основні наукові результати розділу опубліковані у працях автора: [63; 66; 67; 68; 69; 484; 486; 487; 489; 490; 492; 495; 497; 504; 508; 511; 513; 514; 515; 519; 522; 530].

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено й запропоновано вирішення наукової проблеми, що полягає у розробці теоретико-методологічних засад системного дослідження імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектора економіки та обґрунтування принципів та інструментів аграрної політики за умов сучасної трансформації суспільства. Дослідження причин та закономірностей розвитку аграрних відносин дали змогу зробити такі висновки та пропозиції теоретико-методологічного і прикладного характеру.

1. У методології системного дослідження аграрного сектору економіки фундаментальною базою слід визнати теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату, яку необхідно формувати шляхом змістовного наповнення логічної конструкції основних категорій дослідження проблем і суперечностей аграрного сектору економіки та їх розмежування. За авторським підходом до сучасної теоретико-дефінітивної експозиції доцільно включити комплекс категорій з урахуванням їх змістовного трактування, а саме: аграрна галузь; аграрний сектор; аграрна економіка; аграрна сфера; аграрна індустрія; аграрний бізнес. Для з'ясування природи та закономірностей розвитку аграрних відносин важливо застосовувати систему взаємопов'язаних методологічних підходів (динамічний, системний, діалектичний, цивілізаційний, інституціональний, філософський та соціоекономічний підходи), що дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин. При дослідженні трансформації аграрних відносин на сучасному етапі методологічно важливим слід визначити принцип євроцентризму, відповідно до якого відбувається уніфікація аграрних відносин та цивілізаційного розвитку більшості країн.

2. Визначення політико-економічного змісту категорії «аграрні відносини» з позицій інституційної парадигми дозволяє враховувати багатоаспектність взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі

економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів сільгоспвиробників, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на відносинах власності на землю. Таке авторське трактування поглиблює теоретичні уявлення про сутнісно-змістовну характеристику сучасних аграрних відносин, ідентифікує їх сучасну структуру, взаємообумовленість динамічним соціокультурним середовищем та визначає різнорівневу інституційно-регуляторну систему соціально-економічних відносин в цій сфері. Зростання ролі аграрних відносин у системі суспільного розвитку відбувається за рахунок оновлення їх функціональної якості через вирішення проблеми не тільки продовольчої безпеки, але й подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереження та відновлення природних агросистем, зменшення енергетичної залежності, створення умов для оздоровлення громадян, збереження культурної спадщини, агроландшафтів тощо.

3. Інституціалізація відносин власності в аграрному секторі представляє собою закріплення певних правил, обмежень, статусів щодо набуття у володіння та користування земель сільськогосподарського призначення з метою гармонізації інтересів суб'єктів аграрних відносин. Ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів. Дані закономірності варто врахувати у процесі розробки аграрної політики та при обґрунтуванні пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектору економіки.

4. Сукупність взаємопов'язаних підходів та методів (діалектичний, цивілізаційний, системний та соціологічний підходи і такі методи, як аналіз, синтез, логіко-історичний, суб'єктний та ін.) доцільно застосовувати в

методології аналізу суперечностей у системі аграрних відносин, що створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання. Соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин необхідно аналізувати, по-перше, у динаміці; по-друге, в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку; по-третє, через встановлення суб'єктів, відповідальних за реалізацію кожної з протилежних сторін суперечності.

5. Розвитку аграрного сектору світової економіки притаманні три основні тенденції (розвиток торгівлі та проведення розвинутими країнами політики неопротекціонізму в аграрному секторі економіки; цифровізація сільського господарства; гіпертрофована хвиля міграції населення із сільських районів), встановлення яких дало змогу виділити та систематизувати ключові імперативи розвитку аграрного сектору (економічні, соціальні, технологічні, екологічні, політичні, історичні, культурно-релігійні), які формуються і здійснюють вплив на національному, регіональному та глобальному рівнях та, за авторським визначенням, є об'єктивно обумовленими напрямками розвитку, що визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності.

6. Соціально-економічні суперечності мають двоїсту природу, яка проявляється: по-перше, через відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями; по-друге, через інституційну форму функціонування суспільств із визначенням правил поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності. Суперечності виконують сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегрувальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну функцію. Їх специфіка у системі сучасних аграрних відносин проявляється через: географічну детермінованість, природно-кліматичну залежність та сезонність, органічну взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності тощо. Врахування природи суперечностей в аграрній політиці створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання.

7. Пріоритетними напрямками технологічного прогресу в аграрному секторі економіки у ХХІ ст. є: фундаментальні наукові дослідження з проблем розвитку соціально-економічного та людського потенціалу у сільських районах для забезпечення конкурентоспроможності національного аграрного сектору та його сталого розвитку; біо-, нано-, ІКТ-технології; екологія та раціональне природокористування. Технологічний прогрес в аграрному секторі спричинює зрушення у галузевій та регіональній структурі виробництва, у структурі виробничих ресурсів та організаційних формах аграрного виробництва, зміни у напрямках науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Відбуваються зміни у якійсній структурі сільськогосподарської продукції та регіональній структурі сільськогосподарського виробництва, яке починає концентруватися у районах з оптимальними природними умовами.

8. Розвиток новітніх технологій аграрного бізнесу має суперечливий характер та проявляється у суперечностях: між технологічною модернізацією та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між вигодами, які надає генна інженерія, та небезпекою потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-насіння; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

9. Розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався насамперед політичними, економічними та соціальними імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. Однотипність форм власності в адміністративно-командній економічній системі породила суперечності форм власності, які полягали у невідповідності форми власності її змісту, а монополізація державою привласнення суспільних засобів виробництва і його результатів, у свою чергу, зумовила виникнення суперечності між формами власності та формами господарювання.

10. Аграрні трансформації у постсоціалістичних країнах були зумовлені об'єктивно переважно неадекватністю існуючої структури агропромислового комплексу вимогам нової макроекономічної ситуації, високим рівнем державної підтримки аграрного сектору економіки та його низькою економічною ефективністю. Виконання головної функції переходу до ринкових відносин в економічній політиці країн Центрально-Східної Європи у ході проведення аграрних реформ породило ряд суперечностей, ключова з яких полягала у тому, що, з одного боку, необхідно було забезпечити поступове зменшення втручання держави у перебіг економічних процесів, з іншого – активізувати дії держави щодо формування умов для переходу до ринкових відносин (зокрема, сформувати відповідну законодавчу базу, забезпечити появу нових інституцій та підвищити ефективність функціонування діючих інституцій тощо). Спільними результатами аграрних трансформацій країн Центрально-Східної Європи стали: утвердження багатоукладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві ВВП цих країн та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо. Трансформація аграрних відносин і суперечностей економік ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

11. При системному дослідженні розвитку аграрних відносин у розвинутих країнах світу у ХХ – на початку ХХІ ст. на постіндустріальній стадії необхідно враховувати характерні закономірності, які проявляються через: розвиток власності на землю у розвинутих країнах відбувається у напрямку її усупільнення; спостерігається поглиблення спеціалізації та посилення процесів кооперації, агропромислової інтеграції та концентрації сільськогосподарського виробництва; перехід до розвитку аграрного сектору економіки на інноваційній основі та засадах сталого розвитку; розвиток сільського господарства у тісному зв'язку із розвитком сільських територій;

переорієнтація державної політики з аграрної на агропродовольчу з експортною орієнтацією; перехід від проведення політики жорсткого протекціонізму до політики неопротекціонізму тощо. При цьому розвиток аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХІ ст. обумовлює об'єктивну необхідність модернізації аграрної політики за пріоритетом вирішення ряду суперечностей: між широкими новими науково-технологічними можливостями і їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо.

12. Для аграрного сектору України характерними є суперечності: між формами власності та формами господарювання; у розвитку соціальної сфери села (фінансування за залишковим принципом); між виробниками, посередниками і споживачами; між концентрацією сільськогосподарського виробництва та земельною власністю в руках агрохолдингів і скороченням сільського населення та падінням рівня його життя, тощо. Специфіка суперечностей полягає у формуванні бімодельної структури сільського господарства та двох діаметрально протилежних моделей землекористування (латифундистської та парцелярної), а також у диференціації і комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування) тощо. Основними формами прояву суперечностей аграрного сектору України є: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами, товарна, структурна та інвестиційна криза аграрної економіки, поява посередницьких структур, посилення влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів, утворення монопольних ніш у I та III сферах АПК тощо. Проявами соціальних суперечностей виступають зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі, посилення міграційних процесів, демографічна кризи, зниження людського капіталу на селі тощо.

13. Економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору була спрямована, по-перше, на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтована на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходила з недооцінки реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

14. Концептуальна модель аграрної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей має виходити з того, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувати дієву систему мотивації праці та виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Це пов'язано з тим, що, як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем (наприклад, з боку земельних відносин), завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Agrarian Policies and Agricultural Systems / Ed. by Bonnano A. Boulder: Westview Press, 1990. 331 p.
2. Agricultural Outlook: Statistical Indicators / United States Department of Agriculture. URL: <http://ers.usda.gov/Publications/AgOutlook/AOTables/CurrentTables/AoTables.pdf> (date of the beast: 02.10.2017)
3. Agricultural Policies, Markets and Trade in Transition Economies: Monitoring and Evaluation, 1996. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 1996.
4. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2014 / OECD countries. URL: http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation_22217371 (date of the beast: 02.10.2017)
5. Agriculture at a Crossroads. The International Assessment of Agricultural Knowledge, Science, and Technology for Development (IAASTD): global report (ed. By Beverly D. McIntyre... [et al.], 2009. 606 p.
6. Agriculture in the European Union: Statistical and Economic Information (Report 2010) / European Union; Directorate-General for Agriculture and Rural Development. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2010/table_en/2010enfinal.pdf (date of the beast: 02.10.2017)
7. Ahner D. Rural Development policy in an enlarged European Union. Proposals of the European Commission for the period 2007-2013. Halle, Germany. November, 5, 2004. 15 p.
8. Alchian A. The Property Rights Paradigm. *Journal of Economic History*. 1973. Vol. 33. №1. P. 16-27.
9. Aligica P. D., Dabu A. Land Reform and Agricultural Reform Policies in Romania's Transition to the Market Economy: Overview and Assessment. *Eastern European Economics*. 2003. Vol. 41. No. 5. PP. 49-69.

10. Alonso-Fradejas A. Food sovereignty: convergence and contradictions, conditions and challenges. *Journal Third World Quarterly*. 2015. Issue 3. P. 431-448.
11. Angresano J. Comparative Economics. Upper Saddle River. NJ: Prentice Hall, 1996. 604 p.
12. Begg I. Cities and competitiveness. *Urban Studies*. 1999. Vol. 36. P. 795-809.
13. Blanchard O. The Economics of Post-Communist Transition. Oxford: Clarendon Press, 1997.
14. Ciaian P. Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets. Brussels: Centre for European Policy Studies, 2012. 22 p.
15. Camagni R. On the concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*. 2002. Vol. 39. №13. P. 2395-2411.
16. Campbell J. L. Institutional Change and Globalization. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004. 264 p.
17. Common Agricultural Policy after 2013. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/cappost-2013/index_en.htm (date of the beast: 02.10.2017)
18. Comparative Economic Systems: Model and Case / ed. By Morris Bornstein. 6-th ed. Homewood; Boston: Irwin, 1989. 499 p.
19. Connecting to Compete 2018: Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and Its Indicators. ed. Jean-Francois Arvis etc. The International Bank for Reconstruction and Development, *The World Bank*. 2018. 82 p. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018.pdf> (date of the beast: 02.10.2017)
20. Debreu G. Theory of Value. *Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*. New Haven; London: Yale University Press, 1959. 114 p.
21. Depperu D., Cerrato D. Analyzing international competitiveness at the firm level: concepts and measures / Dipartimento Scienze Sociali e Economia Aziendale / Università Cattolica del Sacro Cuore, Piacenza. 2005. Working Paper. №32. 27 p.

22. Dooley D. Social research methods. 4th ed. David Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2001. P. 386.
23. Dow G. K., Olewiler N., Reed C. G. The Transition to Agriculture: Climate Reversals, Population Density, and Technical Change. URL: http://www.aeaweb.org/assa/2006/0108_1300_0404.pdf (date of the beast: 02.12.2017)
24. Durst R., Monke J. Effects of federal tax policy on agriculture. U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service Agricultural Economic. Report № 800, 2001. 52 p.
25. European statistics / Eurostat: [database] / European Commission. Brussels, 2015. Monke: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
26. Farm Bill. Monke: <http://www.usda.gov/wps/portal/usda/usdahome?navid=farmbill> (date of the beast: 02.09.2017)
27. Galbraith J. C. Economic in the Century Ahead. *Economics Journal*. 1991. Vol. 101. №404. P. 41-46.
28. Glanzel W., Moed H. F. Journal impact measures in bibliometric research. *Scientometrics*. 2002. Vol. 53. Iss. 2. P. 171–193.
29. Gliessmann S. Agroecosystem sustainability: Developing Practical Strategies. Bose Raton, Florida, 2001. 130 p.
30. Gnacadja L. Benefits of sustainable land Management. URL: http://www.unccd.int/Lists/SiteDocumentLibrary/Publications/CSD_Benefits_of_Sustainable_Land_Management%20.pdf
31. Higgins J. Price Determination and Price Control in the Agricultural Land Market. *Irish Journal of Agricultural Economics and Rural Sociology*. 1979. Vol. 7. No. 2. P. 127-148.
32. Hodgson G. M. What is the Essence of Institutional Economics? *Journal of Economic Issues*. Jun. 2000. Vol. 34. Issue 2. P. 317-330.
33. Honkapohja S. Methodology doesn't matter, but the history of thought might. In *The State of Macro economics*. Oxford: Basil Blackwell. 1989. 344 p. Bibliogr.: p. 263-279.

34. How Do Industrial Country Agricultural Policies Affect Developing Countries? *World Economic Outlook. IMF*. 2002. September. Chapter II. P. 81-91.
35. Kathleen B., Marrais D., Stephen D. Foundations for research: Methods of inquiry in education and the social sciences. Lapan Mahwah, NJ: L. Erlbaum Associates, 2004. 432 p.
36. Knickel K., Ashkenazy A., Chebach T. C., Parrot N. Agricultural modernization and sustainable agriculture: contradictions and complementarities. *International Journal of Agricultural Sustainability*. 2017. Vol. 15. Iss. 5. P. 575-592.
37. Kornai J. The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems. *The American Economic Review*. 1992. Vol. 82. Iss. 2. P. 1–21.
38. Kovach I. Jakosc zycia na wsi w 6 wybranych krajach postsocjalistycznych. *Wies i Rolnictwa*. 1997. №3.
39. Kowalczyk S. Globalisation of agribusiness – characteristics, dimensions, consequences. *Zagadn. Ekon. roln.* 2010. № 2. P. 6-26.
40. Markham Brett L. Mini farming: self sufficiency on 1/4 acre. China, 2010. 227 p.
41. Murray D. L., Hoppin P. Recurring contradictions in agrarian development: Pesticide problems in Caribbean basin nontraditional agriculture. *Journal World Development*. 1992. Vol. 20. Iss. 4. P. 597-608.
42. North D. C. Institutions, transaction costs, and economic growth. *Economic Inquiry*. 1987. Vol. 25. № 3. P. 421.
43. North D. Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction. *World Development*. 1989. Vol. 9. P. 1319-1332.
44. Owens E. The Future of Freedom in the Developing World: Economic Development as Political Reform. New York: Pergamon Press, 1987. 228 c.
45. Porter Michael E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press, 1998. 592 p.
46. Porter Michael E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press, 1998. 392 p.

47. Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Study / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. Brussels, 2013. 96 p.
48. Pryor F. L. Market economic systems. *Journal of Comparative Economics*. 2005. Vol. 33. P. 25-46.
49. Radicchia F., Fortunato S., Castellano C. Universality of citation distributions: Toward an objective measure of scientific impact. *PNAS*. 2008. Vol. 105. № 11. P. 17268-17272.
50. Rajaraman I. A., Bhende M. Land-based agricultural presumptive tax. *Economic and Political Weekly*. 1998. Vol. 33. № 14. P. 765-778.
51. Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. Princeton Univ Press, 2007. URL: <http://digamo.free.fr/rodrik2007.pdf> (date of the beast: 02.10.2017)
52. Rodrigo C., Bordons M. Is g-index better than h-index? An exploratory study at the individual level. *Scientometrics*. 2008. Vol. 77. Iss. 2. P. 267-288.
53. Rural Definitions: Data Documentation and Methods. URL: <http://www.ers.usda.gov/data-products/rural-definitions.aspx> (date of the beast: 02.10.2017)
54. Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2010. URL: <http://ec.europa.eu/agriculture/agrista> (date of the beast: 02.10.2017)
55. Rural Development policy 2007-2013. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm (date of the beast: 02.10.2017)
56. Rural realities in the European Union. URL: <http://www.ec.europa.eu>. (date of the beast: 02.10.2017)
57. Scientific method (English): home page of prof. Frank L.Y. Wolfs. Department of Physics and Astronomy, University of Rochester, № 4 14627, USA. URL: <http://teach-er.pas.rochester.edu/phylabs/appendix/appendix.html> (date of the beast: 02.10.2017)

58. Scientific methods (English) Sci – Tech Encyclopedia: McGraw – Hill Encyclopedia of Science and Technology, 5th edition. URL: <http://www.answers.com/topic/scientific-method> (date of the beast: 02.10.2017)
59. Sen A. Development as Freedom. New York: Prentice-Hall, 1999. 366 p.
60. Sen A. The concept of development Handbook of development economics. Vol. 1: Concepts and approaches; Structural transformation; Human resources and labour markets. North-Holland, Amsterdam, 1998. P. 9-23. URL: http://ivut.iut.ac.ir/content/300/5915.THE_CONCEPT_OF_DEVELOPMENT.pdf (date of the beast: 02.10.2017)
61. Shulga O. A. Problem research transformation agrarian relations in modern economic theory. *International Scientific Conference Integrated business structures: models, processes, technologys: Conference Proceedings*, November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing, 2016. P. 7-9.
62. Shulga O. Causes and nature of economic and social contradictions agricultural sector in transitional economies. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2016. Vol. 2. No. 5. P. 83-92.
63. Shulga O. Competitiveness of agricultural enterprises: theoretical and methodological and practical aspects. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2015. Vol. 3. No. 5. P. 160-162.
64. Shulga O. Contradictions relations land ownership in historical. *International Journal of Economics and Society*. 2016. Vol. 2. Iss. 6. P. 58-67.
65. Shulga O. Patterns of development of relations of ownership of land in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. Vol. 3. No. 4. P. 307-318.
66. Shulga O. Strategic priorities of agrarian policy of Ukraine in the global competitive environment. *Mechanisms of interaction between competitiveness and innovation in modern international economic relations: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 4 Vol.; ISMA University. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 4. P. 237-246.*

67. Shulga O. The state's role in regulating the development of the agricultural clusters in Ukraine. *Science and Education a New Dimension: Economics*. 2015. No. 1 (72). P. 12-16.
68. Shulga O. Theoretical concept of economic policy of the state to resolve economic and social contradictions of the agrarian sector of Ukraine and ensure its sustainable development. *Transformation of international economic relations: modern challenges, risks, opportunities and prospects: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 3 Vol.; ISMA University. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 2. P. 34-43.*
69. Shulga O. A. Economic policy of the state on solving socio-economic contradictions of agrarian sector. *ЕКОНОМІКА АПК*. 2017. №8. С. 15-21.
70. Smith M. K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education / M. K Smith. URL: http://www.infed.org/biblio/social_capital.htm (date of the beast: 02.10.2017)
71. Stiglitz J. More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus. *WIDER Annual Lecture*. WIDER/UNU, 1998.
72. Structural changes in Germany as a result of climbing agricultural land price. URL: <http://www.euractiv.com/section/agriculture-food/infographic/structural-changes-in-germany-as-a-result-of-climbing-agricultural-land-price/> (date of the beast: 02.10.2017)
73. Trusova N. V. International analysis of the state financial support of agriculture producer. *ЕКОНОМІКА АПК*. 2015. №10. С. 32-38.
74. Tulush L. Tax policy efficiency in agriculture of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2015. № 5-6. С. 49-52.
75. Two European countries that have a strong cooperative presence: France and Italy / International Summit of Cooperatives. August 13, 2012. URL: <http://www.sommetinter2012.coop/site/summit-info/news?template=newsDetail&newsID=6481> (date of the beast: 02.10.2017)
76. Wegren S. K. Land Reform and the Land Market in Russia: Operation, Constraints and prospects. *Europe-Asia Studies*. 1997. Vol. 49. No. 6. P. 959-987.

77. Weis T. The Accelerating Biophysical Contradictions of Industrial Capitalist Agriculture. *Journal of Agrarian Change*. July 2010. Vol. 10. No. 3. P. 315–341.
78. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. XXXVIII. P. 595 - 613.
79. Zglinski W. Procesy dekolokalizacji rolnictwa i ich skutki w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej. *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*. Rzeszów: WE UMSK, 1999. S. 141-142.
80. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред. П.І. Гайдуцького. Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. 424 с.
81. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1990-2000). Москва: Наука, 2003. 255 с.
82. Аграрная экономическая наука на рубеже веков: методология, традиции, перспективы развития. Москва: Энциклопедия российских деревень, 1999. 326 с.
83. Аграрные отношения в странах социализма / отв. ред. акад. О. Т. Богомолов. Москва: Изд-во «Наука», 1984. 263 с.
84. Аграрные преобразования в государствах-участниках СНГ: опыт и перспективы / науч. ред. акад. Боев В. Р. Москва, 2001. 220 с.
85. Актуальні питання аграрної політики: збірник робіт за 1999-2002. Київ, 2002. 450 с.
86. Алчиан А., Демсец Г. Парадигма прав собственности. – URL: <http://www.inliberty.ru> (дата звернення: 10.01.2018)
87. Американское фермерство: XXI век. Москва, 2002. 400 с.
88. Андреева Н. Сельское хозяйство США: факторы, определяющие высокую эффективность отрасли. *Человек и труд*. 2008. №8. С. 43-48.
89. Андрійчук В. Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С. 3-15.

90. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія. Київ: КНЕУ, 2005. 292 с.
91. Андрійчук В. Г., Сас І. С. Методичні підходи до визначення меж землекористування в умовах загрози монополізації ринку оренди землі. *Економіка АПК*. 2017. №8. С. 22-33.
92. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. №7. С. 87-94.
93. Антіпова Л. І. Залучення зарубіжного досвіду організації земельно-орендних відносин. *Економіка АПК*. 2007. №1. С. 147-153.
94. Аройо Ж. Экономические противоречия при социализме. Сущность, проявления, разрешение. Москва: Политиздат, 1984. 223 с.
95. Арутюнов В. Х. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посібник / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свінцицький. Київ: КНЕУ, 2005. 353 с.
96. Афанасьев В. Г. О целосных системах. *Вопросы философии*. 1980. №6. С. 62-78.
97. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Философия экономики. История: [монография]. Київ: Знання, 2011. 928 с.
98. Базилевич В. Д. Философская направленность экономико-методологических исследований. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2012. № 2. С. 14–17.
99. Базилевич К. С. Концептуальні засади державного регулювання аграрного сектора в трансформаційній економіці України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. Вип. 64/65. С. 9-11.
100. Бакум В. В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах. *Економіка АПК*. 2009. № 1 (171). С. 21-27.
101. Баланюк І. Ф. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин. *Економіка АПК*. 2000. №8. С. 68-72.

102. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох. Москва: Наука, 1999. 352 с.
103. Башнянин Г. І., Копич І. М., Шевчик Б. М. Економічні системи: проблеми структуризації і типологізації. Львів, Коопосвіта, 1999. 220 с.
104. Башук В. В. Концепційні засади формування світового ринку генетично модифікованих продуктів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. «Економічні науки». 2017. Вип. 23. Ч. 1. С. 10-14.
105. Белинский А. Ф. Экономические противоречия и особенности их разрешения при переходе к рыночным формам хозяйствования: Автореф. канд. эконом. наук: 08.00.01 / Белинский А. Ф.; КГУ им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1991. 15 с.
106. Бердсолл Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике. *Вопросы экономики*. 2006. №4. С. 84-89.
107. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор. *Исследования по общей теории систем*: сборник; под. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. Москва: Прогресс, 1969. С. 23-82.
108. Біла І. С. Стратегії виробництва аграрної продукції: світовий досвід. *Економічний вісник університету*. 2020. Вип. 45. С. 7-21.
109. Білінська В. Сучасні інноваційні технології в сільському господарстві: основна характеристика та перспективи впровадження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. №7(172). С. 74-80.
110. Біляк Ю. В. Тенденція зростання основних загроз використання ГМО на сільськогосподарських підприємствах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. №23. С. 58-63.
111. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют / пер. с англ.; науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. Москва: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. 416 с.

112. Богуславський О. В. Економічні суперечності етапів реформування перехідних економік. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2006. №2. С. 38-45.
113. Богуславський О. В. Економічні суперечності транзитивних економік економік: проблеми класифікації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. Вип. 64/65. С. 72-73.
114. Бодров В. Г. Теорії економічних трансформацій та досвід ринкових перетворень у Східній Європі (1921–2001 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2003. Вип. 35–36. С. 3–16.
115. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перероб. и доп. Москва: «Большая энциклопедия», СПб: «Норинт», 1997. 1456 с.: ил.
116. Бородіна О. М. Системний підхід у сучасних агроекономічних дослідженнях Економіка та прогнозування. – 2004. – №4. – С. 39-48.
117. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення. *Економіка України*. 2009. №4. С. 74-85.
118. Бринкман Т. Экономические основы организации сельскохозяйственных предприятий . Москва, 1926. 182 с.
119. Брокгауз. Философия: Концепции, мыслители, понятия: [пер. с нем.]. Санкт-Петербург : ТИД Амфора : РХГА, 2010. 423 с.
120. Будкін В. Передумови і результати трансформації власності у постсоціалістичних державах. *Економіка України*. 2002. №5. С. 76-83.
121. Бузгалин А. В. Неэкономика: очерки теории и методологии. Москва: Экон. фак. МГУ: ТЕИС, 2003. 244 с.
122. Булавка О.Г. Суцільна паспортизація сіл України – основа розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 77-80.
123. Булах Т. М. Соціальний розвиток сільських територій: світовий та вітчизняний досвід. *Економіка АПК*. 2012. №6. С. 95-98.
124. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. Москва : Наука, 1990. 413 с.

125. Васильєв М. Л., Булавка О. Г., Федоров М. М. Розвиток сільських територій: науковий підхід до розв'язання проблеми. *АгроІнком*. 2012. № 7-9. С. 90-94.
126. Веблен Т. Теория праздного класса. / пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылевой. Москва: Прогресс, 1984. 367 с.
127. Веденічев П. Ф. Аграрне питання. Київ: УРЕ, 1978. 178 с.
128. Веклич О. А. Эколого-экономические противоречия. Киев, 1991. 141 с.
129. Вишневська О. А., Войцешина Н. І. Причини виникнення і особливості управління підприємницьким ризиком в агробізнесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. Економічні науки. 2017. Вип. 23, Ч. 1. С. 142-145.
130. Вірченко О. Суперечності визначення ролі землі в економічній системі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Економіка. 2012. №132. С. 64-66.
131. Власов В. И. Глобалистика: история, теория: монография в 2 т. / науч. ред. акад. Украины О. Г. Белорус и чл.-кор. НААН Украины В. А. Вергунов. Винница: ООО «Нилан-ЛТД», 2012.
132. Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 296 с.
133. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Кїв: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
134. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: наук. вид. Київ: Либідь, 2006. 312 с.
135. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 572 с.
136. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. *Економіка України*. 2012. №5. С. 4-17.
137. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економіки знань. Київ: Либідь, 2013. 472 с.

138. Гальчинський А. С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. Київ: Українські пропілеї, 2001. 320 с.
139. Гаманкова О. О. Діалектичний метод пізнання в теорії страхування. *Вчені записки*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 41-48.
140. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. Санкт-Петербург: «Наука», 1997. 800 с.
141. Геец В. Трансформаційні перетворення в Україні: переосмислювана пройдена і думка про майбутнє. *Общество и экономика*. 2006. № 3. С. 23–53.
142. Геець В. М. Взаємодія довіри і розвитку. *Економічна теорія*. 2002. № 3. С. 3–16.
143. Геець В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення / В. Геець, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа. *Економіка України*. 2011. №12. С. 4-14.
144. Генетически модифіковані організми і забезпечення біологічної безпеки / І. Ігнат'єв, І. Тромбіцький, А. Лозан. Кишинев: Екоспектр-Бендери, 2007. 60 с.
145. Генетична інженерія сільськогосподарських рослин. URL: <https://sites.google.com/site/genetica1991/ii> (дата звернення: 10.01.2018)
146. Гладунський В. Н. Системний підхід до розроблення і прийняття управлінського рішення (логіко-педагогічні аспекти): монографія / Нац. банк України, УН-т банк. справи. Київ: УБС НБУ, 2011. 207 с.
147. Горбач В. И. Проблемы диалектических противоречий. Москва: Наука, 1972. 359 с.
148. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: [монографія]. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2011. 378 с.
149. Государство и рынок: американская модель / под ред. д.э.н., проф. М. А. Портного и д.э.н., проф. В. Б. Супана. Москва: Издательство «Анкил», 1999. 440 с.
150. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін. Київ: Знання, 2008. 431 с.

151. Гражевська Н. І. Методологічні орієнтири синергетичного підходу в економічних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Сер. Економіка. 2013. № 146. С. 26-29.
152. Гражевська Н. Компаративний підхід до аналізу глобальної конкурентоспроможності національних економік. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. №1 (28). С. 15-24.
153. Гриффен Л. А. Диалектика общественного развития (опыт современного марксизма). 2-е изд. Киев: Наукова думка, 1994. 116 с.
154. Гриценко А. А. Методологические основания изучения взаимосвязи противоречий и комплементарности в социально-экономическом развитии общества. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2012. № 2 (13). С. 494–498.
155. Гриценко А. А. Сумісно-розділені відносини: праця, власність і влада. *Економіка України*. 2003. №7. С. 50-57.
156. Гриценко А., Песоцька Є. Формування інформаційно-мережевої економіки. *Економічна теорія*. 2013. №1. С. 5–19.
157. Громека В. И. Социально-экономические противоречия НТР при капитализме. Москва: Изд-во «Мысль», 1985. 272 с.
158. Губені Ю. Е. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від «оксамитової» революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування. Львів: Українські технології, 2001. 368 с.
159. Давид Э. Социализм и сельское хозяйство / пер. с нем. под. ред. Г. А. Гроссмана. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1906. 550 с.
160. Данкевич А. Є. Передумови та основні принципи розвитку агрохолдингів. *Економіка АПК*. 2011. №5. С. 139-147.
161. Дейнека Т. А. Природа суперечностей у контексті сучасної техніко-економічної парадигми. *Академічний огляд*. 2016. №1 (44). 5-12.

162. Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р. №15-92). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-92> (дата звернення: 10.01.2018)
163. Деменюк С. Символический капитализм (Материализация символа). Санкт-Петербург.: ООО «Страта»: Альтер-фабрика, 2015. 204 с.
164. Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми / [Бородіна О. М., Киристюк С. В., Попова О. Л. та ін.]; за ред. О. М. Бородіної. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ, 2008. 264 с.
165. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика. Київ: ВПД «Формат», 2008. 488 с.
166. Дмитренко Я. Миссия МВФ отбыла, а вертикальные фермы остались. *Газета 2000*. 9 червня 2017 р. С. А5.
167. Доповідь «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2017 році». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2019)
168. Дорогунцов С. І., Гош О. П. Політична економія: науковий курс. Київ: Оріяни, 2004. 560 с.
169. Дракер П. Постиндустриальное общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / Под. ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 640 с.
170. Дудель С. П., Штракс Г. М. Закон единства и борьбы противоположностей. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1967. 248 с.
171. Дятлов С. А. Информационно-сетевая экономика: структура, динамика, регулирование, монография. Санкт-Петербург: Астерион, 2008. 416 с.
172. Еволюція Спільної аграрної політики ЄС: наслідки для України / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Німецька консультативна група при уряді України. URL: <http://www.ier.kiev.ua> (дата звернення: 10.01.2018)
173. Економічна енциклопедія: [У трьох томах] / [За ред. Мочерний С. В.]. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. Т.1. 864 с.

174. Економічні системи: монографія / За ред. Г. І. Башнянина. Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. Т. 1. 484 с.
175. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): наукова монографія. Київ: Видавництво «Світ Знань», 2002. 528 с.
176. Жилина В. И. Экономические противоречия переходного периода Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2000. 100 с.
177. Жук В. М. Селозберігаючий базис реформи оподаткування аграрного підприємництва України. *Фінансова безпека аграрного бізнесу: тези виступів / Всеукр. конф. «Фінансова безпека аграрного бізнесу» (22-23 жовт. 2014 р., м. Житомир)*. Житомир: ЖДТУ, 2014. С. 135-137.
178. Жукова Я., Король Ц., Вакуленко М. Економічні аспекти вирощування генетично модифікованих культур. *Товари і ринки*. 2014. №1. С. 36-48.
179. Загурський О. М. Конкурентоспроможність аграрного сектору економіки України: інституціональний аспект: монографія. Київ: Університет «Україна», 2015. 455 с.
180. Зайцев Ю. К., Савчук В. С. Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства. *Вчені записки: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 11. С. 3-13.
181. Зайцев Ю. К., Савчук В. С. Сучасна політична економія (проблеми та інституційне поле предмета і методології досліджень): навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2011. 337, [3] с.
182. Зайцев Ю. К., Москаленко О. М. Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: у 2 кн. Кн. I. Філософсько-методологічні засади архітектоники предмета сучасної політичної економії: монографія. Київ: КНЕУ, 2018. 397, [3] с.
183. Зайцев Ю. К., Москаленко О. М. Теоретико-методологічні проблеми використання міждисциплінарного підходу в сучасних економічних дослідженнях. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. №3 (189). С. 8-18.

184. Зайцев Ю. К. Трансформація ціннісних орієнтирів розвитку сучасної економіки: форми прояву, проблеми та перспективи. *Економічна теорія та право*. 2016. №3(26). С. 11-26.
185. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20.12.1991 р. №2009-ХІІ. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2009-12> (дата звернення: 10.01.2018)
186. Залога З. М. Аграрний протекціонізм у Японії і проблеми продовольчої безпеки. *Регіональна економіка*. 2009. №3. С. 192-198.
187. Зарубіжний досвід: ринок земель сільськогосподарського призначення в Угорщині і перспективи його застосування в Україні. URL: <https://zsu.org.ua/40-2010-11-28-09-45-44/2010-11-28-10-00-48/631-2011-02-24-10-01-53> (дата звернення: 10.01.2018)
188. Захарчук О. В. Проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств України. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 92-99.
189. Заяць В. М. Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 100-108.
190. Зглінський В. Трансформації в аграрному секторі постсоціалістичних країн Європи. *Економіка України*. 2000. №1. С. 79-82.
191. Зелена революція. URL: <http://ibib.ltd.ua/dop-zelenaya-revolyuetsiya-22337.html> (дата звернення: 10.01.2018)
192. Зінчук Т. О., Данкевич В. Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель. *Економіка АПК*. 2016. №12. С. 84-92.
193. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки: монографія. Житомир: ДВНЗ «Держ. агрокол. ун-т», 2008. 384 с.
194. Зубець М. В., Саблук П. Т., Тивончук С. О. Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2008. № 12 (170). С. 3-8.

195. Зубець М. В., Тивончук С. О. Наукові основи розвитку агропромислового виробництва на інноваційних засадах (теорія, методологія, практика). Київ: Аграр. наука, 2006. 480 с.
196. Зуев П. В. Праксеологический подход к решению проблемы повышения эффективности обучения. *Педагогическое образование и наука*. 2008. №3. С. 7–15.
197. Зянько В. Суперечності формування інноваційної моделі розвитку економіки України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. №2 (167). С. 18-23.
198. Иванов Д. Глэм-капитализм (Мир брэндов, трендов и трэша). Санкт-Петербург: ООО «Страта»: Альтер-фабрика, 2015. 138 с.
199. Ільченко В. «Монетизація» землі. URL: https://zn.ua/ukr/ariculture/monetizaciya-zemli-343975_.html (дата звернення: 01.09.2020)
200. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. Москва: Экономика, 2003. 730 с.
201. Иноземцев В. Парадоксы постиндустриальной экономики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 3. С. 3–11.
202. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под. ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. Харків : Форт, 2008. 928 с.
203. Індеси цін виробників: стат. збірник за 2015 рік / за ред. І. М. Жук. Київ, 2016. 156 с.
204. Індеси цін виробників: стат. збірник за 2016 рік / за ред. І. М. Жук. Київ, 2017. 150 с.
205. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект / [Саблук П. Т., Шпикуляк О. Г., Курило Л. І. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2010. 706 с.
206. Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах. Київ : Знання України, 2002. 324 с.

207. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
208. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / [О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван, Б. Й. Пасхавер та ін.]; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 496 с.: табл., рис.
209. Іноземцев Г. Б. Методологія наукових досліджень: монографія / Г. Б. Іноземцев, В. В. Козирський, О. В. Окушко; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Компринт, 2017. 196 с.
210. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації: моногр.; за ред. М. Ф. Кропивка, В. В. Россохи. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2015. 482 с.
211. Історіографія, методологія і джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні в другій половині ХХ століття. Київ, 2000. 136 с.
212. Історія економічної думки Української РСР: в 3 т. / АН УРСР. Ін-т економіки. Київ, 1975. Т. 1. Ч. 3. С. 416-673.
213. Калашнікова Т. В. Удосконалення державної підтримки аграрних підприємств України в умовах глобалізації: монографія. Харків: «Влавке», 2014. 280 с.
214. Калинчик Н. В. Функционирование фермерских хозяйств и перспективы их развития: моногр. / Н. В. Калинчик, В. В. Липчук, В. Н. Лебедь, Е. А. Лысенко. Киев: ННЦ ИАЭ, 2014. 228 с.
215. Канада. Особливий статус аграрного сектора економіки та програми страхування. URL: <https://forinsurer.com/public/03/07/01/561> (дата звернення: 01.09.2020)
216. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
217. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Москва: Прогресс, 1978. 494 с.

218. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ред.-сост., автор вступ. ст. и примеч. А. И. Казарин. Москва: Соцэкгиз, 1960. 551 с.
219. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур; [предисл. П. Н. Клюкин; пер. с франц., англ., нем.] Москва: Эксмо, 2008. 1200 с.
220. Кириленко В. І. Методологія політичної економії та економічної теорії: порівняльний аналіз. *Вчені записки*. 2009. Вип. 11. С. 25-32.
221. Кириленко В. Методологія сучасної економічної науки: генеза, суперечності та напрями розвитку. *Ринок цінних паперів України*. 2015. №9-10. С. 17-24.
222. Кириленко І. Г. Аграрна реформа в Україні: надбання, проблеми. *Економіка АПК*. 2005. №5. С. 8-14.
223. Кириленко І. Г., Кравчук В. П. Актуальні проблеми земельного ринку в Україні. *Економіка АПК*. 2012. №5. С. 26-29.
224. Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії. *Економіка АПК*. 2016. №2. С. 5-11.
225. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. 452 с.
226. Кирилюк Є. М. Аграрний ринок в умовах трансформації економічних систем: монографія. Київ: КНЕУ, 2013. 571, [5] с.
227. Кирилюк Є. М., Прощаликіна А. М. Методологія дослідження процесів трансформації економічних систем у сучасних теоріях. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 4. С. 172–179.
228. Кирилюк Є. М. Теоретико-методологічні аспекти системного аналізу сутності та структуризації аграрних відносин. *Вісник економічної науки України*. 2011. №2. С. 54-60.
229. Кириченко В. Рыночная трансформация экономики: теории и опыт. *Российский экономический журнал*. 2000. № 11-12. С. 34–37.

230. Клейн Д. Экономические противоречия капитализма: пер. с нем. / Под ред. и предисл. С. И. Тюльпанова. Москва: Мысль, 1979. 245 с.
231. Коваль О. М. Розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки в Україні: монографія. Київ: Вид-во «Четверта хвиля», 2014. 286 с.
232. Ковальчук С. Я., Купінець Л. Є. Аграрні відносини в регіональних економічних системах. Одеса: ПП ЕЕД НАН України, 2010. 212 с.
233. Колганов А. И., Бузгалин А. В. Экономическая компаративистика. Москва: Инфра-М, 2011. 746 с.
234. Колесов Н. Д., Щербина В. Д. Разрешение экономических противоречий социализма. Москва: Экономика, 1988. 255 с.
235. Колокольчикова І. В. Міжнародний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації у Великобританії. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znptdau/2012_2_5/18-5-29.pdf (дата звернення: 01.09.2018)
236. Коломбатто Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка / пер. с англ. под науч. ред. Г. Сапова. Москва: Мысль, 2016. 500 с.
237. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32609714.pdf> (дата звернення: 01.09.2018)
238. Колот А. Розвиток науки про працю і соціально-трудова відносини та її роль у переформатизації та формуванні сучасного економічного мислення/ *Україна: аспекти праці*. 2012. № 6. С. 3–10.
239. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев, Ю. В. Яковец, Л. И. Абалкин. Москва: Эк-ка, 2002. 766 с.
240. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. Москва: Экономика, 1989. 526 с.

241. Коник О., Мартин А. Польський досвід регулювання ринкових земельних відносин. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/90-2011-05-08-06-38-07> (дата звернення: 01.09.2018)
242. Конференція ООН по торгівлі та розвитку. ЮНКТАД. URL: <http://www.unctad.org> (дата звернення: 01.09.2019)
243. Концептуальні засади соціально-економічного розвитку сільських територій / [Бородіна О. М., Заяць Т. А., Куценко В. І. та ін.]; за наук. ред. Я. В. Остафійчука; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Нац-ї академії наук України». Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 48 с.
244. Корнейчук Б. В. Институциональная экономика: учеб. пособ. для вузов. Москва: Гардарики, 2007. 255 с.
245. Коробейников М. А. Аграрная реформа: крестьянство и власть. Москва: Стелс, 2002. 359 с.
246. Котарбинський Т. Развитие праксиологии. *Польское обозрение*. 1962. №12. С. 15-27.
247. Коуз Р. Фирма, рынок и право: пер. с англ. Москва: Новое издательство, 2007. 224 с.
248. Кошкалда І. В. Земельні відносини в аграрному секторі економіки України: монографія. – Харків.: Гриф, 2012. 352 с.
249. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы: пер. с пол. Харьков: Гуманитар. Центр, 2008. 256 с.
250. Крисанов Д. Ф. Агропродовольча продукція в координатах якості та безпечності. *Економіка АПК*. 2011. №1. С. 12-19.
251. Кропивко М. Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком. *Економіка АПК*. 2012. № 8. С. 55-58.
252. Кропивко М. Ф., Ксенофонов М. М., Хміль Н. В. Напрями удосконалення державного управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та дерегуляції господарської діяльності. *Економіка АПК*. 2015. № 3. С. 5-14.

253. Кропивко М. Ф. Стратегічне бачення аграрного устрою України. *Економіка АПК*. 2017. №4. С. 5-16.
254. Крцмовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе. Москва, 1927. С. 25.
255. Куликов В. В. Экономические противоречия социализма: характер и формы разрешения. Москва: Экономика, 1986. 144 с.
256. Курило В. І. Про зміст і співвідношення деяких аграрних дефініцій. *Економіка АПК*. 2014. №2. С. 87-92.
257. Курило Л. І. Інтелектуальний капітал в аграрній сфері економіки: моногр.. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 320 с.
258. Кушлин В. И. Траектории экономических трансформаций. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 310 с.
259. Лаур Е. Экономия сельского хозяйства. Москва, 1925. 201 с.
260. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории): науч. изд. Москва: Акад. Проект, 2008. 692 с.
261. Лемещенко П. С., Шумских Е. В. Информационная экономика: мировые тенденции и специфика развития в Республике Беларусь. Научные труды ДонНТУ. Сер.: экономическая. 2014. №1. С. 154–163.
262. Лендел М. А., Газуда Л. М., Готько Н. М. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *АгроІнком*. 2012. №4-6. С. 66-74.
263. Лист «Про скасування спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства», лист ДФС України від 03.01.2017 р. № 8/7/99-99-15-03-02-17. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/document/100003737-list-dfs-ukrayini-vid-03-01-2017-r-n-8-7-99-99-15-03-02-17-pro-skasuvannya-spetsialnogo-rezhimu-opodatкування-diyalnosti-u-sferi-silskogo-ta-lisovogo-gospodarstva-a-takozh-ribalstva> (дата звернення: 01.09.2019)

264. Лойко С. В. Світовий досвід ринкового обігу земель. *Економіка АПК*. 2017. №5. С. 91-96.
265. Лопатинський Ю. М. Інституціональна трансформація аграрного сектора: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.е.н. спец.: 08.07.02. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2007. 36 с.
266. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституційні засади: моногр. Чернівці: Рута, 2006. 344 с.
267. Лузан П. Г., Сопівник І. В., Виговська С. В. Основи науково-педагогічних досліджень. Київ: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2010. 220 с.
268. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики. *Економіка АПК*. 2016. №2. С. 29-36.
269. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2010. 472 с.
270. Лузан Ю. Я. Сучасні проблеми та основні фактори розвитку аграрного сектора України. *Економіка АПК*. 2014. №6. С. 5-9.
271. Лукінов І. І. Вибрані праці: у 2 кн. / І. І. Лукінов. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. Кн. 2. 794с.
272. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття). Київ, 1997. 415 с.
273. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель: наук. доп. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2016. 40 с.
274. Лупенко Ю. О., Тулуш Л. Д. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів. *Економіка АПК*. 2016. №1. С. 5-17.
275. Лупенко Ю. О. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / [Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров]. *Економіка АПК*. 2014. №7. С. 26-38.

276. Лупенко Ю. О. Системні трансформації аграрного сектору економіки. *Економіка АПК*. 2007. № 5. С. 49-51.
277. Лупенко Ю. О., Тулуш Л. Д. Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року. Київ: ННЦ ІАЕ, 2013. 38 с.
278. Любошиц Л., Шишкин А. Методология анализа системы экономических противоречий при социализме. *Вопросы экономики*. 1986. №5. С. 45-56.
279. Лященко П. И. Социальная экономия сельского хозяйства. Москва, 1930. Т.1. Основные элементы социальной экономии сельского хозяйства. 400 с.
280. Майовець Є. Аграрне підприємництво в Україні: монографія. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 428 с.
281. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 217 с.
282. Макаренко А. П. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері : монографія. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН, 2009. 620 с.
283. Макконнелл К. Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: в 2 т. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю; Пер. с англ. 11-го изд. Москва: Республика, 1992. Т.1. 399 с.; Т.2. 400 с.
284. Макуха С. Н. Постсоціалістичні країни в системі аграрних відносин ЄС і пріоритети України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №2(17). С. 26-37.
285. Малик І. П. Тенденції розвитку інформаційної економіки в Україні. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. Вип. 1 (14). 2013. С. 25-34.
286. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Лузан О. Ю. Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2013. № 4. С. 86-93.
287. Малік М. Й., Нужна О. А. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2007. 270 с.

288. Малік М. Й., Заяць В. М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2013. № 5. С. 87-95.
289. Малыш М. Н. Оценка эффективности инвестиционных проектов в АПК. Санкт-Петербург, 2002. 185 с.
290. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 25. Ч. 2. 1962. 551 с.
291. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1955. Т. 48. 1980. 684 с.
292. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / под ред. Ф. Энгельса. Москва: Политиздат, 1978. Т. III. Кн. III. 1084 с.
293. Маркус К., Свинен Дж. Кака проходила аграрная реформа в Китае? *Трансформация*. 1999. №6. С. 11-13.
294. Мартин А. Г., Копайгора А. Г. Порівняльний аналіз системи управління сільськогосподарськими землями державної власності у країнах ЄС. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2015. № 1. С. 14-19.
295. Мартынов В. Д. Фермерская кооперация. Москва: Знание, 1990. 64 с.
296. Маршалл А. Основы экономической науки / [предисл. Дж. М. Кейнс; пер. с англ. В. И. Блюмкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. Москва: Эксмо, 2007. 832 с.
297. Маршалл А. Принципы экономической теории. Москва: Прогресс, 1994. 416 с.
298. Мейсон П. Посткапитализм: путеводитель по нашему будущему. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 416 с.
299. Мельник В. П. До питання про завершення постсоціалістичного господарського транзиту. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37-38. С. 46-58.
300. Мельник О. М. Логіка економічного розвитку: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2004. – 228 с.
301. Менгер К. Избранные работы. Москва: Издат. дом «Территория будущего», 2005. 496 с.

302. Месель-Веселяк В. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2010. №4. С. 3-18.
303. Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми. *Економіка АПК*. 2003. № 5. С. 3-8.
304. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми). *Економіка АПК*. 2006. № 12. С. 34-41.
305. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження. *Економіка АПК*. 2015. №7. С. 5-26.
306. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Земельна реформа – основа структурних перетворень в аграрній сфері України. *Економіка АПК*. 1996. №5. С. 10-17.
307. Месель-Веселяк В. Я. Удосконалення відносин власності – основа аграрних перетворень. *Економіка АПК*. 1996. № 6. С. 3-13.
308. Месель-Веселяк В. Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення). *Економіка АПК*. 2012. №1. С. 13-23.
309. Методичні рекомендації з обґрунтування нормативної потреби основних засобів на виробництво сільськогосподарської продукції / [Захарчук О. В., Герун М. І., Могилова М. М. та ін.]. Київ: ННЦ ІАЕ, 2014. 60 с.
310. Методологія сталого розвитку: цивілізаційний контекст: [монографія] / [В. Х. Арутюнов, С. І. Петрухін, В. М. Свінціцький та ін.]. Київ: КНЕУ, 2010. 296 с.
311. Мизес, Людвиг фон. Либерализм в классической традиции / пер. с англ. А. В. Куряева. Москва: ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. 239 с.
312. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков [Текст]: в 5 т. / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова; [сопред. редкол. Г. Г. Фетисов (рук. науч. проекта), А. Г. Худокормов и др.]. Т. 3: Эпоха социальных переломов / [отв. ред. А. Г. Худокормов], 2005. 896 с. (Введено оглавление)

313. Мікловда В. П., Газуда М. В. Агропромислове виробництво в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. Ужгород: Ліра, 2008. 224 с.
314. Могильний О. М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки. Київ: ІАЕ УААН, 2002. 430 с.
315. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород: ІВА, 2005. 400с.
316. Молдаван Л. В. Суперечності земельної реформи в аграрному секторі України в контексті світової практики. *Економіка та прогнозування*. 2016. №2. С. 148-159.
317. Москаленко О. М. Теорія і модель випереджаючого економічного розвитку в системі суспільних стратегічних потреб: монографія. Київ: КНЕУ, 2014. 550 с.
318. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. Львів: Світ, 2001. 416 с.
319. Мочерный С. В. Противоречия социалистической собственности и перестройка хозяйственного механизма / под ред. С. В. Мочерного. Львов: Свит, 1991. 240 с.
320. Нагорна Т. М. Особливості інноваційної діяльності в сільськогосподарських підприємствах. *Агросвіт*. 2012. №13. С. 43-50.
321. Назаренко В. И. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка. URL: [http:// liberal.in.ua/daydzhest/zarubeznyi-opit-funktsionirovaniya-zemel'nogo-rinka.html](http://liberal.in.ua/daydzhest/zarubeznyi-opit-funktsionirovaniya-zemel'nogo-rinka.html).
322. Народное хозяйство СССР в 1990 году: Стат. ежегодник / Гос. ком. СССР по статистике. Информ.-изд. центр. Москва: Финансы и статистика, 1991. 750 с.
323. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи /за наук. ред. Л. Я. Новаковського. Київ: Аграр. наука, 2015. 48 с.
324. Нелеп В.М. Шляхи відродження українського села. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 125-129.
325. Никофорок, Б. В. Системний підхід до прийняття управлінських рішень. Львів: Українська академія друкарства, 2007. 229 с.

326. Новий курс: реформи в Україні 2010 - 2015 : національна доповідь / [В. Б. Авер'янов, Б. М. Ажнюк, Б. М. Богдан, Т. П. Бородіна та ін., за заг. ред. В. М. Гейця та ін.] ; НАН України, Секція сусп. і гуманітар. наук. Київ: НВЦ НБУВ, 2010. 222 с.
327. Ноздріна Л. В. Методологія наукових досліджень в інформаційній економіці: навч. посіб. (теорет. матеріал, метод. вказівки та завдання до виконання лаб. занять і самост. роботи студентів). Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2016. 243 с.
328. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
329. НТП и структурные сдвиги в экономике капиталистических стран / Отв. ред. к.е.н. Ю. В. Куренков. Москва: «Наука», 1985. 288 с.
330. Онегіна В. М. Державне регулювання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників. Київ: ІАЕ, 2007. 590 с.
331. Онегіна В. М., Шibaєва Н. В. Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС. *Економіка АПК*. 2016. №1. С. 18-24.
332. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наук. доп.; за заг. ред. акад. НААН П. Т. Саблука. Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.
333. Осипов Ю. М. Теория хозяйства: в трех томах. Т. I. Москва: Изд-во МГУ, 1998. 469 с.
334. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. Київ: Фенікс, 2004. 280 с.
335. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 01.08.2020).
336. Офіційний сайт Державної служби з питань геодезії, картографії і кадастру. URL: <https://land.gov.ua/>(дата звернення 01.08.2020).
337. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія. Одеса: «Астропринт», 2009. 344 с.

338. Пантелеймоненко А. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: використання зарубіжного досвіду для удосконалення української моделі. *Вісник ХНАУ. Сер.: Економічні науки*. 2014. № 6. С. 53-64.
339. Панченко В. Г. Глобальні виміри неопротекціонізму: теорія і практика: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2018. 618 с.
340. Пасхавер Б. Й. Антикризові можливості агропродовольчого комплексу. *Економіка АПК*. 2016. №2. С. 11-21.
341. Пасхавер Б. Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія. *Економіка АПК*. 2009. № 5. С. 73-79.
342. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектора. *Економіка України*. 2007. №1. С. 78-87.
343. Пасхавер Б. Й. Агросфера: тенденції та перспектива розвитку. *Економіка АПК*. 2015. № 9. С. 5-15.
344. Пахомов Ю. Н., Врублевський В. К. Формирование и разрешение экономических противоречий социализма. *Вопросы экономики*. 1987. №4. С. 86-95.
345. Перкинс Дж. Исповидь економічного убийці. Москва: Pretext, 2005. 358 с.
346. Петриков А. В. Специфика сельского хозяйства и современная аграрная реформа в России. Москва: Энциклопедия российских деревень, 1995. 146 с.
347. Петриченко В. Ф., Лихочвор В. В. Сучасні технології у рослинництві в історичному ракурсі і світлі євроінтеграційних викликів. *Вісник аграрної науки*. 2017. №3. С. 5-10.
348. Пилипенко Г. М. Інституціональні чинники співвідношення державної і ринкової координації економічної діяльності: монографія. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2012. 293 с.
349. Плющ І. С. Напрями розвитку сучасних аграрних відносин. *Вісник аграрної науки*. 2001. №3. С. 5-8.
350. Подолинський С. А. Вибрані твори. Київ: КНЕУ, 2000. 328 с.

351. Поланьи К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. Санкт-Петербург: Издательство «Алтейя», 2002. 320 с.
352. Поланьи К. О вере в экономический детерминизм: Избр. работы. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2010. 200 с.
353. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография. Ч. I / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. Киев: ЦУЛ, 2014. 493 с.
354. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография. Ч. II / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. Киев: ЦУЛ, 2014. 566 с.
355. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За редакцією Штефана фон Крамона-Таубаделя, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. Київ: Альфа-Принт, 2001. 312 с.
356. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства. Миграция, сельское хозяйство и развитие сельских районов. URL: <http://www.fao.org/3/I9549RU/i9549ru.pdf> (дата обращения: 01.09.2019)
357. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України*. 2012. №5. С. 73-84.
358. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 89-96.
359. Попович И. В. Методика экономических исследований в сельском хозяйстве. Москва: Изд-во «Экономика», 1973. 280 с.
360. Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» (18.12.1990 р. № 563-ХІІ). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12> (дата звернення: 01.09.2019)
361. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова КМУ від 19 вересня 2007 р. №1158. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п> (дата звернення: 01.09.2018)

362. Про схвалення концепції Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р. URL: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8781> (дата звернення: 01.09.2018)
363. Про схвалення стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження КМУ від 17 жовтня 2013 р. №806-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-p> (дата звернення: 01.09.2018)
364. Проблема ефективності в XXI веке: економіка США / [отв. ред. В. И. Марценкевич]; Ин-т мировой экономики и междунар. Отношений РАН. Москва: Наука, 2006. 389 с.
365. Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2011. 240 с.
366. Проніна О. В. Регулювання земельних відносин на прикладі зарубіжного досвіду. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014. №1. С.76-82.
367. Прутська О. О., Непиталюк А. В. Оцінювання земельних ресурсів в Україні в контексті формування аграрного ринку: досвід та перспективи. *Економіка розвитку*. 2017. №2. С. 60-66.
368. Пятинкин С. Ф., Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. Минск: Тесей, 2008. 72 с.
369. Радіонова І. Ф. Методологія наукових досліджень: прикладний аспект: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2010. 106 с.
370. Радченко В. О познании и разрешении экономических противоречий. *Вопросы экономики*. 1986. №8. С. 12-23.
371. Радченко О. Д. Механізми та інструменти підтримки сільського господарства згідно з бюджетом на 2017 рік. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/pytannia-bukhhalterii/item/1774-mekhanizm-ta-instrumenty-pidtrymky-silskoho-hospodarstva-zhidno-z-biudzhetom-na-2017-rik.html> (дата звернення: 01.09.2017)

372. Рибалко С. В., Танклевська Н. С. Купівля-продаж землі як фактор розвитку аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2009. №12. С. 34-36.
373. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / [пер. с англ.; предисл. П. Н. Ключкина]. Москва: Эксмо, 2007. 960 с.
374. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. Москва: Прогресс, 1986. 472 с.
375. Родрик Д. Экономика решает: сила и слабость «мрачной науки» / пер. с англ. Е. Головляничиной. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. 256 с.
376. Розвиток маркетингу в умовах інформатизації суспільства: монографія / наук. ред. к.е.н., проф. В. П. Пилипчука. Київ: КНЕУ, 2019. 463, [1] с.
377. Розвиток сільських територій. Земельна реформа: зб. наук. праць економістів-аграрників / В. В. Юрчишин, Р. І. Гринько, Ю. Е. Губені та ін.; за ред. голови Львівської аграрної палати, д.е.н., професора Музики П. М. Львів: СПОЛОМ, 2012. 288 с.
378. Руденко М. Д. Енергія прогресу: нариси з фізичної економії. Київ: Молодь, 1998. 440 с.
379. Русан В. М. Щодо підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку: аналіт. зап. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1520> (дата звернення: 01.09.2018)
380. Рябоконт В. П. Проблеми формування соціально-економічних умов розвитку українського села. *Економіка АПК*. 2015. № 9. С. 68-74.
381. Рябоконт В. П., Рарок Л. А. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій. *Економіка АПК*. 2016. №4. С. 56-65.
382. Рябоконт В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення. *Економіка АПК*. 2012. №12. С. 95-99.
383. Ряснянська А. М. Світовий досвід формування власності на землю. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 58-62.
384. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у 3 т. Київ: Інститут аграрної

економіки, 2001. Т.3. Формування наукової школи економістів-аграрників. 486 с.

385. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення). *Економіка АПК*. 2009. № 12. С. 3-13.

386. Саблук П. Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: моногр. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. 356 с.

387. Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1 (183). С. 3-12.

388. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні: моногр. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 396 с.

389. Саблук П. Т. Стан і напрями розвитку аграрної реформи. *Економіка АПК*. 2015. № 2. С. 10-17.

390. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я. Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва. *Економіка АПК*. 2011. № 9. С. 3-9.

391. Саблук П. Т. Ціноутворення в період ринкового реформування в АПК: моногр. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 440 с.

392. Салига Н., Снітинський В. Генетично модифіковані рослини та їх вплив на організми тварин. *Біологія тварин*. 2010. №2. Т. 12. С. 67-74.

393. Світове сільське господарство та продовольчі ресурси: навчальний посібник / В. П. Галушко, О. М. Файчук, О. П. Комарніцька. Київ: «ЦП «КОМПРИНТ», 2011. 241 с.

394. Семенов В. С. Диалектика розвитку соціалізму. Москва: «Мисль», 1987. 429, [1] с.

395. Серова Е. В. Аграрная экономика. Москва: ГУ ВШЭ, 1999. 480 с.

396. Сизоненко В. О., Климко С. Г. Економічні суперечності відтворення людського капіталу в умовах ринкових перетворень. *Економіка і управління*. 2004. № 3. С. 5-10.

397. Системний підхід до моделювання, прогнозування та управління фінансово-економічними процесами / [Половцев О. В., Бідюк П. І., Коршевніук Л. О. та ін.]. Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 286 с.
398. Системний підхід у сучасних педагогічних дослідженнях в Україні: колект. монографія / [за ред. С. Я. Харченка]. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2016. 487 с.
399. Ситар О. В. Нанотехнології в сучасному сільському господарстві / [О. В. Ситар, Н. В. Новицька, Н. Ю. Таран та ін.]. *Фізика живого*. 2010. Т.18. №3. С. 113-116.
400. Ситник В. П. Трансформація АПК України в ринкові умови. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2002. 518 с.
401. Сільське господарство України: стат. зб. за 2006 рік / Держкомстат України; під заг. кер. Ю. М. Остапчука. Київ, 2007. 367 с.
402. Сільське господарство України: Стат. зб. за 2010 рік / Держкомстат України; під заг. кер. Ю. М. Остапчука. Київ, 2011. 374 с.
403. Сільське господарство України: Стат. зб. за 2015 рік / Держкомстат України; під заг. кер. О. М. Прокопенка. Київ, 2016. 360 с.
404. Сільське господарство України: Стат. зб. за 2016 рік / Держкомстат України; відп. за випуск О. М. Прокопенко. Київ, 2017. 246 с.
405. Скіцько В. І. Індустрія 4.0 як промислове виробництво майбутнього. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. №5. С. 33-40.
406. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Наука, 1993. 514 с.
407. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port-Royal, 2001. 593 с.
408. Современный философский словарь / Под общей ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова; 3-е изд., испр. и доп. Москва: Академический Проект, 2004. 864 с.
409. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 544 с.

410. Сото Эрнандо де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / пер. с. англ. Москва: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2001. 272 с.: ил.
411. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 01.06.2020)
412. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. збірник. / Відп. за випуск О. О. Кармазіна. Київ: Державна служба статистики України, 2014. 188 с.
413. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.
414. Соціально-економічний розвиток сільських територій: методологічно-прикладні аспекти: монографія / за ред. Терещенка В. К. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. 204 с.
415. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної. Київ, 2012. 320 с.: табл., рис.
416. Соціологія: словник термінів і понять. Київ: Кондор, 2006. 372 с.
417. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пособие. Санкт-Петербург: «Изд. Дом «Бизнес-пресса», 2000. 326 с.
418. Сталый розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: [монографія]; за ред. акад. НАН України М. А. Хвесика. Київ: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 465 с.
419. Стан фінансування АПК у 2015 році. URL: [http://minagro.gov.ua/node/15506?keepThis=true&TB_iframe=true&height=768&w](http://minagro.gov.ua/node/15506?keepThis=true&TB_iframe=true&height=768&width=1024&caption)
[dth=1024&caption](http://minagro.gov.ua/node/15506?keepThis=true&TB_iframe=true&height=768&w) (дата звернення: 01.09.2018).
420. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2001. 598 с.

421. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2010. 567 с.
422. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): монографія. Київ: КНЕУ, 2008. 312 с.
423. Стиглиць Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала / [пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова; вступ. ст. Г. Ю. Семигина и Д. С. Львова]. Москва: Современ. экономика и право, 2005. 424 с.
424. Стіглиць Джозеф. Глобалізація та її тягар: пер. з англ. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 252 с.
425. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ.: ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
426. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. та ін.]; за ред. Ю. О. Лупенка та О. Г. Булавки. Київ: ННЦ ІАЕ, 2013. 74 с.
427. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія / [Геєць В. М., Шинкарук Л. В., Артёмова В. І. та ін.]. Київ, 2011. 696с.: табл., рис.
428. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
429. Сурай І. Г. Державне управління аграрним сектором економіки України: функціонально-структурний аспект: дис.....канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2005. 280 с.
430. Тарасевич В. М. Постнекласична наука та економічна теорія. *Економіка України*. 2004. № 2. С. 59-65.
431. Технологічна модернізація в європейській економіці: монографія / за наук. ред. В. І. Чужикова. Київ: КНЕУ, 2013. 266, [6] с.
432. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України / за ред. д-ра екон. наук України Л. І. Федулової. Київ, 2011. 656 с.

433. Ткач А. А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Київ: Центр учбової літератури, 2005. 304 с.
434. Тоффлер Е. Третя Хвиля / переклад з англ. А. Євса. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
435. Точилін В. О., Осташко Т. О. Закономірності та особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2003. Вип. 64/65. С. 7-9.
436. Трактат о сельском хозяйстве (Люций Юний Модерат Колумелла). URL: http://romans.at.ua/publ/istorija_rima_vremen_imperii/traktat_o_selskom_khozjajstve/10-1-0-242 (дата звернення: 01.09.2017)
437. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 1994. 261 с.
438. Тулуш Л. Д. Режим ПДВ-акумуляції як інструмент фіскального стимулювання розвитку агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2015. № 8. С. 44-55.
439. Тэер А. Основания рационального сельского хозяйства. Москва: Общество естествоиспытателей, 1830. 216 с.
440. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р. № 666/94). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-94> (дата звернення: 01.09.2017).
441. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (3.12.1999 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> (дата звернення: 01.09.2018)
442. Українська економічна думка: хрестоматія / упоряд. С. М. Злупко. Київ: Знання, 2007. 694 с.
443. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук доп / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ, 2012. 56 с.

444. Ульрих П. Критика экономизма / пер. с нем. И. П. Смирнова. Москва: Вуз. кн., 2004. 120 с.
445. Ульянченко Ю. О. Конкурентоспроможність аграрного сектора економіки: механізми державного регулювання: монографія. Харків: Вид-во Асоціації докторів гаук з держ. управл., 2013. 368 с.
446. Уряд схвалив програми підтримки аграріїв на 2018 рік. URL: <http://www.minagro.gov.ua/node/25288> (дата звернення: 01.09.2019)
447. Федоров М. М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов. *Економіка АПК*. 2009. №3. С. 4-18.
448. Федорченко А. В. Особливості застосування системного підходу та системного аналізу в теорії і практиці маркетингу. *Вчені записки*. 2009. Вип. 11. С. 55-60.
449. Филипенко А. С. Экономическое развитие: цивилизационный подход. Москва: Экономика, 2001. 260 с.
450. Філіпенко А. С. Економічний світ: онтологія. *Економічна теорія*. 2014. № 3. С. 38-47.
451. Філоненко О. С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє. Київ: Урожай, 1996. 208 с.
452. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрущенко; видання третє, доповнене. Харків: «Р. И. Ф.», 2005. 672 с.
453. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука; 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
454. Фоміна М. В. Проблеми сталого економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія. Донецьк: ДонНЕУТ, 2010. 364 с.
455. Формування глобального і регіонального ринків сільськогосподарської сировини та продовольства / за ред. Ю. О. Лупенка, М. І. Пугачова. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2015. 320 с.
456. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: наукове видання. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.

457. Хайек, Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под ред. А. Куряева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
458. Хайне П. Экономический образ мышления. Москва: «Дело», 1993. 213 с.
459. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / под общ. ред. К. Королева; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва: Изд-во АСТ, 2003. 603 с.
460. Характеристика законів царя Хаммурапі як історичного джерела. URL: <http://bookster.com.ua/harakterystyka-zakoniv-tsarya-hammurapi-yak-istorychnogo-dzherela/> (дата звернення: 01.09.2018)
461. Хвесик М. А., Хвесик Ю. М. Сталий розвиток територій як основа стратегії розвитку аграрного сектора. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 66-76.
462. Ходаківська О. В., Левек Р. Земельні відносини: пошук балансу інтересів між державним регулюванням та неолібералізмом. *Економіка АПК*. 2018. №6. С. 5-17.
463. Хорунжий М. Й. Аграрна політика. Київ: КНЕУ, 1998. 240 с.
464. Хорунжий М. Й. Аграрна політика: практикум для студентів магістерської програми. Київ: КНЕУ, 2012. 257 [7] с.
465. Цимбалюк І., Риковська Л. Теоретичний аналіз сутності та складників дефініції «аграрна сфера». *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. №4. С. 13-19.
466. Цифровые технологии на службе сельского хозяйства и сельских районов / Н. М. Трендов, С. Варас, М. Цзэн. URL: <http://www.fao.org/3/ca4887ru/ca4887ru.pdf> (дата звернення: 01.08.2019)
467. Ціни на продукти в Україні остаточно відпустили у вільне плавання. URL: https://24tv.ua/tsini_na_produkty_v_ukrayini_ostatochno_vidpustili_u_vilne_plavannya_n827299 (дата звернення: 01.09.2019)
468. Чайнов А. В. Краткий курс кооперации. Москва: Кооперативное издательство, 1925. 77 с.

469. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства. URL: <http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews 26.htm> (дата звернення: 01.09.2018)
470. Чаянов А. В. Основные идеи и формы сельскохозяйственной кооперации. URL: <http://sirsam.kirsoft.com.ru/KSNews 113.htm> (дата звернення: 01.08.2016)
471. Чередник М. М. Економічні суперечності та шляхи їх розв'язання в період переходу до ринку: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.01 / МО України; КУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 24 с.
472. Чернега О. Б., Бочарова Ю. Г. Соціально-економічні підсумки першої декади XXI століття: глобальні асиметрії та диспропорції розвитку країн світу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Менеджмент інновацій»*. 2012. №1. С. 26-30.
473. Черняков Б. А. Оперативное управление аграрным сектором США (на основе разработки и использования Стратегического плана). *США. Канада: Экономика. Политика. Культура*. 2010. № 9. С. 103-118.
474. Чорна І. О. Соціально-економічний розвиток села: нариси формування та перспективи: монографія / [за ред. Д. М. Ядранського]. Запоріжжя: КПУ, 2011. 186 с.
475. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ: Логос, 2003. 632 с.
476. Чухно А. А. Твори: У 3 т. Київ, 2006. Т.2. Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика. 2006. 512 с.
477. Шабанова М. А. Социэкономика (для экономистов, менеджеров, госслужащих): учеб. пособие. Москва: Экономика, 2012. 559 с.
478. Шваб К., Дэвис Н. Технологии Четвертой промышленной революции: [перевод с английского]. Москва: Эксмо, 2018. 320 с.: ил.
479. Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку: монографія. Київ: ТОВ «ДІА», 2015. 248 с.
480. Шніцер М. Порівняння економічних систем / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 519 с.

481. Шпикуляк О. Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2010. 396 с.
482. Штракс Г. М. Социальное противоречие. Москва: «Мысль», 1977. 158 с.
483. Шубравська О. В. Органічне сільське господарство в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2017. №2. С. 116-126.
484. Шульга О. А. Ефективність аграрної політики урядів України у розв'язанні суперечностей у системі аграрних відносин. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. №2. С. 86-111. URL: politico.nmetau.edu.ua/journals/2/4_a_ua.p (дата звернення: 01.08.2017)
485. Шульга О. А. Аграрні відносини та проблеми їх дослідження в економічній теорії. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 6. С. 11-14.
486. Шульга О. А. Агрохолдинги в Україні: шанси та загрози. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9 – 10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 224-226.
487. Шульга О. А. Активізація розвитку сфери зайнятості у сільській місцевості. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки*. 2014. Вип. 27. С. 310-314.
488. Шульга О. А. Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин. *Економіка АПК*. 2017. №4. С. 88-96.
489. Шульга О. А. Екологічні проблеми аграрного сектору України в контексті реалізації екологічної політики держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. Том 2. №3. С. 213-216.
490. Шульга О. А. Економічна політика урядів України щодо розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2017. Вип. 23. Ч. 1. С. 58-64.
491. Шульга О. А. Етапи еволюції Спільної аграрної політики ЄС та можливості її застосування в Україні. *Сучасна економічна теорія в умовах*

- глобалізаційних викликів: Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. / укл. Підпригора Л. А. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 64-65.*
492. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2013 рік, 4-6 лютого 2014 року / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 108-110.*
493. Шульга О. А. Зміст і результати аграрних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 18. С. 62-66.*
494. Шульга О. А. Імперативи розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції. *Національна економіка України в умовах європейської інтеграції: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро, 19-20 жовтня 2017 р. Дніпро: НМетАУ, 2017. С. 748-752. URL: http://nmetau.edu.ua/file/sa_konf-2017-3.pdf (дата звернення: 01.12.2017)*
495. Шульга О. А. Кластерна організація агропромислового виробництва як напрям підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України. *Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів: зб. тез наукових робіт учасників Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17-18 жовтня 2014 р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». У 2-х частинах. Одеса: ЦЕДР, 2014. Ч. 1. С. 56-59.*
496. Шульга О. А. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки. *Економічний вісник університету. 2020. Вип. 45. С. 39-45.*
497. Шульга О. А. Концептуальні засади економічної політики держави по розв'язанню соціально-економічних суперечностей аграрного сектору. *Наукові засади розвитку знань економічної теорії: зб. тез наукових робіт учасників I Міжн. наук.-практ. конф. з економічної теорії (м. Черкаси, 21-23 квітня 2017 р.). Черкаси, 2017. С. 29-31.*

498. Шульга О. А. Методологічні засади аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Суспільство, економіка та економічна наука в XXI столітті*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 квітня 2017 р. Київ: КНЕУ, 2017. С. 168-171.
499. Шульга О. А. Методологія аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. Хмельницький, 2017. №1. С. 203-209.
500. Шульга О. А. Методологія дослідження аграрних відносин як складової економічної системи. *Економічний вісник університету*. 2016. №29/2. С. 474-481.
501. Шульга О. А. Місія і роль аграрних відносин у контексті цивілізаційного процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 26. Ч. 1. С. 32-36.
502. Шульга О. А. Місце і роль аграрних відносин в системі економічних відносин сучасного суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2016. Вип. 17. Ч. 4. С. 17-20.
503. Шульга О. А. Місце і роль аграрної галузі у розвитку національної економіки України. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 27-28 березня 2015 року). Київ: ДЕДУТ, 2015. С. 168-169.
504. Шульга О. А. Проблеми інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 81-85.
505. Шульга О. А. Проблеми формування методології дослідження трансформації аграрних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2018. №1. С. 93-101.
506. Шульга О. А. Розвиток аграрних відносин та їх регулювання у розвинутих країнах світу в умовах постіндустріальної трансформації економічних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 63-70.

507. Шульга О. А. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах нової технологізації. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. 2019. Т. 24. Вип. 6. С. 14-20.
508. Шульга О. А. Роль держави у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України. *Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2014 р., м. Київ. Дніпро.: НГУ, 2014. С. 117-120.*
509. Шульга О. А. Роль особистих селянських господарств у розвитку аграрної економіки України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 97-103.
510. Шульга О. А. Роль суспільного відтворення у забезпеченні фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 87-93.
511. Шульга О. А. Система економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2017. №2. Том 2. С. 41-46.
512. Шульга О. А. Система соціально-економічних відносин та технологічні способи виробництва: діалектика взаємовпливів. *Економічний вісник університету*. 2017. №33/1. С. 264-273.
513. Шульга О. А. Сільськогосподарська кооперація як передумова сталого розвитку аграрного сектора України. *Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та методичні рекомендації: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Кошице, Словаччина, 13-16 вересня 2015 року)*. Київ: ПП «Мастер Принт», 2015. С. 146-147.
514. Шульга О. А. Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. Том 2. №2. С. 209-212.
515. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин сучасної економіки: теоретичні аспекти. *Стратегії розвитку:*

інвестиційний вимір: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 р.). Київ: Національний університет харчових технологій, 2016. С. 22-28.

516. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Економічний вісник університету*. 2017. №32/1. С. 193-203.

517. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності у системі сучасних аграрних відносин: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 426 с.

518. Шульга О. А. Специфіка і закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи. *Економічний вісник університету*. 2018. №36/1. С. 175-187.

519. Шульга О. А. Стратегічні напрями аграрної політики в Україні. *Економіка України*. 2018. №5. С. 3-22.

520. Шульга О. А. Суперечності приватної форми власності на землю. *International Scientific-Practical Conference From Baltic to Black Sea: National Models of Economic Systems: Conference Proceedings, Part I, March 25, 2016*. Riga: Baltija Publishing. P. 94-98.

521. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 грудня 2016 р.) / за ред. Коваленко М. П., Деркач Т. В., Кобилянської А. В., Мартинюк О. А. Одеса: МГУ, 2016. С. 22-26.

522. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. *Економічна теорія та право*. 2017. №4. С. 64-82.

523. Шульга О. А. Сутність та функції соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин сучасної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2016. №6. С. 105-110.

524. Шульга О. А. Сучасні підходи до дослідження трансформації аграрних відносин. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 577-582. URL: [http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20\(1\).pdf](http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20(1).pdf) (дата звернення: 01.12.2017)
525. Шульга О. А. Теоретичні засади рентних відносин у сільському господарстві. *Економічний вісник університету*. 2015. №26/1. С. 161-165.
526. Шульга О. А. Управління розвитком сільських територій: українські реалії і зарубіжна практика. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. №1-2. С. 23-28.
527. Шульга О. Людський потенціал як фактор розвитку технологічного способу виробництва. *Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України*: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конференції 30 листопада 2016 р. (м. Хмельницький). Хмельницький: ХНУ, 2016. С. 95-99.
528. Шульга О. Розвиток інституційних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі: діалектика суперечностей. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки*. 2016. Вип. 43. Ч. I. С. 59-70.
529. Шульга О. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин та проблеми методології їх аналізу. *Економічна теорія*. 2018. №1. С. 59-78.
530. Шульга О. Теоретичні і практичні аспекти розвитку кластерних структур в аграрному секторі економіки України. *Modern society cooperation and partnerships: materials of Interdisciplinary Scientific and Practical Conference* (Warsaw, Poland, July 1, 2015). URL: <http://conf.clmconsulting.pl/index.php/SC/2015/paper/viewFile/12/13> (дата звернення: 01.08.2015)

531. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва: Прогресс, 1992. 231 с.
532. Щурик М. В. Суперечності власності у вітчизняному секторі аграрної економіки. *Економіка та інноваційний розвиток національного господарства*. 2013. №6. С. 11-15.
533. Экономическая энциклопедия / гл. ред. Л.И. Абалкин. Москва: ОАО «Издательство»Экономика», 1999. 1055 с.
534. Экономическая теория на пороге XXI века / Под ред. Ю. М. Осипова, В. Т. Пуляева. Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1996. 416 с.
535. Экономические противоречия и их разрешение / В. К. Черняк, Ю. Г. Якуша, В. П. Супрун и др. Киев: Наук. думка, 1991. 284 с.
536. Энгельгардт А. Н. Из деревни. Москва: «Мысль», 1987. 478 с.
537. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва: Изд-во политической литературы, 1985. 366 с.
538. Этциони А. Социэкономика: дальнейшие шаги. *Экономическая социология*. 2002. Том 3. № 1. С. 65-71.
539. Юрчишин В. В. Сучасні аграрні перетворення в Україні. Київ: ДУ Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2013. 424 с.
540. Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века: монография. Москва: Экономика, 2011. 377 с.
541. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: монографія. Київ: КНЕУ, 2004. 252 с.

ДОДАТОК А

Таблиця А.1

**Визначення структурних елементів аграрних відносин та їх
характерологічних показників**

Структурні елементи аграрних відносин	Характерологічні показники
Прогресивні форми господарювання, щодо землеволодіння і землекористування:	<ul style="list-style-type: none"> – економічно доцільне використання земельних ресурсів згідно екологічних норм і стандартів; – організація спеціалізації сільськогосподарських підприємств з максимальним використанням біологічних факторів інтенсифікації; – запровадження лізингу, оренди, іпотеки.
Виробництво сільськогосподарської продукції	<ul style="list-style-type: none"> – визначення рівня інтенсифікації; – визначення економічної стабілізації розвитку аграрних відносин (швидкості, інтенсивності в часі, міри коливань, стійкості у виробництві сільськогосподарської продукції); – впровадження інноваційних технологій; – застосування продуктивних видів тварин, високонасінневих сортів; – створення агробезпечних та енергозощаджувальних моделей виробництва; – мінімізація впливу випадкових факторів
Постійно діюча інфраструктура	<ul style="list-style-type: none"> – збільшення рівня товарної продукції; – вихід на ринок конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції; – наявність високоякісної та безпечної сільськогосподарської продукції; – врахування попиту та пропозиції; – маркетингові зусилля (дії)

Джерело: складено автором за: [232, с. 50].

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Зарубіжний досвід розвитку аграрних відносин

Країна	Досвід зарубіжних країн
Франція	На початку ХХІ століття понад 30% ферм країни спеціалізувалися на вирощуванні продукції рослинництва, майже половина займалася виробництвом тваринницької продукції, а решта вела багатогалузевий спосіб господарювання. Тут чітко виражена регіональна спеціалізація виробництва з урахуванням природно-економічних умов. У 12 департаментах країни виробництво продукції рослинництва переважає тваринництво. До 90% продукції тваринництва виробляють 5 департаментів, в яких зосереджено переробні підприємства. Основними виробниками молока, м'яса, продукції птахівництва і вівчарства є великі спеціалізовані ферми. Основним районом виробництва м'яса свинини є Бретань, де зосереджено майже половину поголів'я свиней, наявних у країні.
Велика Британія	Близько 40% фермерських господарств спеціалізуються на виробництві зерна. При цьому на четвертій частині площі під зерновими культурами (понад 50 га) вирощують до 70% загальної кількості зерна. У країні розвиток сільськогосподарських підприємств супроводжується витісненням дрібних господарств великими. За останні 30 років кількість ферм скоротилася майже вдвічі, а господарств з площами землі 200 га і більше зросло у 1,5 рази. Тут високий рівень концентрації молочного і м'ясного скотарства, спостерігається процес створення великих ферм, спеціалізованих на виробництві молока і яловичини, з одночасним скороченням невеликих господарств. Молочні ферми цієї країни за своїми розмірами і концентрацією поголів'я корів значно перевищують інші європейські держави. Нині типова британська ферма – це велике, високо механізоване, високоінтенсивне спеціалізоване господарство, в якому широко використовують найману робочу силу і досягнення аграрної науки.
Чеська республіка	Поступово знижується роль сільськогосподарських підприємств і зростає роль фізичних осіб – фермерських господарств і домогосподарств у виробництві продукції. Але це відбувається повільно. Сільськогосподарські підприємства (зокрема, сільськогосподарські виробничі кооперативи і господарські товариства) залишаються провідними виробниками сільськогосподарської продукції. У 1999 році їх сумарна частка у загальному сільськогосподарському землекористуванні країни становила $\frac{3}{4}$, а фермерських господарств і домогосподарств – менш як $\frac{1}{4}$. У складі сільськогосподарських підприємств провідними теж стали господарські товариства. Кількість сільськогосподарських кооперативів, їх середні розміри і частка у загальному сільськогосподарському землекористуванні країни поступово скорочується. Порівнюючи темпи зменшення кількості та розмірів сільськогосподарських виробничих кооперативів з аналогічними показниками господарських товариств, можна дійти висновку, що у процесі реорганізації кооперативів у господарські товариства у більшості випадків на базі реорганізованого кооперативу створюється більше як одне господарське товариство (у середньому два).

Німеччина	<p>У Німеччині перевага надається невеликим фермерським господарствам. Фермерські господарства Німеччини – це індивідуальні сільськогосподарські підприємства, які працюють на власній або орендованій землі, власних або залучених засобах виробництва. Сьогодні їх більше 200 тис., а їх питома вага у загальній площі сільськогосподарських угідь – до 20,7 %. Середня площа одного господарства становить 48 га. Як і в усіх країнах Європейського Союзу в Німеччині фермерські господарства, виходячи з напрямів господарювання, поділяють на окремі типи (тваринницькі, рослинницькі, змішані ферми тощо).</p> <p>Іншою класифікуючою ознакою фермерських господарств є їх роль в доходах сім'ї. Виділяються господарства з повною зайнятістю, які забезпечують понад 50 % доходів. Таких господарств більше 5 тис., на їх частку припадає 15 % сільськогосподарських угідь, або в середньому – 135 га. Інша група – це сільські домогосподарства (аналог наших ОСГ) з частковою зайнятістю, які не являються основним місцем роботи власника і забезпечують менше 50 % доходів сім'ї. Їх близько 7 тисяч, а середня площа одного господарства становить – 18 га.</p> <p>Групуювання фермерських господарств свідчить про те, що основна їх частина (58,3 %) має площу до 20 га. Сюди входять майже всі дрібні (підсобні) господарства, садово-городні і ставкові. Від 20 до 200 га сільгоспугідь мають 26,6% господарств, 100-500 – 13,8 %; понад 500 га – 1,3 % господарств. Основна частина сільськогосподарських угідь припадає на господарства з площею 100-500 га (50,4 %). У господарствах більше 500 га знаходиться 20,4 % сільгоспугідь.</p> <p>Глибоко спеціалізованим є тваринництво Німеччини. Основна увага приділяється виробництву молока, свинини, яловичини й телятини. Загальна кількість сільськогосподарських підприємств за останні 20 років тут скоротилася майже вдвічі. Водночас кількість великих господарств з площами землекористування понад 100 га майже подвоїлася. Максимальний розмір ферм становить 250 га сільськогосподарських угідь. Серед підприємств тваринницького профілю 35,2% спеціалізуються на виробництві яловичини і телятини, 32,5 % – свинини і 32,3% виробляють молоко. У країні спостерігається тенденція до зменшення поголів'я всіх видів худоби і птиці та підвищення їхньої продуктивності. Нині тут сформувалися 4 основні спеціалізовані зони сільськогосподарського виробництва, географічні межі яких збігаються з межами 4-х економічних районів країни: північна зона, північно-західна, північно-західна, південно-східна та південно-західна. Аграрний сектор північного регіону спеціалізується на виробництві продукції тваринництва, частка якої становить 80% валової продукції сільськогосподарства. Виробництво продукції тваринництва в інших зонах тваринницької спеціалізації зосереджено на великих спеціалізованих фермах.</p> <p>У нових землях ФРН чітко простежуються тенденції до збільшення кількості самостійних фермерських господарств та їх об'єднань, а також до зростання часток цих структур у загальному сільськогосподарському землекористуванні, сума яких у 2001 році досягла 47%. Разом з тим у результаті поступового звуження кооперативного сектора послабшала роль сільськогосподарських підприємств спільно (колективної) підприємницької діяльності.</p>
-----------	--

Шотландія	Сімейні ферми з одним або двома постійними працівниками, які в умовах високого рівня механізації виробничих процесів забезпечують такий обсяг виробництва, який дає змогу віднести їх до підприємств індустріального типу. На фермах Далахи у Шотландії одна людина обслуговує 100 дійних корів. Тут усі виробничі процеси повністю механізовано, а надій від однієї корови сягає 8000 кг молока.
Голландія	У Голландії великі фермерські господарства орендують дрібні земельні ділянки в інших селян, які не ведуть самостійне господарство. Таким чином, фермери використовують 70 % земель. Це найвищий показник використання землі на основі оренди серед капіталістичних країн, не враховуючи Японії.
США	Світовий досвід свідчить, що спеціалізація у рослинництві є магістральним шляхом розвитку і відповідає вимогам агротехніки. У США набули розвитку господарства «Соя-кукурудза» на двопільній системі землеробства з системою машин на критичний розмір 400 га ріллі. Практика американських ферм показує високу економічну ефективність такого господарства.
Нідерланди	Західні економісти вважають, що найкраще працюють саме нідерландські фермери. Кожен з них забезпечує продуктами харчування у середньому 112 чоловік, для порівняння: фермер з Данії – 100, бельгієць – 88, американець – 79, француз – 44, італієць – 21, грек – 10 чоловік. Нідерландські фермери, які складають менше 6 % активного населення, годують не тільки всіх своїх співвітчизників, але й експортують приблизно 60% виробленої продукції. За офіційними даними, потреба населення в овочах і картоплі задовольняється приблизно на 230%, в м'ясі – на 250, у вершковому маслі – на 415 %. У Нідерландах на одну родину фермерів припадає у середньому 10 га землі, на яких працюють до чотирьох чоловік. Щорічно вони вирощують до 1000 т капусти, 250 т картоплі, 100 т буряків. Урожайність картоплі становить біля 444 ц/га, пшениці – 80 ц/га, цукрових буряків – 560 ц/га. Надій на одну корову становить у середньому до 5700 л молока, а кожен квадратний метр захищеного ґрунту дає за рік 35-40 кг помідорів. Вироблена продукція зберігається у власних сховищах на 200-1000 т, а виробничі відходи за угодами поставляються на тваринницькі ферми. Ферми в Нідерландах мають невеликі розміри, особливо у районах розвитку садівництва. Майже 50 % всіх, ферм мають наділи менш ніж 20 га, однак, фермери можуть легко одержувати кредити від численних кооперативних і кредитних організацій, наприклад Центрального кооперативу Утрехта й Центрального сільськогосподарського банку Ейндховена. Проте, незважаючи на малі розміри земельних ділянок, нідерландське сільське господарство відзначається високим рівнем механізації.
Австрія	В аграрному секторі Австрії в основному переважають дрібні або середні господарства які мають у своєму розпорядженні земельні ділянки площею до 50 га. Так, 22 % складають дрібні ферми з розміром земельної площі до 5 га, від 5 до 20 га мають 47 % господарств, від 20 до 50 га – 24 % і лише 1 % припадає на господарства розмір яких перевищує 100 га.
Італія	В Італії на початку 2000-х рр. налічувалося понад 3 млн. селянських господарств. Із них лише 4% належать до великих, тоді як середня площа земельного наділу становила 5,4 га. Середні та великі господарства типові для Паданської низовини, для Пулії, Базиликати і Сицилії.

Китай	<p>Уся земля у Китаї знаходиться у державній власності. У країні існує платне землекористування на основі оренди. Земельні ділянки надаються на конкурсній основі. Виручка від продажу права оренди землі селянським родинам (а їх у Китаї 250 млн.) іде на соціальний благоустрій села, на утримання апарату по управлінню земельними ресурсами. У селах створені структури, які займаються питаннями покращення ґрунтів, меліорацією, матеріально-технічним забезпеченням тощо.</p> <p>У Китаї на першому етапі аграрної й земельної реформ був здійснений перехід від комун до сімейних підприємств. На початку 1980-х років була створена система відповідальності домогосподарств. На базі сімейних підприємств господарств кожному з них була виділена земельна ділянка, яка кількісно ділилася на дві частини: з однієї вони обов'язково повинні були реалізувати урожай державі, а друга – призначалася для виробництва сільськогосподарської продукції для задоволення продовольчих потреб своєї сім'ї. Сьогодні сімейні господарства Китаю наділяються землею за контрактом на певний термін, їм встановлюють планові завдання, перевиконання яких матеріально заохочується. Сімейний підприємство розвивається практично у всіх галузях сільськогосподарського виробництва. Кількість сімейних господарств становить 25,6 млн., або 14 % всіх селянських сімей країни. Впровадження такого підприємства забезпечується спеціальними заходами. Так, максимальні терміни контрактів, які закріплюють землю за сім'ями селян, дозволено продовжувати до 15, в окремих віддалених районах — до 30 років. А в галузях з тривалим виробничим циклом (лісоводство, плодівництво) при розробці невикористаних угідь – на ще триваліший термін. Дозволено продавати надпланову продукцію на ринках (за винятком бавовни) і купувати в особисте користування засоби виробництва: сільськогосподарські машини, устаткування, вантажівки. Кілька років тому скасовані державні закупівлі на ряд товарів (м'ясо, яйця, деякі фрукти і види шкіряної сировини). Дозволено продавати їх на ринках за цінами, що перевищують державні закупівельні.</p>
Австралія	<p>Найбільші ферми сконцентровані в Австралії. Їх середній розмір ферм становить 2300 га. Близько 80% оброблюваної землі належить фермерам, які володіють значними площами сільськогосподарських угідь.</p>
ПАР	<p>У Південно-Африканській республіці (ПАР) поширеними є крупні високотоварні ферми і плантації. Тут середній розмір господарств становить до 900 га, які є не лише високотоварними, але й активно впроваджують сучасну сільськогосподарську техніку. Однак площі ферм у «хоумлендах» (території проживання корінних національностей) не перевищують 20 га і є низькопродуктивними.</p>

Джерело: складено автором за: [232, с. 145-148; 414, с. 28-36; 393, с. 156-157; 377, с. 89].

ДОДАТОК В

Таблиця В.1

Основні відмінності організаційно-виробничих типів підприємств

	Сімейне	Колективне	Антрепренерське
Ціль функціонування	Добробут сім'ї	Добробут колективу	Прибуток
Розподіл доходу	Споживання всередині сім'ї	По праці та/або паю	Прибуток і заробітна плата
Об'єм робіт	Самоексплуатація	Забезпечення зайнятості	У розмірах необхідних для отримання максимального прибутку
Управління	Сімейний розподіл обов'язків	Загальні збори	Найманий керівник, обране управління (якщо корпорація)

Джерело: [393, с. 154].

ДОДАТОК Д

Таблиця Д.1

Порівняльна характеристика індустріальної та інформаційної економіки

Аспект	Економіка	
	Індустріальна	Інформаційна
Продукт	Матеріальний	Інформаційний
Праця	Проста	Творча
Капітал	Фізичний	Людський
Багатство	Зовнішнє	Внутрішнє
Цінність	Витрати праці	Час творчості
Потреби	Багато	Одна
Добробут	Економічний	Креативний
Гроші	Мета	Засіб
Соціальна взаємодія	Товарна	Міжособистісна

Джерело: складено за: [244, с. 13\$ 244, с. 26].

ДОДАТОК Е

Таблиця Е.1

Структура фермерських господарств США

Дрібні сімейні ферми	Інші ферми:
<p>(обсяг продажу продукції складає менше, ніж 250 тис. дол. на рік):</p> <ul style="list-style-type: none"> – ферми з обмеженими ресурсами. Дрібні ферми, річний обсяг продажу продукції становить менше, ніж 100 тис. дол., при цьому активи ферми менше 150 тис. дол., і загальний прибуток від діяльності господарства складає менше 20 тис. дол. на рік. Основна діяльність господарів не пов'язана з фермерством, при цьому з них не може займати посаду найманого керівника власної ферми. – ферми пенсіонерів. Дрібні ферми, чії господарі-пенсіонери взмозі отримувати прибуток понад 1000 дол. на рік, що дає змогу класифікувати їх як фермерів.* – фермерські резиденції, які є постійним місцем проживання. Дрібні ферми, які для своїх господарів не є основною діяльністю.* – спеціалізовані ферми. Дрібні ферми для господарів яких, власна ферма є основним видом діяльності:* А) ферми з низьким рівнем продаж (річний дохід менше 100 000 дол.); Б) ферми з середнім рівнем продаж (річний дохід 100 000-249 999 дол.) 	<ul style="list-style-type: none"> – великі сімейні ферми. Річний обсяг продажу продукції становить 250 000-499 999 дол. – дуже великі сімейні ферми. Річний обсяг продажу продукції становить понад 500 000 дол. – несімейні ферми. Ферми, організовані, як несімейні корпорації або кооперативи, якими керують наймані керівники.
<p>* Виключають зі статусу ферм з обмеженими ресурсами, якщо господар обирає цей статус.</p>	

Джерело: [414, с. 32].

ДОДАТОК Ж

Таблиця Ж.1

Динаміка приватизації земельного фонду України

Рік	Форми земельної власності							
	державна		приватна		колективна		комунальна	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1991	60355	100,0	-	-	-	-	-	-
1992	60355	100,0	-	-	-	-	-	-
1993	60199	99,7	14	0,02	142	0,2	-	-
1994	57823	95,8	911	1,5	1622	2,7	-	-
1995	55149	91,4	1489	2,4	3718	6,2	-	-
1996	36311	60,2	1925	3,2	22119	36,6	-	-
1997	33142	54,9	2447	4,1	24737	41,0	-	-
1998	30701	50,9	3090	5,1	26563	44,0	-	-
1999	30097	49,9	3394	5,6	26864	44,5	-	-
2000	29266	48,5	4327	7,2	26762	44,3	-	-
2001	30167	50,0	29109	48,2	1079	1,8	-	-
2002	30027	49,7	29807	49,4	521	0,9	-	-
2003	29872	49,5	30178	50,0	305	0,5	-	-
2004	29797	49,4	30326	50,2	232	0,4	-	-
2005	29671	49,2	30543	50,6	141	0,2	-	-
2006	29596	49,0	30642	50,8	117	0,2	-	-
2007	29550	49,0	30704	50,9	101	0,1	-	-
2008	29477	48,9	30794	51,0	84,0	0,1	-	-
2009	29357,8	48,7	30920,1	51,2	76,9	0,1	-	-
2010	29247	48,5	31036	51,4	72,6	0,1		
2011	29151	48,3	31140	51,6	63,4	0,1		
2012	29071	48,2	31221	51,7	62,6	0,1		
2013	28950	48,0	31346	51,9	58,8	0,1		
2014	28886	47,9	31401	52,0	55,8	0,1	12,6	0,04
2015	28825	47,8	31443	52,1	55,0	0,1	32,0	0,05
2016	28758	47,6	31484	52,2	55,1	0,1	52,0	0,09

Джерело: складено автором за : [341, с.78; 323, с. 30; 336].

ДОДАТОК К

Таблиця К.1

Динаміка цінової ситуації в I та II сферах АПК України

Роки та періоди	Індекс цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами	Індекс цін виробників промислової продукції	Індекс цінового паритету між I і II сферами АПК
1991	1,9	1,8	1,056
1992	18,5	43,167	0,429
1993	39,6	56,564	0,7
1994	6,7	8,3	0,807
1995	4,3	5,889	0,73
1991-1995	40101,8	214824,65	0,187
1996	1,6	1,714	0,933
1997	1,05	1,120	0,938
1998	1,1	1,105	0,995
1999	1,292	1,323	0,978
2000	1,558	1,208	1,29
1996-2000	3,72	3,39	1,097
2001	1,05	1,087	0,966
2002	0,874	1,03	0,849
2003	1,206	1,076	1,121
2004	1,057	1,205	0,877
2005	1,081	1,167	0,926
2006	1,024	1,096	0,934
2007	1,38	1,195	1,155
2008	1,103	1,355	0,814
2009	1,064	1,065	0,999
2010	1,3	1,209	1,075
2011	1,136	1,19	0,955
2012	1,068	1,037	1,03
2013	0,971	0,999	0,972
2014	1,243	1,171	1,061
2015	1,545	1,36	1,136
2016	1,09	1,205	0,905
2001-2016	6,724	9,152	0,735
1991-2016	10,031	66,651	0,151

Джерело: розраховано автором за даними: [342, с.85; 420, с.75; 421, с.70\$ 203, с. 7;

204, с. 7].

ДОДАТОК Л

Таблиця Л.1

**Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції у
сільськогосподарських підприємствах України у 1990-2009 роках**

Показники	1990 р., крб.	У середньому за 1996- 1999 рр.	2000 р.	у середньому за 2001- 2006 рр.	у середньому за 2007-2009 рр.
<i>Прибуток від реалізації сільгосппродукції, млн.грн.</i>	10989,1	-2279	-121,5	1844	8746,9
На 100 га с.г. угідь, тис. грн.	28,7	-7	-0,5	9,8	49,4
Прибуток без дотацій, млн. грн.	5461,4	-2279	-121,5	1236	5583,7
На 100 га с.г. угідь, тис. грн.	14,3	-7	-0,5	6,6	31,5
Рівень рентабельності, %	42,1	-22,2	-1	11,9	22,0
Рівень рентабельності без дотацій, %	20,9	-22,2	-1	8	14,1

Джерело: складено автором за: [332].

ДОДАТОК Л

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА за темою дисертації

Монографії:

1. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності у системі сучасних аграрних відносин: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 426 с. (17,2 д.а.).

2. Shulga O. Theoretical concept of economic policy of the state to resolve economic and social contradictions of the agrarian sector of Ukraine and ensure its sustainable development. *Transformation of international economic relations: modern challenges, risks, opportunities and prospects*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 3 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 2. P. 34-43. (0,5 д.а.).

3. Shulga O. Strategic priorities of agrarian policy of Ukraine in the global competitive environment. *Mechanisms of interaction between competitiveness and innovation in modern international economic relations*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 4 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 4. P. 237-246. (0,53 д.а.).

У наукових фахових виданнях України:

4. Шульга О. А. Проблеми інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 81-85. (0,3 д.а.).

5. Шульга О. А. Управління розвитком сільських територій: українські реалії і зарубіжна практика. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. №1-2. С. 23-28. (0,48 д.а.).

6. Шульга О. А. Активізація розвитку сфери зайнятості у сільській місцевості. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки*. 2014. Вип. 27. С. 310-314. (0,32 д.а.).

7. Шульга О. А. Роль суспільного відтворення у забезпеченні фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 87-93. (0,4 д.а.).

8. Шульга О. А. Роль особистих селянських господарств у розвитку аграрної економіки України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 97-103. (0,4 д.а.).

9. Шульга О. А. Місце і роль аграрних відносин в системі економічних відносин сучасного суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2016. Вип. 17. Ч. 4. С. 17-20. (0,46 д.а.).

10. Шульга О. А. Аграрні відносини та проблеми їх дослідження в економічній теорії. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 6. С. 11-14. (0,5 д.а.).

11. Шульга О. А. Зміст і результати аграрних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 18. С. 62-66. (0,65 д.а.).

12. Шульга О. А. Ефективність аграрної політики урядів України у розв'язанні суперечностей у системі аграрних відносин. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. №2. С. 86-111. URL: http://politico.nmetau.edu.ua/journals/2/4_a_ua.p (дата звернення: 01.08. 2017) (1,6 д.а.).

У наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

13. Шульга О. А. Екологічні проблеми аграрного сектору України в контексті реалізації екологічної політики держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2014. Т. 2, №3. С. 213-216. (0,4 д.а.).

14. Шульга О. А. Методологія дослідження аграрних відносин як складової економічної системи. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus (IC)). 2016. №29/2. С. 474-481. (1,2 д.а.).

15. Шульга О. А. Сутність та функції соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин сучасної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. №6. С. 105-110. (0,64 д.а.).

16. Шульга О. Розвиток інституційних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі: діалектика суперечностей. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. Вип. 43. Ч. I. С. 59-70. (1,1 д.а.).

17. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №32/1. С. 193-203. (1,2 д.а.).

18. Шульга О. А. Методологія аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №1. С. 203-209. (0,8 д.а.).

19. Шульга О. А. Система соціально-економічних відносин та технологічні способи виробництва: діалектика взаємовпливів. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №33/1. С. 264-273. (1,1 д.а.).

20. Шульга О. А. Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин. *Економіка АПК*. (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's

Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №4. С. 88-96. (0,86 д.а.).

21. Шульга О. А. Розвиток аграрних відносин та їх регулювання у розвинутих країнах світу в умовах постіндустріальної трансформації економічних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 63-70. (1 д.а.).

22. Шульга О. А. Економічна політика урядів України щодо розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 23. Ч. 1. С. 58-64. (0,86 д.а.).

23. Шульга О. А. Система економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №2, Т. 2. С. 41-46. (0,74 д.а.).

24. Shulga O. A. Economic policy of the state on solving socio-economic contradictions of agrarian sector. *Економіка АПК.* (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №8. С. 15-21. (0,84 д.а.).

25. Шульга О. А. Місія і роль аграрних відносин у контексті цивілізаційного процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 26. Ч. 1. С. 32-36. (0,64 д.а.).

26. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. (Index Copernicus International, Google Scholar, Information Matrix for the Analysis of Journals (MIAR), Infobase Index, Cite Factor, Scientific Indexing Services (SIS), Scientific World Index, Open Academic Journal Index, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), Science Library Index). *Економічна теорія та право.* 2017. №4. С. 64-82. (1,03 д.а.).

27. Шульга О. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин та проблеми методології їх аналізу. *Економічна теорія*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2018. №1. С. 59-78. (1,37 д.а.).

28. Шульга О. А. Проблеми формування методології дослідження трансформації аграрних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Економіка. (Science Index, Ulrich's Periodicals Directory, Google Scholar, RepEc, Socionet, Index Copernicus, OCLC WorldCat, Infobase (India), Researchbib (Japan), Open Academic Journals Index, Journalindex, GIGA Information Centre, ESJI, International Services for Impact Factor and Inexing (ISIFI)). 2018. №1. С. 93-101. (1,45 д.а.).

29. Шульга О. А. Специфіка і закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2018. №36/1. С. 175-187. (1,23 д.а.).

30. Шульга О. А. Стратегічні напрями аграрної політики в Україні. *Економіка України*. (Google Scholar). 2018. №5. С. 3-22. (1,42 д.а.).

31. Шульга О. А. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2020. Вип. 45. С. 39-45. (0,9 д.а.).

У наукових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

32. Шульга О. А. Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2015. Т. 2. №2. С. 209-212. (0,4 д.а.).

33. Шульга О. А. Теоретичні засади рентних відносин у сільському господарстві. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor). 2015. №26/1. С. 161-165. (0,67 д.а.).

34. Шульга О. А. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах нової технологізації. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. (Index Copernicus). 2019. Т. 24. Вип. 6. С. 14-20. (0,9 д.а.).

У зарубіжних виданнях:

35. Shulga O. Competitiveness of agricultural enterprises: theoretical and methodological and practical aspects. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 2015. Vol. 3. No. 5. P. 160-162. (0,36 д.а.).

36. Shulga O. The state's role in regulating the development of the agricultural clusters in Ukraine. *Science and Education a New Dimension: Economics*. (Index Copernicus, Global Impact Factor (GIF), Inno Space Scientific Journal Impact Factor, ISI (International Scientific Indexing) Impact Factor, Google Scholar, Directory of Research Journal Indexing, Ulrichs Web Global Serials Directory, Union of International Associations Yearbook, Scribd, Academia.edu, Google Scholar). 2015. No. 1. P. 12-16. (0,7 д.а.).

37. Shulga O. Contradictions relations land ownership in historical. *International Journal of Economics and Society*. (Google Scholar, Scientific Indexing Services, WorldCat, OAJI.net, Mendeley, Infobase Index, Research Bible, CiteSeer^x). 2016. Vol. 2. Is. 6. P. 58-67. (0,9 д.а.).

38. Shulga O. Causes and nature of economic and social contradictions agricultural sector in transitional economies. *Baltic Journal of Economic Studies*. (Index Copernicus). 2016. Vol. 2. No. 5. P. 83-92. (1,2 д.а.).

39. Shulga O. Patterns of development of relations of ownership of land in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*. (Index Copernicus). 2017. Vol. 3. No. 4. P. 307-318. (1,38 д.а.).

В інших виданнях:

40. Шульга О. А. Агрохолдинги в Україні: шанси та загрози. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року* / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянов. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 224-226. (0,2 д.а.) (форма участі – очна).

41. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2013 рік, 4-6 лютого 2014 року* / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 108-110. (0,2 д.а.) (форма участі – очна).

42. Шульга О. А. Роль держави у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України. *Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2014 р., м. Київ* / ред. кол.: А. Б. Кондрашихін [та ін.]. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 117-120. (0,2 д.а.) (форма участі – дистанційна).

43. Шульга О. А. Кластерна організація агропромислового виробництва як напрям підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України. *Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів: зб. тез наукових робіт учасників Міжн. наук.-практ.*

конф., м. Одеса, 17-18 жовтня 2014 р. / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». У 2-х частинах. Ч. I. Одеса: ЦЕДР, 2014. С. 56-59 (0,2 д.а.). (форма участі – дистанційна).

44. Шульга О. А. Місце і роль аграрної галузі у розвитку національної економіки України. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 27-28 березня 2015 року. Київ: ДЕДУТ, 2015. С. 168-169. (0,1 д.а.). (форма участі – дистанційна).

45. Шульга О. Теоретичні і практичні аспекти розвитку кластерних структур в аграрному секторі економіки України. *Modern society cooperation and partnerships: materials of Interdisciplinary Scientific and Practical Conference, Warsaw, Poland, July 1, 2015.* URL: <http://conf.clmconsulting.pl/index.php/SC/2015/paper/viewFile/12/13> (дата звернення: 01.08.2015). (0,3 д.а.). (форма участі – дистанційна).

46. Шульга О. А. Сільськогосподарська кооперація як передумова сталого розвитку аграрного сектора України. *Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та методичні рекомендації*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., Кошице, Словаччина, 13-16 вересня 2015 року. Київ: ПП «Мастер Принт», 2015. С. 146-147. (0,1 д.а.). (форма участі – дистанційна).

47. Шульга О. А. Етапи еволюції Спільної аграрної політики ЄС та можливості її застосування в Україні. *Сучасна економічна теорія в умовах глобалізаційних викликів*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. / укл. Підопригора Л. А. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 64-65. (0,1 д.а.). (форма участі – очна).

48. Шульга О. А. Суперечності приватної форми власності на землю. *International Scientific-Practical Conference From Baltic to Black Sea: National Models of Economic Systems: Conference Proceedings, Part I, March 25, 2016.* Riga: Baltija Publishing. P. 94-98. (0,2 д.а.). (форма участі – дистанційна).

49. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин сучасної економіки: теоретичні аспекти. *Стратегії розвитку: інвестиційний вимір*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ,

18 листопада 2016 р.). Київ: Національний університет харчових технологій, 2016. С. 22-28. (0,27 д.а.). (форма участі – очна).

50. Shulga O. A. Problem research transformation agrarian relations in modern economic theory. *International Scientific Conference Integrated business structures: models, processes, technologys*: Conference Proceedings, November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing, 2016. P. 7-9. (0,16 д.а.). (форма участі – дистанційна).

51. Шульга О. Людський потенціал як фактор розвитку технологічного способу виробництва. *Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України*: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. 30 листопада 2016 р., м. Хмельницький. Хмельницький: ХНУ, 2016. С. 95-99. (0,23 д.а.). (форма участі – очна).

52. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 грудня 2016 р. / за ред. Коваленко М. П., Деркач Т. В., Кобилянської А. В., Мартинюк О. А. Одеса: МГУ, 2016. С. 22-26. (0,27 д.а.). (форма участі – очна).

53. Шульга О. А. Методологічні засади аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Суспільство, економіка та економічна наука в XXI столітті*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 квітня 2017 р. Київ: КНЕУ, 2017. С. 168-171. (0,13 д.а.). (форма участі – очна).

54. Шульга О. А. Концептуальні засади економічної політики держави по розв'язанню соціально-економічних суперечностей аграрного сектору. *Наукові засади розвитку знань економічної теорії*: зб. тез наукових робіт учасників I Міжн. наук.-практ. конф. з економічної теорії, м. Черкаси, 21-23 квітня 2017 р.). Черкаси, 2017. С. 29-31. (0,12 д.а.). (форма участі – очна).

55. Шульга О. А. Імперативи розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції. *Національна економіка України в умовах європейської інтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро, 19-20 жовтня 2017 р. Дніпро: НМетАУ, 2017. С. 748-752. URL: http://nmetau.edu.ua/file/sa_konf-2017-3.pdf (дата звернення: 01.11.2017). (0,2 д.а.). (форма участі – дистанційна).

56. Шульга О. А. Сучасні підходи до дослідження трансформації аграрних відносин. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 577-582. URL: [http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20\(1\).pdf](http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20(1).pdf) (дата звернення: 01.12.2017). (0,35 д.а.). (форма участі – очна).

57. Шульга О. А. Суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу. *New economics*: матеріали Міжн. наук. форуму «New economics – 2019», м. Київ, 14-15 листопада 2019 р.: в 2-х томах. Т.1. Київ, 2019. С. 151-155. (0,2 д.а.). (форма участі – очна).

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел. 255-28-40

№ 04-11/16-39

«16» 02 2018 р.

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шульги Ольги Антонівни на тему:
«Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної
економіки»**

Видана Шульзі Ользі Антонівні, кандидату економічних наук, доценту, докторанту кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» у тому, що запропоновані нею пропозиції щодо вдосконалення державного регулювання розвитком аграрного сектору шляхом створення необхідних інституційних і макроекономічних передумов для запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення, вжиття заходів щодо демонополізації на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення, законодавчого унормування діяльності особистих селянських господарств, запровадження механізму державного супроводу створення та функціонування на селі кооперативів та сприяння процесам регіональної кластеризації були використані Комітетом з питань аграрної політики та земельних відносин в процесі підготовки проектів нормативно-правових актів в 2016-2017 роках, а також під час розробки аналітичних та інформаційних матеріалів.

Заступник голови Комітету

[Handwritten signature]
В. С. Івченко

Голова
підтверджую:
Керівник Інформаційного центру
Апарату Верховної Ради України
[Handwritten signature]
«16» 02 2018 р.

2570000

[Handwritten initials]

**МІНІСТЕРСТВО
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА
ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ**

Мінагрополітики
вул. Хрещатик, 24, м. Київ, 01001
тел. 226-25-39, факс 278-76-02
web: www.minagro.gov.ua
код ЄДРПОУ 37471967
e-mail: info@minagro.gov.ua

**MINISTRY
OF AGRARIAN POLICY AND
FOOD OF UKRAINE**

Minagropolicy
24, Khreshchatyk str., Kyiv 01001
tel. +380-44/226-25-39
fax +380-44/278-76-02
web: www.minagro.gov.ua
e-mail: info@minagro.gov.ua

22.12.2017 № 37-18-15/28522

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шульги Ольги Автонівни на тему:
«Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної
економіки»**

Міністерство аграрної політики і продовольства України розглянуло методологічні підходи, викладені в дисертаційній роботі Шульги О. А., щодо підвищення ефективності державного управління аграрним сектором через розвиток малого та середнього підприємництва несільськогосподарських видів діяльності, соціальної інфраструктури на селі, сільського зеленого туризму, класифікації особистих селянських господарств залежно від розмірів землекористування, спеціалізації та отримуюваного чистого доходу та законодавчого унормування їх діяльності, популяризації переваг об'єднання малих товаровиробників сільськогосподарської продукції в сільськогосподарські кооперативи, а також створення при сільських і селищних радах дорадчих служб та інформує, що зазначені матеріали використані в роботі Департаменту науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі під час підготовки інформаційних матеріалів.

Директор Департаменту науково-освітнього
забезпечення та розвитку підприємництва
на селі

А. Стефанович

БОРОДЯНСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІДДІЛ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

07801, Київська область, смт. Бородянка, вул. Центральна 327, тел: 5-33-71, факс: 5-33-73

19.12.2017 № 395

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шульги Ольги Антонівни на тему:
«Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної
економіки» у практичній діяльності відділу агропромислового розвитку
Бородянської районної державної адміністрації

Видана Шульзі Ользі Антонівні, кандидату економічних наук, доценту, докторанту кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» у тому, що наукові результати проведеного нею дисертаційного дослідження використовуються у практичній діяльності відділу агропромислового розвитку. Зокрема, пропозиції щодо встановлення обмеження щодо площ орендованої землі в межах одного населеного пункту та законодавчого закріплення обов'язкової частки місцевого населення, яке має бути залучене орендарем до сільськогосподарського виробництва, посилення відповідальності орендарів за нерациональне ведення землеробства та погіршення якісних характеристик земель сільськогосподарського призначення шляхом негайного вилучення у них орендованих земель із відшкодуванням завданого збитку родючості земельної ділянки та передачу права її оренди іншим орендарям, стимулювання розвитку малого підприємництва та самозайнятості на селі, утримання об'єктів сільської соціальної інфраструктури за рахунок державних і приватних коштів, створення дорадницьких служб при сільських і селищних радах з метою надання консультаційно-інформаційних послуг та практичної допомоги у створенні кооперативів особистим селянським і фермерським господарствам були використані відділом агропромислового розвитку Бородянської районної державної адміністрації при підготовці пропозицій щодо комплексного вирішення питання реалізації державної аграрної політики у сфері розвитку інфраструктури аграрного ринку та сталого розвитку сільських територій.

Начальник відділу

Т. М. Фурт

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
д.е.н., професор

Т.Є. ОБОЛЕНЬКА

« 31 » грудня 2018 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
д.е.н., професор

А. М. КОЛОТ

« 31 » грудня 2018 р.

ДОВІДКА

**про використання у навчальному процесі
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима
Гетьмана» результатів дисертаційної роботи
Шульги Ольги Антонівни на тему
«Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору
сучасної економіки»**

Теоретико-методологічні результати докторської дисертаційної роботи Шульги Ольги Антонівни на тему «Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної економіки», що розкривають сутність, функції та особливості соціально-економічних суперечностей аграрних відносин, діалектику взаємовпливів та розвитку системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва, суперечності розвитку відносин власності в аграрному секторі та розроблена нею методологія аналізу соціально-економічних суперечностей використовуються у навчальному процесі кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» при викладанні навчальних дисциплін «Основи економічної науки», «Політична економія», «Трансформаційна економіка», «Методологія наукових досліджень».

Завідувач кафедри політичної економії,
д.е.н., професор

В. І. Кириленко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧДТУ

бул. Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006, тел. (0472) 71-00-92, факс (0472) 71-00-94
 E-mail: chdtu-cherkassy@ukr.net Код ЄДРПОУ 05390336

25.05.2017 № 863/01-10.01 На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ
 результатів наукового дослідження кандидата економічних наук, доцента,
 докторанта кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний
 економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Шульги Ольги Антонівни

Теоретико-методологічні та практичні результати докторської дисертаційної роботи Шульги Ольги Антонівни на тему «Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної економіки», що розкривають сутність, природу та причини соціально-економічних суперечностей аграрних відносин, діалектику суперечностей розвитку інституційних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі, шляхи розв'язання соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору використані у навчальному процесі Черкаського державного технологічного університету при підготовці методичних матеріалів та викладанні навчальних дисциплін «Економічна теорія», «Національна економіка», «Економіка сучасної України», «Політична економія».

Довідка видана для подання до спеціалізованої вченої ради Д 26.006.01 ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Ректор ЧДТУ

О.О. Григор

011477

Журба І.О.
 0931072287

